

Το περιοδικό **Signum** είναι ετήσια επιστημονική έκδοση, επιθεώρηση για τις Ανθρωπιστικές, Κοινωνικές, Περιβαλλοντικές και Πολιτιστικές Επιστήμες και Σπουδές. Καλύπτει ευρύτατο φάσμα ενδιαφερόντων και αντικειμένων, εφόσον προσανατολίζεται στην παρουσίαση κριτικών μελετών, εμπειρικών ερευνών και θεωρητικών αναλύσεων για την κοινωνία, την επιστήμη, την τέχνη, την πολιτική, το περιβάλλον και την εκπαίδευση. Ουσιαστικά, αντλεί τα θέματά του από τα πεδία όλων των αντικειμένων που θεραπεύονται στο πλαίσιο αυτού του ευρέος φάσματος· εν προκειμένω, ας αναφέρουμε ενδεικτικά και όχι αποκλειστικά τη Φιλοσοφία, την Κοινωνιολογία, την Ιστορία της Επιστήμης και της Τεχνολογίας και του Πολιτισμού, τον Αστικό Χώρο, την Αρχιτεκτονική, τη Θεωρητική και Εφαρμοσμένη Οικονομία, την Οικολογία και το Περιβάλλον, την Τέχνη και την Αισθητική, το Δίκαιο, τη Φιλοσοφία της Επιστήμης και της Τεχνολογίας, την Πολιτική Επιστήμη, τη Στατιστική, την Εκπαίδευση κ.ά. Κοντολογίς, απευθύνεται σε ερευνητές, συγγραφείς, σπουδαστές, μελετητές και ερευνητές των παραπάνω περιοχών και μένει ανοικτό σε πλούσιες γονιμοποιήσεις από όλο το ευρύ φάσμα που μόλις αναφέραμε.

Στο παρόν τεύχος, λοιπόν, περιλαμβάνονται τα εξής θέματα:

- Διερεύνηση των στάσεων και αντιλήψεων των καθηγητών και φοιτητών των κολλεγίων στην Ελλάδα
- 1922: Μικρασιάτες πρόσφυγες προς τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και οι τοπικές κοινωνίες
- Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία στην Ανθρωπόκαινο εποχή. Προσεγγίζοντας την πρόκληση μέσα από μια μετα-ανθρωπιστική και νέο-ματεριαλιστική οπτική
- Παιδική εργασία κατά τον Μεσοπόλεμο. Τα αρχεία του Γενικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος» (1923-1925)
- Εμβολιασμός κατά του COVID-19 και θεωρίες συνωμοσίας
- Ηθικές παράμετροι στο πρόγραμμα σπουδών ενός μηχανικού: Μια εμπειρική μελέτη
- Το όριο ως όρος συνύπαρξης: Θεωρώντας τη σχέση μέσα/έξω
- Μαθηματικά: Ανακάλυψη ή εφεύρεση;
- Οι στάσεις των γηγενών έναντι των μεταναστών – Μία επισκόπηση
- Κοινοτισμός και Συντηρητισμός: Μερικές διαστάσεις της κοινότητας στον Alasdair MacIntyre
- Η επικαιρότητα της ελληνικής τέχνης κατά τον Karl Marx – Μια φιλοσοφική ερμηνεία του αποσπάσματος περί της ελληνικής τέχνης από τα *Grundrisse*

Signum

Ετήσια Επιστημονική Επιθεώρηση
για τις Ανθρωπιστικές, Κοινωνικές, Περιβαλλοντικές και Πολιτιστικές Επιστήμες

6-7 | 2022

Συνεργάτες του τεύχους

Ανδρικόπουλος Γιώργος
Γιαβρίμης Παναγιώτης
Δαμιανός Πέτρος
Δασκολιά Μαρία
Δεμερτζή Ελευθερία
Καραμάνου Μαριάννα
Κιουβρέκης Γιάννης
Μαραγκουδάκης Μανούσος
Μιχαλέας Σπύρος
Μπαλτάς Παύλος
Ναγόπουλος Νίκος
Ντούβος Πάνος
Πανάγος Νικόλαος
Παντελίδου Χαρίκλεια
Παππά Ματρώνα
Ρόντος Κώστας
Σεργεντάνης Θεόδωρος
Σιούφα Βασιλική
Στέλιος Σπυρίδων
Σχίζας Δημήτριος
Τζαβάρας Παναγιώτης
Χριστοδούλου Αλέξανδρος

Βιβλιοκρισίες: Αντωνοπούλου Κωνσταντίνα, Δασκολιά Μαρία,
Ηλιάδη Ελευθερία, Καρακούλας Δημήτρης

Μεταφράσεις: Αλιφιέρη Σοφιάνα, Ηλιάδη Ελευθερία

Signum

Ετήσια Επιστημονική Επιθεώρηση
για τις Ανθρωπιστικές, Κοινωνικές, Περιβαλλοντικές και Πολιτιστικές Επιστήμες
Τομέας Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου
Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Τεύχος 6-7/2022

Διευθυντής – Εκδότης:

Κώστας Θεολόγου, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας και
Φιλοσοφίας του Πολιτισμού στον Τομέα ΑΚΕΔ της Σχολής ΕΜΦΕ

Αρχισυντάκτης –

Συντονιστής έκδοσης:

Δημήτρης Καρακούλας, υπ. Δρ. ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ

Βοηθοί Αρχισυντάκτη:

Μήλεσης Διονύσης, φοιτητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ

Νικολάου Θέμης, φοιτητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ

Συντακτική Ομάδα - Γραμματεία

Ανδρούτσος Γιώργος, Δρ. ΕΜΠ

Αντωνοπούλου Κωνσταντίνα, υπ. Δρ. ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ

Γρηγοριάδη Βιργινία, υπ. Δρ. ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ

Δαμιανός Πέτρος, ΕΔΙΠ, Δρ. ΕΜΠ

Παπαζαφειροπούλου Αλεξία-Σοφία, Δρ. ΕΜΠ

Παπαϊωάννου Γιούλη, Δρ. ΕΚΠΑ

Παρασκευοπούλου-Κόλλια Ευφροσύνη-Άλκηστη, διδάσκουσα Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Στέλιος Σπυρίδων, ΕΔΙΠ, Δρ. ΕΜΠ

Τσαγδή Σοφία, υπ. Δρ. ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ

Βιβλιοκρισίες

Βιβλιοκριτικές αποστέλλονται στο: theologou@gmail.com

Τα προς κρίση βιβλία να αποστέλλονται στη διεύθυνση: Αθηνά Σπηλιώτη, Μενελάου Λουντέμη 30,
15121 Πεύκη Αθήνα

Νέα / Ανακοινώσεις

Αποστέλλονται στο: theologou@gmail.com ή στο: damianos@mail.ntua.gr

Σχέδιο μακέτας εξωφύλλου: Ελισσαίος Κατσαραγάκης, Καθηγητής ΕΜΠ

Επιμέλεια εξωφύλλων:

Μπουσουλέγκα Άρια-Αγγελική, υπ. Δρ ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ

Γλωσσική επιμέλεια-διόρθωση:

Χριστίνα Νάζαρη, ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ

Σελιδοποίηση:

Γιώργος Κούσιας, ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ

Εκδόσεις:

Δ.Β. ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.Ε.Ε.

ΑΝΩΝΥΜΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Ιπποκράτους 10-12, Αθήνα, 106 79 - Τηλ.: 210 3613676

www.ellinoekdotiki.gr, e-mail: info@ellinoekdotiki.gr

Σημείωμα της έκδοσης

Το περιοδικό **Signum** είναι ετήσια επιστημονική έκδοση, επιθεώρηση για τις Ανθρωπιστικές, Κοινωνικές, Περιβαλλοντικές και Πολιτιστικές Επιστήμες και Σπουδές. Καλύπτει ευρύτατο φάσμα ενδιαφερόντων και αντικειμένων, εφόσον προσανατολίζεται στην παρουσίαση κριτικών μελετών, εμπειρικών ερευνών και θεωρητικών αναλύσεων για την κοινωνία, την επιστήμη, την τέχνη, την πολιτική, το περιβάλλον και την εκπαίδευση. Ουσιαστικά, αντλεί τα θέματά του από τα πεδία όλων των αντικειμένων που θεραπεύονται στο πλαίσιο αυτού του ευρέος φάσματος, εν προκειμένω, ως αναφέρουμε *ενδεικτικά* και όχι αποκλειστικά τη Φιλοσοφία, την Κοινωνιολογία, την Ιστορία της Επιστήμης, της Τεχνολογίας και του Πολιτισμού, τον Αστικό Χώρο, την Αρχιτεκτονική, τη Θεωρητική και Εφαρμοσμένη Οικονομία, την Οικολογία και το Περιβάλλον, την Τέχνη και την Αισθητική, το Δίκαιο, τη Φιλοσοφία της Επιστήμης και της Τεχνολογίας, την Πολιτική Επιστήμη, τη Στατιστική, την Εκπαίδευση κ.ά. Κοντολογίς, απευθύνεται σε ερευνητές, συγγραφείς, σπουδαστές και μελετητές των παραπάνω περιοχών και μένει ανοικτό σε πλούσιες γονιμοποιήσεις από όλο το ευρύ φάσμα που μόλις αναφέραμε.

Το **Signum** εκδίδεται από τον Τομέα Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου (ΑΚΕΔ), της Σχολής Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών (ΣΕΜΦΕ), του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου με την έγκριση της Πρυτανείας του Ιδρύματος (ΕΜΠ). Τα άρθρα μπορούν να εστιάζουν στα παραπάνω πεδία, αλλά και να συνδυάζουν διεπιστημονικές προσεγγίσεις.

Η γλώσσα του περιοδικού είναι η ελληνική (με δυνατότητα δημοσίευσης άρθρων στην αγγλική γλώσσα κατά την εκτίμηση και κρίση της συντακτικής επιτροπής). Επίσης, κατά περίπτωση θα εκτιμάται και η δυνατότητα δημοσίευσης μεταφρασμένων άρθρων.

Η ύλη κάθε τεύχους περιλαμβάνει: άρθρα σχετιζόμενα με την παραπάνω θεματολογία, κατόπιν έγκρισης δύο κριτών (peer reviewed articles) και της επιστημονικής επιτροπής, βιβλιοκρισίες, ανακοινώσεις συνεδρίων, δραστηριότητες του Τομέα ΑΚΕΔ, ΣΕΜΦΕ, ΕΜΠ και άλλες ειδήσεις από συναφείς ακαδημαϊκές δραστηριότητες, που αφορούν –ή έχουν ενδιαφέρον για– την ερευνητική κοινότητα.

Επιστημονική Επιτροπή

1. Αραμπατζής Γιώργος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
2. Αραποστάθης Στάθης, Επίκουρος Καθηγητής ΕΚΠΑ
3. Βαφέας Νικόλαος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης
4. Γασπαράτου Ρένια, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών
5. Γεωργάκη Αναστασία, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
6. Γκόνος Γιάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής Σχολής Ηλεκτρολόγων Μηχανικών ΜΥ ΕΜΠ
7. Δασκολιά Μαρία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
8. Θεοδωρίδης Αλέξανδρος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Θράκης
9. Καβουλάκος Κωνσταντίνος, Καθηγητής Φιλοσοφικής Σχολής ΑΠΘ
10. Καλδής Βύρων, Καθηγητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
11. Καρακατσούλη Άννα, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
12. Κουκουζέλης Κώστας, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης
13. Κουτελιέρης Φραγκίσκος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών
14. Κλαμπατσέα Ρένα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ
15. Μανωλακάκη Ελένη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
16. Μιχαηλίδης Παναγιώτης, Αναπληρωτής Καθηγητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
17. Μουζακίτης Άγγελος, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης
18. Μουρίκη Αλεξάνδρα, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών
19. Μυλόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΑΠΘ
20. Παπαγιάννης Αλέξανδρος, Καθηγητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
21. Παπακωνσταντίνου Αντιγόνη-Άλμπα, Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
22. Παυλάτου Ευαγγελία, Καθηγήτρια Σχολής Χημικών Μηχανικών ΕΜΠ
23. Πετούση Βασιλική, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης
24. Πετρόπουλος Ιωάννης, Καθηγητής Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
25. Πουνάρη Μαρία, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
26. Ρωμανός Βασίλης, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης
27. Σταυρίδης Σταύρος, Καθηγητής Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ
28. Τράκας Νίκος, Καθηγητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
29. Τσακαλάκης Δημήτρης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πολυτεχνείου Κρήτης
30. Τσέτσος Μάρκος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
31. Τσώλας Γιάννης, Καθηγητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
32. Τύμπας Αριστοτέλης, Καθηγητής ΕΚΠΑ
33. Φωτεινός Δημήτριος, Επίκουρος Καθηγητής ΕΚΠΑ
34. Χαριτίδης Κώστας, Καθηγητής Σχολής Χημικών Μηχανικών ΕΜΠ
35. Χριστοφόρου Βαγγέλης, Καθηγητής Σχολής ΗΜΜΥ ΕΜΠ
36. Ψαρρός Νικόλαος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Λειψίας (Γερμανία)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα της Σύνταξης	7
-----------------------------	---

ΑΡΘΡΑ

1. Διερεύνηση των στάσεων και αντιλήψεων καθηγητών και φοιτητών των κολλεγίων στην Ελλάδα, Γιάννης Κιουβρέκης, Γιώργος Ανδρικόπουλος	11
2. 1922: Μικρασιάτες πρόσφυγες προς τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και οι τοπικές κοινωνίες, Κώστας Ρόντος, Παναγιώτης Γιαβρίμης, Πάυλος Μπαλτάς, Νικόλαος Πανάγος	28
3. Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία στην Ανθρωπόκαινο εποχή. Προσεγγίζοντας την πρόκληση μέσα από μια μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική οπτική, Μαρία Δασκολιά, Ματρώνα Παππά	66
4. Παιδική εργασία κατά τον Μεσοπόλεμο: Τα αρχεία του Γενικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος» (1923-1925), Σπύρος Ν. Μιχαλάς, Ελευθερία Δεμερτζή, Θεόδωρος Ν. Σεργεντάνης, Δημήτριος Σχίζας, Μαριάννα Καραμάνου	89
5. Εμβολιασμός κατά του COVID-19 και θεωρίες συνωμοσίας, Δρ Παναγιώτης Ε. Τζαβάρας	118
6. Ηθικές παράμετροι στο πρόγραμμα σπουδών ενός μηχανικού: Μια εμπειρική μελέτη, Αλέξανδρος Χριστοδούλου, Σπυρίδων Στέλιος	128
7. Το όριο ως όρος συνύπαρξης: Θεωρώντας τη σχέση μέσα/έξω, Χαρίκλεια Παντελίδου	144
8. Μαθηματικά: Ανακάλυψη ή Εφεύρεση;, Πέτρος Δ. Δαμιανός	164

9. Οι στάσεις των γηγενών έναντι των μεταναστών – Μία επισκόπηση, <i>Μανούσος Μαραγκουδάκης, Νίκος Ναγόπουλος, Κώστας Ρόντος</i>	179
10. Κοινοτισμός και Συντηρητισμός: Μερικές διαστάσεις της κοινότητας στον Alasdair MacIntyre, Βασιλική Σιούφα	221
11. Η επικαιρότητα της ελληνικής τέχνης κατά τον Karl Marx – Μια φιλοσοφική ερμηνεία του αποσπάσματος περί της ελληνικής τέχνης από τα <i>Grundrisse</i>, Πάνος Ντούβος	237

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ευγενία Φλογαίτη, Γεωργία Λιαράκου, Κώστας Γαβριλάκης, <i>Συμμετοχικές μέθοδοι διδασκαλίας και μάθησης: Εφαρμογές στην εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία</i> , Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2021, <i>Μαρία Δασκολιά</i>	254
Χρήστος Γιανναράς, <i>Η Νεοελληνική Ταυτότητα</i> , Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1983, <i>Ελευθερία Ηλιάδη</i>	258
George A. Kennedy, <i>Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής: Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής</i> , μτφρ. Ν. Νικολούδης, Εκδόσεις Παπαδήμα, 2014, <i>Κωνσταντίνα Αντωνοπούλου</i>	261
Ευάγγελος Μαυρουδής, <i>Φως εξ Ανατολών</i> , Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2011, <i>Δημήτρης Καρακούλας</i>	264

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Albert-László Barabási, <i>Οι κρυφές λειτουργίες της αγοράς τέχνης</i> , μτφρ. Ελευθερία Ηλιάδη	267
John Gray, <i>Γεννιόμαστε άραγε ηθικοί; The New York Review</i> , μτφρ. Σοφιάννα Αλιφιέρη	274

Σημείωμα της Σύνταξης

Σας καλωσορίζουμε στο νέο διπλό τεύχος 6-7 του *Signum*, του επιστημονικού περιοδικού του ΕΜΠ. Έχουμε συγκεντρώσει κείμενα που αφορούν σε μείζονα ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος ζητήματα, αλλά ορισμένα ενδιαφέρουν και λόγω επικαιρότητας.

Ο καθηγητής Γιάννης Κιουβρέκης και ο Δρ Γιώργος Ανδρικόπουλος συμβάλλουν με την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα διερεύνηση των στάσεων και αντιλήψεων των καθηγητών και των φοιτητών των κολλεγίων στην Ελλάδα. Πρόκειται για ζήτημα που απασχολεί ευρύτατο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας και φυσικά τον κόσμο της ιδιωτικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Η γόνιμη συνεργασία των καθηγητών Κώστα Ρόντου και Παναγιώτη Γιαβρίμη, του ερευνητή Παύλου Μπαλά και του υποψηφίου Διδάκτορος Νικολάου Πανάγου απέδωσε ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τις προσφυγικές ροές εξαιτίας της Μικρασιατικής Καταστροφής (1922) προς τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και για τις επιπτώσεις αυτών στις τοπικές κοινωνίες.

Η καθηγήτρια Μαρία Δασκολιά και η υποψήφια Διδάκτωρ Ματρώνα Παππά μάς τίμησαν με ένα κείμενό τους που επικεντρώνεται στο θέμα της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης για την Αειφορία στην Ανθρωπόκαινο εποχή. Η πρόκληση αυτή προσεγγίζεται από τις γράφουσες με μετα-ανθρωπιστική και νέο-ματεριαλιστική οπτική, η οποία γεννά έντονο ενδιαφέρον.

Από την ενδελεχή έρευνα του Δρ Σπύρου Μιχαλέα, της ψυχολόγου Ελευθερίας Δεμερτζή, του καθηγητή Θεοδώρου Σεργεντάνη, του Καθηγητή Χειρουργικής Δημητρίου Σχίζα και της Καθηγήτριας Μαριάννας Καραμάνου παρουσιάζονται σημαντικά πορίσματα για την παιδική εργασία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Αυτά προέκυψαν από τη λεπτομερή αναδίφηση των ιστορικών αρχείων του Γενικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος».

Ο Δρ Παναγιώτης Τζαβάρας, διδάσκων στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου και στο ΕΑΠ, υπογράφει ένα επίκαιρο άρθρο που αφορά στον εμβολιασμό κατά του COVID-19 και στις θεωρίες συνωμοσίας που έχουν αναπτυχθεί περί αυτόν. Μάλιστα, ο γράφων παρουσιάζει σχετικές έρευνες που διεξήχθησαν, οι οποίες απέδωσαν χρήσιμα αποτελέσματα.

Η εμπειρική μελέτη «Ηθικές παράμετροι στο πρόγραμμα σπουδών ενός μηχανικού» αποτελεί καρπό της συνεργασίας του πτυχιούχου ναυπηγού μηχανολόγου μηχανικού Αλεξάνδρου Χριστοδούλου και του διδάσκοντος στο ΕΜΠ Δρ Σπυρίδωνος Στέλιου. Αναλύει την αξία της επαγγελματικής ηθικής για τους Ναυπηγούς Μηχανολόγους Μηχανικούς και επισημαίνει την αδήριτη ανάγκη ένταξης του εν λόγω αντικειμένου στο πρόγραμμα σπουδών τους.

Η διδάσκουσα στο Τμήμα Αρχιτεκτονικής του ΑΠΘ και κοινωνιολόγος Χαρίκλεια Παντελίδου στοχάζεται περί το όριο ως όρο συνύπαρξης. Μάλιστα, επιδιώκει να προσεγγίσει φιλοσοφικά τη σχέση-δίπολο μέσα/έξω με στόχο τη διερεύνηση μιας χωρικής προοπτικής ανοιχτότητας και συλλογικότητας.

Ο διδάσκων στο ΕΜΠ Δρ Πέτρος Δαμιανός παρουσιάζει τον διαχρονικό προβληματισμό εν σχέσει με το ερώτημα κατά πόσο τα Μαθηματικά συνιστούν ανακάλυψη ή εφεύρεση. Αποσκοπεί στο να καταδείξει ποια άποψη είναι η κυρίαρχη στην εποχή μας και πώς διαμορφώνει τον σύγχρονο *modus cogitandi*.

Η τριπλή συνεργασία των καθηγητών Μανούσου Μαραγκουδάκη, Νίκου Ναγόπουλου και Κώστα Ρόντου αποφαινεται περί τις στάσεις των γηγενών έναντι των μεταναστών. Συνιστά επισκόπηση μερικών σημαντικών, σχετικών ερευνών και καταλήγει σε ουσιώδεις διαπιστώσεις επί του θέματος.

Έχουμε τη χαρά να φιλοξενούμε κείμενο της διδάσκουσας στο ΕΑΠ Βασιλικής Σιούφα, στο οποίο αναλύονται οι έννοιες του Κοινοτισμού, του Συντηρητισμού και παρουσιάζεται η κριτική που ασκεί ο Alasdair MacIntyre στη νεωτερικότητα και στην ηθική και πολιτική θεωρία του φιλελευθερισμού.

Ο Πάνος Ντούβος παραθέτει και σχολιάζει τις απόψεις του Karl Marx περί τη θέση της τέχνης στη σύγχρονη κοινωνία και την επικαιρότητα της ελληνικής τέχνης. Πρόκειται, κατ' ουσίαν, για μια φιλοσοφική ερμηνεία του αποσπάσματος σχετικά με αυτήν από τα *Grundrisse*.

Στο παρόν τεύχος, οι βιβλιοκρισίες που παρουσιάζονται είναι πολυσχιδείς. Η καθηγήτρια Μαρία Δασκολιά προσφέρει μια διεισδυτική ανάγνωση του βιβλίου παιδαγωγικού ενδιαφέροντος «Συμμετοχικές μέθοδοι διδασκαλίας και μάθησης: Εφαρμογές στην εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία», τη συγγραφή του οποίου υπογράφουν οι Ευγενία Φλογαΐτη, Γεωργία Λιαράκου και Κώστας Γαβριλάκης.

Επιπροσθέτως, οι υποψήφιοι διδάκτορες του Τομέα ΑΚΕΔ συνεισφέρουν ενδιαφέρουσες βιβλιοκρισίες. Η Ελευθερία Ηλιάδη προσεγγίζει κριτικά το βιβλίο «Η Νεοελληνική Ταυτότητα» του Χρήστου Γιανναρά, η Κωνσταντίνα Αντωνοπούλου κρίνει εύγλωττα και εύστοχα την «Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής: Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής», ενώ ο Δημήτρης Καρακούλας μάς παρέχει μια κριτική ανάγνωση του ιστορικού μυθιστορήματος «Φως εξ Ανατολών» του Ευάγγελου Μαυρουδή.

Από το περιοδικό μας δεν λείπουν μεταφράσεις-αποδόσεις κειμένων τα οποία κέρδισαν την προσοχή και το ενδιαφέρον μας. Η Ελευθερία Ηλιάδη μεταφράζει με την επιμέλεια των Κώστα Θεολόγου και Δημήτρη Καρακούλα το κείμενο «Οι κρυφές λειτουργίες της αγοράς τέχνης» του Albert-László Barabási. Τέλος, η υποψήφια Διδάκτωρ του Τομέα ΑΚΕΔ Σοφιάνα Αλιφιέρη, με την επιμέλεια του Δημήτρη Καρακούλα, αποδίδει στην ελληνική το κείμενο «Γεννιόμαστε άραγε ηθικοί;» του John Gray.

Αναντίρρητα, δεν θα ήταν δυνατή η ευόδωση αυτού του εκδοτικού εγχειρήματος του Signum χωρίς την ανεκτίμητη συμβολή των ανώνυμων κριτών για τα κείμενα μας, αλλά και υποστήριξη της «ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗΣ», η οποία αγκάλιασε την προσπάθεια του Τομέα ΑΚΕΔ και ανέλαβε με ενθουσιασμό την ολοκλήρωση της έκδοσης. Οφείλουμε πάντα ιδιαίτερες ευχαριστίες σε όλους ανεξαιρέτως τους συγγραφείς, κριτές και μεταφραστές που μας τίμησαν με τα κείμενά τους.

Σας θυμίζουμε ότι περιμένουμε ήδη τη συμβολή σας για το επόμενο τεύχος του Signum (2023).

Κώστας Θεολόγου - Δημήτρης Καρακούλας

Οκτώβριος 2022

Διερεύνηση των στάσεων και αντιλήψεων καθηγητών και φοιτητών των κολλεγίων στην Ελλάδα

Γιάννης Κιουβρέκης, Γιώργος Ανδρικόπουλος

Περίληψη

Το ζήτημα της ιδιωτικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα είναι ένα πολυπαράγοντικό θέμα, φορτισμένο ιδεολογικά στον δημόσιο διάλογο με πολλές άγνωστες πτυχές. Η ελληνική νομοθεσία απαγορεύει σε νομικά πρόσωπα που δεν είναι δημοσίου δικαίου να παρέχουν τίτλους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Παρά το σχετικό νομικό καθεστώς, έχει εδραιωθεί μια άτυπη ιδιωτική τριτοβάθμια βαθμίδα, εννοούμε τα «κολλέγια», τα οποία ως εκπαιδευτικά ιδρύματα παρέχουν προγράμματα σπουδών σε συνεργασία με ΑΕΙ και πανεπιστήμια του εξωτερικού. Η παρούσα έρευνα ανιχνεύει τα χαρακτηριστικά, τις στάσεις αλλά και τις αντιλήψεις των δύο πληθυσμών που απαρτίζουν κατά βάση τα κολλέγια, δηλαδή τους καθηγητές που διδάσκουν σε αυτά και τους φοιτητές αυτών των εκπαιδευτηρίων. Η δομή του άρθρου είναι η εξής: η πρώτη ενότητα αποτελεί εισαγωγή στα κίνητρα της έρευνας και παραθέτει συνοπτικά την ιστορική ανασκόπηση του ζητήματος, η δεύτερη ενότητα παρουσιάζει το νομοθετικό πλαίσιο και τα πεδία αντιπαράθεσης που εκπορεύονται από αυτό, η τρίτη ενότητα αφορά στη διασύνδεση των κολλεγίων με τα πανεπιστήμια του εξωτερικού, η τέταρτη ενότητα αφορά στη μεθοδολογία και την παρουσίαση της ανάλυσης των δεδομένων και των αποτελεσμάτων και η πέμπτη ενότητα παρουσιάζει τα βασικά συμπεράσματα.

Ένα από αυτά, μάλιστα, υπογραμμίζει ότι στα κολλέγια διδάσκει σημαντικό ποσοστό της ομάδας που αναφέρεται στον δημόσιο λόγο ως «νέοι ερευνητές», και τούτο συνομολογεί τρόπον τινά ότι τα κολλέγια αποτελούν «καταφύγιο» για τη συγκεκριμένη επιστημονική κοινότητα, η οποία, όπως και άλλες βέβαια, επλήγησαν από την οικονομική κρίση. Ένα αναπάντεχο πόρισμα της έρευνας είναι ότι οι διδάσκοντες που θα επέλεγαν ως φορέα εργασίας ένα ιδιωτικό κολλέγιο αντί ενός δημόσιου πανεπιστημίου βασίζονται στην αντίληψη ότι στο πρώτο επικρατούν συνθήκες αξιοκρατίας αναφορικά με την επαγγελματική εξέλιξη και με τη συνεχή αξιολόγηση των προγραμμάτων σπουδών στα κολλέγια, ενώ το ποσοστό που επιλέγει το δημόσιο πανεπιστήμιο ως χώρο εργασίας αντιλαμβάνεται ως σημαντικά κριτήρια το κύρος του ΑΕΙ στην ελληνική κοινωνία, τη σχετική εργασιακή ασφάλεια και μονιμότητα αλλά και την πρόσβαση σε ερευνητικά προγράμματα. Τέλος, αναφορικά με τον πληθυσμό των φοιτητών, διαφαίνεται πως τα κολλέγια αποτελούν οιονεί υποχρεωτική επιλογή για τους ανθρώπους από μεσαία και ασθενέστερα οικονομικά στρώματα, που επιζητούν δεύτερη ευκαιρία στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Εισαγωγή

Στον δημόσιο λόγο το θέμα των κολλεγίων θίγεται στο πλαίσιο της ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης για τη δημόσια και ιδιωτική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Η ελληνική νομοθεσία απαγορεύει σε νομικά πρόσωπα που δεν είναι δημοσίου δικαίου να παρέχουν τίτλους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης¹. Αυτό το νομικό καθεστώς έχει δημιουργήσει μια μορφή άτυπης ιδιωτικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αυτήν των κολλεγίων, τα οποία αποτελούν ιδρύματα που προσφέρουν προγράμματα σπουδών σε συνεργασία με πανεπιστήμια του εξωτερικού. Παρόλο που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, υπάρχει το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των κολλεγίων στην Ελλάδα από το 2008, στον δημόσιο λόγο είναι συχνό φαινόμενο αυτό να παρερμηνεύεται, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια ασαφής εικόνα γύρω από τον τρόπο λειτουργίας τους.

Καθώς πρόκειται για ένα θέμα πολιτικά φορτισμένο, είναι αρκετά δύσκολο να πραγματοποιηθεί ένας ψύχραιμος διάλογος αποσαφήνισης της πραγματικής κατάστασης. Με αφορμή το πρόσφατο νομοσχέδιο του Υπουργείου Παιδείας, το οποίο

¹ Σύνταγμα της Ελλάδας, Άρθρο 16. Ανακτήθηκε από <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/article-16/>

αφορούσε στη δημιουργία πανεπιστημιακής αστυνομίας, το σύνολο των συλλόγων μελών Δ.Ε.Π. αναφέρθηκε και στο ζήτημα των κολλεγίων συνδέοντας την ύπαρξή τους με την υποβάθμιση των ελληνικών δημόσιων πανεπιστημίων (Π.Ο.Σ.Δ.Ε.Π., 2021). Ο λόγος ήταν μια διάταξη η οποία άλλαζε τη διαδικασία ελέγχου των επαγγελματικών δικαιωμάτων αποφοίτων πανεπιστημίων εξωτερικού.

Υπήρχαν έντονα επικριτικές τοποθετήσεις απέναντι στην ίδια την ύπαρξη των κολλεγίων από ένα μεγάλο μέρος της ακαδημαϊκής κοινότητας^{2,3}. Το παράδοξο είναι ότι δεν υπήρξε αντίλογος από το σύνολο των συμμετεχόντων στην άτυπη τριτοβάθμια εκπαίδευση των κολλεγίων. Αν εξαιρέσουμε κάποιες μεμονωμένες παρεμβάσεις από τις διευθύνσεις κάποιων κολλεγίων, δεν καταγράφηκε κάποια συντεταγμένη αντίδραση από συλλόγους φοιτητών ή συλλόγους καθηγητών. Κι αυτό, γιατί οι δύο αυτοί πληθυσμοί είναι «αόρατοι» και θα παραμείνουν «αόρατοι», μιας και δεν υπάρχουν σωματεία ή σύλλογοι που να τους αντιπροσωπεύουν· ειδικά για τον πληθυσμό των καθηγητών η ανυπαρξία συλλόγων ή σωματείων είναι κομβικής σημασίας.

Το άρθρο μας έρχεται να ερευνήσει τις αντιλήψεις και τις στάσεις καθηγητών και φοιτητών των ελληνικών κολλεγίων. Το ενδιαφέρον είναι ότι αυτό γίνεται πρώτη φορά στην ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

Νομοθετικό πλαίσιο

Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αποτελείται από τρεις βαθμίδες: την πρωτοβάθμια, τη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Α. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση περιλαμβάνει το δημοτικό σχολείο (ταξινόμηση ISCED 1). Β. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση διακρίνεται σε δύο επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο περιλαμβάνει το Γυμνάσιο (ταξινόμηση ISCED 2) ενώ το δεύτερο επίπεδο περιλαμβάνει το Γενικό Λύκειο, το Εσπερινό Γενικό Λύκειο, το Επαγγελματικό Λύκειο (ΕΠΑ.Λ.), το Εσπερινό Επαγγελματικό Λύκειο και τις Σχολές Επαγγελματικής Κατάρτισης (Σ.Ε.Κ.) (ταξινόμηση ISCED 3). Επιπλέον, πριν από την τριτοβάθμια εκπαίδευση, υφίσταται και ο θεσμός του Ινστιτούτου Επαγγελματικής Κατάρτισης (Ι.Ε.Κ.) (ταξινόμηση ISCED 4). Γ. Η τριτοβάθμια εκπαίδευση περιλαμβάνει τα πανεπιστήμια (ταξινόμηση ISCED 5). Σε αυτήν ανήκει και το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (Ε.Α.Π.), το οποίο αποτελεί τη βάση της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, καθώς και ορισμένες μη πανεπιστημιακές σχολές, όπως οι Ανώτερες Εκκλησιαστικές Σχολές, οι Ακαδημίες

² Ε.Μ.Π. (2020). *Απόφαση 12/2019 Συνεδρίασης της Συγκλήτου 20.12.2019*. Ανακτήθηκε από <https://www.ntua.gr/el/synedriaseis-syngklitou/itemlist/filter?moduleId=196&ItemId=366>

³ Α.Π.Θ. (2020). *Ψήφισμα της Συγκλήτου του ΑΠΘ για τα επαγγελματικά δικαιώματα των αποφοίτων κολλεγίων*. Ανακτήθηκε από <https://www.auth.gr/news/press/28759>

Εμπορικού Ναυτικού (Α.Ε.Ν.), οι Ανώτερες Σχολές Χορού και Δραματικής Τέχνης και οι Σχολές των Σωμάτων Ασφάλειας⁴.

Οποιαδήποτε εκπαιδευτική μονάδα η οποία δεν ανήκει στις προηγούμενες κατηγορίες μέχρι και το 2008 ονομαζόταν Εργαστήριο Ελευθέρων Σπουδών (εφεξής Ε.Ε.Σ.). Ο συγκεκριμένος όρος θεσμοθετήθηκε με το νομοθετικό διάταγμα της [N] 09-10-1935 (ΦΕΚ 451/Α/1935) και τροποποιήθηκε με τον νόμο 1966/91 (Νόμος 1966/91, Άρθρο 12, παρ.2). Μάλιστα, με βάση τον συγκεκριμένο νόμο απαγορευόταν αυστηρά η χρήση της λέξης «κολλέγιο»: «[...] Οποιαδήποτε άλλη προσθήκη, αφαίρεση ή αλλοίωση στον καθιερούμενο με τα προηγούμενα εδάφια τύπο τίτλου, όπως ιδίως Πανεπιστήμιο, Κέντρο, Σχολή, Οργανισμός, Κολλέγιο, Ινστιτούτο, Ακαδημία, απαγορεύεται [...]». Από το 2008 όμως και έπειτα, λόγω του νόμου 3696/2008 (ΦΕΚ 177/Α/25-8-2008), ο θεσμός των κολλεγίων αποτελεί μια θεσμοθετημένη, μη τυπική βαθμίδα της μεταλυκειακής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Ο προηγούμενος νόμος μαζί με τους Ν. 3848/2010, Άρθρο 45 (ΦΕΚ 71/Α/19-5-2010), Ν. 4093/2012, Άρθρο 1, παρ. Θ.7 (ΦΕΚ 222/Α'/12-11-2012), Ν. 4111/2013, Άρθρο 30, παρ. 23.α (ΦΕΚ 18/Α'/25-1-2013), Ν. 4310/2014, Άρθρο 75, (ΦΕΚ Α 258/8.12.2014) αλλά και την Υπουργική Απόφαση (Υ.Α.) Αριθ. 10131/ΙΑ/2012 (ΦΕΚ 3057/Β'/18-11-2012) ορίζουν το νομοθετικό πλαίσιο που έχει ως εξής:

«Τα κολλέγια αποτελούν εκπαιδευτικούς φορείς μη τυπικής μεταλυκειακής εκπαίδευσης. Παρέχουν προγράμματα σπουδών για τα οποία είναι υποχρεωμένα να έχουν συνάψει συμφωνίες πιστοποίησης (validation) και δικαιόχρησης (franchising) με Πανεπιστήμια της αλλοδαπής, αναγνωρισμένα από τις αρμόδιες αρχές στη χώρα που εδρεύουν. Οι σπουδές που παρέχονται στο ανωτέρω πλαίσιο οδηγούν σε πρώτο πτυχίο (bachelor) τουλάχιστον τριετούς διάρκειας σπουδών και φοίτησης ή και σε μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών (master). Τα κολλέγια προσφέρουν κατ' αποκλειστικότητα εκπαιδευτικές υπηρεσίες βάσει των ανωτέρω συμφωνιών. Επίσης, τα κολλέγια μπορούν να παρέχουν σπουδές, εφόσον τα συγκεκριμένα προγράμματα σπουδών έχουν λάβει πιστοποίηση (accreditation) από διεθνείς οργανισμούς πιστοποίησης, (Υ.Α. 151668/ΙΑ/3-12-2012 [ΦΕΚ 3324 Β] & 94538/ΙΑ/15-7-2013 [ΦΕΚ 1785 Β']). Για τους τίτλους σπουδών που χορηγούν τα κολλέγια, όπως αυτά αναφέρονται παραπάνω, υπάρχει η δυνατότητα της αναγνώρισης επαγγελματικής ισοδυναμίας με τίτλους που απονέμονται στο πλαίσιο του ημεδαπού εκπαιδευτικού συστήματος ανώτατης εκπαίδευσης (Π.Δ. 38/2010)».

⁴ National Policies Platform. Ανακτήθηκε 20 Ιουλίου 2021 από https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/greece_el

Επίσης, με τον Ν. 4093/2012, Άρθρο 1, παρ. Θ.7 συνίσταται στο Υπουργείο Παιδείας το Τμήμα Κολλεγίων, το οποίο υπάγεται στη Διεύθυνση Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το Τμήμα αυτό φέρει την ευθύνη να ελέγχει αν πληρούνται οι προϋποθέσεις για τη χορήγηση άδειας. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι, εκτός από τις προϋποθέσεις που αφορούν στην κτηριολογική υποδομή, η ελληνική νομοθεσία (Υ.Α. 10131/ΙΑ/18-11-2012 [ΦΕΚ 3057/Β/18-11-2012]) προβλέπει και μια σειρά ακαδημαϊκών προϋποθέσεων για το πρόγραμμα σπουδών, και πιο συγκεκριμένα το κολλέγιο πρέπει να υποβάλει για έλεγχο:

1. Επικυρωμένο αντίγραφο συμφωνίας πιστοποίησης (validation) ή δικαιόχρησης (franchising) με ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της αλλοδαπής.
2. Αναγνώριση του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της αλλοδαπής από τις αρμόδιες εθνικές αρχές της χώρας του και πιστοποίησή του, εφόσον απαιτείται σύμφωνα με το δίκαιο της έδρας του.
3. Πιστοποίηση από το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της αλλοδαπής των υπηρεσιών εκπαίδευσης και κατάρτισης που παρέχονται από το κολλέγιο.
4. Αξιολόγηση του κολλεγίου από το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της αλλοδαπής και από τις αρχές που προβλέπονται από το δίκαιο της χώρας της έδρας του.
5. Εγκεκριμένο από το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της αλλοδαπής αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών.

Σε όλους τους γραπτούς διαγωνισμούς πρόσληψης μόνιμου εκπαιδευτικού προσωπικού από το 2002 μέχρι και το 2008, στις αντίστοιχες προκηρύξεις προβλεπόταν η συμμετοχή υποψηφίων που είχαν αναγνώριση Επαγγελματικής Ισοτιμίας από την αντίστοιχη αρχή (Σ.Α.Ε.Ι., Σ.Α.Ε.Π. και άλλες) σύμφωνα με τις διατάξεις του ΠΔ 38/2010. Πιο συγκεκριμένα, στις προκηρύξεις αναφέρεται ότι «εντάσσονται αντιστοίχως και οι υποψήφιοι που έχουν αναγνωρισμένο τίτλο αλλοδαπής είτε από το ΔΙ.Κ.Α.Τ.Σ.Α. είτε από την Επιτροπή Ισοτιμιών Σχολών Εκπαίδευσης Διδακτικού Προσωπικού είτε από το Συμβούλιο Αναγνώρισης Επαγγελματικής Ισοτιμίας Τίτλων Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης [...]». Η ίδια διατύπωση υπάρχει και σε όλες τις επόμενες προκηρύξεις γραπτού διαγωνισμού μέσω Α.Σ.Ε.Π. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ο τελευταίος γραπτός διαγωνισμός Α.Σ.Ε.Π. διοργανώθηκε το 2008-9 από εκείνο το διάστημα μέχρι τις επόμενες προσλήψεις μόνιμου προσωπικού, η ίδια διάταξη ίσχυε και για τις προσλήψεις αναπληρωτών καθηγητών. Το μόνο που αλλάζει στη διατύπωση είναι η αρχή ελέγχου (Σ.Α.Ε.Π. ή Α.Τ.Ε.Ε.Ν.). Το 2019, όμως, η προκήρυξη για πρόσληψη μόνιμου προσωπικού Ειδικής Αγωγής βασίστηκε στον νέο νόμο, και πιο συγκεκριμένα στην παράγραφο 5 του άρθρου 54 του Ν. 4589/2019, όπου για τη διακρίβωση των υψηλών ακαδημαϊκών προσόντων του προσωπικού της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αναφέρεται ως προαπαιτούμενο μόνο η ισοτιμία

από τον Δ.Ο.Α.Τ.Α.Π. Η νέα πολιτική ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας με τον νόμο 4653/2020 επανέφερε τη διάταξη: «[...] ή απόφαση αναγνώρισης επαγγελματικών προσόντων βάσει του Π.Δ. 38/2010 (Α' 78) ή απόφαση αναγνώρισης επαγγελματικής ισοδυναμίας τίτλου σπουδών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με συναφή τίτλο σπουδών για κλάδο εκπαιδευτικού [...]».

Είναι πολύ σημαντικό να αναφέρουμε τις υπ. αρ. 971/2018 και 972/2018 αποφάσεις του Τμήματος Η' του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών, με τις οποίες έγιναν δεκτές οι αιτήσεις εκπαιδευτικών που προσέφυγαν και ακυρώθηκαν οι οριστικοί πίνακες αναπληρωτών Ειδικής Αγωγής (Ε.Α.Ε.) των ακαδημαϊκών ετών 2015-16, 2016-17 και 2017-18 κατά το μέρος που δεν συμπεριλήφθηκαν σε αυτούς οι αιτούντες που είχαν μεταπτυχιακό τίτλο με αναγνώριση από το Σ.Α.Ε.Π. Μάλιστα, το Α.Σ.Ε.Π. με την υπ. αρ. 944/23.8.2018 απόφασή του έκανε δεκτές τις ενστάσεις εκπαιδευτικών οι οποίοι είχαν απορριφθεί από τους πίνακες επειδή είχαν μεταπτυχιακό τίτλο με αναγνώριση μόνο από το Σ.Α.Ε.Π. Είναι πολύ σημαντικό να αναφερθεί ότι ήδη εργάζονται ως μόνιμοι εκπαιδευτικοί ή και ως αναπληρωτές πτυχιούχοι με αναγνώριση από το Σ.Α.Ε.Π., κάτι το οποίο κατά τον Συνήγορο του Πολίτη αποδεικνύει ότι το Υπουργείο Παιδείας ήδη έχει κρίνει το θέμα της πρόσβασης στο συγκεκριμένο νομοθετικά ρυθμιζόμενο επάγγελμα. Ως ενδεικτική της μάλλον παγιωμένης κατάστασης αναφέρουμε και την προκήρυξη «Ενίσχυση της Αυτοαπασχόλησης Πτυχιούχων Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης – Β' Κύκλος» του Ε.Π. «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία (Ε.Π.Αν.Ε.Κ.)», Ε.Σ.Π.Α. 2014-2020, που απευθυνόταν σε αποφοίτους Α.Ε.Ι./Τ.Ε.Ι. ή ισότιμης σχολής Ελλάδος ή εξωτερικού (αναγνωρισμένης από το Δ.Ο.Α.Τ.Α.Π.) ή κατόχους αναγνώρισης επαγγελματικών προσόντων από Σ.Α.Ε.Ι. ή Σ.Α.Ε.Π. (Συνήγορος του Πολίτη, 2019).

Πανεπιστήμια Εξωτερικού και Κολλέγια

Σύμφωνα με το Υπουργείο Παιδείας⁵, επίσημα θεσμοθετημένα κολλέγια στην Ελλάδα είναι τριάντα δύο (32), άρα έχουμε τριάντα δύο ελληνικά παραρτήματα πανεπιστημίων της αλλοδαπής στη χώρα μας. Όμως, τα πανεπιστήμια τα οποία έχουν παραρτήματα στην Ελλάδα δεν είναι αναγκαστικά τριάντα δύο. Αυτή η διαφορά οφείλεται στο γεγονός ότι κάποιο πανεπιστήμιο μπορεί να συνεργάζεται με παραπάνω από δύο κολλέγια αλλά και το αντίστροφο, δηλαδή υπάρχουν κολλέγια

⁵ Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων. *Σχετικά με τα Κολλέγια*. Ανακτήθηκε από: <https://www.minedu.gov.gr/sxetika-me-ta-kollegia?id=43269>. – *Κατάλογος Αδειοδοτημένων Κολλεγίων*. Ανακτήθηκε από: https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2019/2_ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ_ΑΔΕΙΟΔΟΤΗΜΕΝΩΝ_ΚΟΛΛΕΓΙΩΝ_2020.pdf

που συνεργάζονται με παραπάνω από δύο πανεπιστήμια της αλλοδαπής. Το τελευταίο δεν είναι παράδοξο, μιας και δεν προσφέρουν όλα τα πανεπιστήμια σε όλους τους τομείς προγράμματα σπουδών. Είναι σύνηθες το φαινόμενο, λοιπόν, να αλλάζουν συνεργασίες και τα πανεπιστήμια του εξωτερικού αλλά και τα κολλέγια και επειδή δεν υπάρχει αναρτημένη στο Υπουργείο Παιδείας μια λίστα με τις συμφωνίες, τα δεδομένα μπορεί να μην είναι ακριβή για το 2021.

Η έρευνα που πραγματοποιήσαμε έγινε ως εξής: Βρήκαμε τη λίστα με τα εγκεκριμένα κολλέγια για το ακαδημαϊκό έτος 2020-21, τα οποία είναι τριάντα δύο τον αριθμό με βάση τα προγράμματα σπουδών τους που είναι αναρτημένα στους διαδικτυακούς τόπους. Σύμφωνα με τον πίνακα των συνεργασιών που έχει αναρτημένο το Βρετανικό Συμβούλιο, προκύπτει ότι τα πανεπιστήμια που έχουν παράρτημα στην Ελλάδα είναι τριάντα (30)· από αυτά τα είκοσι πέντε είναι της Μεγάλης Βρετανίας, τα δύο είναι γαλλικά, άλλα δύο αμερικανικά και ένα της Τσεχίας. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε την κατανομή των βρετανικών συνεργαζόμενων πανεπιστημίων – έχουμε είκοσι τρία βρετανικά δημόσια πανεπιστήμια από τα 121. Πιο συγκεκριμένα: εννέα είναι ανάμεσα στις θέσεις 90 και 121, δέκα μεταξύ 31 και 90, και τέσσερα ανήκουν στα 30 καλύτερα βρετανικά πανεπιστήμια. Αν και υπάρχουν πάρα πολλές λίστες κατάταξης, στον δημόσιο λόγο στην Ελλάδα αναφέρεται συνήθως η *webometrics*. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι στα affiliations σε άρθρα είναι σύνηθες να βάζουν οι Έλληνες καθηγητές το συνεργαζόμενο πανεπιστήμιο και όχι το κολλέγιο, άρα υπάρχει ένα σημαντικό μεθοδολογικό πρόβλημα όταν προσπαθούμε να κάνουμε μια ευθεία σύγκριση της κατάταξης της *webometrics*. Επίσης, μεγάλο μέρος των καθηγητών των κολλεγίων είναι και μέλη (adjunct) σε ελληνικά πανεπιστήμια, άρα το πρόβλημα στη σύγκριση γιγαντώνεται.

Εδώ πρέπει να αναφερθούμε και στη συμβολή της εκπαιδευτικής πολιτικής του Ηνωμένου Βασιλείου, η οποία παίζει θεμελιώδη ρόλο, έναν ρόλο που δεν αναδεικνύεται στον δημόσιο λόγο, πιθανώς γιατί δεν είναι γνωστός. Το πλαίσιο είναι η transnational education (εφεξής TNE), η οποία αποτελεί βασικό κομμάτι της εκπαιδευτικής πολιτικής του Ηνωμένου Βασιλείου, μιας και η Ελλάδα είναι η κορυφαία χώρα υποδοχής για φοιτητές της TNE από το Ηνωμένο Βασίλειο εντός Ε.Ε. και, παραδοσιακά, μία από τις κορυφαίες χώρες αποστολής φοιτητών στο Ηνωμένο Βασίλειο. Τα προηγούμενα τοποθετούν την Ελλάδα μεταξύ των δέκα κορυφαίων αγορών παγκοσμίως για τα πανεπιστήμια από το Ηνωμένο Βασίλειο, κατατάσσοντάς την τρίτη στον αριθμό προγραμμάτων τα οποία προσφέρονται στα πλαίσια της TNE εκπαίδευσης και έβδομη όσον αφορά στις εγγραφές φοιτητών στην Ελλάδα σε βρετανικά πανεπιστήμια μέσω κολλεγίων (Wake & Hiles, 2018· Wake & Ramos, 2019· Boe, 2018).

Ενώ σχεδόν τέσσερα στα δέκα βρετανικά πανεπιστήμια έχουν κάποια TNE παρουσία στην Ελλάδα, παρ' όλα αυτά, μόνο πέντε βρετανικά πανεπιστήμια αντιπροσωπεύουν το 60% της βρετανικής αγοράς TNE στην Ελλάδα. Επίσης, περισσότερα από τα μισά βρετανικά πανεπιστήμια με παρουσία TNE στην Ελλάδα δεν έχουν περισσότερους από 50 φοιτητές (Tsiligiris, 2019).

Αντίστροφα, το μεγαλύτερο μερίδιο της αγοράς TNE μοιράζεται ανάμεσα σε πέντε κολλέγια, και αυτά αντιπροσωπεύουν περίπου το 70% του συνολικού αριθμού φοιτητών TNE του Ηνωμένου Βασιλείου στην Ελλάδα. Επιπλέον, υπάρχουν πολλά κολλέγια (15 από 32) με λιγότερους από εκατό φοιτητές το καθένα. Το κόστος για τα προγράμματα TNE του Ηνωμένου Βασιλείου στην Ελλάδα είναι χαμηλότερο από το αντίστοιχο κόστος για διά ζώσης εκπαίδευση στο Ηνωμένο Βασίλειο, καθώς το κόστος για σπουδές στην Ελλάδα κυμαίνεται από 3.000 έως 9.200 ευρώ για προπτυχιακά προγράμματα και από 4.000 έως 15.000 ευρώ για μεταπτυχιακά προγράμματα (Tsiligiris, 2019).

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι το Βρετανικό Συμβούλιο σε έκθεσή του αναφέρει ότι οι κύριοι παράγοντες που ρυθμίζουν τη ζήτηση για TNE στην Ελλάδα είναι η ποσότητα και ποιότητα των προγραμμάτων που προσφέρονται από τα βρετανικά πανεπιστήμια. Τα τελευταία χρόνια, ένας άλλος βασικός παράγοντας που διαμορφώνει τη ζήτηση για TNE στην Ελλάδα είναι η εμφάνιση της Κύπρου ως προορισμού σπουδών για Έλληνες φοιτητές, η οποία επιλέγεται κυρίως λόγω της κοινής γλώσσας αλλά και της ακαδημαϊκής αναγνώρισης. Οι διευθύνσεις των κολλεγίων υποστηρίζουν ότι, εάν είχαν αναγνωριστεί πλήρως ως φορείς τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, περίπου 15.000 φοιτητές που σπουδάζουν σήμερα στην Κύπρο θα έμεναν στην Ελλάδα (Tsiligiris, 2019).

Το πλήθος των φοιτητών μόνο στα βρετανικά συνεργαζόμενα πανεπιστήμια το 2017 ήταν περίπου 16.500. Μάλιστα, τα στοιχεία από τις Universities UK International δείχνουν ότι από το 2014 και μέχρι σήμερα υπάρχει σταθερή αύξηση περίπου 7% στο σύνολο των φοιτητών στα κολλέγια που συνεργάζονται με πανεπιστήμια από το Ηνωμένο Βασίλειο. Μάλιστα, το 75% των φοιτητών TNE στην Ελλάδα σπουδάζουν σε προπτυχιακό επίπεδο. Περισσότεροι από το 95% των φοιτητών TNE του Ηνωμένου Βασιλείου είναι ελληνικής ιθαγένειας, με μικρό αριθμό φοιτητών που προέρχονται από άλλες χώρες, κυρίως από την Αλβανία και την Κύπρο (Wake & Hiles, 2018· Wake & Ramos, 2019· Boe, 2018· Tsiligiris, 2019).

Με βάση τον Ν. 4093/2012, δημιουργείται το Μητρώο Διδασκόντων, το οποίο τηρείται στο Τμήμα Κολλεγίων του Υπουργείου Παιδείας. Ο νόμος αναφέρει και τον τρόπο επιλογής του διδακτικού προσωπικού των κολλεγίων, η οποία γίνεται από τους ιδιοκτήτες τους ή τον νόμιμο εκπρόσωπό τους. Οι διδάσκοντες μπορούν

να προσληφθούν αν και μόνο αν είναι εγγεγραμμένοι στο Μητρώο Διδασκόντων. Είναι, επίσης, σημαντικό να αναφέρουμε ότι, αν και στα κολλέγια απαγορεύεται να εργαστούν μόνιμοι καθηγητές των ελληνικών δημόσιων πανεπιστημίων ανεξαρτήτως της βαθμίδας στην οποία ανήκουν, δεν ισχύει το ίδιο για το μη μόνιμο προσωπικό των δημόσιων ελληνικών πανεπιστημίων.

Μεθοδολογία και παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιήσαμε και στους δύο πληθυσμούς ήταν δείγμα ευκολίας μέσω της αποστολής ερωτηματολογίων από το μέσο κοινωνικής δικτύωσης *LinkedIn*. Το δείγμα των καθηγητών ήταν 108, με το 3,7% να είναι 26-30 ετών, το 21,3% να είναι 31-35, το 45,4% να είναι 36-45 ετών, το 28,7% να είναι 46-65 και μόλις το 1% να είναι άνω των 65 ετών. Από αυτούς το 68% είναι κάτοχοι διδακτορικού τίτλου σπουδών ενώ το 32% είναι κάτοχοι μόνο μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών.

Στην ερώτηση για τα χρόνια ερευνητικής προϋπηρεσίας υπάρχει μια σχετικά ομοιόμορφη κατανομή, μια και το 14,8% αναφέρει από 0 έως 3 χρόνια προϋπηρεσία, το 22,2% αναφέρει από 4 έως 6 χρόνια προϋπηρεσία, το 25,9% αναφέρει από 7 έως 10 χρόνια προϋπηρεσία, το 24,1% αναφέρει από 11 έως 20 χρόνια ενώ το 13% αναφέρει 20 χρόνια ερευνητικής προϋπηρεσίας.

Επειδή με βάση την ελληνική νομοθεσία για την εκλογή μελών Δ.Ε.Π. λαμβάνεται υπόψη η ερευνητική προϋπηρεσία μετά την κτήση του διδακτορικού, είχαμε και την αντίστοιχη ερώτηση. Από το 68% των ερωτηθέντων που κατέχουν διδακτορικό, περίπου το 25,7% έχει από 0 έως 3 χρόνια ερευνητική προϋπηρεσία, το 28,7% έχει από 4 έως 5 χρόνια ερευνητική προϋπηρεσία, το 19,6% έχει από 7 έως 10 χρόνια ερευνητική προϋπηρεσία, το 18,2% έχει από 11 έως 20 χρόνια ερευνητική προϋπηρεσία, και μόνο το 7,5% έχει πάνω από 20 χρόνια ερευνητική προϋπηρεσία.

Στην ερώτηση για το πλήθος των δημοσιεύσεων, το 63% έχει μέχρι 20 δημοσιεύσεις σε διεθνή περιοδικά με κρίση, το 33% έχει από 21 έως 50 δημοσιεύσεις σε διεθνή περιοδικά, το 1,2% έχει από 51 έως 100 δημοσιεύσεις και, τέλος, το 3%, έχει πάνω από 100. Στους κατόχους διδακτορικού τα ποσοστά παρουσιάζουν μια μικρή διαφοροποίηση: το 60,6% έχει από 1 έως 20 δημοσιεύσεις, το 35% έχει 21 με 50 δημοσιεύσεις, το 1,5% έχει από 51 έως 100 δημοσιεύσεις και, τέλος, το 3%, έχει πάνω από 100.

Όσον αφορά στη συμμετοχή τους σε ερευνητικά προγράμματα, το 40% δεν συμμετείχε σε κανένα ελληνικό ερευνητικό πρόγραμμα, το 15,5% σε μόλις 1, το 18,5% σε 2, το 6% σε 3, το 5% σε 4, το 7,3% σε 5, και μόλις το υπόλοιπο 7,3% σε 6 ή περισσότερα ελληνικά ερευνητικά προγράμματα. Όσον αφορά στη συμμετοχή τους σε ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα, το 34% δεν συμμετείχε σε κανένα,

το 14,5% σε μόλις 1, το 20,5% σε 2, το 9,3% σε 3, το 8,2% σε 4, το 6,2% σε 5, και μόλις το υπόλοιπο 7,2% σε 6 ή περισσότερα ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα.

Μεταξύ των κατόχων διδακτορικού, το 13,9% έχει διδάξει 1 ακαδημαϊκό έτος σε κολλέγιο, το 32,4% έχει διδάξει από 2 έως 3 ακαδημαϊκά έτη, το 22,2% έχει διδάξει από 4 έως 6 έτη, το 13,9% έχει διδάξει από 7 έως 10 χρόνια, ενώ το 21,3% διδάσκει πάνω από 11 χρόνια σε κολλέγια.

Αντίστοιχα, το 42,4% έχει διδάξει από 0 έως 2 έτη σε πανεπιστήμιο (εξωτερικού ή εσωτερικού), το 31,8% έχει διδάξει από 3 έως 5 χρόνια, το 9,1% από 6 έως 10 έτη, ενώ το 16,7% έχει διδάξει πάνω από 11 χρόνια. Από αυτούς, το 65,2% έχει διδάξει σε ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο, το 57,6% σε πανεπιστήμιο του εξωτερικού και μόλις το 13,6% έχει διδάξει μόνο σε κολλέγιο. Το 66% δεν γνωρίζει για το Συμβούλιο Αναγνώρισης Επαγγελματικών Προσόντων, ενώ το 84,5% θεωρεί ότι πρέπει να αλλάξει το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των κολλεγίων από το Υπουργείο Παιδείας.

Στην ερώτηση αν γνωρίζουν για τις δυσχέρειες στην πρόσβαση στην αγορά εργασίας για τους αποφοίτους των κολλεγίων, το 76,3% απαντά καταφατικά, το 10,3 % αναφέρει ότι τις αγνοεί, ενώ μόλις το 13,4% αναφέρει ότι δεν υπάρχουν δυσχέρειες· ταυτόχρονα το 83,5% αναφέρει ότι υπάρχει αναγνώριση των πτυχίων των κολλεγίων στον ιδιωτικό τομέα. Επίσης, το 88,7% επισημαίνει ότι πρέπει να υπάρξει εξορθολογισμός στο καθεστώς ακαδημαϊκής και επαγγελματικής αναγνώρισης των αποφοίτων κολλεγίων. Τέλος, το 64% αναφέρει ότι αγνοούσε τη δυνατότητα των αποφοίτων κολλεγίων να δώσουν την εξέταση του Α.Σ.Ε.Π. με το υφιστάμενο νομοθετικό πλαίσιο.

Στην ερώτηση αν θα έπρεπε να υπάρξει θεσμικό πλαίσιο για τους καθηγητές κολλεγίων και να αναγνωρίζεται το διδακτικό τους έργο ως αυτοδύναμη διδασκαλία τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, το 79,5% απάντησε καταφατικά, μόλις το 8% απάντησε αρνητικά, ενώ το 12,5% απάντησε ότι διδάσκουν ήδη στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Στην ερώτηση για τις συνθήκες εργασίας, το 24,2% απάντησε ότι είναι άσοφες, το 47% ότι είναι πολύ καλές, το 21,2% τις χαρακτήρισε απλώς καλές και το υπόλοιπο 7,5% απάντησε ότι είναι άσχημες ή όχι καλές.

Στην ερώτηση «Αν σας δινόταν η επιλογή να διαλέξετε τον φορέα όπου θα διδάσκατε, ήτοι κολλέγιο ή δημόσιο πανεπιστήμιο, τι θα διαλέγατε και γιατί;», η οποία ήταν ανοικτού τύπου, οι 40 στους 97, δηλαδή το 41,2%, απάντησε ότι θα επέλεγε το ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο, το 43,3% απάντησε «κολλέγιο» και το 15,5% απάντησε είτε «και τα δύο» είτε «ανάλογα με τις συνθήκες». Τα ποσοτικά αποτελέσματα αυτής της απάντησης αποτελούν τεράστια έκπληξη, αν αναλογιστεί κανείς το κύρος που έχει το ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο στην ελληνική κοινωνία.

Από αυτούς που απάντησαν ότι θα διάλεγαν δημόσιο πανεπιστήμιο (40), το 50% περίπου αναφέρει ότι η επιλογή τους οφείλεται στο γεγονός ότι το δημόσιο πανεπιστήμιο

τους προσφέρει πρόσβαση σε ερευνητικά προγράμματα, ασφάλεια μισθοδοσίας, διαθέτει κύρος, ενώ ταυτόχρονα δεν υπάρχει θεσμικό πλαίσιο για τα κολλέγια. Μόνο 2 στους 40, δηλαδή το 5%, αναφέρουν την καλύτερη ποιότητα σπουδών ή το υψηλότερο επίπεδο των φοιτητών.

Ενώ από αυτούς που διαλέγουν και τα δύο (15) έχουν δοθεί και απαντήσεις χωρίς αιτιολόγηση, από τις αιτιολογημένες απαντήσεις προκύπτει ότι η επιλογή εξαρτάται από το ποιο είναι το πανεπιστήμιο και ποιο το κολλέγιο. Σύμφωνα με τις απαντήσεις τους, υπάρχουν κολλέγια και πανεπιστήμια που κάνουν εξαιρετική προσπάθεια και υπάρχουν πανεπιστήμια και κολλέγια με πολύ μέτριο έργο, άρα η επιλογή τους εξαρτάται κατά περίπτωση.

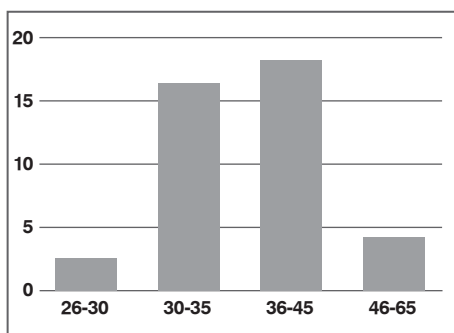
Από αυτούς που απάντησαν ότι θα διάλεγαν κολλέγιο (42), το 25% δεν αιτιολογεί την άποψή του, όμως το υπόλοιπο 75% την αιτιολογεί και θέτει το ζήτημα των πιο αξιοκρατικών κριτηρίων στην επιλογή του προσωπικού, της συνεχούς αξιολόγησης, της αξιοκρατικής αντιμετώπισης του προσωπικού, της συμμετοχής στην εκπαίδευση με νέες τεχνολογίες και των αυστηρών κανόνων διασφάλισης ποιότητας σπουδών λόγω των συνεργαζόμενων πανεπιστημίων.

Από αυτούς που θα διάλεγαν κολλέγιο, το 40,4% αναφέρει ότι έχει διδάξει σε ελληνικό πανεπιστήμιο. Από αυτούς που έχουν εργαστεί και σε πανεπιστήμιο και επιλέγουν κολλέγιο, το 64% (11 στους 17) επιχειρηματολογεί αντίστοιχα περί αξιοκρατίας στην επιλογή προσωπικού, καλύτερων συνθηκών αλλά και αξιολόγησης του έργου τους στα κολλέγια.

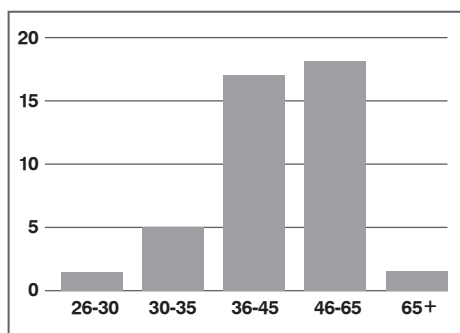
Το εντυπωσιακό είναι ότι από αυτούς που θα διάλεγαν κολλέγιο και δεν έχουν διδάξει σε ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο (25 στους 42), το 56% (14 στους 25) διατυπώνει αντίστοιχα επιχειρήματα, όπως για μη αξιολόγηση ή αναξιοκρατία και προβληματικές συνθήκες εργασίας, ή συγκριτικά επιχειρήματα, παρόλο που δεν έχουν εργαστεί και στα δύο εκπαιδευτικά πλαίσια.

Επίσης, πρέπει να αναφέρουμε ότι, όσον αφορά σε αυτούς που προτιμούν τα κολλέγια, στην ερώτηση για τις συνθήκες εργασίας εμφανίζεται αυξημένο το ποσοστό που απάντησε ότι είναι άσογες (24,2%), το 45,4% απάντησε ότι είναι πολύ καλές, το 23,1% απάντησε ότι είναι απλώς καλές και το υπόλοιπο προσωπικό απάντησε είτε ότι δεν είναι καλές είτε ότι είναι κακές.

Το στοιχείο το οποίο δίνει μια ερμηνεία στα αποτελέσματα είναι η κατανομή της ηλικίας σε αυτούς που προτιμούν το δημόσιο πανεπιστήμιο και σε αυτούς που προτιμούν το κολλέγιο. Ο δεύτερος πληθυσμός, δηλαδή αυτών που προτιμούν το κολλέγιο, είναι πιο γερασμένος, όπως φαίνεται και στο σχήμα που ακολουθεί. Στον πρώτο πληθυσμό είναι περιορισμένος ο αριθμός στις ηλικίες 46+, σε αντίθεση με τον δεύτερο πληθυσμό στον οποίο είναι η επικρατούσα τιμή.

Σχήμα 1: Κάτοχοι διδακτορικού που προτιμούν το δημόσιο πανεπιστήμιο.

Σχήμα 2: Κάτοχοι διδακτορικού που προτιμούν το κολλέγιο.

Το δείγμα των φοιτητών ήταν μόλις 47, με το 53% να είναι φοιτήτριες και το 47% φοιτητές. Η ηλικιακή κατανομή ήταν: το 66% από 18 ετών έως 25 ετών, το 15% από 26 έως 30, και το 18% από 31 ετών και άνω. Το 87% έχει φοιτήσει σε Γενικό Λύκειο ενώ το υπόλοιπο σε ΕΠΑ.Λ. ή Τεχνικό Λύκειο. Στην ερώτηση «Αν πετυχαίνατε στις πανελλήνιες εκτός της περιφέρειας που βρίσκεται το πατρικό σας, πιστεύετε πως θα μπορούσε να σας στηρίξει οικονομικά η οικογένειά σας για τα μηνιαία πάγια έξοδα εστίασης, σίτισης;» το 57,5% απαντά ότι θα μπορούσε, το 34% ότι δεν θα μπορούσε και ένα 8,5% ότι δεν γνωρίζει. Στην ερώτηση αν πέτυχαν στις πανελλήνιες εξετάσεις στη σχολή που θέλανε, το 54% απαντά «Όχι, για αυτόν τον λόγο διάλεξα να φοιτήσω σε κολλέγιο», το 8,5% «Ναι, αλλά οικονομικές δυσκολίες δεν με άφησαν να συνεχίσω», ένα 27,7% απαντά ότι δεν έδωσε πανελλήνιες, και ένα 10,5% απαντά «Ναι, αλλά ήθελα να συνεχίσω σε κολλέγιο». Το 68% αναφέρει ότι δεν είχαν ως πρώτη επιλογή το κολλέγιο σε αντίθεση με το υπόλοιπο 32%.

Η άποψη που έχουν οι φοιτητές των κολλεγίων για τα ελληνικά δημόσια πανεπιστήμια είναι αρκετά καλή, με το 42,5% να απαντά «καλή», το 30% «αδιάφορη» και μόλις το 24% να αναφέρει ότι είναι «αρνητική» –μάλιστα, μόλις το 25% θα άλλαζε τη φοίτηση από κολλέγιο σε δημόσιο πανεπιστήμιο. Το 70% θεωρεί άδικη την κριτική που γίνεται στους φοιτητές των κολλεγίων στον δημόσιο διάλογο, με το 92% να θέλει να αναγνωριστούν ακαδημαϊκά τα κολλέγια.

Στις ερωτήσεις για την κοινωνικοοικονομική κατάσταση, το 13% αναφέρει ότι η οικονομική κατάσταση της οικογένειάς του δεν είναι καλή, το 24% αναφέρει ότι είναι μέτρια, το 32% σταθερή, το 27% σταθερά καλή και μόλις το υπόλοιπο 4% αναφέρει ότι είναι πολύ καλή. Μάλιστα, το 43% των φοιτητών των κολλεγίων αναφέρουν ότι δουλεύουν για να καταφέρουν να σπουδάσουν. Αιτιολογώντας την επιλογή να σπουδάσουν σε κολλέγιο, το 43% αναφέρει «Ήθελα να σπουδάσω κοντά

στην κατοικία μου», το 13,5% «Ήθελα να σπουδάσω, αλλά δεν υπήρχε η οικονομική δυνατότητα για σπουδές στο εξωτερικό», το 13,5% «Ήθελα να σπουδάσω, αλλά δεν υπήρχε η οικονομική δυνατότητα για σπουδές μακριά από την οικία των γονιών μου», άλλο ένα 13,5% αναφέρει «Δεν ήμουν ώριμος να αποφασίσω» και το 16,2% «Μετάνιωσα για την αρχική μου επιλογή».

Συμπεράσματα

Το πρώτο συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι στα κολλέγια διδάσκει μεγάλο μέρος αυτών που αναφέρονται ως «νέοι ερευνητές». Αυτό δεν είναι απρόσμενο αποτέλεσμα, αλλά αποτελεί μια πρώτη ένδειξη ότι τα κολλέγια συνιστούν ένα «καταφύγιο» για την επιστημονική κοινότητα που χτυπήθηκε από την οικονομική κρίση.

Το ποσοστό που επιλέγει δημόσιο πανεπιστήμιο και το αιτιολογεί συγκλίνει στο ότι η επιλογή του οφείλεται στο κύρος που έχει το δημόσιο πανεπιστήμιο στην ελληνική κοινωνία και στην εργασιακή ασφάλεια εντός του. Οι απαντήσεις σε μεγάλο ποσοστό αναφέρουν τη σταθερή μισθοδοσία και την πρόσβαση σε ερευνητικά προγράμματα, τα οποία αποτελούν έναν επιπλέον οικονομικό πόρο των ακαδημαϊκών, ιδίως μετά την οικονομική κρίση του 2008. Πρέπει να γίνει κατανοητό ότι αυτή η απαίτηση (της πρόσβασης σε ερευνητικά προγράμματα) γίνεται πιο έντονη από τη στιγμή που το τωρινό πλαίσιο λειτουργίας απαγορεύει τη λειτουργία ιδιωτικών εκπαιδευτικών φορέων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η έλλειψη θεσμικού πλαισίου και ελέγχου για τα κολλέγια, η οποία καθιστά την πρόσβαση σε ερευνητικά προγράμματα μέσω κολλεγίων αδύνατη, και η ανασφάλεια σε σχέση με τη μονιμότητα παίζουν θεμελιώδη ρόλο.

Είναι σημαντικό εδώ να αναφέρουμε ότι μόνο δύο ερωτώμενοι που θα διάλεγαν το δημόσιο πανεπιστήμιο έναντι του κολλεγίου ανέφεραν το επίπεδο σπουδών και φοιτητών. Επιπλέον, από τα επιχειρήματα υπέρ της εργασίας στο δημόσιο πανεπιστήμιο λείπουν αρκετά από αυτά που διατυπώνονται στον δημόσιο διάλογο, όπως ότι το επίπεδο των φοιτητών είναι πολύ χαμηλό ή ότι είναι ιδρύματα τα οποία δεν αξιολογούνται και η απόκτηση ενός πτυχίου είναι εύκολη.

Για τη δεύτερη κατηγορία, τους καθηγητές που επιλέγουν κολλέγιο, είναι εντυπωσιακό το εύρημα ότι οι περισσότεροι προβάλλουν επιχειρήματα περί αξιοκρατίας στην επιλογή προσωπικού και στην επαγγελματική εξέλιξη, για συνεχή αξιολόγηση των προγραμμάτων σπουδών αλλά και για ακαδημαϊκή αναγνώριση σε διεθνές επίπεδο. Επιχειρήματα τα οποία έρχονται πάλι σε απευθείας αντίθεση με εκείνα που διατυπώνονται στον δημόσιο λόγο. Η ανάλυση της κατανομής της ηλικίας στις δύο ομάδες δείχνει σημαντικές διαφορές στις ηλικιακές ομάδες που κυριαρχούν σε κάθε επιλογή, με την επικρατούσα τιμή να διαφέρει κατά 10 χρόνια.

Για τον δεύτερο πληθυσμό, αυτόν των φοιτητών, τα συμπεράσματα είναι αρκετά επισφαλή. Παρ' όλα αυτά, διακρίνεται ξεκάθαρα μια σύγκλιση στο ότι τα κολλέγια δεν αποτελούν κυρίαρχη επιλογή για τα παιδιά οικογενειών με υψηλά εισοδήματα, όπως είναι το στερεότυπο. Επιπλέον, προκύπτει ότι τα ιδρύματα αυτά αποτελούν συχνά τη δεύτερη ευκαιρία για αρκετούς φοιτητές και φοιτήτριες που για τον οποιοδήποτε λόγο δεν κατάφεραν να φοιτήσουν στο δημόσιο πανεπιστήμιο της προτίμησής τους.

Η παρούσα έρευνα προσπάθησε να ανιχνεύσει τις στάσεις καθηγητών και φοιτητών στα ελληνικά κολλέγια: μια έρευνα αρκετά δύσκολη, εφόσον οι πληθυσμοί δεν είναι εύκολα προσεγγίσιμοι. Αυτό, λοιπόν, το οποίο προκύπτει είναι η ανάγκη για μια εκτεταμένη πλέον και πιο στοχευμένη έρευνα που θα αφορά και στους καθηγητές, αλλά κυρίως στους φοιτητές και φοιτήτριες των κολλεγίων. Η ύπαρξη ενός ασαφούς πλαισίου ευνοεί τη δημιουργία και διαιώνιση στερεοτύπων που δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα.

Στόχος, λοιπόν, πρέπει να είναι η διαμόρφωση του κατάλληλου θεσμικού πλαισίου με σαφή σεβασμό στο Σύνταγμα, ώστε αφενός ο πληθυσμός των καθηγητών στα κολλέγια να γίνει ορατός και να αποκτήσει εργασιακά δικαιώματα, αφετέρου οι φοιτητές και φοιτήτριες των κολλεγίων να αποκτήσουν πρόσβαση σε όλη εκείνη την πληροφορία που απαιτείται για μια τόσο σημαντική επιλογή ζωής. Τέλος, είναι αναγκαίο να απασχολήσει τον δημόσιο διάλογο το θέμα της αλλαγής του τρόπου πρόσβασης στη δημόσια τριτοβάθμια εκπαίδευση. Το σύστημα πρόσβασης στο ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο αποδεικνύεται ανεπαρκές όσον αφορά στα πιο χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα, γεγονός που αναδεικνύεται και από αυτή την έρευνα.

Βιβλιογραφία

- Boe, L. (2018). *The scale of UK HE TNE 2015-16: Trend Analysis of HESA data*. Universities UK International.
- Πανελλήνια Ομοσπονδία Συλλόγων Διδακτικού και Ερευνητικού Προσωπικού – Π.Ο.Σ.Δ.Ε.Π. (2021). Θέμα: «Κολέγια και αναγνώριση επαγγελματικών προσόντων» (απόφαση, 28/4/2021).
- Συνήγορος του Πολίτη (2019). Θέμα: «Παρατηρήσεις επί των διατάξεων του ν. 4589/2019 σχετικών με το νέο σύστημα διορισμού/πρόσληψης εκπαιδευτικών Γενικής Αγωγής και Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης και επί άλλων διατάξεων που εξακολουθούν να ισχύουν».
- Tsiligiris, V. (2019). *Research on Greece-UK higher education institutional collaboration in the field of transnational education*. London: British Council. Ανακτήθηκε από http://irep.ntu.ac.uk/id/eprint/37618/1/14780_Tsiligiris.pdf

Wake, D. & Hiles, R. (2018). *The scale of UK HE TNE 2016-17: Trend Analysis of HESA data*. Universities UK International.

Wake, D. & Ramos, E. (2019). *The scale of UK HE TNE 2017-18: Trend Analysis of HESA data*. Universities UK International.

Νομοθεσία που αναφέρεται στο κείμενο

Νομοθετικό Διάταγμα, Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των κειμένων «περί επαγγελματικής εκπαίδευσεως διατάξεων», 09-10-1935, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας* (ΦΕΚ 451/Α/1935).

Νόμος 1966/91, Άρθρο 12, παρ. 2, Μετεγγραφές φοιτητών Α.Ε.Ι., σπουδαστών Τ.Ε.Ι. και άλλες διατάξεις. Κεφάλαιο Α΄, Ρυθμίσεις για την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας* (ΦΕΚ Α΄147/26.9.1991).

Νόμος 3696/2008: Ίδρυση και λειτουργία Κολλεγίων και άλλες διατάξεις, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας* (ΦΕΚ 177/Α/25-8-2008).

Νόμος 3848/2010, Άρθρο 45, Αναβάθμιση του ρόλου του εκπαιδευτικού – καθιέρωση κανόνων αξιολόγησης και αξιοκρατίας στην εκπαίδευση και λοιπές διατάξεις, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας* (ΦΕΚ 71/Α/19-5-2010).

Νόμος 4093/2012, Άρθρο 1, παρ. Θ.7 Έγκριση Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016 – Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής του Ν. 4046/2012 και του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας* (ΦΕΚ 222/Α΄/12-11-2012).

Νόμος 4111/2013, Άρθρο 30, παρ. 23.α, Συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις, τροποποιήσεις του ν. 4093/2012, κύρωση της Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου «Έγκριση των Σχεδίων των Συμβάσεων Τροποποίησης της Κύριας Σύμβασης Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (Ε.Τ.Χ.Σ.), της Ελληνικής Δημοκρατίας, του Ελληνικού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (Τ.Χ.Σ.) και της Τράπεζας της Ελλάδος (ΤτΕ), με τίτλο «Κύρια Σύμβαση Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης», της Σύμβασης Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ε.Τ.Χ.Σ., της Ελληνικής Δημοκρατίας και της ΤτΕ, με τίτλο «Σύμβαση Διευκόλυνσης Διαχείρισης Υποχρεώσεων ΣΙΤ» και της Σύμβασης Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ε.Τ.Χ.Σ., της Ελληνικής Δημοκρατίας και της ΤτΕ, με τίτλο «Διευκόλυνση αποπληρωμής Τόκων Ομολόγων», παροχή εξουσιοδοτήσεων για την υπογραφή των Συμβάσεων» και άλλες επείγουσες διατάξεις, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας* (ΦΕΚ 18/Α΄/25-1-2013).

Νόμος 4310/2014, Άρθρο 75, Έρευνα, Τεχνολογική Ανάπτυξη και Καινοτομία και άλλες διατάξεις, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας* (ΦΕΚ Α΄ 258/8.12.2014).

Νόμος 4589/2019, Άρθρο 54, παρ. 5, Συνέργειες Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, Πανεπιστημίου Θεσσαλίας με τα Τ.Ε.Ι. Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Παλλημνιακό Ταμείο και άλλες διατάξεις, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας* (ΦΕΚ 13/Α/29-1-2019).

Νόμος 4653/2020, Άρθρο 50, Εθνική Αρχή Ανώτατης Εκπαίδευσης. Ειδικοί Λογαριασμοί Κονδυλίων Έρευνας Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, Ερευνητικών και Τεχνολογικών Φορέων και άλλες διατάξεις, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας* (ΦΕΚ 12/Α/24-1-2020).

Υπουργική Απόφαση (Υ.Α.) Αριθ. 10131/ΙΑ/2012, (ΦΕΚ 3057/Β'/18-11-2012).

Υπουργική Απόφαση (Υ.Α.) Αριθ. 151668/ΙΑ/3-12-2012 (ΦΕΚ 3324 Β').

Υπουργική Απόφαση (Υ.Α.) Αριθ. 94538/ΙΑ/15-7-2013 (ΦΕΚ 1785 Β').

ΠΡΟΕΔΡΙΚΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 38 ΦΕΚ Α' 78/25.5.2010, Άρθρο 4, Προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας στην Οδηγία 2005/36/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 7ης Σεπτεμβρίου 2005, σχετικά με την αναγνώριση των επαγγελματικών προσόντων, και άλλες διατάξεις.

Abstract

The issue of private tertiary education in Greece constitutes a multifactorial, hot button issue, while many of its aspects remain obscure. Greek law prohibits nonpublic entities from awarding academic degrees. In spite of this legal provision, an informal system of private tertiary education has become established, namely “colleges”, which provide study programmes in collaboration with Higher Education institutions and universities from abroad. The present study investigates characteristics, attitudes, and perceptions of the two groups which, in essence, constitute the college population, namely the teaching staff and the students of the institutions in question. The article is structured as follows: the first part serves as an introduction to the motives behind the study and gives a brief overview of the issue; the second part presents the legal framework and the points of contentions arising therefrom; the third part deals with the interconnection between colleges and foreign universities; the fourth part is dedicated to methodology and presentation of the findings; and the fifth part presents basic conclusions. One of the latter is that teaching staff of colleges is made up by a

significant percentage of the group known as “junior researchers” in public discourse, and this, in a way, points to the fact that colleges constitute a sort of “haven” for that particular group of the scientific community, which took a hit during the recession, as of course did other groups. An unexpected finding of this study is that the group of teachers who would prefer to work at a college rather than at a public university bases this choice on the perception that the former is more meritocratic in regards to professional development, given the constant evaluation of study programmes in colleges, while the group of those who would rather work at a public university values more the prestige which Higher Education institutions hold in Greek society, their relative job safety and stability, and their access to research programmes. As a final finding, concerning the population of students, it appears that colleges constitute an almost obligatory choice for people of middle or lower economic backgrounds, who seek a second chance at tertiary education.

Ο Ιωάννης Κιουβρέκης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο γνωστικό αντικείμενο «Εξόρυξη Δεδομένων και Τεχνητή Νοημοσύνη στις επιστήμες της υγείας», στο Τμήμα Δημόσιας και Ενιαίας Υγείας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Είναι μαθηματικός με διδακτορική διατριβή που εκπονήθηκε στον Τομέα Μαθηματικών της ΣΕΜΦΕ του ΕΜΠ και είχε ως θέμα «Τοπολογικά Μοντέλα για τη Σημασιολογία της Πληροφορικής και Εφαρμογές της Λογικής στην Τεχνητή Νοημοσύνη». Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα είναι η εφαρμογή των θεωρητικών μαθηματικών στη μοντελοποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς με τη χρήση μεθόδων συμβολικής λογικής αλλά και την εφαρμογή της λογικής στο πεδίο της επεξηγηματικής τεχνητής νοημοσύνης.

Ο Γεώργιος Ανδρικόπουλος είναι επιμελητής εκδόσεων και μεταφραστής. Είναι κλασικός φιλόλογος με διδακτορική διατριβή που εκπονήθηκε στο Πανεπιστήμιο του Exeter (UK) με θέμα: *Magic and the Roman Emperors*. Έχει διδάξει Ρωμαϊκή Ιστορία στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν πολιτική και στρατιωτική Ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και το θέμα της μαγείας στην κλασική αρχαιότητα.

1922: Μικρασιάτες πρόσφυγες προς τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και οι τοπικές κοινωνίες

Κώστας Ρόντος, Παναγιώτης Γιαβρίμης,

Πάυλος Μπαλτάς, Νικόλαος Πανάγος

Περίληψη

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η ποσοτική αποτύπωση του μεγέθους των προσφυγικών ροών του 1922 και της επίδρασής τους από δημογραφική και κοινωνικο-οικονομική άποψη στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, η διερεύνηση των στάσεων των γηγενών των νησιών αυτών απέναντι στους πρόσφυγες καθώς και των πολιτικών που ασκήθηκαν από την πλευρά των κρατικών αρχών. Οι απαντήσεις στα παραπάνω ζητήματα θα δώσουν τη δυνατότητα ανίχνευσης σταθερών και επαναλαμβανόμενων συνθηκών που ισχύουν διαχρονικά στις πρώτες φάσεις μεγάλων προσφυγικών/μεταναστευτικών ροών, τηρουμένων βέβαια των σχετικών διαφοροποιήσεων σε σχέση με το παρελθόν. Αυτά τα στοιχεία μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την ερμηνεία, την πρόβλεψη και την ορθή αντιμετώπιση των προβλημάτων που απασχολούν τις σύγχρονες κοινωνίες και ειδικότερα την Ελλάδα και τις περιοχές των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου που αποτελούν τα τελευταία χρόνια και πάλι πυλώνες εισόδου πολυάριθμων προσφύγων και μεταναστών. Από την ανάλυση του αρχαιακού υλικού αλλά και των δημογραφικών δεδομένων και δεικτών της συγκεκριμένης περιόδου διαπιστώνεται ότι οι μεγάλες προσφυγικές ροές την περίοδο μετά τη Μικρασιατική

Καταστροφή αρχικά δημιούργησαν συναισθήματα απειλής και φόβου στους γηγενείς. Όμως, η επικοινωνία, η ενημέρωση και η επαφή των γηγενών με τους πρόσφυγες και μετανάστες εξομάλυναν τα αρχικά συναισθήματα και υποστήριξαν τη διαπερατότητα των κοινωνικών ορίων των ομάδων αλλά και την προώθηση των αναπτυξιακών προοπτικών των τοπικών κοινωνιών. Το μέγεθος και η μεγάλη πυκνότητα των ροών αυτών σε μικρό χρονικό διάστημα φαίνεται σημαντικός παράγοντας διαμόρφωσης των στάσεων των τοπικών κοινωνιών υποδοχής και της αποτελεσματικής αντιμετώπισης του ζητήματος από το Κράτος. Παράλληλα, οι κρατικές πολιτικές επένδυσαν στις προσφυγικές ροές για να εξυπηρετήσουν την επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας και τη δημιουργία πληθυσμού ικανού για την κάλυψη των αμυντικών και των στρατιωτικών αναγκών της περιοχής, λόγω των προσφάτων πολέμων, αλλά και εξαιτίας ιδεολογικών λόγων.

Εισαγωγή

Η μετανάστευση αποτελεί ένα πανάρχαιο, πολυδιάστατο και δυναμικό φαινόμενο. Στη σύγχρονη παγκόσμια πραγματικότητα καταγράφονται πολλές μετακινήσεις μεγάλων πληθυσμών, τόσο στο εσωτερικό των χωρών όσο και μεταξύ αυτών. Τέτοιες είναι οι μετακινήσεις των Γερμανών προσφύγων κατά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ, η αναγκαστική μετακίνηση Ινδών Μουσουλμάνων το 1947 κατά τη διάρκεια του πραξικοπήματος στην Ινδία προς το Πακιστάν, η μετακίνηση των βαλκανικών μειονοτήτων κατά τον Γιουγκοσλαβικό Πόλεμο και προσφάτως οι μετακινήσεις μεταναστών και προσφύγων τρίτων χωρών προς την Ευρώπη, που προβληματίζουν έντονα την τελευταία.

Στην Ελλάδα, μαζικές υπερπόντιες μεταναστεύσεις ξεκίνησαν στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, με το μεγαλύτερο μέρος αυτών να κατευθύνεται στις ΗΠΑ και στον Καναδά και το υπόλοιπο στη Νότια Αμερική, στην Αυστραλία και στη Νέα Ζηλανδία. Στις ΗΠΑ οι περισσότερες μετακινήσεις πραγματοποιήθηκαν προς τις μεσοδυτικές πολιτείες και την Καλιφόρνια, λόγω των ορυχείων και της κατασκευής του σιδηροδρομικού δικτύου. Συχνή υπήρξε η μετανάστευση των Ελλήνων και στην Αυστραλία ειδικά κατά την περίοδο 1830-1869, η οποία χαρακτηρίζεται ως πρόωμη, ενώ η περίοδος 1870-1974 ως εποικιστική.

Κατά την πρώτη περίοδο μετανάστευαν κυρίως Έλληνες για πολιτικούς λόγους (καταδίκη, εκτόπιση λόγω Βρετανικών Δικαστηρίων) ή από τυχοδιωκτισμό, ενώ κατά τη δεύτερη περίοδο οι λόγοι της μετανάστευσης ήταν περισσότερο οικονομικοί. Ένας

ακόμα λόγος ήταν η ανακάλυψη χρυσού «στις νέες χώρες» που είχε γίνει γνωστή σε όλη την Ευρώπη. Η Κατοχή και ο Εμφύλιος Πόλεμος της δεκαετίας του 1940 αποτέλεσαν δύο σοβαρούς λόγους για τη μετακίνηση των Ελλήνων μεταναστών τόσο εντός της Ευρώπης όσο και σε υπερπόντιες χώρες (όπως είναι, παραδείγματος χάρη, οι ΗΠΑ και η Αυστραλία). Οι βασικοί λόγοι μετανάστευσης των πληθυσμών, λοιπόν, είναι κυρίως οικονομικοί και πολιτικοί.

Οι οικονομικοί λόγοι συνδέονται με την ανάπτυξη της παγκόσμιας αγοράς εργατικού δυναμικού με επίκεντρο την αναπτυσσόμενη Δύση και με τα οικονομικά/περιφερειακά μοντέλα που αναπτύχθηκαν για την ερμηνεία της μετανάστευσης του εργατικού δυναμικού μεταξύ γεωγραφικών περιοχών με οικονομικές ανισότητες και διαφορές στη ζήτηση εργατικού δυναμικού. Για τον λόγο αυτόν, η μετανάστευση πολλές φορές ερμηνεύεται και ως μία μορφή επένδυσης ανθρώπινου κεφαλαίου. Παράλληλα, μετακίνηση πληθυσμών μπορεί να προκληθεί αν η χώρα αναχώρησης δεν δίνει τη δυνατότητα για διάφορους λόγους (πολεμικές συγκρούσεις, οικονομική ύφεση και λοιπά) ένταξης των πολιτών της στην εγχώρια αγορά εργασίας (Massey, 1999). Όσον αφορά στους πολιτικούς λόγους, οι πολιτικές εξελίξεις, όπως λόγου χάρη η ψήφιση των νόμων από το Κογκρέσο των ΗΠΑ για την επισημοποίηση της διαχείρισης της μετανάστευσης τον Μάρτιο του 1891 και τη δημιουργία του κέντρου επιθεώρησης μεταναστών στο Ellis Island το 1892, η οποία επέφερε αλλαγές στις πολιτικές αποφάσεις και επέβαλε περιορισμούς στη μετανάστευση συγκεκριμένων εθνοφυλετικών και κοινωνικών ομάδων (Erkkila, 2013: 76-77· Brinkmann 2010: 47), επιδρούν καταλυτικά στη εκδήλωση του φαινομένου της μετανάστευσης.

Η προσέγγιση του φαινομένου της μετανάστευσης είναι μια σύνθετη διαδικασία που σχετίζεται τόσο με τα αίτια του φαινομένου και τα πολιτισμικά στοιχεία των μεταναστών όσο και με τις στάσεις των γηγενών απέναντι στην ένταξη ή τη διαχείριση των μεταναστευτικών πληθυσμών. Έτσι, αναφέρεται συχνά στη διεθνή βιβλιογραφία η εμφάνιση ανταγωνιστικών αισθημάτων των γηγενών απέναντι στους μεταναστευτικούς πληθυσμούς (Ceobanu & Escandell, 2010· Hjerme & Nagayoshi, 2015· Stephan et al., 1999· Gorodzeisky & Semyonov, 2009). Συχνά οι κοινωνίες υποδοχής αναπτύσσουν αισθήματα φόβου για οικονομική δυσχέρεια που μπορεί να προκληθεί από την έλευση των μεταναστών και των προσφύγων, τα οποία συνδέονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των χωρών υποδοχής και αποτελούν καταλύτη για τη συμπεριφορά των κατοίκων απέναντι στους μετανάστες και τους πρόσφυγες. Όπως φαίνεται και από την ιστορία της ανθρωπότητας, ο φόβος αυτός μεγεθύνεται σε εποχές οικονομικής ύφεσης. Η οικονομική ύφεση δημιουργεί οικονομική ανασφάλεια στις τοπικές κοινωνίες υποδοχής, οξύνοντας τις αρνητικές συμπεριφορές και στάσεις προς τους μετανάστες και πρόσφυγες. Αυτό, όμως, το αίσθημα «απειλής» μπορεί να περιοριστεί μέσω της επικοινωνίας και της τριβής ανάμεσα σε αυτούς τους διαφορετικούς κόσμους,

αναλογικά πάντα με το μέγεθος του πληθυσμού τους (Ρόντος κ.ά., 2017· Sherif & Sherif, 1969· Wagner et al., 2010· Weber, 2015). Η ερμηνεία των παραπάνω συμπεριφορών των γηγενών ή των εθνοτικών ομάδων σχετίζεται με τη διατήρηση της ηγετικής θέσης τους στη χρήση των πόρων (LeVine & Campbell, 1972) ή με τη διατήρηση και την ανάπτυξη της κοινωνικής ταυτότητας των μελών της ομάδας, μέσω της αλληλοσυσχέτισης και της κοινωνικής συνοχής της εσω-ομάδας (Tajfel & Turner, 1979) ή ακόμη με ένα γενικό πλαίσιο σύνθεσης των δύο παραπάνω θεωριών (Brown, 1995· Coenders et al., 2004).

Στο πλαίσιο αυτό, σκοπός του παρόντος πονήματος είναι η ποσοτική αποτύπωση του μεγέθους των προσφυγικών ροών του 1922 και της επίδρασής τους από δημογραφική και κοινωνικοοικονομική άποψη στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, η διερεύνηση των στάσεων των γηγενών των νησιών αυτών απέναντι στους πρόσφυγες κάτω από την επίδραση φοβικών συνδρόμων και μη κατανόησης της πραγματικής μακροχρόνιας επίδρασης των μεταναστευτικών ροών στις χώρες υποδοχής καθώς και η διερεύνηση των πολιτικών που ασκήθηκαν από την πλευρά των κρατικών και τοπικών αρχών στην κατεύθυνση της επιτυχούς εγκατάστασης των μεταναστών/προσφύγων και της αντιμετώπισης τυχόν αρνητικών συμπεριφορών κατά τα πρώτα στάδια της μετανάστευσης.

Πληθυσμιακή κατάσταση στα νησιά του Αιγαίου και η επίδραση της προσφυγικής ροής μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή

Γενικά πληθυσμιακά μεγέθη

Τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου εντάχθηκαν στο ελληνικό κράτος με το πέρας των Βαλκανικών Πολέμων και τα πρώτα στοιχεία που διαθέτουμε για το πληθυσμιακό τους μέγεθος/κατάσταση προέρχονται από την απογραφή του 1913 (Πίνακας 1). Συγκεκριμένα, στους τρεις υπό εξέταση νομούς, Λέσβου, Σάμου και Χίου (που στην απογραφή του 1928 αποτελούν τη χωρική ενότητα «Νήσοι Αιγαίου»), ο πληθυσμός κατά την απογραφή του 1913 ήταν 165.309, 68.946 και 71.660 κάτοικοι αντίστοιχα. Σε αντίθεση με την εθνική τάση αύξησης του πληθυσμού ανάμεσα στην απογραφή του 1913 και σε αυτήν του 1920, στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου θα καταγραφεί μείωση του πληθυσμού. Συνολικά ο πληθυσμός τους μειώθηκε κατά 15% (– 45.857 άτομα), με τη μεγαλύτερη μείωση να σημειώνεται στον Νομό Λέσβου, κατά 19% (– 31.405 άτομα), και με τη μικρότερη στον Νομό Σάμου, κατά 8,7% (– 6.027 άτομα). Αντίθετα, ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας αυξήθηκε κατά 140,9% (+2.937.290 άτομα), αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης στην Ελλάδα της Μακεδονίας, της Κρήτης, της Ηπείρου και των Νησιών του Ανατολικού Αιγαίου (Πίνακας 2 και Πίνακας 3).

	1913	1920	1928	1940
Ελλάδα	2.084.500	5021.790	6.204.684	7.344.860
Νήσοι Ανατολικού Αιγαίου	305.915	260.058	307.734	304.022
Νομός Λέσβου	165.309	133.904	161.557	159.031
▪ Δήμος Μυτιλήνης	~	20.081	31.661	~
▪ Δήμος Πλωμαρίου	~	7.836	7.176	~
Νομός Σάμου	68.946	62.919	70.497	69.138
▪ Δήμος Λιμένος Βαθέος (Βαθύ)	~	6.143	8.636	~
Νομός Χίου	71.660	63.235	75.680	75.853
▪ Δήμος Βροντάδων	~	5.719	6.745	~
▪ Δήμος Χίου	~	20.032	26.167	~

Πίνακας 1: Συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας και των Νησιών του Ανατολικού Αιγαίου κατά τις απογραφές πληθυσμού 1913,1920,1928,1940.

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, ίδια επεξεργασία

Η περίοδος 1920-28 είναι η μόνη στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα κατά την οποία οι εξεταζόμενες περιοχές παρουσιάζουν πληθυσμιακή αύξηση. Συγκεκριμένα, τη μεγαλύτερη αύξηση γνώρισε ο Νομός Λέσβου, κατά 20,7% (+27.653 άτομα), εν συνεχεία ο Νομός Χίου κατά 19,7% (+12.445 άτομα) και τέλος ο πληθυσμός του Νομού Σάμου γνώρισε τη μικρότερη, κατά 12,0% (+7.578). Την ίδια περίοδο ο πληθυσμός της Ελλάδας αυξήθηκε κατά 23,6% (+1.182.894 άτομα).

	1913-1920	1920-1928	1928-1940
Ελλάδα	2.937.290	1.182.894	1.140.176
Νήσοι Ανατολικού Αιγαίου	-45.857	47.676	-3.712
Νομός Λέσβου	-31.405	27.653	-2.526
▪ Δήμος Μυτιλήνης	~	11.580	~
▪ Δήμος Πλωμαρίου	~	-660	~
Νομός Σάμου	-6.027	7.578	-1.359
▪ Δήμος Λιμένος Βαθέος (Βαθύ)	~	2.493	~

Νομός Χίου	-8.425	12.445	173
▪ Δήμος Βροντάδων	~	1.026	~
▪ Δήμος Χίου	~	6.135	~

Πίνακας 2: Μεταβολή (απόλυτοι αριθμοί) πληθυσμού Ελλάδας και Νησιών του Ανατολικού Αιγαίου 1913-20, 1920-28 και 1928-40.

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, ίδια επεξεργασία

Το γεγονός που έπαιξε τον σημαντικότερο ρόλο στην πληθυσμιακή αύξηση τόσο της Ελλάδας όσο και των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, ανάμεσα στην απογραφή του 1920 και την αντίστοιχη του 1928, ήταν η προσφυγική εισροή, ιδιαίτερα δε αυτή που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922. Την επόμενη περίοδο για την οποία διαθέτουμε στοιχεία, ανάμεσα στο 1928 και την απογραφή του 1940, στον πληθυσμό των υπό εξέταση νομών θα καταγραφούν τάσεις στασιμότητας (Νομός Χίου) ή μικρή μείωση, γύρω στο 1,5-2,0% (Νομός Λέσβου και Νομός Σάμου) (Πίνακες 2 και 3).

	1913-1920	1920-1928	1928-1940
Ελλάδα	140,9	23,6	18,4
Νήσοι Ανατολικού Αιγαίου	-15,0	18,3	-1,2
Νομός Λέσβου	-19,0	20,7	-1,6
▪ Δήμος Μυτιλήνης	~	57,7	~
▪ Δήμος Πλωμαρίου	~	-8,4	~
Νομός Σάμου	-8,7	12,0	-1,9
▪ Δήμος Λιμένος Βαθέος (Βαθύ)	~	40,6	~
Νομός Χίου	-11,8	19,7	0,2
▪ Δήμος Βροντάδων	~	17,9	~
▪ Δήμος Χίου	~	30,6	~

Πίνακας 3: Μεταβολή (ποσοστιαία %) πληθυσμού των Νησιών του Ανατολικού Αιγαίου ανάμεσα στις απογραφές 1913-20, 1920-28 και 1928-40.

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, ίδια επεξεργασία

Η προσφυγική εισροή

Η προσφυγική εισροή στην Ελλάδα είχε ξεκινήσει ήδη πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο συνολικός αριθμός προσφύγων που καταγράφηκαν στην Ελλάδα κατά την απογραφή πληθυσμού του 1928 με προσέλευση πριν και μετά το 1922 έφτασε λίγο πάνω από 1,2 εκ. άτομα (συγκεκριμένα 1.241.849). Το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων (1.069.957 άτομα) ήρθε στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Οι τόποι προέλευσης του μεγαλύτερου μέρους του προσφυγικού πληθυσμού ήταν η Μικρά Ασία, η Θράκη και ο Πόντος. Οι περισσότεροι πρόσφυγες από αυτές τις περιοχές έφθασαν στην Ελλάδα μετά το 1922. Αντίθετα, το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων από τη Βουλγαρία και τον Καύκασο εισήλθαν στη χώρα πριν από το 1922. Η πλειονότητα των προσφύγων (51,2%) προήλθε από τη Μικρά Ασία, ενώ σημαντικό ειδικό βάρος στον συνολικό πληθυσμό καταγράφουν επίσης οι πρόσφυγες από τη Θράκη (20,7%) και τον Πόντο (14,7%). Οι πρόσφυγες από αυτές τις τρεις χωρικές ενότητες αποτελούν το 87,5% του συνολικού προσφυγικού πληθυσμού. Αν προσθέσουμε αυτούς από τη Βουλγαρία (3,9%), τον Καύκασο (3,8%) και την Κωνσταντινούπολη (3,1%), καλύπτουμε με συνολικά έξι χωρικές ενότητες το 98,3% των τόπων προέλευσης του προσφυγικού πληθυσμού (Πίνακας 4).

Χώρα/Τόπος προέλευσης	Απόλυτοι αριθμοί			Επί τοις εκατό (%)		
	Σύνολο	Προ 1922	Μετά 1922	Σύνολο	Προ 1922	Μετά 1922
Μικρά Ασία	646.954	57.728	589.226	52,1	33,6	55,1
Θράκη	256.635	27.057	229.578	20,7	15,7	21,5
Πόντος	182.169	17.528	164.641	14,7	10,2	15,4
Βουλγαρία	49.027	20.977	28.050	3,9	12,2	2,6
Καύκασος	47.091	32.421	14.670	3,8	18,9	1,4
Κωνσταντινούπολη	38.458	4.109	34.349	3,1	2,4	3,2
Ρωσία	11.435	5.214	6.221	0,9	3,0	0,6
Σερβία	6.057	4.611	1.446	0,5	2,7	0,1

Αλβανία	2.498	1.600	898	0,2	0,9	0,1
Δωδεκάνησα	738	355	383	0,1	0,2	0,0
Ρουμανία	722	266	456	0,1	0,2	0,0
Κύπρος	57	25	32	0,0	0,0	0,0
Αίγυπτος	8	1	7	0,0	0,0	0,0
Σύνολο	1.241.849	171.892	1.069.957	100,0	100,0	100,0

Πίνακας 4: Πρόσφυγες στην Ελλάδα κατά τόπο προέλευσης, πριν και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922.

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, ίδια επεξεργασία

Πιο ακριβής εκτίμηση του αριθμού των προσφύγων που ήρθαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922) προκύπτει από την απογραφή προσφύγων του 1923 που πραγματοποίησε το ελληνικό κράτος. Συγκεκριμένα, καταγράφονται 786.431 πρόσφυγες, εκ των οποίων 351.313 (44,7%) είναι άνδρες και 435.118 (55,3%) γυναίκες (Εθνικό Τυπογραφείο Ελλάδος, 1923). Από το σύνολο, 162.418 (20,6% του συνόλου) εγκαθίστανται στη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, 158.076 (20,1%) στη Γενική Διοίκηση Στερεάς Ελλάδας και Εύβοιας και 99.913 (12,7%) στη Γενική Διοίκηση Θράκης. Εντός της Στερεάς Ελλάδας και της Εύβοιας οι 123.435 (15,7%) εγκαθίστανται στον Νομό Αττικής. Στον Νομό Λέσβου, που περιλαμβάνει τα νησιά της Λέσβου, της Λήμνου και της Σαμοθράκης, εγκαθίστανται 57.508 (7,3%), στον Νομό Σάμου, που περιλαμβάνει τα νησιά της Σάμου και της Ικαρίας, εγκαθίστανται 21.375 (2,7%) και στον Νομό Χίου εγκαθίστανται 28.312 (3,6%). Στο νησί της Λέσβου εγκαθίστανται οι περισσότεροι από ολόκληρο τον Νομό (47.182) και στο νησί της Σάμου εγκαθίστανται 19.831 πρόσφυγες.

Στο σύνολο της Ελλάδας οι πρόσφυγες μετά το 1922 αποτελούν το 15,7% του πληθυσμού που είχε η χώρα το 1920. Οι εγκατασταθέντες στον Νομό Λέσβου αποτελούν το 43% του πληθυσμού που είχε ο νομός το 1920. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τους Νομούς Σάμου και Χίου ήταν 34% για τον πρώτο και 44,8% για τον δεύτερο. Ο όγκος των προσφύγων που δέχτηκαν τα νησιά μετά το '22 είναι τεράστιος αναλογικά με τον πληθυσμό τους, όπως αποδεικνύουν τα παραπάνω στοιχεία.

Στην απογραφή του 1928 μπορούμε να βρούμε τη χωρική κατανομή στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου του προσφυγικού πληθυσμού που ήρθε στην Ελλάδα μετά το 1922 (Πίνακας 5) και έξι χρόνια μετά την πρώτη εγκατάσταση. Συγκεκριμένα, οι πρόσφυγες το 1928 αποτελούσαν το 17,2% του πληθυσμού της Ελλάδας. Το ποσοστό αυτό ήταν μικρότερο για το γεωγραφικό διαμέρισμα του Ανατολικού Αιγαίου (16,9%) αλλά με έντονες διακυμάνσεις στις χωρικές/διοικητικές ενότητες που εμπεριέχει. Ειδικότερα, σε επίπεδο νομών, ο Νομός Λέσβου είναι η χωρική ενότητα με το μεγαλύτερο ποσοστό προσφύγων στον συνολικό πληθυσμό του (20,2%), ακολουθεί ο Νομός Χίου (17%) και το μικρότερο ποσοστό καταγράφει ο Νομός Σάμου (9%). Παρατηρούμε ότι το ποσοστό των προσφύγων στον Νομό Λέσβου ξεπερνάει τόσο το αντίστοιχο της ευρύτερης γεωγραφικής ενότητας όσο και τον εθνικό μέσο όρο. Επιπλέον, ο Δήμος Μυτιλήνης παρουσιάζει υπερδιπλάσιο ποσοστό προσφύγων στο σύνολο του πληθυσμού του κατά το 1928 (42,7%). Γενικότερα, η μεγαλύτερη συμβολή των προσφύγων στην ενίσχυση του τοπικού πληθυσμού καταγράφεται στις πρωτεύουσες των νησιών (στον Δήμο Χίου αποτελούν το 32,6% του συνολικού πληθυσμού, στο Βαθύ το 25,6%). Σε επίπεδο νομού, το 1928 υπάρχει μείωση του ποσοστού των προσφύγων στον πληθυσμό των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, γεγονός που υποδηλώνει μετακίνηση μέρους των προσφύγων στην ενδοχώρα. Πάντως, η παρουσία τους στους δήμους-πρωτεύουσες των νομών παραμένει ισχυρή (Πίνακας 5).

	Σύνολο	Πρόσφυγες (μετά το 1922)	Γηγενείς	Ποσοστό προσφύγων (%)
Ελλάδα	6.204.684	1.069.957	5.134.727	17,2
Νήσοι Ανατολικού Αιγαίου	307.734	51.865	255.869	16,9
Νομός Λέσβου	161.557	32.643	128.914	20,2
▪ Δήμος Μυτιλήνης	31.661	13.512	18.149	42,7
▪ Δήμος Πλωμαρίου	7.176	421	6.755	5,9
Νομός Σάμου	70.497	6.368	64.129	9,0
▪ Δήμος Λιμένος Βαθέος (Βαθύ)	8.636	2.208	6.428	25,6
Νομός Χίου	75.680	12.854	62.826	17,0
▪ Δήμος Βροντάδων	6.745	516	6.229	7,7
▪ Δήμος Χίου	26.167	8.542	17.625	32,6

Πίνακας 5: Αριθμός προσφύγων και ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού των Νησιών Ανατολικού Αιγαίου ανά περιοχή εγκατάστασης, 1928.

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, ίδια επεξεργασία

Οι συνέπειες της προσφυγικής εισροής στον συνολικό πληθυσμό και την πληθυσμιακή πυκνότητα

Η προσφυγική εισροή επηρέασε την εξέλιξη του μεγέθους του πληθυσμού των επιμέρους χωρικών ενοτήτων θετικά, καθώς απουσία της οι ίδιες χωρικές ενότητες θα κατέγραφαν μικρότερη αύξηση ή και μείωση του πληθυσμού τους (Πίνακας 6). Συγκεκριμένα, ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής r ανάμεσα στο 1920 και το 1928 είναι θετικός και για τους τρεις νομούς. Τη μεγαλύτερη μέση ετήσια αύξηση είχε ο Νομός Λέσβου με 2,37%, μετά ο Νομός Χίου με 2,27% και τέλος ο Νομός Σάμου με αύξηση 1,43%. Η αύξηση που σημειώθηκε στους τρεις νομούς ήταν, όμως, χαμηλότερη από τον εθνικό μέσο όρο που για την ίδια περίοδο ήταν 2,68%. Χωρίς την προσφυγική εισροή, οι δύο από τους τρεις νομούς θα κατέγραφαν αρνητικό r περιόδου, και συγκεκριμένα ο Νομός Λέσβου -0,47% και ο Νομός Χίου -0,08%, ενώ μόνο ο Νομός Σάμου θα κατέγραφε αυξητικό $r = 0,24\%$. Η συνεισφορά των προσφύγων ειδικά για τους νομούς Λέσβου και Χίου ήταν ιδιαίτερα σημαντική, καθώς για να αναστραφεί η αρνητική τάση, με την παρουσία τους πρόσθεσαν 2,85% και 2,35% στον αντίστοιχο δείκτη. Η εθνική τάση εν απουσία προσφύγων θα ήταν θετική στα επίπεδα του Νομού Σάμου, δηλαδή σε ποσοστό 0,28%.

	Συνολικός	Χωρίς πρόσφυγες	Συνεισφορά προσφύγων
Ελλάδα	2,68	0,28	2,40
Νήσοι Ανατολικού Αιγαίου	2,13	-0,20	2,33
Νομός Λέσβου	2,37	-0,47	2,85
▪ Δήμος Μυτιλήνης	5,86	-1,26	7,11
▪ Δήμος Πλωμαρίου	-1,09	-1,84	0,74
Νομός Σάμου	1,43	0,24	1,19
▪ Δήμος Λιμένος Βαθέος (Βαθύ)	4,35	0,57	3,78
Νομός Χίου	2,27	-0,81	2,35
▪ Δήμος Βροντάδων	2,08	1,07	1,01
▪ Δήμος Χίου	3,39	-1,59	4,98

Πίνακας 6: Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής $r\%$ και η συνεισφορά των προσφύγων (1920-1928).

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, ίδια επεξεργασία

Άμεση χωρική επίδραση της προσφυγικής εισροής ήταν η αύξηση της πληθυσμιακής πυκνότητας (Πίνακας 7). Το 1920, η πληθυσμιακή πυκνότητα της Ελλάδας ήταν 38,6 άτομα/τ.χλμ., ενώ το 1928 ο αντίστοιχος δείκτης ήταν αυξημένος κατά 9 άτομα/τ.χλμ. (47,6). Απουσία της προσφυγικής εισροής, ο δείκτης θα αυξανόταν κατά μόλις 0,9 άτομα/τ.χλμ. Μεγαλύτερη ήταν η αύξηση του ίδιου δείκτη για τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Συγκεκριμένα, η μεγαλύτερη αύξηση καταγράφηκε στον Νομό Χίου, καθώς η πυκνότητα του πληθυσμού του αυξήθηκε κατά 13,6 άτομα/τ.χλμ. (από 68,8 σε 82,4). Για τον Νομό Λέσβου η αύξηση ήταν κατά 12,9 άτομα/τ.χλμ. (από 62,6 σε 75,5). Η μικρότερη αύξηση αφορούσε στον Νομό Σάμου (+9 άτομα/τ.χλμ.), όπου η πληθυσμιακή πυκνότητα αυξήθηκε από 79,5 σε 89 άτομα/τ.χλμ. Ο Νομός Σάμου ήταν ο μόνος που θα κατέγραφε αύξηση και χωρίς την προσφυγική εισροή, καθώς οι άλλοι δύο νομοί θα κατέγραφαν οριακή μείωση (-1 άτομο/τ.χλμ. για τον Νομό Λέσβου και -0,5 άτομα/τ.χλμ. για τον Νομό Χίου).

	Επιφάνεια (km ²)	D 1920	D 1928	Μεταβολή D 1920-28	D 1928 (χωρίς πρόσφυγες)	Μεταβολή D 1920-28 (χωρίς πρόσφυγες)	Συνεισφορά των προσφύγων
Ελλάδα	130.199,4	38,57	47,66	9,09	39,44	0,87	8,22
Νήσοι Ανατο- λικού Αιγαίου	3.847,9	67,58	79,97	12,39	66,5	-1,09	13,48
Νομός Λέσβου	2.138	62,63	75,56	12,93	60,3	-2,33	15,27
Νομός Σάμου	791,6	79,48	89,06	9,57	81,01	1,53	8,04
Νομός Χίου	918,3	68,86	82,41	13,55	68,42	-0,45	14,00

Πίνακας 7: Πληθυσμιακή πυκνότητα D (άτομα/km²) και συνεισφορά των προσφύγων (1920-1928).

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού 1928, ίδια επεξεργασία

Οι συνέπειες της προσφυγικής εισροής στα δομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού

Η έλευση άνω του ενός εκατομμυρίου προσφύγων, πέραν της αύξησης του πληθυσμού, επέδρασε και στην ηλικιακή κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδας. Οι πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα είχαν μέση ηλικία μεγαλύτερη κατά περίπου 1 έτος από αυτήν του γηγενή πληθυσμού, 29 έτη έναντι των 27,8 ετών της μέσης ηλικίας των γηγενών (Πίνακας 8). Η επίδραση, όμως, στον εθνικό μέσο όρο δεν ήταν τόσο

μεγάλη, καθώς η έλευση των προσφύγων αύξησε τη μέση ηλικία στην Ελλάδα μόλις κατά 0,2 έτη. Στους νομούς Λέσβου και Χίου η επίδραση των προσφύγων ήταν μεγαλύτερη από τον εθνικό μέσο όρο, καθώς αύξησαν τη μέση ηλικία του πληθυσμού κατά 0,4 και 0,7 έτη αντίστοιχα. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η μέση ηλικία των γηγενών αλλά και των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου ήταν κατά 2 έτη (για τους γηγενείς) και κατά 2-5 έτη για τον προσφυγικό πληθυσμό μεγαλύτερη από τους εθνικούς μέσους όρους. Συγκεκριμένα, οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν συνολικά στην Ελλάδα είχαν μέση ηλικία τα 29 έτη, ενώ οι αντίστοιχοι πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στις υπό εξέταση χωρικές ενότητες είχαν μέση ηλικία μεγαλύτερη, από τα 30,9 έτη που είχαν οι πρόσφυγες στον Νομό Σάμου μέχρι τα 33,9 για τους πρόσφυγες στον Νομό Χίου.

	Σύνολο	Πρόσφυγες	Γηγενείς	Επίδραση
Ελλάδα	28,0	29,0	27,8	0,2
Νομός Λέσβου	30,2	32,8	29,8	0,4
Νομός Σάμου	29,9	30,9	29,8	0,1
Νομός Χίου	30,4	33,9	29,7	0,7

Πίνακας 8: Μέση ηλικία στην Ελλάδα και τους νομούς του Ανατολικού Αιγαίου, 1928.

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού 1928, ίδια επεξεργασία

Επίσης, επηρεάστηκε η αναλογία φύλου (αριθμός αντρών ανά 100 γυναίκες) στον πληθυσμό. Συγκεκριμένα, ο προσφυγικός πληθυσμός παρουσιάζει μικρότερη αναλογία αντρών ανά 100 γυναίκες σε σχέση με τον γηγενή πληθυσμό. Στον πληθυσμό των προσφύγων σε εθνικό επίπεδο αντιστοιχούσαν 91 άντρες ανά 100 γυναίκες, ενώ η αντίστοιχη αναλογία για τους γηγενείς ήταν 100 άντρες ανά 100 γυναίκες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να επηρεαστεί η αναλογία φύλου σε εθνικό επίπεδο για τον συνολικό πληθυσμό σημειώνοντας μείωση κατά 1,6 άντρες ανά 100 γυναίκες. Αντίστοιχες τάσεις και διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς παρατηρούνται και στους νομούς του Ανατολικού Αιγαίου, με βασική διαφορά ότι η αναλογία φύλων τόσο για τους πρόσφυγες όσο και για τους γηγενείς είναι αρκετά χαμηλότερη από τους εθνικούς μέσους όρους (Πίνακας 9). Συγκεκριμένα, για τους πρόσφυγες ο δείκτης κυμαίνεται ανάμεσα στο 74 (Νομός Χίου) και 82 (Νομός Λέσβου), ενώ για τους ντόπιους ο αντίστοιχος δείκτης είναι γύρω στο 90 για όλους τους υπό εξέταση νομούς. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να οφείλεται σε δύο λόγους: α. οι απώλειες σε άντρες στους πληθυσμούς αυτούς (λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής) είναι μεγαλύτερες (όπως θα δούμε παρακάτω και στις πληθυσμιακές πυραμίδες), β. η θέση

της γυναίκας στα νησιά είναι καλύτερη σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα (γεγονός που θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια και από την ανάλυση του μορφωτικού επιπέδου των εξεταζόμενων πληθυσμών, γηγενών και προσφύγων).

Για τους εγκατασταθέντες μετά το '22, με βάση την απογραφή προσφύγων του 1923, η υπεροχή των γυναικών επιβεβαιώνεται με παρεμφερείς δείκτες για τον Νομό Λέσβου (83,2 άνδρες στις 100 γυναίκες) και τον Νομό Χίου (77 άνδρες στις 100 γυναίκες) και ακόμη χαμηλότερους δείκτες σε σχέση με αυτούς που προκύπτουν από την απογραφή πληθυσμού του 1828 (80,7% και 57% αντίστοιχα).

	Σύνολο	Πρόσφυγες	Γηγενείς	Επίδραση
Ελλάδα	98,3	91,0	99,9	-1,6
Νομός Λέσβου	89,8	82,4	91,8	-2,0
Νομός Σάμου	89,9	77,6	91,2	-1,3
Νομός Χίου	86,2	74,0	88,9	-2,7

Πίνακας 9: Αναλογία φύλου (αριθμός αντρών ανά 100 γυναίκες) στην Ελλάδα και τους νομούς του Ανατολικού Αιγαίου βάση της απογραφής του 1928.

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού 1928, ίδια επεξεργασία

Εξετάζοντας τους δύο πληθυσμούς (πρόσφυγες – γηγενείς) υπό το πρίσμα των μεγάλων ηλικιακών ομάδων, διαπιστώνουμε ότι οι πληθυσμοί προσφύγων και γηγενών στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου παρουσιάζουν διαφορές σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό προσφύγων και γηγενών για όλη τη χώρα (Πίνακες 10-13). Η σημαντικότερη διαφορά είναι ότι σε εθνικό επίπεδο το ποσοστό ατόμων άνω των 65 ετών (65+) είναι μικρότερη τόσο για τους πρόσφυγες όσο και για τους γηγενείς σε σχέση με την αντίστοιχη για τους νομούς του Ανατολικού Αιγαίου. Συγκεκριμένα, στο σύνολο της χώρας κυμαίνεται από 5,2% (πρόσφυγες) ως 6,0% (γγενης πληθυσμός), ενώ αντίστοιχα για τις ίδιες πληθυσμιακές ομάδες στους υπό εξέταση νομούς για τους πρόσφυγες είναι από 7,7% (Νομός Λέσβου) έως 11% (Νομός Χίου) και για τον γηγενή πληθυσμό το ποσοστό κυμαίνεται γύρω στο 8% και για τους τρεις νομούς.

Η παραπάνω διαφορά αντικατοπτρίζεται στον δείκτη γήρανσης. Ο δείκτης αυτός στους νομούς των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου είναι σημαντικά υψηλότερος από τον αντίστοιχο εθνικό μέσο όρο. Συγκεκριμένα, για το σύνολο της χώρας είναι 18,2 άτομα ηλικίας 65+ ανά 100 άτομα ηλικίας 0-14, ενώ για τους νομούς που εξετάζουμε ο αντίστοιχος δείκτης το 1928 κυμαίνεται από 26,2 στον Νομό Σάμου έως 29,1 στον Νομό Χίου. Στην περίπτωση αυτή ο προσφυγικός πληθυσμός λειτούργησε αυξητικά, καθώς αύξησε τους ήδη πάνω από τον εθνικό μέσο όρο δείκτες γήρανσης

για κάθε περιοχή. Αντίθετα, η προσφυγική εισροή μειώνει τον δείκτη εξάρτησης των εξεταζόμενων περιοχών. Ειδικότερα, απουσία προσφύγων, ο δείκτης εξάρτησης (αριθμός ατόμων ηλικίας 0-14 και 65+ στους 100 ηλικίας 15-64) για τους νομούς Λέσβου, Σάμου και Χίου θα ήταν αυτός των γηγενών, δηλαδή 68,4, 65,1 και 70,7 αντίστοιχα. Η εγκατάσταση των προσφύγων οδήγησε στο να μειωθεί ο δείκτης κατά 4,3, 1,9 και 3,0 ποσοστιαίες μονάδες αντίστοιχα. Ομοίως, η μικρότερη αναλογία ηλικιωμένων 65+ ετών τόσο στην Ελλάδα συνολικά όσο και στους Νομούς Λέσβου και Σάμου μεταξύ των προσφύγων σε σχέση με την αντίστοιχη των γηγενών μειώνει τη σχετική αναλογία στο σύνολο του πληθυσμού σε εθνικό επίπεδο. Αυτό δεν ισχύει για τον Νομό Χίου.

Ο δείκτης γήρανσης, ενώ δεν επηρεάζεται από την έλευση των προσφύγων στο σύνολο Ελλάδας (Πίνακας 13), αυξάνει λόγω αυτής ελαφρά στους Νομούς Λέσβου και Σάμου και σημαντικά στον Νομό Χίου (Πίνακες 10-12). Το μειωμένο ποσοστό των παιδιών 0-14 ετών στους πρόσφυγες που κατέφυγαν στη Λέσβο και στη Σάμο οδηγεί σε αυτή την εξέλιξη, ενώ στη Χίο η αύξηση του δείκτη γήρανσης οφείλεται σημαντικά και στον αυξημένο γεροντικό πληθυσμό προσφύγων που εγκαθίστανται εκεί. Η αύξηση, πάντως, δεν είναι αξιόλογη, δεδομένου και του μικρού βαθμού γήρανσης που παρουσιάζεται γενικά κατά την εποχή εκείνη.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά αποτυπώνονται γραφικά στις πληθυσμιακές πυραμίδες.

	Σύνολο	Πρόσφυγες	Γηγενείς
0-14	30,7	25,2	32,1
15-64	61,0	67,1	59,4
65+	8,4	7,7	8,5
Δείκτης Εξάρτησης	64,1	49,0	68,4
Δείκτης Γήρανσης	27,2	30,5	26,6

Πίνακας 10: Πληθυσμός κατά μεγάλες ηλικιακές ομάδες και δομικοί δείκτες Ν. Λέσβου, 1928.

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού 1928, ίδια επεξεργασία

	Σύνολο	Πρόσφυγες	Γηγενείς
0-14	30,7	24,6	31,3
15-64	61,3	68,5	60,6
65+	8,0	7,0	8,1
Δείκτης Εξάρτησης	63,2	46,0	65,1
Δείκτης Γήρανσης	26,2	28,4	26,0

Πίνακας 11: Πληθυσμός κατά μεγάλες ηλικιακές ομάδες και δομικοί δείκτες Ν. Σάμου, 1928.

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού 1928, ίδια επεξεργασία

	Σύνολο	Πρόσφυγες	Γηγενείς
0-14	31,3	24,2	32,7
15-64	59,6	64,7	58,6
65+	9,1	11,0	8,7
Δείκτης Εξάρτησης	67,7	54,5	70,7
Δείκτης Γήρανσης	29,1	45,6	26,7

Πίνακας 12: Πληθυσμός κατά μεγάλες ηλικιακές ομάδες και δομικοί δείκτες Ν. Χίου, 1928.

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού 1928, ίδια επεξεργασία

	Σύνολο	Πρόσφυγες	Γηγενείς
0-14	32,2	27,3	33,2
15-64	62,0	67,5	60,8
65+	5,9	5,2	6,0
Δείκτης Εξάρτησης	61,4	48,1	64,4
Δείκτης Γήρανσης	18,2	18,9	18,1

Πίνακας 13: Πληθυσμός κατά μεγάλες ηλικιακές ομάδες και δομικοί δείκτες Ελλάδας, 1928.

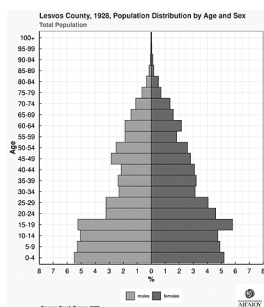
Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού 1928, ίδια επεξεργασία

Η εξέταση των πληθυσμιακών πυραμίδων αναδεικνύει δύο γεγονότα που συνδέονται μεταξύ τους και διαφοροποιούν τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου σε σχέση με τα δομικά χαρακτηριστικά του συνολικού προσφυγικού πληθυσμού. Το πρώτο είναι η μειωμένη γεννητικότητα των προσφύγων στα πρώτα χρόνια μετά την εγκατάστασή τους στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, όπως ήταν άλλωστε φυσικό, και δεύτερον η διαφορά στην ηλικιακή δομή των ανδρών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου σε σχέση με αυτήν του συνολικού πληθυσμού των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα.

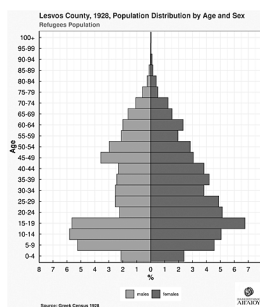
Η μειωμένη γεννητικότητα αντικατοπτρίζεται στη συρρικνωμένη βάση της πυραμίδας των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στους νομούς του Ανατολικού Αιγαίου, παρατηρώντας ιδίως την ηλικιακή ομάδα 0-4, και αφορά στις γεννήσεις που έγιναν την περίοδο 1924-1928, δηλαδή μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Θα παρατηρήσουμε ότι στις πυραμίδες των προσφύγων στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου αυτή η ηλικιακή ομάδα δεν ξεπερνά το 2% για κάθε φύλο (σύνολο 4% επί του συνολικού πληθυσμού τους), όταν η αντίστοιχη ηλικιακή ομάδα για το σύνολο των προσφύγων στην Ελλάδα αγγίζει το 5% για κάθε φύλο (σύνολο 10% επί του συνολικού πληθυσμού τους).

Η διαφοροποίηση της πληθυσμιακής δομής των προσφύγων στις υπό εξέταση περιοχές το 1928 απεικονίζεται ανάγλυφα στο μειωμένο ειδικό βάρος των ανδρών ηλικίας 20-44 ετών (άτομα που το 1922 είχαν ηλικία από 14 έως 38 έτη). Κάτι ανάλογο δεν παρατηρείται στην πυραμίδα του συνόλου των προσφύγων που εισήλθαν στην Ελλάδα, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο προσφυγικός πληθυσμός που εγκαταστάθηκε στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου προήλθε από τη Μικρά Ασία και ήταν ιδιαίτερα «ταλαιπωρημένος» από τις κακουχίες και τις απώλειες της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κατάσταση αυτή των νέων ανδρών δημιουργεί πρόβλημα στις συνάψεις γάμων και κατ' επέκταση στη γεννητικότητα. Γενικά, πάντως, οι πρόσφυγες τόσο στο σύνολο της Ελλάδας όσο και στα εξεταζόμενα νησιά προσθέτουν παιδικό πληθυσμό, έστω και μειωμένο, λόγω των συνθηκών, αλλά προσθέτουν, και μάλιστα αυξητικά, και παραγωγικό πληθυσμό 15-64 ετών απαραίτητο για την προώθηση της οικονομίας, μειώνουν τον δείκτη εξάρτησης και προσφέρουν αναπαραγωγικό πληθυσμό που σε μελλοντικές καλύτερες συνθήκες των προσφύγων τονώνει τη γεννητικότητα.

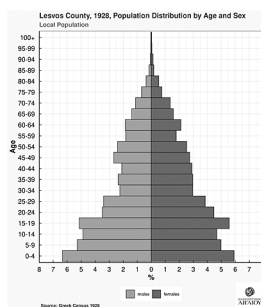
Νομός Λέσβου, Συνολικός

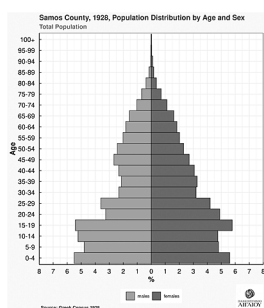
Νομός Λέσβου, Πρόσφυγες

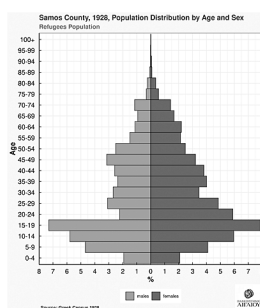
Νομός Λέσβου, Γηγενείς

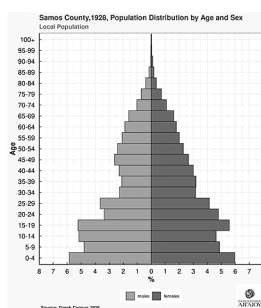
Νομός Σάμου, Συνολικός

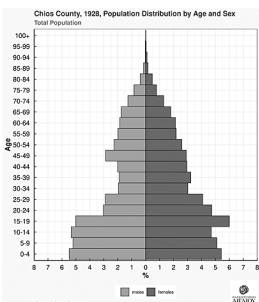
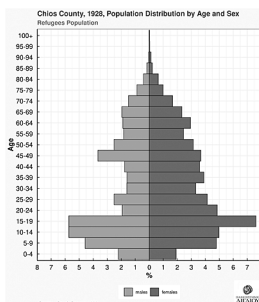
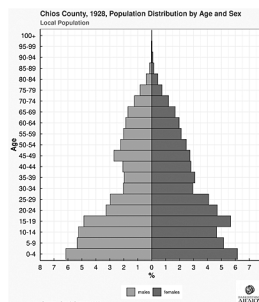
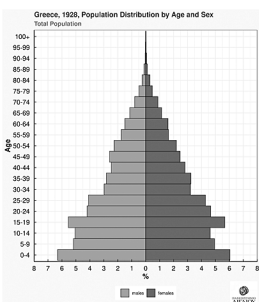
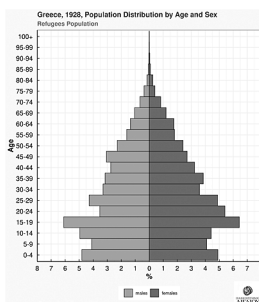
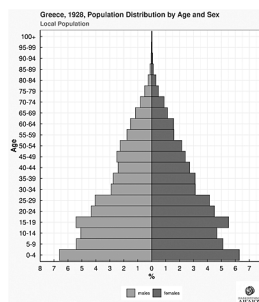

Νομός Σάμου, Πρόσφυγες

Νομός Σάμου, Γηγενείς

Νομός Χίου, Συνολικός**Νομός Χίου, Πρόσφυγες****Νομός Χίου, Γηγενείς****Ελλάδα, Συνολικός****Ελλάδα, Πρόσφυγες****Ελλάδα, Γηγενείς**

Διάγραμμα 1: Πληθυσμιακές Πυραμίδες: Ελλάδα και νομοί Ανατολικού Αιγαίου, 1928 – Συνολικός, Προσφυγικός και Γηγενής Πληθυσμός.

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, ίδια επεξεργασία

Ιδιαίτερα αποκαλυπτικοί είναι οι Πίνακες 14 και 15 των ροών προσφύγων κατά περιοχή προέλευσης και προορισμού. Παρατηρούμε ότι στον συνολικό πληθυσμό προσφύγων που εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία αντιπροσώπευαν το 48,4%, ενώ αντίστοιχα το ειδικό βάρος τους στους νομούς του Ανατολικού Αιγαίου κυμαίνεται γύρω στο 90% (Πίνακας 15).

	Ελλάδα	Θράκη	Κωνσταντινούπολη	Μ. Ασία	Πόντος	Αλλού	Σύνολο
Ελλάδα	5.045.373	216.753	49.625	560.556	159.945	172.432	6204.684
Νήσοι Ανατολικού Αιγαίου	256.184	1.362	973	46.456	400	2.359	307.734
Νομός Λέσβου	130.480	1.232	336	28.292	293	924	161.557

▪ Δήμος Μυτιλήνης	17.939	241	212	12.808	124	337	31.661
▪ Δήμος Πλωμαρίου	6.774	28	14	319	6	35	7.176
Νομός Σάμου	62.858	46	95	6.644	47	807	70.497
▪ Δήμος Λιμένος Βαθέος (Βαθύ)	6.044	23	49	2.249	24	247	8.636
Νομός Χίου	62.846	84	542	11.520	60	628	75.680
▪ Δήμος Βροντάδων	6.223	0	1	473	2	46	6.745
▪ Δήμος Χίου	17.772	60	302	7.579	48	406	26.167

Πίνακας 14: Κατανομή πληθυσμού Ελλάδας και Νησιών του Ανατολικού Αιγαίου ανάλογα με τον τόπο γέννησης, 1928.

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, ίδια επεξεργασία

	Θράκη	Κωνσταντι- νούπολη	Μ. Ασία	Πόντος	Αλλού	Σύνολο
Ελλάδα	18,7	4,3	48,4	13,8	14,9	100,0
Νήσοι Ανατολικού Αιγαίου	2,6	1,9	90,1	0,8	4,6	100,0
Νομός Λέσβου	4,0	1,1	91,0	0,9	3,0	100,0
▪ Δήμος Μυτιλήνης	1,8	1,5	93,3	0,9	2,5	100,0
▪ Δήμος Πλωμαρίου	7,0	3,5	79,4	1,5	8,7	100,0
Νομός Σάμου	0,6	1,2	87,0	0,6	10,6	100,0
▪ Δήμος Λιμένος Βαθέος (Βαθύ)	0,9	1,9	86,8	0,9	9,5	100,0
Νομός Χίου	0,7	4,2	89,8	0,5	4,9	100,0
▪ Δήμος Βροντάδων	0,0	0,2	90,6	0,4	8,8	100,0
▪ Δήμος Χίου	0,7	3,6	90,3	0,6	4,8	100,0

Πίνακας 15: Κατανομή πληθυσμού προσφύγων ανάλογα με τον τόπο γέννησης (%)

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, ίδια επεξεργασία

Οι συνέπειες της προσφυγικής εισροής στην οικογενειακή κατάσταση, στο μορφωτικό επίπεδο και στις κοινωνικές δομές

Η ανάλυση της οικογενειακής κατάστασης των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην υπό εξέταση περιοχή σε σχέση με τον υπόλοιπο προσφυγικό πληθυσμό επαληθεύει τις παραπάνω διαπιστώσεις. Συγκεκριμένα, η οικογενειακή κατάσταση «Χήρες» για τις γυναίκες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου είναι 18-22%, ποσοστό σχετικά υψηλότερο από το αντίστοιχο του συνολικού πληθυσμού των προσφύγων και κατά πολύ υψηλότερο από αυτό του γηγενούς πληθυσμού, όπου το ποσοστό χηρών γυναικών είναι 10-12%, τόσο στις υπό εξέταση περιοχές όσο και στο σύνολο της Ελλάδας (Πίνακας 16). Συνολικά, η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα αύξησε κατά περίπου 1% το ειδικό βάρος των χηρών γυναικών και μείωσε ελαφρά το ποσοστό των έγγαμων, τόσο στις υπό εξέταση περιοχές όσο και στον εθνικό μέσο όρο.

Τέλος, σε ό,τι αφορά στο μορφωτικό επίπεδο (εγγράμματοι – αναλφάβητοι) διαπιστώνουμε ότι τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου είχαν υψηλότερο ποσοστό εγγράμματων σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα ήδη από την απογραφή του 1920, τόσο στους άντρες όσο και στις γυναίκες. Το δεύτερο αυτό γεγονός δείχνει, επιπλέον, ότι η θέση της γυναίκας στις περιοχές αυτές ήταν καλύτερη σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο. Η έλευση του προσφυγικού πληθυσμού ενίσχυσε τις παραπάνω τάσεις, καθώς ο προσφυγικός πληθυσμός που εγκαταστάθηκε στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, προερχόμενος στην πλειονότητά του από τα παράλια της Μικράς Ασίας, παρουσίαζε υψηλότερα ποσοστά εγγράμματων σε σχέση τόσο με τον γηγενή πληθυσμό όσο και με τους υπόλοιπους πρόσφυγες. Το αποτέλεσμα ήταν τα ήδη μεγαλύτερα ποσοστά εγγράμματων στις υπό εξέταση περιοχές να ενισχυθούν και να παραμείνουν υψηλότερα από τα αντίστοιχα σε εθνικό επίπεδο (Πίνακας 17).

			Αγαμοί/-ες	Έγγαμοί/-ες	Χήροι/-ες	Διαζευγμένοι/-ες	Μη Δηλωμένοι/-ες	Σύνολο
Νομός Λέσβου								
1920		Σύνολο	57,2	35,2	7,4	0,2	0,0	100,0
		Αντρες	62,0	35,2	2,6	0,1	0,0	100,0
		Γυναίκες	52,8	35,2	11,9	0,2	0,0	100,0
1928	Σύνολο	Σύνολο	54,2	35,8	8,4	0,2	1,3	100,0
		Αντρες	59,0	37,0	2,8	0,2	1,1	100,0
		Γυναίκες	50,0	34,8	13,3	0,3	1,6	100,0
	Πρόσφυγες	Σύνολο	49,3	38,0	11,6	0,2	1,0	100,0
		Αντρες	54,4	41,3	3,2	0,2	0,9	100,0
		Γυναίκες	45,0	35,2	18,4	0,2	1,1	100,0
	Γηγενείς	Σύνολο	55,5	35,3	7,5	0,2	1,4	100,0
		Αντρες	60,1	35,9	2,7	0,2	1,1	100,0
		Γυναίκες	51,3	34,7	12,0	0,3	1,7	100,0
Νομός Σάμου								
1920		Σύνολο	58,4	34,8	6,6	0,2	0,0	100,0
		Αντρες	62,1	34,4	3,4	0,2	0,0	100,0
		Γυναίκες	55,3	35,2	9,3	0,2	0,0	100,0
1928	Σύνολο	Σύνολο	54,1	37,4	7,2	0,3	1,1	100,0
		Αντρες	57,8	37,8	3,2	0,2	1,0	100,0
		Γυναίκες	50,9	36,9	10,8	0,3	1,1	100,0
	Πρόσφυγες	Σύνολο	51,2	34,3	13,2	0,3	1,0	100,0
		Αντρες	57,0	38,4	3,2	0,3	1,0	100,0
		Γυναίκες	46,8	31,1	20,9	0,3	0,9	100,0
	Γηγενείς	Σύνολο	54,4	37,7	6,6	0,3	1,1	100,0
		Αντρες	57,8	37,8	3,2	0,2	1,0	100,0
		Γυναίκες	51,3	37,6	9,7	0,3	1,1	100,0
Νομός Χίου								
1920		Σύνολο	58,1	34,8	7,0	0,2	0,0	100,0
		Αντρες	63,3	33,3	3,2	0,2	0,0	100,0
		Γυναίκες	53,5	36,1	10,2	0,2	0,0	100,0

1928	Σύνολο	Σύνολο	54,5	36,1	8,3	0,2	0,9	100,0
		Αντρες	59,2	37,1	3,1	0,2	0,4	100,0
		Γυναίκες	50,4	35,2	12,8	0,3	1,3	100,0
	Πρόσφυγες	Σύνολο	48,3	37,7	13,0	0,3	0,8	100,0
		Αντρες	53,5	41,8	3,7	0,3	0,6	100,0
		Γυναίκες	44,4	34,7	19,8	0,2	0,9	100,0
	Γηγενείς	Σύνολο	55,7	35,7	7,3	0,2	0,9	100,0
		Αντρες	60,3	36,2	3,0	0,2	0,4	100,0
		Γυναίκες	51,7	35,4	11,2	0,3	1,4	100,0
Ελλάδα								
1920		Σύνολο	57,6	35,2	7,0	0,1	0,1	100,0
		Αντρες	62,3	34,3	3,2	0,1	0,1	100,0
		Γυναίκες	52,9	36,1	10,8	0,1	0,1	100,0
1928	Σύνολο	Σύνολο	54,8	36,6	7,5	0,2	0,9	100,0
		Αντρες	59,4	36,6	3,0	0,2	0,9	100,0
		Γυναίκες	50,3	36,6	12,0	0,2	0,9	100,0
	Πρόσφυγες	Σύνολο	49,4	39,2	10,5	0,2	0,6	100,0
		Αντρες	55,9	40,4	2,9	0,2	0,6	100,0
		Γυναίκες	43,6	38,2	17,4	0,2	0,6	100,0
	Γηγενείς	Σύνολο	55,9	36,0	6,9	0,2	1,0	100,0
		Αντρες	60,1	35,8	3,0	0,2	0,9	100,0
		Γυναίκες	51,7	36,2	10,8	0,2	1,0	100,0

Πίνακας 16: Οικογενειακή κατάσταση στην Ελλάδα και στα Νησιά του Ανατολικού Αιγαίου 1920 και 1928 (%).

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, ίδια επεξεργασία

			Εγγράμματοι/-ες	Αναλφάβητοι/-ες	Μη Δηλωμένοι/-ες	Σύνολο
Νομός Λέσβου						
1920		Σύνολο	42,5	53,9	3,6	100,0
		Άντρες	54,3	42,3	3,3	100,0
		Γυναίκες	31,7	64,6	3,8	100,0
1928	Σύνολο	Σύνολο	50,5	47,0	2,5	100,0
		Άντρες	60,6	37,1	2,4	100,0
		Γυναίκες	41,4	56,0	2,6	100,0
	Πρόσφυγες	Σύνολο	55,9	42,1	1,9	100,0
		Άντρες	64,7	33,3	2,0	100,0
		Γυναίκες	48,7	49,4	1,9	100,0
	Γηγενείς	Σύνολο	49,1	48,3	2,6	100,0
		Άντρες	59,6	38,0	2,5	100,0
		Γυναίκες	39,5	57,7	2,8	100,0
Νομός Σάμου						
1920		Σύνολο	48,4	48,6	3,0	100,0
		Άντρες	59,3	37,9	2,8	100,0
		Γυναίκες	38,9	57,9	3,2	100,0
1928	Σύνολο	Σύνολο	53,9	44,0	2,1	100,0
		Άντρες	63,5	34,5	1,9	100,0
		Γυναίκες	45,2	52,5	2,3	100,0
	Πρόσφυγες	Σύνολο	53,5	44,9	1,6	100,0
		Άντρες	63,6	34,6	1,8	100,0
		Γυναίκες	45,7	52,9	1,4	100,0
	Γηγενείς	Σύνολο	53,9	43,9	2,2	100,0
		Άντρες	63,5	34,5	2,0	100,0
		Γυναίκες	45,2	52,5	2,4	100,0
Νομός Χίου						
1920		Σύνολο	55,2	40,8	3,9	100,0
		Άντρες	63,9	32,6	3,5	100,0
		Γυναίκες	47,7	48,0	4,3	100,0

1928	Σύνολο	Σύνολο	57,9	39,8	2,3	100,0
		Άντρες	65,8	32,2	1,9	100,0
		Γυναίκες	51,1	46,2	2,6	100,0
	Πρόσφυγες	Σύνολο	56,4	41,7	1,9	100,0
		Άντρες	64,6	33,9	1,5	100,0
		Γυναίκες	50,5	47,4	2,1	100,0
	Γηγενείς	Σύνολο	58,2	39,4	2,4	100,0
		Άντρες	66,0	31,9	2,0	100,0
		Γυναίκες	51,3	46,0	2,7	100,0
Ελλάδα						
1920		Σύνολο	40,1	55,8	4,1	100,0
		Άντρες	54,2	42,2	3,6	100,0
		Γυναίκες	26,1	69,3	4,6	100,0
1928	Σύνολο	Σύνολο	48,5	48,9	2,7	100,0
		Άντρες	62,3	35,4	2,3	100,0
		Γυναίκες	34,9	62,1	3,0	100,0
	Πρόσφυγες	Σύνολο	49,7	48,2	2,1	100,0
		Άντρες	61,1	37,1	1,8	100,0
		Γυναίκες	39,3	58,3	2,3	100,0
	Γηγενείς	Σύνολο	48,2	49,0	2,8	100,0
		Άντρες	62,5	35,1	2,4	100,0
		Γυναίκες	33,9	62,9	3,2	100,0

Πίνακας 17: Μορφωτικό επίπεδο στην Ελλάδα και στα Νησιά του Ανατολικού Αιγαίου 1920 και 1928 (%).

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, ίδια επεξεργασία

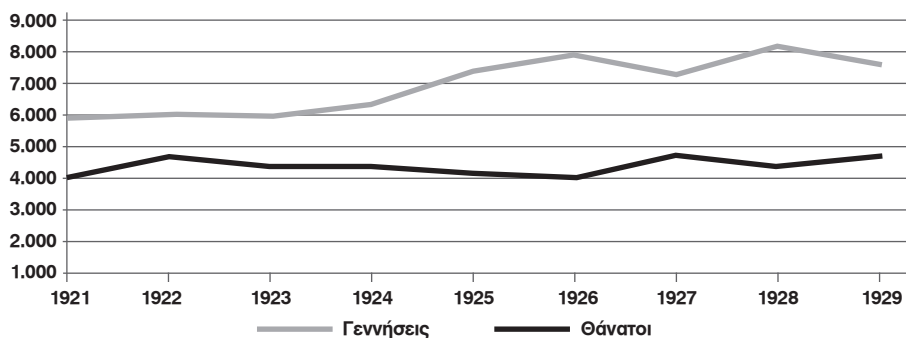
Οι πρόσφυγες έχουν σαφώς μεγαλύτερο ποσοστό εγγράμματων στη Λέσβο σε σχέση με τους γηγενείς, ενώ στη Σάμο η αναλογία είναι ίδια μεταξύ γηγενών και προσφύγων και στη Χίο το ποσοστό εγγράμματων στους γηγενείς είναι σχετικά μεγαλύτερο από αυτό των προσφύγων. Στα ίδια συμπεράσματα ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης γηγενών-προσφύγων οδηγεί και η εξέταση των αναλφάβητων, καθώς η κατηγοριοποίηση των σχετικών δεδομένων περιλαμβάνει μόνο τις κατηγορίες «εγγράμματοι και αναλφάβητοι».

Στον κοινωνικό τομέα, γενικότερα, η έλευση των προσφύγων συνέβαλε στην κοινωνική σταθερότητα, αύξησε τον βαθμό αστικοποίησης της χώρας, αν και αυτό

έγινε «βίαια» σε μικρό σχετικά χρόνο, ενίσχυσε τον παρεμβατισμό του Κράτους, επηρέασε την οργάνωση της δημόσιας υγείας και της κοινωνικής πρόνοιας και υπήρξε αφορμή για την εκτέλεση μεγάλων δημόσιων έργων. Τέλος, είναι πολύ σημαντική η συμβολή τους στη διαμόρφωση της κουλτούρας και της πνευματικής και πολιτιστικής ζωής της Ελλάδας.

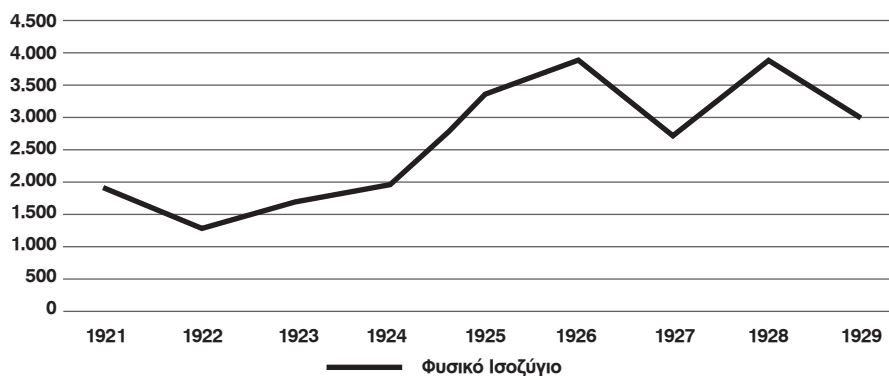
Οι συνέπειες της προσφυγικής εισροής στις γεννήσεις και στους θανάτους

Σε ό,τι αφορά στις γεννήσεις, στους θανάτους και στο φυσικό ισοζύγιο την περίοδο αυτή (1920-1929) για τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, παρατηρούμε ότι ακολουθούνται οι τάσεις της χώρας (Διαγράμματα 3 και 4), δηλαδή το πλεόνασμα των γεννήσεων έναντι των θανάτων μειώνεται μέχρι και το 1922, χρονική περίοδο από την οποία και μετά αυξάνει (Διάγραμμα 2: Νήσοι Αιγαίου, 1921-1929, Γεννήσεις – Θάνατοι.α 2). Η αύξηση αυτή είναι σημαντική μετά το 1924. Η μείωση των πρώτων ετών της εξεταζόμενης περιόδου οφείλεται στην αύξηση των θανάτων και τη μείωση των γεννήσεων την ταραγμένη περίοδο 1921-1922. Επομένως, το φυσικό ισοζύγιο, δηλαδή η διαφορά των θανάτων από τις γεννήσεις χωρίς τον υπολογισμό της καθαρής μετανάστευσης, παρουσιάζει αρκετές μεταβολές κατά τη διάρκεια του εξεταζόμενου χρόνου, με πάντα θετικό πρόσημο και με σαφή αυξητική τάση από το 1924 και μετά (Διάγραμμα 3). Η θετική επίδραση του μεταναστευτικού πληθυσμού και, φυσικά, η επάνοδος σε ειρηνική περίοδο συνέβαλαν στην εξέλιξη αυτή.

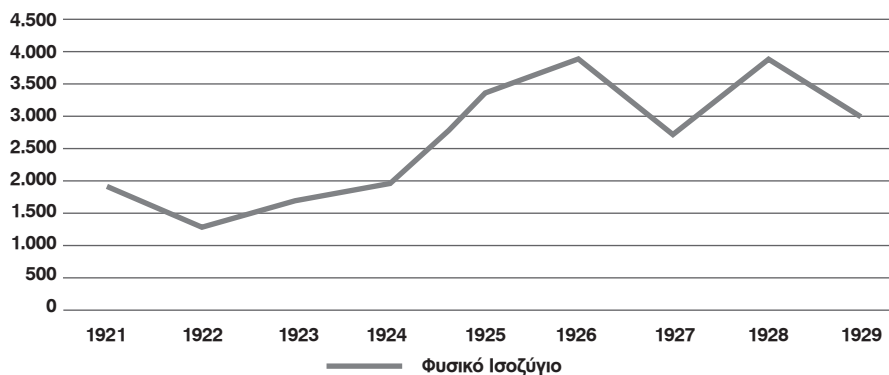
Διάγραμμα 2: Νήσοι Αιγαίου, 1921-1929, Γεννήσεις – Θάνατοι.

Πηγή: ΓΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες της Ελλάδος, 1921-1929*

Διάγραμμα 3: Νήσοι Αιγαίου, 1921-1929, Φυσικό Ισοζύγιο.

Πηγή: ΓΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες της Ελλάδος, 1921-1929*

Διάγραμμα 4: Ελλάδα, 1921-1929, Φυσικό Ισοζύγιο.

Πηγή: ΓΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες της Ελλάδος, 1921-1929*

Οι συνέπειες της προσφυγικής εισροής στην οικονομία

Η συμβολή των προσφύγων στην ανάπτυξη της οικονομίας έχει καταγραφεί με μεγάλη ακρίβεια τόσο από βιβλία της εποχής (Αιγίδου, 1934), όσο και από πρόσφατες μελέτες (Ανδριώτης, 2020). Η εισροή των προσφύγων επηρέασε τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας της τότε Ελλάδας σε πολύ μεγάλο βαθμό. Στη γεωργία υπήρξε αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων από το 1922 έως το 1931, με ταυτόχρονη αύξηση της γεωργικής παραγωγής και, επομένως, και του εθνικού εισοδήματος. Η αύξηση αυτή θα ήταν ακόμα μεγαλύτερη, αν δεν υπήρχε τα τρία τελευταία έτη η οικονομική κρίση της Ελλάδας και η αύξηση των τελωνειακών δασμών, ειδικά στον καπνό, του οποίου η καλλιέργεια ήταν και η βασική παραγωγική δραστηριότητα

των προσφύγων, με αποτέλεσμα τη μείωση της τιμής των γεωργικών προϊόντων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αύξησης της γεωργικής παραγωγής είναι η αύξηση της καπνοπαραγωγής κατά 17 εκατομμύρια κιλά (22.100.000 οκάδες, η οποία προήλθε αποκλειστικά από την καλλιέργεια που πραγματοποιούσαν οι πρόσφυγες και είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των εσόδων του κράτους κατά την τριετία 1923-1925).

Εκτός όμως από την οικονομική ανάπτυξη, η προσφυγική ροή υπήρξε και καταλύτης για την αύξηση των εργατών στη γεωργική παραγωγή. Λόγω της προσφυγικής ροής, υπήρξε κινητοποίηση του κρατικού μηχανισμού και μέσω των γεωπόνων, οι οποίοι πριν από το 1922 παρείχαν περισσότερο γραφειοκρατικές υπηρεσίες, εφαρμόστηκε η γεωπονική επιστήμη και εκπαιδεύτηκαν τόσο οι πρόσφυγες όσο και οι γηγενείς στη γεωργία. Επομένως, ταυτόχρονα με την αύξηση των στρεμμάτων καλλιέργειας υπήρξε και αύξηση των χειρών εργασίας, ειδικά στα βόρεια τμήματα της χώρας.

Πέρα από την αύξηση της γεωργικής δραστηριότητας παραγωγής, ανάπτυξη παρατηρήθηκε και στην κτηνοτροφία, ειδικά στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, όπου εγκαταστάθηκε και ο μεγαλύτερος όγκος των προσφυγικών ροών. Ένας λόγος της αύξησης αυτής ήταν και η ανάγκη της όσο το δυνατόν γρηγορότερης αποκατάστασης των προσφύγων, οι οποίοι, παρ' όλες τις αντίξοες συνθήκες που επικρατούσαν, επέδειξαν μεγάλη εργατικότητα και ζήλο για την ανάπτυξη της περιοχής.

Δύο ακόμη κλάδοι παρουσίασαν σημαντικές βελτιώσεις και αύξηση της παραγωγικότητάς τους. Ο ένας ήταν ο τομέας της αλιείας, που αναπτύχθηκε σημαντικά χάρη στους πρόσφυγες του Βοσπόρου, της Προποντίδας και της Μικράς Ασίας, οι οποίοι εφαρμόσαν νέες τεχνικές. Ο κλάδος της σηροτροφίας εμφάνισε, επίσης, σημαντικά ανάπτυξης λόγω των ειδικευμένων σε αυτόν τον τομέα προσφύγων από τους πληθυσμούς της Βιθυνίας και της Θράκης. Τα παραπάνω αποδεικνύονται ως έναν βαθμό και από την αύξηση των εξαγωγών του μεταξιού και των αλιευτικών ειδών κατά τα προαναφερόμενα έτη. Ειδικά στη σηροτροφία, καθώς απαιτούνται ιδιαίτερες συνθήκες για την ανάπτυξή της, υπήρξε βοήθεια από το κράτος και από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, με την ίδρυση του σηροτροφικού συνεταιρισμού Κίου και Αργολίδας.

Στον τομέα της βιομηχανίας, της βιοτεχνίας και του εμπορίου, σημειώθηκε αλματώδης ανάπτυξη. Με την εισροή των προσφύγων υπήρξε αύξηση τόσο των εργατικών χειρών, όσο και των καταναλωτών, με αποτέλεσμα να καταγραφούν ανοδικές τάσεις τόσο στην προσφορά (παραγωγή) όσο και στη ζήτηση (κατανάλωση). Οι τάσεις αυτές διαπιστώνονται και από τα στατιστικά στοιχεία της περιόδου 1922-1931, όπου καταγράφεται αύξηση κατά 175% περίπου στην εργατική δύναμη, καθώς και από την αύξηση των εξαγωγών στα βιομηχανικά προϊόντα. Με αυτόν τον τρόπο, υπήρξε

ευεργετική αλληλοσυμπλήρωση των γηγενών και των προσφύγων στο πεδίο της βιομηχανικής παραγωγής και γενικά στην εθνική οικονομία.

Παράλληλα, διαπιστώθηκε ανάπτυξη και στον τομέα της βιοτεχνίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν και η οικονομική ενίσχυση που προσέφερε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων στον Ταπητουργικό Οργανισμό, ο οποίος ιδρύθηκε λόγω της προσφυγικής ροής.

Η αύξηση της κατανάλωσης είχε ευνοϊκή επίδραση και στο εμπόριο. Ο νέος πληθυσμός που εγκαταστάθηκε στον ελλαδικό χώρο αύξησε τα επίπεδα της εμπορικής κίνησης και της κατανάλωσης, αφού μετέφερε και την εμπειρία και τις γνώσεις της εμπορικής δραστηριότητας της Ανατολικής Μεσογείου, της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, κάτι που διαπιστώνεται και στη μεταβολή της αξίας του ειδικού εμπορίου με την αλλοδαπή, παρ' όλη την τότε οικονομική κρίση, όπως επίσης και στις συναλλαγματικές κινήσεις της Ελλάδας με τις άλλες χώρες.

Για τους παραπάνω λόγους και η «Οικονομική Επετηρίς» έγραφε για τη σημαντική συνεισφορά των προσφύγων υπέρ των δημοσίων προσόδων και τη συμμετοχή τους στην αποπληρωμή του δημόσιου χρέους και των οφειλών των προηγούμενων ετών. Επομένως, η προσφυγική ροή του 1922 επέφερε σε όλους τους τομείς της Εθνικής Οικονομίας ανάπτυξη, η οποία βοήθησε και τις μελλοντικές γενεές.

Σύνοψη των συνεπειών του προσφυγικού ρεύματος για τη χώρα

Η προσφυγική εισροή πριν και μετά το 1922 δεν ήταν δυνατόν να μην επηρεάσει τα πληθυσμιακά μεγέθη και τους δημογραφικούς δείκτες της χώρας. Στην παραπάνω ανάλυση διαπιστώσαμε ότι η άφιξη των προσφύγων δεν επηρέασε το ίδιο τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα. Συγκεκριμένα, διαπιστώσαμε ότι ενίσχυσε σαφώς το μέγεθος και την πυκνότητα του πληθυσμού των περιοχών εγκατάστασης, ένα στοιχείο που ισχύει για όλη τη χώρα και για την υπό εξέταση περιοχή. Πέραν αυτού, όμως, διαπιστώσαμε και συγκεκριμένες διαφοροποιήσεις, με σημαντικότερη το γεγονός ότι ο πληθυσμός των προσφύγων που εγκαταστάθηκε στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου είχε διαφορετικά δομικά χαρακτηριστικά από τους γηγενείς. Οι άνδρες ηλικίας 20-44 ήταν κατά πολύ λιγότεροι, κάτι που αντικατοπτρίζεται στα υψηλά ποσοστά χηρών γυναικών σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να είναι μικρότερος ο αριθμός γεννήσεων. Δηλαδή, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου δεν γνώρισαν την ενίσχυση της γεννητικότητάς τους και του νεανικού τους αντρικού πληθυσμού που γνώρισαν οι υπόλοιπες περιοχές της χώρας λόγω της προσφυγικής εισροής. Γενικά, πάντως, και ανεξάρτητα από τη σύγκριση με τη δημογραφική επίδραση των προσφύγων σε εθνικό επίπεδο, αυξήθηκε σημαντικά ο πληθυσμός των Νησιών του Ανατολικού Αιγαίου

σε απόλυτους αριθμούς, ενισχύθηκε ο παιδικός πληθυσμός και ιδιαίτερα ο ώριμος, μειώθηκε το ποσοστό των ατόμων ηλικίας 65 και πάνω, μειώθηκε ο δείκτης εξάρτησης και ενισχύθηκε η φυσική αύξηση του πληθυσμού. Επιπλέον, αναβαθμίστηκε το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού τους, ιδιαίτερα στη Λέσβο και κυρίως για τις γυναίκες, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση εργασίας ότι η θέση της γυναίκας στο νησί, με τη συμβολή και του μεταναστευτικού πληθυσμού, διατηρήθηκε καλύτερη ή και ενισχύθηκε σε σχέση με την αντίστοιχη των γυναικών στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Η στάση της τοπικής κοινωνίας απέναντι στους πρόσφυγες

Στην περιοχή της Λέσβου, η οποία και αποτέλεσε το μεγαλύτερο «κέντρο υποδοχής» προσφύγων σε σχέση με τα υπόλοιπα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, σύμφωνα με το Υπουργείο Περιθάλψεως, η ετικέτα «ξένος» προσκολλάται στους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, όπως επισημαίνεται μέσα από άρθρα των τοπικών εφημερίδων της εποχής. Ο «ξένος» ως «άλλος» αντιμετωπίζεται, σύμφωνα με τη θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας (Tajfel, 1978), ως απειλή δημιουργώντας διομαδικό άγχος. Οι διομαδικές συγκρίσεις που στόχο έχουν τη σταθερότητα της κοινωνικής ταυτότητας της ενδο-ομάδας, αναδεικνύουν στερεοτυπικές αντιλήψεις και προκαλούν αρνητικές αντιδράσεις που οδηγούν αρκετές φορές σε καταστάσεις περιθωριοποίησης του «άλλου», του «ξένου». Έτσι, η στάση της τοπικής κοινωνίας δεν ήταν ευνοϊκή και οι πρόσφυγες αντιμετωπίζονταν με φόβο. Όπως δημοσιεύει ο Αϊβαλιώτης Ρακίνας στη *Σάλπιγγα* στις 21 Δεκεμβρίου 1922, οι ντόπιοι δεν προσέφεραν καμία βοήθεια στους πρόσφυγες, ενώ υπήρχε μια άρνηση των κατοίκων του νησιού να διαθέσουν τα προϊόντα τους και τα μαγαζιά «παρέμεναν» κλειστά γι' αυτούς. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, δημιουργείται μία απόσταση ανάμεσα στον τοπικό πληθυσμό και στους πρόσφυγες. Παράλληλα, η ομαδική άφιξη των προσφύγων επηρέασε διάφορους τομείς της καθημερινής ζωής της τοπικής κοινωνίας, κάτι που μπορούσε να αναγνωρίσει κάποιος σε εκδηλώσεις (γιορτές, γάμους, θανάτους και λοιπά) και στις διαπροσωπικές σχέσεις αλλά και στον καταμερισμό της εργασίας, καθώς υπήρξαν φαινόμενα εργατικής εκμετάλλευσης των προσφύγων από ντόπιους εργοδότες. Υπήρχαν, όμως, και περιπτώσεις ντόπιων που προσέφεραν βοήθεια στους πρόσφυγες. Αυτή η διομαδική αποστασιοποίηση με την πάροδο του χρόνου και με την προσωποποιημένη επαφή των δύο ομάδων (ντόπιων και προσφύγων) αύξησε τη διαπερατότητα των ορίων των ομάδων και η «αποκατηγοριοποίηση» του «άλλου» οδήγησε σε θετικές προδιαθέσεις, μειώνοντας τις προκαταλήψεις και το αίσθημα αμφιβολίας και φόβου και αυξάνοντας παράλληλα την εμπιστοσύνη. Οι πρόσφυγες εντάχθηκαν

στον λεσβιακό πληθυσμό και ο χαρακτηρισμός κάποιου ως πρόσφυγα αναφερόταν μόνο στα άτομα πρώτης γενιάς.

Στη Λέσβο, πριν από την εγκατάσταση των προσφύγων υπήρχε διαφορετικού είδους αγροτική ανάπτυξη και οι εμπορικές σχέσεις του νησιού με τη Σμύρνη ήταν άρρηκτες. Εργάτες γης της Λέσβου, περίπου 30.000-35.000 εργάτες, προς το τέλος του 19ου αιώνα, κάθε χρόνο μετανάστευαν στις ακτές της Μικράς Ασίας κατά το χρονικό διάστημα Απριλίου-Οκτωβρίου για εργασία (Σιφναίου, 1996). Όμως, με την έλευση των προσφύγων υπήρξε άμεση μεταβολή αυτής της κατάστασης. Πολλοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές της Μυτιλήνης (Αγία Κυριακή, Καλλιθέα, Λαγκάδα, Χρυσομαλλούσα κ.ά.) καθώς και σε περιοχές της ενδοχώρας της Λέσβου, όπως ο Μόλυβος, η Καλλονή και ο Μανταμάδος (Παρασκευαΐδης, 1987). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι σχέσεις Λέσβου και Μικράς Ασίας να ατονήσουν και να υπάρξει εμπορικός αποκλεισμός από την Τουρκία. Οι περιορισμένες δυνατότητες απασχόλησης και το ζήτημα της διανομής των καλλιεργήσιμων εδαφών που καθυστερούσε (αγροτικό ζήτημα) δημιουργούσαν δυσκολίες στην οικονομική και κοινωνική ένταξη των προσφύγων που μετακινήθηκαν προς αυτές τις περιοχές. Η αγροτική δραστηριότητα ανέκαθεν οριζόταν από την εποχικότητα της απασχόλησης και την απουσία εναλλακτικών δραστηριοτήτων, όπως και από τις τοπικές μετακινήσεις εργατών (Σιφναίου, 1996). Οι πρόσφυγες, όμως, για την ελληνική οικονομία αποτελούσαν μία σημαντική πηγή εργατικού κεφαλαίου. Σύμφωνα με το αρχείο του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Μυτιλήνης Λέσβου, κατά την περίοδο 1924-1925, υπήρξε μία σταδιακή επαναφορά των εμπορικών σχέσεων με τη Μικρά Ασία, με τη μορφή εισαγωγών προϊόντων φυτικής και ζωικής προέλευσης αλλά και της εξαγωγής προϊόντων, π.χ. αγγειοπλαστικής από την περιοχή του Μανταμάδου.

Στο νησί της Σάμου, η άφιξη των προσφύγων πραγματοποιήθηκε σταδιακά, δηλαδή από τον Ιούνιο του 1921 έως και τον Δεκέμβριο του 1924. Το νησί λειτούργησε αρχικά ως χώρος προσωρινής υποδοχής προσφύγων για την προώθησή τους στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπως είχε πρωτολειτουργήσει και η Λέσβος. Στη Σάμο, οι αρθρογράφοι του «Αιγαίου» (τοπική εφημερίδα) προσπάθησαν να δημιουργήσουν ένα κλίμα αισιοδοξίας προς τους Σαμιώτες κατοίκους, το οποίο όμως στη συνέχεια μετατράπηκε σε κλίμα σκεπτικισμού, λόγω των ολοένα αυξανόμενων ροών. Ο αριθμός των προσφύγων που έφτασαν στη Σάμο ήταν δυσανάλογος με τον πληθυσμό του νησιού, αφού σύμφωνα με το τότε Υπουργείο Περιθάλψεως μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1922 έφτανε τα 15.000 άτομα και μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1924 ξεπέρασε τα 40.000 άτομα. Η μαζική αυτή εγκατάσταση δημιουργούσε συνθήκες αποσυντονισμού στις δημόσιες υπηρεσίες του κράτους και χαοτικές καταστάσεις, αφού δεν υπήρχαν οι αναγκαίοι πόροι. Παρ' όλα αυτά, γρήγορα υπήρξαν σχέδια αναδιοργάνωσης, ειδικά

στον τομέα υγείας, με την ίδρυση του Προσφυγικού Νοσοκομείου Σάμου και του Φυματικού Ιατρείου (Γιαννιούτσος, 2016).

Ο μεγάλος αριθμός προσφύγων που μετακινήθηκε από τα παράλια της Μικράς Ασίας αξιοποιήθηκε από το ελληνικό κράτος για την επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας και μιας κυρίαρχης την εποχή εκείνη ιδεολογίας (Κοντογιώργη, 1992) καθώς και για τη δημιουργία πληθυσμού ικανού στην εξυπηρέτηση των αμυντικών και των στρατιωτικών αναγκών του. Έτσι, παραδείγματος χάρη, η αποχώρηση των Μουσουλμάνων από τη Μακεδονία το 1912, οι οποίοι αποτελούσαν περίπου το 40% του συνολικού πληθυσμού της, έδωσε τη δυνατότητα στο ελληνικό κράτος να επιδιώξει τα παραπάνω. Οι μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης στη Μακεδονία έκαναν δυνατή την άμεση εγκατάσταση και απασχόληση των προσφύγων, ώστε αφενός να αναπτυχθεί η παραγωγή και αφετέρου να επιτευχθεί η αποκατάστασή τους. Το 71,63% των συνολικών εξόδων της χώρας για αγροτική αποκατάσταση διατέθηκε εκεί με σκοπό την άμεση ανάπτυξη των περιοχών. Η Μακεδονία είχε θεωρηθεί ως η πιο ενδεδειγμένη περιοχή για την αξιοποίηση του φυσικού πλούτου σε αντίθεση με την Νότια Ελλάδα που καλύπτεται από όρη (Κοντογιώργη, 1992).

Ο ρόλος του Κράτους

Η μαζική μετακίνηση των προσφύγων ξεκίνησε από το 1914 και μετά προς τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου από τα παράλια της Μικράς Ασίας και την Ανατολική Θράκη. Από τις υπάρχουσες πηγές προκύπτει ότι, παρά τις οικονομικές δυσκολίες της περιόδου, το Κράτος αλλά και ιδιωτικοί φορείς μεριμνούν για τη διαβίωση των προσφύγων. Το 1916 αναφέρονται 42.783 πρόσφυγες δεχόμενοι περίθαλψη, 18.513 στην πόλη της Μυτιλήνης και 24.270 στο υπόλοιπο νησί, ενώ το 1919 ο αριθμός αυτός ανέρχεται σε 34.696, εκ των οποίων 16.063 ζουν στην πόλη και 18.633 στην ύπαιθρο. Το 1917 λειτουργούν στη Λέσβο ειδικές υπηρεσίες για τους πρόσφυγες, με κυριότερη το Γραφείο Περιθάλψεως Λέσβου, το πιο σημαντικό μετά από τα αντίστοιχα Γραφεία της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας (Ανδριώτης, 2020). Ήδη από το 1914 συστήνονται επιτροπές και υποεπιτροπές με αρμοδιότητα την εγκατάσταση, την υγιεινή και την εξεύρεση εργασίας των προσφύγων. Οι υποεπιτροπές λειτουργούν στις συνοικίες της πόλης και στα χωριά και συνεργάζονται με επιτροπές από τους ίδιους τους πρόσφυγες για την επίλυση προβλημάτων. Εφαρμόζεται σχέδιο περιφερειακής ταξινόμησης του προσφυγικού πληθυσμού της Λέσβου σε 11 περιφέρειες όπως και του προσφυγικού πληθυσμού των υπόλοιπων νησιών που ανήκαν στον Νομό Λέσβου (Ανδριώτης, 2020: 101).

Προωθήθηκε η στέγαση των προσφύγων, διορίστηκαν γιατροί και συστάθηκαν ιατρεία για τους πρόσφυγες, καθιερώθηκε η δωρεάν χορήγηση φαρμάκων προς τους

πρόσφυγες, αναπτύχθηκε διανομή συσσιτίων με τη συνδρομή και του Βρετανικού Ναυαρχείου και του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος διένειμε και ρουχισμό. Ως προς την επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων, διαπιστώνουμε ότι αυτοί διορίστηκαν ως δάσκαλοι/δασκάλες, γιατροί και ιερείς, κατατάχτηκαν στη χωροφυλακή και τον στρατό και εργάστηκαν στον τομέα των κατασκευών και στον αγροτικό τομέα. Γενικά, παρά τον μεγάλο όγκο των προσφύγων σε σχέση και με τους γηγενείς, η αποκατάστασή τους έγινε αρκετά οργανωμένα και αποτελεσματικά με αποτέλεσμα τη γρήγορη ενσωμάτωσή τους στη νέα πατρίδα.

Οι δομές αυτές και οι σχετικές δράσεις επανέρχονται στο προσκήνιο (είχαν ανασταλεί μετά την περίθαλψη των προσφύγων της δεκαετίας του 1910) το 1922 με την έλευση των νέων προσφύγων. Ιδρύονται και πάλι Υπηρεσίες Περιθάλψεως σε πολλές περιοχές της χώρας, με πρώτες αυτές της Χίου και της Λέσβου. Τα παραγόμενα αποτελέσματα της ένταξης των προσφύγων ήταν αρχικά λιγότερο σημαντικά των αναμενόμενων λόγω του μεγάλου αριθμού και της ανεξάρτητης λειτουργίας των κρατικών, τοπικών, ιδιωτικών ελληνικών και ξένων φορέων που ενεργοποιήθηκαν και που εξ αντικειμένου ήταν δύσκολο να συντονιστούν. Σταδιακά, η ενεργοποίηση του κρατικού μηχανισμού και η λειτουργία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.) σε αυστηρό πλαίσιο οδήγησαν σε υλοποίηση των στόχων ένταξης των προσφύγων (Ανδριώτης, 2020). Σε χρηματικούς όρους, για την αποκατάσταση και ένταξη των προσφύγων δαπανήθηκαν 3,3 δισεκατομμύρια δραχμές ή 10,8 εκατομμύρια λίρες Αγγλίας στην περίοδο 1922-32 (Αιγίδου, 1934), ποσό που αντικατοπτρίζει τις τεράστιες προσπάθειες του κρατικού μηχανισμού και τη συμβολή μη κρατικών οργανισμών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Συμπεράσματα

Σκοπός του συγκεκριμένου άρθρου είναι η αποτύπωση δημογραφικών δεικτών της χρονικής περιόδου μετά την προσφυγική κρίση, των στάσεων των γηγενών καθώς και των πολιτικών ένταξης που ασκήθηκαν, κυρίως στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Από την ανάλυση των στατιστικών δεδομένων προκύπτει ότι η μετακίνηση προσφύγων της δεκαετίας του 1910 αλλά και κατά το 1922 (μετά τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο 1919-1922) από τα παράλια της Δυτικής Τουρκίας προς το ελληνικό έδαφος αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες εισροές προσφύγων στην Ιστορία της Ελλάδας. Μέσω αυτής της μετακίνησης, υπήρξε αύξηση του ελλαδικού πληθυσμού κατά 17% περίπου μέσα σε ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα μερικών μηνών, γεγονός που είχε καταλυτική επίδραση στη χώρα τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο. Τα πληθυσμιακά μεγέθη, η πληθυσμιακή πυκνότητα, οι ηλικιακοί δείκτες, τα δεδομένα γεννητικότητας, θνησιμότητας και γήρανσης για τη χρονική περίοδο πριν και μετά

το 1922 αποτυπώνουν με τον σαφέστερο τρόπο την επίδραση των προσφυγικών ροών στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, αλλά και γενικότερα στον ελλαδικό χώρο.

Τα προγράμματα εγκατάστασης των προσφύγων εξυπηρετούσαν την επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας, τη δημιουργία πληθυσμού ικανού για την εξυπηρέτηση των στρατιωτικών και αμυντικών αναγκών της περιοχής, λόγω των πρόσφατων πολέμων, αλλά και ιδεολογικούς λόγους. Παράλληλα, το κοινωνικοπολιτισμικό κεφάλαιο των μεταναστών και των προσφύγων επηρέασε τις κοινωνίες υποδοχής, παρότι οι πρόσφυγες σε πολλές περιπτώσεις αντιμετώπιστηκαν αρχικά ως απειλή από τον γηγενή πληθυσμό. Στη διεθνή βιβλιογραφία καταγράφεται ότι οι πρόσφυγες και οι μετανάστες κατά το πρώτο διάστημα της άφιξής τους ασκούν αρνητική επίδραση σε όψεις του κοινωνικού συστήματος συμπεριλαμβανομένων της οικονομίας, των κοινωνικών δαπανών, της ασφάλειας των πολιτών, των πολιτισμικών αξιών, της κοινωνικής ευημερίας και του επιπέδου διαβίωσης. Οι παραγόμενες διακρίσεις τροφοδοτούνται και αναπαράγονται τόσο από εμπειρικές όσο και από στερεοτυπικές αντιλήψεις που προέρχονται από την απόσταση που χωρίζει τους γηγενείς και τους προσφυγικούς πληθυσμούς ως προς τις πολιτισμικές και εθνικές/εθνοτικές ταυτότητές τους (Ceobanu & Escandell, 2010· Hjerm & Nagayoshi, 2015· Stephan et al., 1999· Gorodzeisky & Semyonov, 2009).

Παρότι η απόσταση αυτή δεν ήταν μεγάλη λόγω της ελληνικής καταγωγής των προσφύγων, οι γηγενείς εκδήλωσαν ανταγωνιστικά αισθήματα, αισθήματα φόβου για οικονομική ανέχεια, απέναντι στον «ξένο», στον «άλλο», παρόλο που τις προηγούμενες δεκαετίες υπήρχαν εμπορικές σχέσεις με τη Μικρά Ασία (Κουρβανιού, 1993). Ο μεγάλος όγκος των προσφύγων ενισχύει τις παραπάνω αρνητικές στάσεις, πολύ περισσότερο από μια οργανωμένη, ομαλή και σταδιακή μεταναστευτική ροή που θα μπορούσε να αφομοιώσει και αποδεχθεί η (κάθε) τοπική κοινωνία. Η «απειλή» που ένιωσε η πλειονότητα των γηγενών μειώθηκε μέσα από την επαφή των δύο κοινωνικών ομάδων και οι πρόσφυγες εντάχθηκαν και υποστήριξαν με το ανθρώπινο κεφάλαιό τους την αναπτυξιακή πορεία της Ελλάδας. Η πληθυσμιακή καθώς και η γενικότερη συνεισφορά τους σε ποσοτικό και ποιοτικό επίπεδο στην πάντοτε ολιγάνθρωπη Ελλάδα έγινε ορατή στον τοπικό πληθυσμό αλλά και στο σύνολο της χώρας, καθώς συνέβαλαν στην ταχύτερη εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Στον πολιτισμικό τομέα, η συμβολή τους ήταν επίσης σημαντική, αφού μεγάλο μέρος των προσφύγων ήταν αστικής προέλευσης με κουλτούρα και τρόπο ζωής που προσέγγιζε τις νέες τάσεις της αναπτυγμένης Δύσης.

Συμπερασματικά: α. Οι αρνητικές στάσεις και αντιδράσεις των τοπικών κοινωνιών απέναντι στους «ξένους» παρατηρούνται στερεοτυπικά στην ιστορία των μεταναστευτικών ρευμάτων, κάτι που ενισχύεται αν αυτά είναι μεγάλης κλίμακας,

πραγματοποιούνται άναρχα και σε μικρό σχετικό χρονικό διάστημα. β. Η επιτυχία των μεταναστευτικών κινήσεων κρίνεται μεσο-μακροχρόνια, καθώς με τη διεπαφή των δύο πλευρών και την αποτελεσματική συμβολή του Κράτους (αν υπάρχει) αμβλύνονται οι αιτιάσεις για την αρνητική επίδραση των μεταναστευτικών ροών και αναδεικνύονται οι θετικές επιδράσεις που έχει η άφιξη των μεταναστών στην άμβλυνση δημογραφικών και κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων με την ενίσχυση του πληθυσμού και ιδιαίτερα του νεανικού και παραγωγικού πληθυσμού, την κάλυψη κενών στο εργατικό δυναμικό, τη μείωση του δείκτη της γήρανσης, τον περιορισμό της υπογεννητικότητας και την ενίσχυση της αμυντικής ικανότητας των χωρών/περιοχών υποδοχής. γ. Η ετοιμότητα του Κράτους να αντιμετωπίσει άμεσα και οργανωμένα τα ζητήματα τριβής μεταξύ μεταναστών/προσφύγων και τοπικών κοινωνιών υποδοχής και να προωθήσει την κοινωνική ένταξη των πρώτων είναι καθοριστική για την αρμονική αφομοίωση των προσφυγικών ροών. Η περίπτωση των προσφύγων του '22 αποτελεί ένα καλό παράδειγμα της προσπάθειας Αρχών και εθελοντικών οργανώσεων για την ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία (π.χ. κατοικία, εργασία, περίθαλψη κ.λπ.) παρά τις δυσκολίες της τότε εποχής. δ. Το πολιτισμικό προφίλ των εισερχομένων είναι σημαντικό στην επιτυχή αντιμετώπιση του μεταναστευτικού, όπως αποδεικνύουν οι ελληνικής καταγωγής πρόσφυγες του '22, που εξετάσαμε στο παρόν άρθρο, καθώς και το μεταναστευτικό ρεύμα μετά το 1990 που αφορούσε κυρίως σε Βαλκάνιους με μακροχρόνιους πολιτισμικούς δεσμούς με τους Έλληνες.

Η μεταφορά αυτής της ιστορικής εμπειρίας στο σήμερα είναι αναγκαίο να έχει ως πρόταγμα τη θεμελίωση των μεταναστευτικών πολιτικών στον επιστημονικό διάλογο και στην πλήρη και ενδεδειγμένη αποτύπωση της κοινωνικής, οικονομικής και θεσμικής διάστασης του φαινομένου. Στοχευμένες μελέτες που αναλύουν την ιστορική και βιοματική εμπειρία των κοινωνικών ομάδων επαφής μπορεί να οδηγήσουν στην άσκηση πολιτικής άμβλυνσης των πιθανών ξενοφοβικών τάσεων και του αισθήματος «απειλής», όπως το βιώνουν οι τοπικές κοινωνίες, ώστε να υπάρξει αρμονική συμβίωση των προσφύγων και μεταναστών με τον γηγενή πληθυσμό και, επομένως, κοινωνική τοπική/εθνική ανάπτυξη.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αιγίδου, Α. Ι. (1934). *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας*. Εν Αθήναις: Τύποις Ι. Λ. Αλευροπούλου.
- Ανδριώτης, Ν. (2020). *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940 – Άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*. Τδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Απογραφή Προσφύγων 1923, Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως – Τμήμα Στατιστικής. Εθνικό Τυπογραφείο.
- Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος 1913, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.
- Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος 1920, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.
- Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος 1923, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.
- Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος 1928, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.
- Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος 1940, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.
- Γιαννούτσος, Μ. (2016). *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Σάμο (1922-1940): κοινωνική ένταξη, οικονομική δραστηριότητα, πολιτική συμπεριφορά*. Διδακτορική διατριβή: Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών.
Ανακτήθηκε από <http://hdl.handle.net/10442/hedi/39347>
- Κοντογιώργη, Έ. (1992). Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930. *Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies*, 9: 47-59. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.12681/deltiokms.129>
- Κουρβανιού, Β. (1993). Πώς είδε ο λεσβιακός Τύπος τη Μικρασιατική Καταστροφή και τον ερχομό των προσφύγων στη Λέσβο. *Αιολικά Φύλλα*, 7: 28. Μυτιλήνη: Εταιρεία Αιολικών Μελετών.
- Παρασκευαΐδης, Γ. (1987). *Μανταμάδος Λέσβου: ιστορικά-λαογραφικά κείμενα και φωτογραφίες*. Θεσσαλονίκη.
- Ρόντος, Κ., Ναγόπουλος, Ν. & Πανάγος, Ν. (2017). *Το Προσφυγικό-Μεταναστευτικό Φαινόμενο στη Λέσβο και η Τοπική Κοινωνία: Στάσεις και Συμπεριφορές*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Τζιόλα.
- Σιφναίου, Ευρ. (1996). *Λέσβος: Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία (1840-1912)*, Αθήνα: Εκδόσεις Τροχαλία.

Ξενόγλωση βιβλιογραφία

- Brinkmann, T. (2010). Why Paul Nathan attacked Albert Ballin: The transatlantic mass migration and the privatization of Prussia's eastern border inspection, 1886-1914. *Central European History*, 43 (1): 47-83, Cambridge University Press.
- Brown, R. (1995) *Prejudice: Its Social Psychology*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Ceobanu, A. M. & Escandell, X. (2010). Comparative analyses of public attitudes toward immigrants and immigration using multinational survey data: A review of theories and research. *Annual Review of Sociology*, 36: 309-328.
- Coenders, M., Gijsberts, M. & Scheepers, P. (2004). Resistance to the presence of immigrants and refugees in 22 countries. In Gijsberts, M., Hagendoorn, L. & Scheepers, P. (eds.), *Nationalism and Exclusion of Migrants: Cross-National Comparisons*. Aldershot: Ashgate Publishing, 97-120.
- Erkkila, B. & Clare, C. (2013). *Spaces of immigration: American railroad companies, the built environment and the immigrant experience*. A dissertation submitted to the Graduate School-New Brunswick Rutgers, The State University of New Jersey.
- Gorodzeisky, A. & Semyonov, M. (2009). Terms of exclusion: Public views towards admission and allocation of rights to immigrants in European countries. *Ethnic and Racial Studies* 32 (3): 401-423.
- Hjerm, M. & Nagayoshi, K. (2015). Anti-immigration attitudes in different welfare states: Do types of labor market policies matter? *International Journal of Comparative Sociology*, 56 (2): 141-162.
- LeVine, R. A. & Campbell, D. T. (1972) *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes, and group behavior*. John Wiley & Sons.
- Massey, D. S. (1999). International migration at the dawn of the twenty-first century: The role of the State. *Population and Development Review*, 25 (2): 303-322.
- Sherif, C. & Sherif, M. (1969). *Social Psychology*. Harper & Row Publishers.
- Stephan, W. G., Stephan, C. W. & Gudykunst, W. B. (1999) Anxiety in intergroup relations: A comparison of anxiety/uncertainty management theory and integrated threat theory. *International Journal of Intercultural Relations*, 23 (4): 613-628.
- Tajfel, H. (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press.
- Tajfel, H. & Turner, J. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In Austin, W. & Worchel, S. (eds), *The social psychology of intergroup relations*. Monterrey: Brooks/Cole.
- Tamis, A. M. (2009). *Greek migration and settlement in Oceania*. In Loukeris, K. & Petrakis, K. (eds). *The roads of the Greeks* (pp. 414-473). Athens, Greece: Polaris Publishing.

- Wagner, U., Becker, J. C., Christ, O., Pettigrew, T. F. & Schmidt, P. (2010). A longitudinal test of the relation between German nationalism, patriotism, and outgroup derogation. *European Sociological Review*, 28 (3): 319-332.
- Weber, H. (2015). National and regional proportion of immigrants and perceived threat of immigration: A three-level analysis in Western Europe. *International Journal of Comparative Sociology*, 56 (2): 116-140.

Abstract

The purpose of this paper is to quantify the size of the refugee flows of 1922 and their impact from a demographic and socio-economic point of view on the islands of the Eastern Aegean, to investigate the attitudes of the natives of these islands towards refugees, as well as the policies pursued by the side of state authorities. The answers to the above questions will enable the detection of stable and recurring conditions that apply over time in the early phases of large refugee/migration flows, of course considering the relevant differences with the past. These can be used to interpret, predict, and properly address the problems facing modern societies, especially Greece and the regions of the Eastern Aegean islands, which in recent years have again been pillars of entry for many refugees and migrants. From the analysis of the archival material, but also of the demographic data and indicators of the specific period, it appears that the large refugee flows in the period after the Asia Minor catastrophe, initially created feelings of threat and fear among the natives. However, the communication, information and contact of the natives with the refugees and immigrants normalized the initial feelings and supported the permeability of the social boundaries of the groups, but also the promotion of the development perspectives of the local communities. The size and high density of these flows in a short period of time seems to be an important factor in shaping the attitudes of the local receiving societies and the effective treatment of the issue by the State. At the same time, state policies have invested in refugee flows to serve the achievement of national homogeneity and the creation of a population capable of serving the defense and military needs of the region, due to recent wars, but also due to ideological reasons.

Ο Κώστας Ρόντος σπούδασε Οικονομικά στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Περιφερειακή Ανάπτυξη και Περιφερειακή Δημογραφία στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Υπήρξε Post-Doctoral Fellow στο London School of Economics. Είναι Καθηγητής Κοινωνικής Δημογραφίας και Στατιστικής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και expert του Ευρωπαϊκού Δικτύου «Population Europe». Διετέλεσε Πρόεδρος του Τμήματος Κοινωνιολογίας για πέντε χρόνια. Είναι Διευθυντής του Εργαστηρίου «Κοινωνική Πληροφορική, Στατιστική και Ερευνητικές Υποδομές» και του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Ευρωπαϊκές Κοινωνίες και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση». Υπήρξε Διευθυντής στην Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας. k.rontos@soc.aegean.gr

Ο Παναγιώτης Γιαβρίμης αποφοίτησε από την Παιδαγωγική Ακαδημία Μυτιλήνης. Φοίτησε στο ΜΔΔΕ (Ειδική Αγωγή) και είναι κάτοχος μεταπτυχιακού Σχολικής Ψυχολογίας (Τμ. ΦΠΨ, ΕΚΠΑ), μεταπτυχιακού σχετικού με την τοπική ανάπτυξη και έρευνα (Τμ. Κοινωνιολογίας, Παν. Αιγαίου) και διδακτορικού του Τμήματος ΦΠΨ του ΕΚΠΑ. Εργάστηκε ως δάσκαλος 22 έτη. Από το 2009 είναι μέλος ΔΕΠ στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου με γνωστικό αντικείμενο «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης και Εκπαιδευτική Έρευνα». Σήμερα είναι Αναπληρωτής Καθηγητής. Έχει δημοσιεύσει αρκετά βιβλία και εργασίες σε ελληνικά και διεθνή περιοδικά, σε πρακτικά συνεδρίων και συλλογικούς τόμους. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στο πλαίσιο της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης και αφορούν στις εκπαιδευτικές ανισότητες, τις ΤΠΕ, τη διά βίου εκπαίδευση, την ειδική αγωγή, την εκπαιδευτική πολιτική και τη διδακτική της Κοινωνιολογίας. giavrimis@soc.aegean.gr

Ο Παύλος Μπαλτάς είναι Ερευνητής του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών (IKE) στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ). Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν τη Δημογραφική Ανάλυση, την Πληθυσμιακή Γεωγραφία και την Εξόρυξη και Ανάλυση κοινωνικών δεδομένων από μη συμβατικές πηγές, όπως οι δορυφορικές εικόνες και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Έχει εργαστεί στο Παρατηρητήριο Ευρωπαϊκής Δημογραφίας (ODE) του Εθνικού Ινστιτούτου Δημογραφικών Ερευνών (INED) της Γαλλίας και έχει διδάξει στο Πανεπιστήμιο του Bordeaux, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Έχει συμμετάσχει σε ερευνητικά προγράμματα με αντικείμενο τη Δημογραφική Ανάλυση, τις Πληθυσμιακές Προβολές, την Ανάλυση δεδομένων και τη Χαρτογράφηση τους. Είναι κάτοχος διδακτορικού διπλώματος στη Δημογραφία, δύο μεταπτυχιακών τίτλων, ΜΔΕ «Πληθυσμός, Ανάπτυξη και Προοπτικές», ΜΔΕ «Χωροταξία και Περιφερειακή Πολιτική», καθώς και διπλωματούχος Μηχανικός Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης. pbaltas@ekke.gr

Ο **Νικόλαος Πανάγος** είναι υποψήφιος Διδάκτωρ του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Η έρευνά του επικεντρώνεται στη χωρική ανάλυση και στην ανάλυση των κοινωνικών, δημογραφικών και οικονομικών χαρακτηριστικών των αγροτικών περιοχών της Ελλάδας. Από το 2008 εργάζεται ως γεωπόνος αγροτικής οικονομίας στο Βοστανείο Νοσοκομείο της Λέσβου. Είναι μέλος της ομάδας έργου του προγράμματος 2019-2020, χρηματοδοτούμενου από το ΕΛΙΔΕΚ με τίτλο: «Η προοπτική μιας μακροχρόνιας παραμονής των προσφύγων και των μεταναστών στην Ελλάδα: Ανάδειξη των δημογραφικών και κοινωνικο-οικονομικών συνεπειών και η σημασία τους για την αποδοχή της προοπτικής αυτής από την ελληνική κοινωνία». Είναι συν-συγγραφέας του συγγράμματος «Το προσφυγικό και μεταναστευτικό φαινόμενο στη Λέσβο και η τοπική κοινωνία: Στάσεις και συμπεριφορές», όπως και διάφορων άρθρων για το προσφυγικό φαινόμενο. socd18001@soc.aegean.gr

Ευχαριστίες

Η συγγραφή του άρθρου αυτού υποστηρίχθηκε από τη χρηματοδότηση του Ελληνικού Ιδρύματος για την Έρευνα και την Καινοτομία (ΕΛΙΔΕΚ), στο πλαίσιο του έργου «Η προοπτική μιας μακροχρόνιας παραμονής των προσφύγων και των μεταναστών στην Ελλάδα: Ανάδειξη των δημογραφικών και κοινωνικο-οικονομικών συνεπειών και η σημασία τους για την αποδοχή της προοπτικής αυτής από την Ελληνική Κοινωνία».

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία στην Ανθρωπόκαινο εποχή. Προσεγγίζοντας την πρόκληση μέσα από μια μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική οπτική

Μαρία Δασκολιά, Ματρώνα Παππά

Περίληψη

Το παρόν άρθρο εξετάζει κατά πόσο η έννοια του «Ανθρωπόκαινου» και μαζί με αυτήν η διεπιστημονική προβληματική και ο φιλοσοφικός στοχασμός που έχουν αναπτυχθεί για την πραγματικότητα που εκπροσωπεί και τον ρόλο του ανθρώπου στην πρόκληση που εμπεριέχει θα μπορούσαν να εμπλουτίσουν την παιδαγωγική σκέψη και πράξη της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης για την Αειφορία (ΠΕΑ). Υποστηρίζεται ότι η καλλιέργεια μιας μετα-ανθρωπιστικής και νεο-ματεριαλιστικής γραμμής σκέψης και πρακτικής μπορεί να λειτουργήσει ως εργαλείο αμφισβήτησης και μετεξέλιξης σε μια Μετα-Ανθρωπόκαινο εποχή, με την Εκπαίδευση να έχει κεντρικό ρόλο στη μετατόπιση της προσοχής από τον «Ανθρωπο» στις «κοινότητες των ανθρώπινων και μη-ανθρώπινων στοιχείων» ενός τόπου. Προτείνεται και συζητείται η «παιδαγωγική των συναρμογών» (pedagogy of the assemblages), η οποία αντλεί στοιχεία από τη σκέψη και το έργο των Gilles Deleuze και Felix Guattari, ακολουθώντας μια σχεσιακή

οντολογία που στηρίζεται στις βιωματικές, ενσώματες εξερευνήσεις και αλληλεπιδράσεις των παιδιών με τον πέρα-από-τον-ανθρώπινο (*more-than-human*) κόσμο, δημιουργώντας νέους «τόπους» προβληματισμού και δυναμικής για την ΠΕΑ. Το άρθρο επιδιώκει να καταδείξει ότι η δημιουργική αλληλεπίδραση ανάμεσα σε ένα κατάλληλο φιλοσοφικό και εννοιολογικό πλαίσιο και την εκπαιδευτική θεωρία, πράξη και έρευνα στην ΠΕΑ μπορεί να καταστήσει την πρόκληση του Ανθρωπόκαινου μηχανισμό ενεργοποίησης μετασχηματιστικών πρακτικών διδασκαλίας και μάθησης για πιο αειφορικούς τρόπους ζωής και συνύπαρξης.

Εισαγωγή

Στις αρχές της νέας χιλιετίας οι επιστημονικές ενδείξεις ήταν τόσο ισχυρές για τις μεταβολές που συντελούνταν ήδη στον πλανήτη εξαιτίας της συνεχιζόμενης και συσσωρευτικής αρνητικής επίδρασης του ανθρώπου, ώστε δύο διεθνώς αναγνωρισμένοι φυσικοί επιστήμονες, ο Paul Crutzen και ο Eugene F. Stoermer (2000), πρότειναν τον όρο «Ανθρωπόκαινο» (*Anthropocene*) για την τρέχουσα γεωλογική περίοδο. Πολύ σύντομα, τα επιστημονικά δεδομένα και ο προβληματισμός για την κατάσταση του πλανήτη στην Ανθρωπόκαινο εποχή μεταφέρθηκε από τον χώρο των φυσικών επιστημών στις κοινωνικές επιστήμες, εγκαινιάζοντας έτσι έναν νέο κύκλο κριτικών και διεπιστημονικών θεωρήσεων για τον ρόλο του ανθρώπου στην πρόκληση και συντήρηση της σύγχρονης κοινωνικο-περιβαλλοντικής κρίσης.

Επίκεντρο των νέων αυτών θεωρήσεων αποτέλεσε η κυριαρχική παρουσία του ανθρώπου στον πλανήτη και η ανθρωποκεντρική λογική που έχει εμποτίσει κάθε πεδίο ανθρώπινης δραστηριότητας, με πρωτεύοντα ανάμεσα σε άλλα αυτά της επιστήμης, της οικονομίας και της πολιτικής. Πρόκειται για μια βαθιά ριζωμένη δομή σκέψης και ηθικής προσέγγισης του κόσμου (Bowers, 1997), η οποία βασίζεται και αναπαράγει μια σειρά από τεχνητές, δυϊστικές διακρίσεις ανάμεσα στην κοινωνία και στη φύση, ενώ ταυτόχρονα προωθεί την αντικειμενικοποίηση και την εργαλειοποίηση του φυσικού κόσμου και κάθε μη-ανθρώπινου όντος (Crist, 2013).

Η «εξημέρωση» και εκμετάλλευση της φύσης, η χωρίς όρια πίστη στη δυνατότητα της επιστήμης και της τεχνολογίας να ανατρέψει και να θεραπεύσει τα κακώς κείμενα και η ηγεμονική θέση και αξία του ανθρώπου στη σύγχρονη εποχή είναι ανάμεσα στις βασικές αιτίες που ο Chet Bowers (1997) αναγνωρίζει ότι κρύβονται στις οντολογικές παραδοχές της κυρίαρχης ανθρωποκεντρικής προσέγγισης, οι οποίες διαχωρίζουν τον ανθρώπινο κόσμο (με βασική ιδιότητά του τη «διάνοια»)

από τον υπόλοιπο, μη-ανθρώπινο/υλικό κόσμο. Πώς μπορεί ο σύγχρονος στοχασμός γύρω από την έννοια και τις προκλήσεις που θέτει η Ανθρωπόκαινος εποχή να περάσει και στον χώρο της Εκπαίδευσης, όχι μόνο αναδεικνύοντας ή θέτοντας σε αμφισβήτηση την κυρίαρχη ανθρωποκεντρική θεώρηση του κόσμου που κρύβεται πίσω από κάθε έκφραση και εκδήλωση ανθρώπινης δραστηριότητας, αλλά και ως πρόταση εμπλουτισμού και εξέλιξης της ίδιας της Εκπαίδευσης προς νέα, πιο ολιστικά μοντέλα σκέψης και πρακτικής (Edwards, 2010);

Στο παρόν άρθρο επικεντρωνόμαστε σε μία πρόταση που έχει ως βάση της και προωθεί μια μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική γραμμή σκέψης, την οποία ανέπτυξαν δύο πολύ γνωστοί Γάλλοι φιλόσοφοι και διανοητές του 20ού αιώνα, οι Gilles Deleuze και Felix Guattari, και εξετάζουμε αν και πώς θα μπορούσε να συμβάλει ως φιλοσοφική αφετηρία για τη διαμόρφωση ενός κατάλληλου παιδαγωγικού πλαισίου για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία (ΠΕΑ) που να μπορεί να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της Ανθρωπόκαινου εποχής.

Προσεγγίζοντας την έννοια του «Ανθρωπόκαινου» στη σύγχρονη εποχή

Οι απαρχές της Ανθρωπόκαινου εποχής θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ανάγονται αρκετά πίσω, στα τέλη του 18ου αιώνα, καθώς συνδέονται με τη νέα φάση στην ανθρώπινη ιστορία που εγκαινιάζει η Βιομηχανική Επανάσταση, στην οποία ο άνθρωπος αναδεικνύεται σε νέα, παγκόσμια γεωφυσική δύναμη. Για πολλούς, βέβαια, η πιο έντονη και επίσημη έκφρασή της συμπίπτει με την περίοδο της λεγόμενης «Μεγάλης Επιτάχυνσης» (The Great Acceleration), όταν με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι ταχέως εξελισσόμενοι ρυθμοί εκβιομηχάνισης και αστυφιλίας, η μεγάλη πρόοδος της επιστήμης και της τεχνολογίας και οι σύγχρονες μορφές ζωής που διαμορφώθηκαν στο όνομα και με τους όρους που καθιερώνει το όραμα της σύγχρονης ανάπτυξης δημιούργησαν ένα νέο τοπίο για τον κόσμο, τόσο σε συμβολικό όσο και σε πραγματικό επίπεδο (Steffen, Crutzen & McNeill, 2007). Πέρα, βέβαια, από το πότε σηματοδοτείται χρονικά η επίσημη έναρξη της Ανθρωπόκαινου εποχής, αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία σύμφωνα με τον Erle Ellis (2018) είναι η ίδια η έννοια «Ανθρωπόκαινο», τόσο ως όρος όσο και ως περιεχόμενο, καθώς αυτό που επιχειρεί να φέρει στο επίκεντρο του προβληματισμού είναι, στην ουσία, η κυριαρχική σχέση που έχει αναπτύξει ο άνθρωπος με τη φύση και οι επιπτώσεις από τις αλλαγές που έχουν προκληθεί εξαιτίας αυτής σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο.

Εκείνο, όμως, που σηματοδοτεί η Ανθρωπόκαινος εποχή δεν είναι μόνο το συσσωρευμένο σώμα μιας σειράς ανιχνεύσιμων και μη-αναστρέψιμων ανθρωπογενών αλλαγών στα αλληλεξαρτώμενα γεωφυσικά και βιοφυσικά συστήματα· είναι και η

διασάλευση της ισορροπίας και της αειφορίας στον πλανήτη που θέτει σε κρίση τις προοπτικές επιβίωσης του ίδιου του ανθρώπινου είδους (Colebrook, 2012· Wolfe & Colebrook, 2013). Το «Ανθρωπόκαινο» φέρει, επίσης, μαζί του σημαντικές προκλήσεις για το μέλλον του κόσμου και τις γενιές που θα ακολουθήσουν και μας καλεί να αναλογιστούμε την ευθύνη μας απέναντι σε αυτές, όπως επίσης απέναντι σε όλα τα άλλα, μη-ανθρώπινα είδη (Taylor A. & Pacini-Ketchabaw, 2015· Taylor A., 2017). Μας προκαλεί, τέλος, να συνειδητοποιήσουμε ότι μοιραζόμαστε τον κόσμο με πλήθος άλλων οντοτήτων και υλικοτήτων, στις οποίες φυσικές και ανθρώπινες δυνάμεις συνυφαίνονται πολύπλοκα (Zalasiewicz et al., 2010· Rose et al., 2012).

Μέσα σε αυτό το σκηνικό ανησυχίας και προβληματισμού, αναδύονται την ίδια περίοδο και οι φωνές φιλοσόφων καθώς και ακαδημαϊκών ερευνητών και στοχαστών από τον χώρο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, οι οποίοι αντιλαμβάνονται την οριοθέτηση της Ανθρωπόκαινου εποχής ως ένα κάλεσμα αφύπνισης και μια ευκαιρία για αναστοχασμό που θα μπορούσε να οδηγήσει σε αναδιάρθρωση και αναδιαμόρφωση των κυρίαρχων ανθρωποκεντρικών κοσμοθεωριών και πρακτικών (Gibson-Graham & Roelvink, 2010· Colebrook, 2012· Rose et al., 2012· Haraway, 2011· Rose, 2011· Somerville, 2013· Wolfe & Colebrook, 2013· Gibson, Rose & Fincher, 2015· Instone & Taylor A., 2015· Somerville & Green, 2015· Taylor A., 2017· Taylor A. & Pacini-Ketchabaw, 2015· Lloro-Bidart, 2015· Malone, 2016, 2018· Malone & Truong, 2017). Όπως σχολιάζουν οι Cole & Malone (2019), μια τέτοια «πρόσκληση» θεώρησης του Ανθρωπόκαινου θα μπορούσε να λειτουργήσει ως «πρόκληση» για τη «συλλογική φαντασία», καθώς μας φέρνει αντιμέτωπους με μια νέα οντολογία που θέτει σε αμφισβήτηση το κυρίαρχο «ανθρωπιστικό» παράδειγμα και την αντίληψη περί ανθρώπινης μοναδικότητας, ανωτερότητας και υπεροχής απέναντι σε κάθε «άλλον», ζητώντας να αρθεί η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη φύση και τον πολιτισμό, βασική διάσταση ενός καρτεσιανού, δυϊστικού μοντέλου προσέγγισης του κόσμου.

Με αυτό το σκεπτικό, η Ανθρωπόκαινος εποχή λειτουργεί ως ένας *ευρετικός μηχανισμός* (heuristic device) (Cole & Malone, 2019) που ενεργοποιεί την ικανότητά μας όχι μόνο να κατανοούμε τον ρόλο των ανθρώπινων κοινωνιών και την ευθύνη που τους αναλογεί σε σχέση με την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο πλανήτης, αλλά και να αναζητάμε τους νέους όρους, επιστημολογικούς, περιβαλλοντικούς και κοινωνικής συγκρότησης και λειτουργίας, μέσα από τους οποίους θα μεταβούμε στη *Μετα-Ανθρωπόκαινο εποχή*. Με άλλα λόγια, η έννοια του «Ανθρωπόκαινου» προτείνεται να αξιοποιηθεί ως εργαλείο προβληματισμού, αμφισβήτησης και μετεξέλιξης της ίδιας της πραγματικότητας στην οποία αναφέρεται.

Για τον σκοπό αυτόν είναι αναγκαία η διαμόρφωση μιας μετα-ανθρωπιστικής γραμμής σκέψης και πρακτικής που επιδιώκει, δηλαδή, να αποστασιοποιηθεί από τις κυρίαρχες οντολογικές, επιστημολογικές και ηθικές παραδοχές που αντιλαμβάνονται τον άνθρωπο ως τον μοναδικό διαμορφωτή του κόσμου (Rose et al., 2012· Yusoff, 2013· Lorimer, 2015). Αν και οι απαρχές για τέτοιου τύπου προσεγγίσεις μπορούν να αναζητηθούν ήδη στον 17ο αιώνα, όπως στη φιλοσοφική σκέψη του Spinoza, καθώς και σε περισσότερους φιλοσόφους του 20ού αιώνα, όπως στον Derrida ή τους Deleuze & Guattari και τη Haraway, σε οικο-φιλοσόφους, όπως τον Naess, και σε οικοφεμινιστές, όπως την Plumwood και τη Merchant, (Malone, Duhn, & Tesar, 2019), η αλήθεια είναι ότι καμία από αυτές δεν έχει αξιοποιηθεί αρκούντως και κατάλληλα, ώστε να κινητοποιηθεί μια νέα, ευρέως αναγνωρίσιμη και γονιμοποιητική παράδοση σκέψης για την Ανθρωπόκαινο εποχή.

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία στην Ανθρωπόκαινο εποχή

Ο χώρος της Εκπαίδευσης δεν θα μπορούσε να μείνει αμέτοχος και ανεπηρέαστος απέναντι στις προκλήσεις που φέρνει η Ανθρωπόκαινος εποχή, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγονται η ανάγκη αναζήτησης και χρήσης νέων εννοιολογικών εργαλείων, θεωρητικών προσεγγίσεων και παιδαγωγικών πρακτικών που προωθούν την κριτική σκέψη και τη φαντασία και ταυτόχρονα τροφοδοτούν την εμπειρία, τον πειραματισμό και τη δράση, μέσα από πιο αυθεντικούς συνδυασμούς ζωής και γνώσης (Somerville & Williams, 2015). Δεν θα πρέπει, άλλωστε, να ξεχνάμε ότι η Εκπαίδευση έχει παίξει σημαντικό ρόλο μέχρι σήμερα στην επικράτηση και αναπαραγωγή των κυρίαρχων ανθρωποκεντρικών προσεγγίσεων. Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζουν οι Malone, Duhn & Tesar (2019), ακόμα και επιστημονικά και εκπαιδευτικά πεδία με έναν εξ ορισμού κοινωνικο-περιβαλλοντικό προσανατολισμό ή έναν καινοτόμο παιδαγωγικό προβληματισμό, όπως είναι η περίπτωση της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης για την Αειφορία (ΠΕΑ), έχουν επιδείξει σχετική βραδύτητα στην προσπάθεια αμφισβήτησης αντιθετικών διπόλων, όπως «φύση | πολιτισμός», «σώμα | πνεύμα» ή «άνθρωπος | ζώα», τα οποία παραμένουν κυρίαρχα στις δυτικές οντολογίες και επιστημολογίες. Έτσι, παρά τις ιδεολογικές προθέσεις και τη ρητορική που έχει αναπτυχθεί μέσα από συγκεκριμένες θεωρίες και προσεγγίσεις, το γενικό πλαίσιο της εκπαιδευτικής προβληματικής και πολιτικής έχει παραμείνει εστιασμένο κυρίως σε κοινωνικο-πολιτισμικές θεωρήσεις που εξυπηρετούν κατά κανόνα ανθρωποκεντρικές αντιλήψεις.

Κριτική έχει, επίσης, μέχρι σήμερα ασκηθεί στην ΠΕΑ σχετικά με τη μη ικανοποιητική εμπλοκή της σε διεπιστημονικές συζητήσεις γύρω από την πολυπλοκότητα και τις προκλήσεις της Ανθρωπόκαινου εποχής και την ανάπτυξη ενός αναστοχασμού

με βάση τις προκλήσεις αυτές απέναντι στις κυρίαρχες θέσεις και προσεγγίσεις της (Taylor A., 2017). Ένα σημαντικό μέρος αυτής της κριτικής εστιάζει στο γεγονός ότι, παρόλο που υποστηρίζεται σε επίπεδο ρητορικής η διασύνδεση ανάμεσα σε κοινωνικά και περιβαλλοντικά ζητήματα και η ανάγκη απομάκρυνσης από ανθρωποκεντρικές στάσεις και συμπεριφορές προς το περιβάλλον, σε πρακτικό επίπεδο οι περισσότερες παιδαγωγικές προσεγγίσεις που ακολουθούνται συνεχίζουν να προωθούν ανθρωποκεντρικές αντιλήψεις, εστιάζοντας, για παράδειγμα, σχεδόν αποκλειστικά στην ικανότητα δράσης και παρέμβασης (agency) του ανθρώπου στο περιβάλλον και αποδίδοντας στους μαθητές τον ρόλο του δυνητικά «καλού διαχειριστή» του (environmental steward) (Taylor A., 2017). Η κριτική αυτή επιχειρεί να συνδέσει τέτοιου τύπου παραδοχές με ντετερμινιστικές αναγνώσεις της πραγματικότητας, περιβαλλοντικής και εκπαιδευτικής, και με τεχνοκρατικές και εργαλειακές προσεγγίσεις της διδασκαλίας και της μάθησης (Kornina & Meijers, 2014· Riley & White, 2019).

Από την άλλη πλευρά πάντως, αρκετοί στοχαστές και ερευνητές στην ΠΕΑ, ανάμεσα στους οποίους ο Greenwood (2014), η Lloro-Bidart (2015), οι Somerville & Green (2015), η Somerville (2017), οι Malone & Truong (2017) και οι Cutter-Mackenzie, Malone & Barratt-Hacking (2019), έχουν πάρει τα τελευταία χρόνια την πρωτοβουλία να καλέσουν θεωρητικούς και ακαδημαϊκούς του χώρου να τοποθετηθούν απέναντι στο τι περιλαμβάνει και τι συμβολίζει η Ανθρωπόκαινο εποχή για την ΠΕΑ μέσα από μια μετα-ανθρωπιστική οπτική. Το αυξημένο ενδιαφέρον σημειώνεται σε επίπεδο τόσο εκπαιδευτικής πράξης όσο και έρευνας σε σχέση με την ανάδειξη και αξιοποίηση μετα-ανθρωπιστικών προσεγγίσεων για τις σχέσεις των ανθρώπων με τον κόσμο (Bozalek & Zembylas, 2017· Ferrante, 2017· Iovino, 2012· Snaza et al., 2016) και το πώς αυτές διαμορφώνουν την αντίληψη και τη μάθησή μας *για, μέσα και με* αυτόν (Krafft, 2014· Malone, 2016· Rautio, 2013, 2014· St. Pierre, Jackson, & Mazzei, 2016· Taylor C. & Iverson, 2013· Waltz, 2006). Βασικό άξονα των προσεγγίσεων αυτών αποτελεί η αμφισβήτηση του κυρίαρχου ανθρωποκεντρικού παραδείγματος (Barad, 2007· Braidotti, 2013· Haraway, 2008· Taylor C., 2016) που οδήγησε στην Ανθρωπόκαινο εποχή και η πρόταση μιας δέσμης διαφορετικών οντολογικών και επιστημολογικών υποθέσεων και μιας νέου τύπου ηθικής δέσμευσης απέναντι στον κόσμο. Είναι, ακόμα, η μετακίνηση του ενδιαφέροντος από τον «άνθρωπο» στην ανάδειξη των σύνθετων σχέσεων «συμβίωσης» ανάμεσα στα ανθρώπινα και τα μη-ανθρώπινα στοιχεία του περιβάλλοντος (Ferrante, 2018· Malone & Truong, 2017) καθώς και στον επαναπροσδιορισμό αυτών των σχέσεων μέσα από εναλλακτικούς τρόπους εκπαίδευσης και μάθησης (Malone, 2016· Malone & Truong, 2017).

Η υιοθέτηση τέτοιων μετα-ανθρωπιστικών φιλοσοφικών προσεγγίσεων προσδίδει στην ΠΕΑ έναν νέο και πιο δυναμικό ρόλο απέναντι στις προκλήσεις της Ανθρωπό-καινου εποχής (Taylor A., 2017) και ταυτόχρονα την ευκαιρία να δει κριτικά, να ανα-νεώσει και να επικαιροποιήσει το θεωρητικό, ιδεολογικό και παιδαγωγικό της πλαίσιο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Braidotti (2013), τέτοιου τύπου προσεγγίσεις θα μπορούσαν να αποτελέσουν «εργαλεία πλοήγησης» (navigational tools) για έναν νέο προσανατολισμό της ΠΕΑ που θα υπερβαίνει ή/και θα διαλύει τις διαχωριστικές γραμμές του κυρίαρχου δυτικού ανθρωπιστικού παραδείγματος και θα οδηγεί σε εναλλακτικά σχήματα σκέψης, γνώσης, δράσης και ύπαρξης (Cole & Malone, 2019).

Εκλαμβάνοντας το Ανθρωπόκαινο ως μία ευκαιρία να «αναταράξουμε» τη σκέψη και την πρακτική μας στον χώρο της ΠΕΑ και «να δούμε τα πράγματα αλλιώς», μας δίνεται η δυνατότητα να οραματιστούμε τη θέση και τον ρόλο μας στον κόσμο, να αναρωτηθούμε για το τι πραγματικά σημαίνει «να είμαστε άνθρωποι» και να επανεξετάσουμε και αναθεωρήσουμε το κρίσιμο και πιεστικό ερώτημα της δικής μας παρέμβασης σε αυτόν, αν συνειδητοποιήσουμε ότι δεν είμαστε παρά ένα είδος ανάμεσα σε άλλα, που διαθέτει την ικανότητα αυτή, αξιοθαύμαστη μεν αλλά, ταυτόχρονα, εν δυνάμει καταστροφική (Latour, 2014· Haraway, 2015· Tsing, 2015). Μας δίνεται, επίσης, η ευκαιρία να αναζητήσουμε νέους τρόπους σύνδεσης (relating) με τα άλλα είδη και τις υλικότητες του κόσμου μας, σε όλα τα επίπεδα (Taylor A. & Pacini-Ketchabaw, 2015) και κυρίως σε παιδαγωγικό (Haraway, 2008· Alaimo, 2010). Αποτελεί, επομένως, το Ανθρωπόκαινο μια πρόκληση πολλαπλών επιπέδων, που μας καλεί να αναπτύξουμε πρωτίστως διαφορετικούς τρόπους σκέψης και συμβίωσης με το περιβάλλον (Taylor A., 2017).

Ειδικότερα σε παιδαγωγικό επίπεδο, η πρόκληση του Ανθρωπόκαινου για την ΠΕΑ μέσα από μια μετα-ανθρωπιστική οπτική περιλαμβάνει ανάμεσα σε άλλα τη διαμόρφωση μιας νέας αντίληψης για τα παιδιά/ανθρώπους/μαθητές και τη θέση τους στον κόσμο. Η παραδοχή ότι μοιραζόμαστε έναν ετερογενή, πολυποίκιλο και αλληλεξαρτώμενο κόσμο με άλλα, μη-ανθρώπινα στοιχεία, συνυπάρχουμε μαζί τους και παράλληλα τον συν-διαμορφώνουμε και συν-διαμορφωνόμαστε από και με αυτόν (Taylor A. & Giugni, 2012· Pacini-Ketchabaw, 2013· Taylor A., 2013) μας καλεί να κινηθούμε πέρα από τις παραδοσιακές παιδο-κεντρικές παιδαγωγικές και προσφέρει ένα άνοιγμα σε νέες προσεγγίσεις που δομούνται πάνω στην αντίληψη ότι τα παιδιά μαθαίνουν μέσα από την εμπλοκή τους με τις διάφορες «υλικότητες» του κόσμου τους (Taylor A. & Pacini-Ketchabaw, 2015).

Σε αναζήτηση μετα-ανθρωπιστικών και νεο-ματεριαλιστικών γραμμών σκέψης στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία

Σύμφωνα με την A. Taylor (2017), η ΠΕΑ χρειάζεται να αποκτήσει μια πιο ξεκάθαρη φωνή και να αρθρώσει έναν πιο δυναμικό λόγο, τόσο σε ακαδημαϊκό όσο και σε παιδαγωγικό επίπεδο, προκειμένου να ανταποκριθεί στις προκλήσεις που θέτει η Ανθρωπόκαινος εποχή. Προς την κατεύθυνση αυτήν, η μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική φιλοσοφική γραμμή σκέψης θα μπορούσαν να παράσχουν κατάλληλη θεωρητική πλαισίωση, στρέφοντας παράλληλα το παιδαγωγικό και ερευνητικό ενδιαφέρον στην αναζήτηση και επανεξέταση των σχέσεων των παιδιών/μαθητών με τον πέρα-από-τον-ανθρώπινο κόσμο, σε αλληλεξαρτώμενα κοινωνικά-οικολογικά δίκτυα, συγκροτούμενα από όλα τα είδη και τις υλικές οντότητες του τόπου τους (Malone et al., 2019).

Πιο ειδικά, στη σύγχρονη μετα-ανθρωπιστική σκέψη συναντώνται σημαντικοί φιλόσοφοι και στοχαστές, όπως, μεταξύ άλλων, οι Gilles Deleuze και Felix Guattari, η Karen Barad, η Rosi Braidotti και η Donna Haraway. Κυρίαρχο στοιχείο των θέσεων και θεωρήσεων που έχουν αναπτύξει είναι η αμφισβήτηση πολλών από τις οντολογικές, επιστημολογικές και ηθικές αρχές και υποθέσεις του κυρίαρχου ανθρωποκεντρικού παραδείγματος για τον κόσμο (Barad, 2007· Braidotti, 2013· Haraway, 2008· Taylor C., 2016). Για παράδειγμα, στις νέες οντολογικές υποθέσεις ενός μετα-ανθρωπιστικού παραδείγματος σκέψης που προτείνουν αναγνωρίζεται η ισότιμη θέση των ανθρώπινων και μη-ανθρώπινων στοιχείων στον κόσμο, ενώ αντίστοιχα υποστηρίζεται, τόσο επιστημολογικά όσο και ηθικά, μια πιο διευρυμένη εμπειρία του κόσμου, με τη συμπερίληψη του μη-ανθρώπινου πάνω στη βάση ηθικών ερωτημάτων σχετικών με το *ποιος/τι έχει αξία και τι μετράει* ως γνώση και ύπαρξη (Taylor C. & Hughes, 2016).

Βασική διάσταση σε μια μετα-ανθρωπιστική γραμμή σκέψης είναι η άρνηση της μοναδικότητας και ανωτερότητας του ανθρώπου (rejecting human exceptionalism) ως κεντρικού παράγοντα στον κόσμο, και η άσκηση κριτικής στα κυρίαρχα αντιθετικά δίπολα, όπως εκείνο «ανθρώπου | φύσης» (Malone et al., 2019). Επιπλέον, μια μετα-ανθρωπιστική προσέγγιση της πραγματικότητας προτρέπει σε μια βαθύτερη κατανόηση και αίσθηση της σύνδεσής μας (attachment) με τον κόσμο και της θέσης μας σε αυτόν (Chandler, 2013), προσφέροντας νέα σημεία εκκίνησης για τον προσδιορισμό της ανθρώπινης εμπειρίας και, σε συνέχεια αυτής, πιο κατάλληλων παιδαγωγικών (Taylor C. & Hughes, 2016).

Ανάμεσα στα ρεύματα της σύγχρονης μετα-ανθρωπιστικής σκέψης είναι και ο νεο-ματεριαλισμός (new materialism) [μια χαρτογράφηση αυτού του πεδίου σκέψης και έρευνας δίνεται στο βιβλίο των Tuin & Dolphijn (2012)]. Αντλώντας από

τη φιλοσοφία, τη βιολογία και τις ανθρωπιστικές επιστήμες, ο νεο-ματεριαλισμός επιχειρεί να πραγματευθεί εκ νέου την ανθρώπινη υποκειμενικότητα, ορίζοντας την πάνω στη βάση μιας διαλογικής σχέσης ανάμεσα στις ανθρώπινες και τις μη-ανθρώπινες (κυρίως υλικές) επιδράσεις και δυνάμεις του κόσμου (Coole & Frost, 2010· Snaza & Weaver, 2015· Snaza et al., 2014). Σημείο αναφοράς του αποτελεί η θέση ότι η *ύλη* (material) και ο *λόγος* (discourse) είναι στοιχεία αδιαχώριστα, ουσιώδη και σε διαρκή διάλογο μεταξύ τους και ότι κανένα από τα δύο δεν υπερτερεί έναντι του άλλου. Η ίδια η ύλη είναι ενεργητικός παράγοντας, με ικανότητα παρέμβασης και πρόκλησης δράσης (agency) (Taylor C. & Ivins, 2013). Μέσα από αυτή τη φιλοσοφική σκοπιά, ο άνθρωπος παύει να θεωρείται ως το μοναδικό ενεργό ον σε έναν κόσμο που βρίσκεται απέναντί του και νοείται πλέον ως αναπόσπαστο στοιχείο ενός αλληλοεμπλεκόμενου ανθρώπινου και πέρα-από-τον-ανθρώπινο κόσμου (Malone et al., 2019). Κατά συνέπεια, τόσο η δημιουργικότητα όσο και η ικανότητα ενεργητικής παρέμβασης (agency) δεν εκλαμβάνονται ως αποκλειστικά ανθρώπινα ποιοτικά χαρακτηριστικά (Chandler, 2013), αλλά ως μια συλλογική δυναμική αλληλεπίδραση στο πλαίσιο «συναρμογών» (assemblages), συσχετίσεων (associations) και «σχέσεων» (relationships), ανάμεσα σε ανθρώπινα όντα και μια πληθώρα άλλων ειδών, οντοτήτων και υλικότητων κάθε τύπου (Malone et al., 2019).

Με την ανάδειξη της παραμελημένης και απύσυχας ύλης από τα αναλυτικά σχολικά προγράμματα και την εστίαση στα περισσότερα-από-τα-ανθρώπινα στοιχεία των τόπων της καθημερινής ζωής των παιδιών/ανθρώπων (Bennett, 2010· Tsing, 2013), αναθεωρείται στην ουσία και αναδιατυπώνεται η επικρατούσα σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους/παιδιά/μαθητές και στο περιβάλλον (Jackson, 2013). Μια τέτοια αναθεώρηση κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική, δεδομένων των σύγχρονων επιτακτικών προκλήσεων της αειφορίας και της αναγκαιότητας η ΠΕΑ να συνεισφέρει με νέους τρόπους σύλληψης, σχεδιασμού και υλοποίησης παιδαγωγικών προσεγγίσεων και πρακτικών (Clarke & McPhie, 2016). Σύμφωνα με τη Rautio (2013), είναι η περίπλοκη φύση των σύγχρονων προβλημάτων και προκλήσεων του 21ου αιώνα που απαιτεί καινοτόμες παιδαγωγικές προσεγγίσεις, όπως αυτές που αντλούν στοιχεία από μετα-ανθρωπιστικές και νεο-ματεριαλιστικές γραμμές σκέψης. Αποτελεί, επομένως, προτεραιότητα στην εποχή του Ανθρωπόκαινου η αναζήτηση πιο δημιουργικών τρόπων παιδαγωγικής πράξης (Mannion, 2020) που θα συμβάλουν σε έναν επαναπροσδιορισμό της συνύπαρξής μας με τον υπόλοιπο κόσμο και της θέσης μας σε αυτόν (Crinall & Somerville, 2020).

Η απομάκρυνση από την αντίληψη ότι ο άνθρωπος αποτελεί το μοναδικό «υλικό σώμα» με ικανότητα παρέμβασης (agency) στη φύση και η αναγνώριση της υλικότητας σε περισσότερες οντότητες και ποιότητες (ανθρώπινες και μη) καθώς και

των ενσώματων αλληλεπιδράσεών τους υποδεικνύει τη δυνατότητα και τη σημασία εναλλακτικών τρόπων μάθησης. Αντίστοιχα, αυτοί οι τρόποι μάθησης οδηγούν στην ανάγκη για διαμόρφωση και εισαγωγή νέων προσεγγίσεων και πρακτικών, στο πλαίσιο ιδιαίτερων «παιδαγωγικών συναντήσεων» (pedagogical encounters) των παιδιών/μαθητών με τον τόπο και το περιβάλλον της καθημερινής τους ζωής (Malone et al., 2019). Όπως επισημαίνει η Karen Malone (2016, 2018), πρωτοπόρος ερευνήτρια στις μετα-ανθρωπιστικές προσεγγίσεις στην ΠΕΑ, αυτές οι νέες παιδαγωγικές θα πρέπει να βασίζονται στις σχέσεις που αναπτύσσονται κυρίως στις ελεύθερες και άτυπες συναντήσεις των παιδιών με άλλους, ανθρώπινους και πέρα-από-τους-ανθρώπινους (more-than-human) παράγοντες και αξιοποιούν τις ενσώματες αλληλεπιδράσεις τους, δημιουργώντας μέσα από αυτές έναν κόσμο δυναμικό, έναν κόσμο που βρίσκεται σε διαρκές γίγνεσθαι.

Θέτοντας σε κριτική τις κυρίαρχες παιδαγωγικές αντιλήψεις αναφορικά με τις σχέσεις που θεωρούνται σημαντικές για το παιδί, αμφισβητώντας την ανθρώπινη υπεροχή και μοναδικότητα, και προωθώντας μια σχεσιακή οντολογία και παιδαγωγική, βασισμένη στην εμπειρία μέσα και σε *αλληλεπίδραση* με τον κόσμο, μια μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική οπτική στον χώρο της ΠΕΑ επιδιώκει τη μετατόπιση από τις κυρίαρχες ανθρωποκεντρικές αντιλήψεις και πρακτικές σε ιδεολογικό και σε παιδαγωγικό πλαίσιο. Μια τέτοια μετατόπιση είναι συμβατή τόσο με το κριτικό παράδειγμα σκέψης στον χώρο της ΠΕΑ που αναζητά τις κοινωνικές επιρροές και τις ιδεολογικές βάσεις σε επίπεδο περιβαλλοντικής πραγματικότητας και παιδαγωγικής πράξης όσο και με την ερμηνευτική παράδοση που επιδιώκει την ανάδειξη της εμπειρίας και την αξιοποίησή της στην καλλιέργεια μιας αναστοχαστικής σχέσης με τον κόσμο (Δασκολιά, 2005).

Προς μια Παιδαγωγική των Συναρμογών στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία

Είναι σημαντικό ότι τα τελευταία χρόνια οι μετα-ανθρωπιστικές και νεο-ματεριαλιστικές προσεγγίσεις στην ΠΕΑ κερδίζουν ολοένα και περισσότερο έδαφος (Duhn, 2012a, 2012b· Hultman & Lenz Taguchi, 2010· Lenz Taguchi, 2010· Malone, 2015, 2016, 2017, 2018· Mannion, 2020· Mannion & Lynch, 2016· Rautio, 2013, 2014· Somerville & Green, 2015). Με βάση τη γενικότερη προβληματική που έχει αναπτυχθεί στο πεδίο αλλά και σε μια προσπάθεια υπέρβασης αρκετών από τις παραδοσιακές μέχρι σήμερα παιδαγωγικές προσεγγίσεις, που παραμένουν προσηλωμένες στην κεντρική παρουσία του ανθρώπου στο περιβάλλον, διακρινόμενες δυϊστικά μοντέλα σκέψης για τη σχέση παιδιού/ανθρώπου και περιβάλλοντος, προτείνεται η διαμόρφωση νέων παιδαγωγικών που επιδεικνύουν μια μεγαλύτερη «εναρμόνιση με» (pedagogies

“attuning with”) το περιβάλλον. Πρόκειται για παιδαγωγικές που, τόσο ιδεολογικά και εννοιολογικά όσο και μεθοδολογικά, προχωρούν σε νέες θεωρήσεις αυτής της σχέσης, με άξονα τις ενσώματες εξερευνήσεις και αλληλεπιδράσεις των παιδιών με τον πέρα-από-τον-ανθρώπινο κόσμο (Riley & White, 2019), δηλαδή με άλλες οντότητες και υλικότητες, πέρα από τα ίδια τα παιδιά και τις προκαθορισμένες αλληλεπιδράσεις μαζί τους (Lynch & Mannion, 2016).

Στο παρόν άρθρο εστιάζουμε σε μια παιδαγωγική πρόταση που έχει αναπτυχθεί μέσα από αυτή τη γραμμή σκέψης στην ΠΕΑ και προβαίνουμε σε μια περιεκτική παρουσίαση και συζήτηση γύρω από αυτήν. Πρόκειται για την «παιδαγωγική των συναρμογών» (pedagogy of the assemblages), η βάση της οποίας βρίσκεται σε μετα-ανθρωπιστικές και νεο-ματεριαλιστικές προσεγγίσεις του κόσμου. Αντλώντας από τη σκέψη και το έργο των Gilles Deleuze και Felix Guattari, η ιδέα των «παιδαγωγικών συναρμογών» (pedagogical assemblages) (Deleuze & Guattari, 1987) ακολουθεί και προωθεί μια σχεσιακή οντολογία που προσανατολίζεται σε νέες πρακτικές διδασκαλίας και μάθησης. Πιο συγκεκριμένα, η ιδέα των «συναρμογών» (assemblages) αποτελεί εννοιολογικό σημείο-κλειδί στο φιλοσοφικό σύστημα των Deleuze και Guattari (1987: 88) και οντολογικό σημείο εκκίνησης για τον τρόπο με τον οποίο η ζωή προχωρά ως μια σειρά ροών και συνδέσεων (Fairchild, 2019). Η ιδέα αυτή, βέβαια, εξυφάνεται σε λειτουργική ενότητα με τη γενικότερη φιλοσοφική θεώρηση των Deleuze & Guattari.

Πιο συγκεκριμένα, οι Deleuze και Guattari (1987) προσβλέπουν με βάση τους δικούς τους θεωρητικούς όρους στην ανάπτυξη μιας «οικο-σοφίας» που περιλαμβάνει τη διεύρυνση της προσωπικής ταυτότητας του κάθε ανθρώπινου όντος μέσα από την ταυτότητα «του άλλου» (an “ecosophy of becoming other”), είτε ανθρώπου είτε οντότητας και υλικότητας πέρα-από-τον άνθρωπο. Αυτές οι δυναμικές διαδικασίες διαφοροποίησης από τον εαυτό μας και ο προσωπικός μετασχηματισμός μέσα από και με τον κόσμο στηρίζονται στην «ικανότητα να επηρεάζουμε και να επηρεαζόμαστε» (to affect and to be affected) στο πλαίσιο «συναρμογών σχέσεων» (assemblages of relations) που συνάπτουμε με άλλα (ανθρώπινα, μη-ανθρώπινα και πέρα-από-τα-ανθρώπινα) στοιχεία. Οι «συναρμογές» αναφέρονται, επομένως, σε πολύπλοκα σύνολα αποτελούμενα από διαφορετικά «αντικείμενα» (όπως π.χ. ανθρώπινους και μη-ανθρώπινους οργανισμούς, μη οργανικά μεμονωμένα στοιχεία ή και ολόκληρες χωρικές περιοχές και μαζί τα ποιοτικά και/ή τα εκφραστικά χαρακτηριστικά τους) που συναντιούνται και συνενώνονται για συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, δημιουργώντας μέσω των σχέσεων που παράγουν νέες, αφαιρετικές «μηχανικές λειτουργικές διατάξεις ύπαρξης» (abstract machines or arrangements) (Livesey, 2010).

Σύμφωνα με τους Deleuze και Guattari, αυτού του είδους οι «συναρμογές» μπορούν να σχηματίζονται με απρόσμενους τρόπους και χρόνους γύρω από πράξεις και γεγονότα, σε ένα είδος χαοτικού δικτύου πολλαπλών και συχνά απρόσμενων συνδέσεων· διαθέτουν, επίσης, την ικανότητα να επηρεάζουν και να επηρεάζονται, μέσα από μια διαρκή ροή και δυναμική που είτε τις σταθεροποιεί/«εδαφοποιεί» (territorialise) είτε τις αποσταθεροποιεί/«απο-εδαφοποιεί» (de-territorialise) (Deleuze & Guattari, 1987: 88-89). Οι εν λόγω «εδαφοποιήσεις» και «απο-εδαφοποιήσεις» είναι, άλλωστε, σύμφωνα με τους Deleuze και Guattari (1987), τα μέσα με τα οποία οι ζωές, οι κοινωνίες και η ιστορία γενικότερα ξετυλίγονται, «σε έναν κόσμο που βρίσκεται σε διαρκές γίγνεσθαι» (Thrift, 2004: 61).

Σε παιδαγωγικό επίπεδο, η φιλοσοφική σκέψη των Deleuze & Guattari (1987) μας προσκαλεί να θεωρήσουμε κατ' αρχάς την ανθρώπινη παρουσία και εμπειρία κατά την παιδική ηλικία ως παραγόμενες στο πλαίσιο πολλαπλών σχεσιακών συνόλων/συναρμογών· και στη συνέχεια τη μάθηση ως μια μη-γραμμική διαδικασία που λαμβάνει χώρα σε αυτά τα σχεσιακά σύνολα/συναρμογές. Προτείνοντας οι Deleuze & Guattari (1987) την ιδέα του υπόγειου «ριζώματος» (rhizome) για να καταδείξουν την άναρχη σύνδεση όλων των μορφών «ύλης», στην ουσία απορρίπτουν τον διαχωρισμό των ανθρώπων από τον φυσικό/υλικό κόσμο και αντίστοιχα τη μάθηση με βάση αυτόν. Η «ριζωματική» προσέγγιση στη σκέψη τους συστήνεται στην ουσία ως μια νέα οντολογική θεώρηση του κόσμου, ως ένας συνδυασμός αλληλένδετων «συναρμογών» ανάμεσα σε ανθρώπινους, μη-ανθρώπινους, υλικούς και μη-υλικούς πόρους (Tillmanns et al., 2014), ενώ ταυτόχρονα οδηγεί σε μια νέα αντίληψη για τη γνώση και τη μάθηση. Η έννοια του «ριζώματος» παραπέμπει ακόμα στην ύπαρξη περισσότερων της μιας οπτικών και αντιλήψεων για το είναι και το γίγνεσθαι, εκφράζοντας έτσι την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας και τη σημασία της «ανοικτότητας» απέναντι σε περισσότερες θεωρήσεις της. Ως απόρροια των παραπάνω, η έννοια αυτή διευκολύνει έναν επαναπροσανατολισμό της σκέψης, της διδασκαλίας και της εκπαιδευτικής έρευνας προς προσεγγίσεις και πρακτικές που επιδιώκουν μια μεγαλύτερη επαφή, σύμπλευση και αρμονία με τον κόσμο στον οποίο ζούμε.

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι η μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική σκέψη των Deleuze & Guattari, όπως αναπτύσσεται με βάση την ιδέα των «συναρμογών», προωθεί και μια νέα ηθική, η οποία κινείται πέρα από ανθρωποκεντρικές εκδοχές της, επιδιώκοντας να ενσωματώσει τις σχέσεις ανάμεσα σε ανθρώπινα και μη-ανθρώπινα όντα και στοιχεία, όπως ζώα, δέντρα, ποτάμια, μικρο-οργανισμούς και ανθρωπογενή περιβάλλοντα. Σύμφωνα με αυτήν την ηθική, δεν έχουν νόημα οι αξιολογικές κρίσεις για τα διάφορα στοιχεία του περιβάλλοντος, βάσει προκαθορισμένων τάξεων, κατηγοριοποιήσεων και ταυτοτήτων. Δεν υπάρχουν,

αντίστοιχα, προδιαγεγραμμένες ιεραρχικές τάξεις ανάμεσα σε σώματα, υλικότητες ή οποιαδήποτε μορφή ζωής. Το ανθρώπινο σώμα δεν τοποθετείται πάνω από όλα τα άλλα ούτε ξεχωριστά από αυτά. Αντίθετα, η «Deleuzoguattarian» ηθική αξιολογεί τις πράξεις, τις ιδέες και τον λόγο σε σχέση με τους τρόπους ύπαρξης που προδιαγράφουν τον κόσμο όπως επίσης τις δυνατότητες και τις ικανότητες που οι τρόποι αυτοί φέρουν. Αυτό που έχει σημασία δεν είναι το τι είναι ένα ον/σώμα αλλά το τι είναι ικανό να κάνει, καθώς και πώς οι σχέσεις του με τα άλλα σώματα αποδυναμώνουν ή ενισχύουν αυτές τις ικανότητες (Hickey-Moody & Malins, 2007).

Η «Deleuzoguattarian» προσέγγιση των «συναρμογών» ανοίγει νέους δρόμους για την ΠΕΑ, τόσο σε εννοιολογικό όσο και σε παιδαγωγικό επίπεδο. Με άξονα τις «συναρμογές» μας με τους πέρα-από-τους-ανθρώπινους «άλλους» σε έναν πολύπλοκο, αλληλοσυνδεδεμένο και αλληλεξαρτώμενο κόσμο (Lynch & Mannion, 2021), η «παιδαγωγική των συναρμογών» (pedagogy of the assemblages) προωθεί τον σχεδιασμό «παιδαγωγικών συναντήσεων» (pedagogical encounters) που έχουν ως στόχο την ανάπτυξη ενός βαθιά οικολογικού τρόπου σκέψης και συνύπαρξης με όλα τα πέρα-από-τα-ανθρώπινα είδη (Davies, 2009). Σχεδιάζοντας παιδαγωγικές που επιχειρούν αυτήν την εναρμόνιση (attunement) ανάμεσα στα ανθρώπινα και τα περισσότερο-από-τα-ανθρώπινα στοιχεία ενός τόπου, ως μια υλική αμφίδρομη διεργασία, κινούμαστε πέρα από τα επιστημολογικά όρια/σύνορα των παραδοσιακών εκπαιδευτικών και μαθησιακών εμπειριών, προς εμπειρίες που βασίζονται και προωθούν μια σχεσιακή οντολογία με τον κόσμο (material assemblages of relational ontology with the world) (Lynch & Mannion, 2021· Riley & White, 2019).

Με αυτό το σκεπτικό, οι προτάσεις μεταξύ άλλων των Duhn (2012b) και Mannion (2020) για ανάδειξη και αξιοποίηση περισσότερων «παιδαγωγικών των συναρμογών» αποκτούν νόημα σε μια προσπάθεια ενεργοποίησης πρακτικών διδασκαλίας και μάθησης για πιο αειφορικούς τρόπους ζωής. Όπως τονίζει ο Mannion (2020), μια «παιδαγωγική των συναρμογών» στο πλαίσιο της ΠΕΑ μάς υπενθυμίζει τη διασύνδεση και την «ανοικτότητα» του είναι και του γίνεσθαι διαφορετικών πραγμάτων, ανθρώπων και τόπων, καθώς μαθητές και εκπαιδευτικοί σε κοινότητες ασχολούνται λιγότερο με διευκρινιστικές αναζητήσεις εννοιολογικού περιεχομένου και περισσότερο με τις ενσώματες σχεσιακές προσεγγίσεις των διεργασιών αυτών. Ένα «παιδαγωγικό πλαίσιο των συναρμογών» ανάμεσα σε ανθρώπινα και περισσότερο-από-ανθρώπινα στοιχεία διευκολύνει νέους τρόπους διδασκαλίας και μάθησης (Goodley, 2007), όπου η απλή και πολλές φορές παθητική μεταφορά/μετάδοση γνώσεων δίνει τη θέση της στην ενεργή παρουσία/συμμετοχή των μαθητών στον τόπο, μέσω του βιώματος και της «ανοικτότητας» στην πολυπλοκότητα, τον μετασχηματισμό και την αναγνώριση των ιδιαίτερων στοιχείων και διαφορών κάθε τόπου. Η έμφαση δίνεται στις νέες,

ενσώματες και αναδυόμενες (emergent) διασυνδέσεις, όπως επίσης στην κατανόηση και παραδοχή/αποδοχή της συν-ύπαρξης ανάμεσα σε μαθητές, εκπαιδευτικούς και τις τοπικές κοινότητές τους, ανάμεσα σε ανθρώπους και ζώα, ανάμεσα σε ανθρώπινες κοινότητες και εξωτερικά σε αυτές περιβάλλοντα, και στη δυνατότητα να ακουστούν οι «φωνές» κάθε άλλης οντότητας και στοιχείου που παρέμενε μέχρι πρότινος στη σκιά της ανθρώπινης παρουσίας και ηγεμονίας.

Είναι, λοιπόν, σημαντικό να βοηθηθεί ο κόσμος της εκπαίδευσης να αντιληφθεί, να οραματιστεί, να σχεδιάσει και να προωθήσει τέτοιου τύπου παιδαγωγικές με στόχο την ανάπτυξη πλούσιων μαθησιακών εμπειριών που θα αναδεικνύουν τις σημαντικές υλικές, σχεσιακές και ηθικές διαστάσεις της συνύπαρξής μας με όλους τους «άλλους» στον σύγχρονο κόσμο. Οι εμπειρίες αυτές θα πρέπει να εναρμονίζονται με τις κοινωνικές και υλικές πρακτικές που μοιράζονται άνθρωποι και τόποι με τις οντότητες και τις υλικότητες που τους συναποτελούν, επιδιώκοντας παράλληλα την ανάπτυξη ανάλογων ηθικών τρόπων σκέψης, δράσης και ύπαρξης (Lynch & Mannion, 2021).

Συνολικότερα, οι εμπειρίες που επιχειρεί να αναπτύξει μια «παιδαγωγική των συναρμογών» έχουν ως βάση και προωθούν μια μετα-ανθρωπιστική ηθική, η οποία, όπως σχολιάζει η Braidotti (2013), μας προ(σ)καλεί να αφήσουμε πίσω μας το ατομικό, ανθρωποκεντρικό συμφέρον του καθενός και τον ξεχωριστό εαυτό μας και από κοινού να χτίσουμε πάνω στις σχέσεις ανάμεσα στον εαυτό μας και «τους άλλους» και στην κοινότητα μεταξύ ανθρώπινων και πέρα-από-τους-ανθρώπινους πόρους.

Η ανάπτυξη μιας τέτοιου τύπου ηθικής αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την ΠΕΑ ειδικά στην εποχή του Ανθρωπόκαινου, καθώς συμβάλλει στην εδραίωση της έμφυτης, εσωτερικής αίσθησης ευθύνης για τις σχέσεις και τους κόσμους που συν-δημιουργούμε και μοιραζόμαστε με τις υπόλοιπες οντότητες και υλικότητες του πλανήτη. Έτσι, μια «παιδαγωγική των συναρμογών» που δίνει έμφαση σε βιωμένες, ενσώματες και πλαισιοθετημένες πρακτικές γνώσης, σκέψης, δράσης και συν-ύπαρξης (Haraway, 2016) συνιστά σημαντική παράμετρο στην καλλιέργεια αυτής της ηθικής.

Επιμύθιο

Το άρθρο αυτό είχε ως στόχο να αναδείξει πώς η έννοια του «Ανθρωπόκαινου» και ο σύγχρονος προβληματισμός που έχει αναπτυχθεί γύρω από αυτήν προσφέρουν σημαντικά εναύσματα για να «αναταράξουμε» δημιουργικά τη σκέψη και την πρακτική μας στον χώρο της Εκπαίδευσης και της ΠΕΑ ειδικότερα. Εξετάζοντας και αξιοποιώντας εννοιολογικά εργαλεία που έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο μετα-ανθρωπιστικών και νεο-ματεριαλιστικών γραμμών σκέψης, δίνεται η δυνατότητα να επανεξετάσουμε το ζήτημα της αποκλειστικής ικανότητας που διαθέτει ο άνθρωπος

να δρα και να παρεμβαίνει στον κόσμο και να αναζητήσουμε νέους τρόπους σύνδεσης και αμοιβαιότητας με τον μη-ανθρώπινο κόσμο (Haraway, 2008· Alaimo, 2010· Taylor, A. & Pacini-Ketchabaw, 2015). Πρόκειται στην ουσία για μια πρόκληση πολλαπλών επιπέδων που καλεί ταυτόχρονα και συνδυαστικά σε μια απομάκρυνση από παλαιότερες δομές σκέψης και δράσης και στην εξεύρεση νέων τρόπων συν-ύπαρξης μέσα στον κόσμο (Taylor, A., 2017).

Θέση μας είναι ότι η υιοθέτηση μετα-ανθρωπιστικών και νεο-ματεριαλιστικών θεωρήσεων συμβάλλει στο να μετατοπιστεί το επίκεντρο της προσοχής από τον «άνθρωπο» στις «κοινότητες των ανθρώπινων και μη-ανθρώπινων στοιχείων» ενός τόπου. Θέτει, ακόμα, σε μια νέα βάση την έννοια της παρέμβασης (agency) στον κόσμο ως μιας ικανότητας μη συνυφασμένης απόλυτα και αποκλειστικά με την ανθρώπινη δράση και απομακρύνει από την πρωτοκαθεδρία της «ανθρώπινης εμπειρίας» ως της μόνης δυνατότητας έκφρασης της πραγματικότητας. Άποψή μας είναι ότι αυτή η φιλοσοφική, ιδεολογική και επιστημολογική γραμμή σκέψης είναι αφενός συμβατή με την ΠΕΑ, αφετέρου ενισχύει και ανανεώνει τη θεωρία και την πράξη της με νέες προσεγγίσεις.

Τα τελευταία χρόνια, η εκπαιδευτική πράξη και η έρευνα στην ΠΕΑ στρέφουν ολοένα και περισσότερο το ενδιαφέρον τους σε τέτοιου τύπου σχεσιακές οντολογίες, αναδεικνύοντας και αξιοποιώντας έννοιες όπως οι «συναρμογές» ανθρώπινων και μη-ανθρώπινων παραγόντων, που επηρεάζουν και επηρεάζονται από τις συνεχείς δια-δράσεις τους, και προωθώντας την ανάπτυξη ενός νέου ήθους βασισμένου στις «συναρμογές» αυτές. Θεωρούμε ότι το εννοιολογικό δόμημα των «συναρμογών» –και ειδικότερα όπως εντάσσεται στον «ριζωματικό» τρόπο σκέψης της φιλοσοφίας των Deleuze & Guattari– όχι μόνο προκαλεί την κυρίαρχη ανθρωποκεντρική θεώρηση του κόσμου και στρέφει προς την κατεύθυνση πιο βιωματικών, ενσώματων παιδαγωγικών συναντήσεων των παιδιών με τον πέρα-από-τον-ανθρώπινο κόσμο, αλλά παράλληλα δημιουργεί νέους «τόπους» προβληματισμού σε σχέση με την ταυτότητα του πεδίου της ΠΕΑ. Η ίδια η ΠΕΑ, ιδωμένη ως «συναρμογή», αποκτά μια νέα δυναμική, την ικανότητα δηλαδή να συνυπάρχει και να μετασχηματίζεται, να προσαρμόζεται και να αναμειγνύεται με άλλες εκπαιδευτικές πρακτικές ή παραδοχές που αφορούν στη διδασκαλία και τη μάθηση, οδηγώντας σε εναλλακτικές γραμμές σκέψης και πρακτικής και σε νέες «συναρμογές» στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι (Cole, 2019).

Καταλήγοντας, η πρόκληση του Ανθρωπόκαινου μας ζητά να επανατοποθετηθούμε σε σχέση με κάθε παράδοση της αλληλεπίδρασής μας με τον κόσμο και με τις δομές σκέψης και δράσης που την αναπαράγουν. Η σύγχρονη εκπαιδευτική θεωρία, έρευνα και πράξη, γενικά και ειδικότερα στο πεδίο της ΠΕΑ, μπορούν να συνεισφέρουν ουσιαστικά προς την κατεύθυνση αυτή, μέσα από νέους τρόπους σύλληψης, σχεδιασμού,

υλοποίησης και διερεύνησης καινοτόμων παιδαγωγικών προσεγγίσεων και πρακτικών (Clarke & McPhie, 2016) που εστιάζουν στις «συναρμογές» των παιδιών με όλους τους δρώντες παράγοντες (ανθρώπινους και μη-ανθρώπινους) του τόπου τους, στο πλαίσιο των καθημερινών επαφών και συναντήσεών τους με αυτούς (Taylor, A. & Pacini-Ketchabaw, 2015). Η φιλοσοφία των Gilles Deleuze και Felix Guattari εμπεριέχει μια τέτοια δυναμική και παρέχει ένα κατάλληλο φιλοσοφικό και εννοιολογικό υπόβαθρο για την ΠΕΑ, το οποίο την επανατοποθετεί απέναντι στις προκλήσεις του Ανθρωπόκαινου. Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο Noel Gough (2006), διακεκριμένος θεωρητικός στοχαστής και ερευνητής στον χώρο της ΠΕΑ, η συστημική θεώρηση της πραγματικότητας που προτείνει η φιλοσοφία των Deleuze & Guattari προσφέρει μια καινοτόμο θεώρηση για τη γνώση, ως σχεσιακή, διαμοιρασμένη και πλαισιοθετημένη, και δίνει τη δυνατότητα στη Φιλοσοφία να αναπτύξει μια πιο στενή και δημιουργική αλληλεπίδραση με την εκπαιδευτική θεωρία, πράξη και έρευνα στην ΠΕΑ.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Alaimo, S. (2010). *Bodily natures: Science, environment and the material self*. Bloomington, IND: Indiana University Press.
- Barad, K. (2007). *Meeting the universe halfway: quantum physics and the entanglement of matter and meaning*. Durham, NC: Duke University Press.
- Bennett, J. (2010). *Vibrant matter: A political ecology of things*. USA: Duke University Press.
- Bowers, C. A. (1997). *The Culture of Denial: Why the Environmental Movement Needs a Strategy for Reforming Universities and Public Schools*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Bozalek, V., & Zembylas, M. (2017). Diffraction or reflection? Sketching the contours of two methodologies in educational research. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 30 (2): 111-127.
- Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Chandler, D. (2013). The world of attachment? The post-humanist challenge to freedom and necessity. *Millennium – Journal of International Studies*, 41 (3): 516-534.
- Clarke, D. A. G., & McPhie, J. (2016). From places to paths: learning for sustainability, teacher education and a philosophy of becoming. *Environmental Education Research*, 22 (7): 1002-1024.

- Cole, D. R. (2019). The designation of a Deleuzian philosophy for Environmental Education and its consequences... *Australian Journal of Environmental Education*, 35 (3): 1-10.
- Cole, D. R., & Malone, K. (2019). Environmental education and philosophy in the Anthropocene. *Australian Journal of Environmental Education*, 35 (3): 157-162.
- Colebrook, C. (2012). *Extinction*. Open Humanities Press.
Ανακτήθηκε από <http://www.livingbooksaboutlife.org/books/Extinction>
- Coole, D., & Frost, S. (2010). Introducing the new materialisms. In D. Coole & S. Frost (eds), *New materialisms* (pp. 1-43). USA: Duke University Press.
- Crinall, S., & Somerville, M. (2020). Informal environmental learning: The sustaining nature of daily child/water/dirt relations. *Environmental Education Research*, 26 (9-10): 1313-1324.
- Crist, E. (2013). On the Poverty of Our Nomenclature. *Environmental Humanities*, 3 (1): 129-147.
- Crutzen, P. J., & Stoermer, E. F. (2000). The “Anthropocene”. *The International Geosphere-Biosphere Programme (IGBP)*, 41: 17-18.
- Cutter-Mackenzie, A., Malone, K., & Barratt Hacking, E. (2019). Childhoodnature – An assemblage adventure. In A. Cutter-Mackenzie, K. Malone & E. Barratt Hacking (eds), *Research handbook on childhoodnature: Assemblages of childhood and nature research* (pp. 2-4). Cham, Switzerland: Springer.
- Δασκολιά, Μ. (2005). *Θεωρία και πράξη στην περιβαλλοντική εκπαίδευση: Οι προσωπικές θεωρίες των εκπαιδευτικών*. Αθήνα: Εκδ. Μεταίχμιο.
- Davies, B. (2009). Introduction. In B. Davies & S. Gannon (eds), *Pedagogical encounters* (pp. 1-16). New York, NY: Peter Lang Publishing, Inc.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* (B. Massumi, trans.). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press. (Original work published 1980).
- Duhn, I. (2012a). Making ‘place’ for ecological sustainability in early childhood education. *Environmental Education Research*, 18 (1): 19-29.
- Duhn, I. (2012b). Places for pedagogies, pedagogies for places. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 13 (2), 99-107.
- Edwards, R. (2010). The end of lifelong learning education: a post-human condition? *Studies in the Education of Adults*, 42 (1): 5-17.
- Ellis, E. C. (2018). *Anthropocene: A very short introduction*. Oxford, UK: Oxford University Press.

- Fairchild, N. (2019). The micropolitics of posthuman early years leadership assemblages: Exploring more-than-human relationality. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 20 (1), 53-64.
- Ferrante, A. (2018, February). *Posthuman materialities in education: a nomadic and non-anthropocentric research*. Paper presented at the 2nd European Congress of Qualitative Inquiry, Leuven, Belgium.
- Ferrante, A. (2017, November). *Post-humanism and Actor-Network Theory: new research trends on technology in education*. Paper presented at the 10th annual International Conference of Education, Research and Innovation, Seville, Spain.
- Gibson, K., Rose, D. B., & Fincher, R. (2015). Preamble. In K. Gibson, D. B. Rose and R. Fincher (eds), *Manifesto for Living in the Anthropocene* (pp. i-iv). New York, NY: Punctum Books.
- Gibson-Graham, J. K., & Roelvink, G. (2010). An Economic Ethics for the Anthropocene. *Antipode*, 41 (1): 320-346.
- Goodley, D. (2007). Towards socially just pedagogies: Deleuzoguattarian critical disability studies. *International Journal of Inclusive Education*, 11 (3): 317-334.
- Gough, N. (2006). Shaking the tree, making a rhizome: Towards a nomadic geophilosophy of science education. *Educational Philosophy and Theory*, 38 (5): 625-645.
- Greenwood, D. (2014). Culture, environment and education in the Anthropocene. In M. P. Mueller, D. J. Tippins and A. J. Stewart (eds), *Assessing schools for Generation R (Responsibility)* (pp. 279-292). Amsterdam, The Netherlands: Springer.
- Haraway, D. (2016). *Staying with the trouble: Making kin in the Chthulucene*. Durham, NC: Duke University Press.
- Haraway, D. (2015). Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making kin. *Environmental Humanities*, 6 (1): 159-165.
- Haraway, D. (2011). Speculative Fabulations for Technoculture's Generations: Taking Care of Unexpected Country. *Australian Humanities Review*, 50: 95-118.
- Haraway, D. (2008). *When species meet*. Minneapolis, MI: University of Minnesota Press.
- Hickey-Moody, A., & Malins, P. (2007). Introduction: Gilles Deleuze and four movements in social thought. In A. Hickey-Moody & P. Malins (eds), *Deleuzian encounters: Studies in contemporary social issues* (pp. 1-24). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Hultman, K., & Lenz Taguchi, H. (2010). Challenging anthropocentric analysis of visual data: a relational materialist methodological approach to educational research. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 23 (5): 525-542.

- Instone, L., & Taylor, A. (2015). Thinking about inheritance through the figure of the Anthropocene, from the antipodes and in the presence of others. *Environmental Humanities*, 7 (1): 133-150.
- Iovino, S. (2012). Material ecocriticism: matter, text, and posthuman ethics. In T. Müller & Sauter M. (eds), *Literature, ecology, ethics: recent trends in ecocriticism* (pp. 51-68). Heidelberg: Winter Verlag.
- Jackson, A. Y. (2013). Spaces of power/knowledge: A Foucauldian methodology for qualitative inquiry. *Qualitative Inquiry*, 19 (10): 839-847.
- Kopnina, H., & Meijers, F. (2014). Education for Sustainable Development (ESD). Exploring theoretical and practical challenges. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 15 (2): 188-207.
- Kraftl, P. (2014). *Geographies of alternative education: diverse learning spaces for children and young people*. Bristol, UK: Policy Press.
- Latour, B. (2014). Agency at the time of the Anthropocene. *New Literary History*, 45 (1): 1-18.
- Lenz Taguchi, H. (2010). *Going beyond the theory/practice divide in early childhood education: introducing an intra-active pedagogy*. New York, NY: Routledge.
- Livesey, G. (2010). Assemblage. In A. Par (ed.), *The Deleuze Dictionary* (pp. 18-19). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.
- Lloro-Bidart, T. (2015). A political ecology of education in/for the Anthropocene. *Environment and Society: Advances in Research*, 6 (1): 111-130.
- Lorimer, J. (2015). *Wildlife in the Anthropocene: Conservation after nature*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Lynch, J., & Mannion, G. (2021). Place-responsive pedagogies in the Anthropocene: Attuning with the more-than-human. *Environmental Education Research*, 27 (6): 864-878.
- Lynch, J., & Mannion, G. (2016). Enacting a place-responsive research methodology: Walking interviews with educators. *Journal of Adventure Education and Outdoor Learning*, 16 (4): 330-345.
- Malone, K. (2018). "The future lies in our hands": children as researchers and environmental change agents in designing a child-friendly neighbourhood. *Local Environment*, 18 (3): 372-395.
- Malone, K. (2017). Ecological posthumanist theorising: Grappling with child-dog-bodies. In K. Malone, S. Truong & T. Gray (eds), *Reimagining Sustainability in Precarious Times* (pp. 161-172). Singapore: Springer.
- Malone, K. (2016). Reconsidering children's encounters with nature and place using post-humanism. *Australian Journal of Environmental Education*, 32 (1): 42-56.

- Malone, K. (2015). Posthumanist approaches to theorising children's human-nature relations. In K. Nairn, P. Kraftl & T. Skelton (eds), *Space, Place and Environment: Geographies of children and young people*, 3 (pp. 1-22). Singapore: Springer.
- Malone, K., Duhn, I., & Tesar, M. (2019). Greedy Bags of Childhoodnature Theories. In A. Cutter-Mackenzie, K. Malone & E. Barratt Hacking (eds), *Research handbook on childhoodnature: Assemblages of childhood and nature research* (pp. 1-11). Cham, Switzerland: Springer.
- Malone, K., & Truong, S. (2017). Sustainability, Education, and Anthropocentric Precarity. In K. Malone, S. Truong & T. Gray (eds): *Reimagining Sustainability in Precarious Times* (pp. 3-16). Singapore: Springer.
- Mannion, G. (2020). Re-assembling Environmental and Sustainability Education: orientations from new materialism. *Environmental Education Research*, 26 (9-10): 1353-1372.
- Mannion, G., & Lynch, J. (2016). The primacy of place in education in outdoor settings. In B. Humberstone, H. Prince & K. A. Henderson (eds), *International Handbook of Outdoor Studies* (pp. 85-94). Abingdon, UK: Routledge.
- Pacini-Ketchabaw, V. (2013). Frictions in forest pedagogies: Common worlds in settler colonial spaces. *Global Studies of Childhood*, 3 (4): 355-365.
- Rautio, P. (2014). Mingling and imitating in producing spaces for knowing and being: insights from a Finnish study of child-matter intra-action. *Childhood*, 21 (4): 461-474.
- Rautio, P. (2013). Children who carry stones in their pockets: on autotelic material practices in everyday life. *Children's Geographies*, 11 (4): 394-408.
- Riley, K., & White, P. (2019). 'Attuning-with', affect, and assemblages of relations in a transdisciplinary environmental education. *Australian Journal of Environmental Education*, 35 (3): 262-272.
- Rose, D. B. (2011). *Wild dog dreaming: Love and extinction*. Charlottesville, VA: University of Virginia Press.
- Rose, D. B., van Dooren, T., Chrulew, M., Cooke, S., & Kearnes, M. (2012). Thinking through the environment, unsettling the humanities. *Environmental Humanities*, 1 (1): 1-5.
- Snaza, N., Appelbaum, P., Bayne, S., Carlson, D., Morris, M., Rotas, N., Sandlin, J. A., Wallin, J. J., & Weaver, J. (2014). Toward a posthumanist education. *Journal of Curriculum Theorizing*, 30 (2): 39-55.
- Snaza, N., Sonu, D., Truman, S. E., & Zaliwska, Z. (2016). Introduction: re-attuning to the materiality of education. In N. Snaza, D. Sonu, S. E. Truman & Z. Zaliwska (eds), *Pedagogical matters: new materialisms and curriculum studies* (pp. xv-xxxiii). New York, NY: Peter Lang Publishing, Inc.

- Snaza, N., & Weaver, J. (2015). Introduction: education and the posthumanist turn. In N. Snaza & J. Weaver (eds), *Posthumanism and Educational Research* (pp. 1-14). New York, NY: Routledge.
- Somerville, M. (2017). The Anthropocene's call to Educational Research. In K. Malone, S. Truong & T. Gray (eds): *Reimagining sustainability in precarious times* (pp. 17-28). Singapore: Springer.
- Somerville, M. (2013). *Water in a dry land: Place-learning through Art and Story*. New York, NY: Routledge.
- Somerville, M., & Green, M. (2015). *Children, Place and Sustainability*. London, UK: Palgrave Macmillan.
- Somerville, M., & Williams, C. (2015). Sustainability Education in early childhood: An updated review of research in the field. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 16 (2): 102-117.
- St. Pierre, E. A., Jackson, A. Y., & Mazzei, L. A. (2016). New empiricisms and New Materialisms: conditions for new inquiry. *Cultural Studies – Critical Methodologies*, 16 (2): 99-110.
- Steffen, W., Crutzen, P. J., & McNeill, J. R. (2007). The Anthropocene: Are humans now overwhelming the great forces of nature? *AMBIO*, 36 (8): 614-621.
- Taylor, A. (2017). Beyond stewardship: common world pedagogies for the Anthropocene. *Environmental Education Research*, 23 (10): 1448-1461.
- Taylor, A. (2013). *Reconfiguring the natures of childhood*. London, UK: Routledge.
- Taylor, A., & Giugni, M. (2012). Common worlds: Reconceptualising inclusion in early childhood communities. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 13 (2): 108-119.
- Taylor, A., & Pacini-Ketchabaw, V. (2015). Learning with Children, Ants, and Worms in the Anthropocene: Towards a Common World Pedagogy of Multispecies Vulnerability. *Pedagogy, Culture, Society*, 23 (4): 507-529.
- Taylor, C. A. (2016). Edu-crafting a cacophonous ecology: posthumanist research practices for education. In C. A. Taylor & C. Hughes (eds), *Posthuman research in education* (pp. 5-24). New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Taylor, C. A., & Hughes, C. (2016). Introduction. In C. A. Taylor & C. Hughes (eds), *Posthuman research practices in education* (pp. 1-4). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Taylor, C. A., & Ivinson, G. (2013). Material feminisms: new directions for education. *Gender and Education*, 25 (6): 665-670.
- Thrift, N. (2004). Intensities of feeling: Towards a spatial politics of affect. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 86 (1): 57-78.

- Tillmanns, T., Holland, C., Lorenzi, F., & McDonagh, P. (2014). Interplay of rhizome and Education for Sustainable Development. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 16 (2): 5-17.
- Tsing, A. L. (2015). *The mushroom at the end of the world: On the possibility of life in capitalist ruins*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tsing, A. L. (2013). Sorting out commodities: How capitalist value is made through gifts. *Journal of Ethnographic Theory*, 3 (1): 21-43.
- Tuin, I. V. D., & Dolphijn, R. (2012). *New materialism: Interviews & cartographies*. Open Humanities Press.
- Waltz, S. B. (2006). Nonhumans unbound: actor-network theory and the reconsideration of “things” in educational foundations. *Journal of Educational Foundations* 20 (3/4): 51-68.
- Wolfe, C., & Colebrook, C. (2013, January 12). *Is the Anthropocene... a Doomsday Device? Dialogue. The Anthropocene Project. An Opening* [video file]. Haus Der Kulturen Der Welt, Berlin. Ανακτήθηκε από https://www.youtube.com/watch?v=YLTCzh8H1M&ab_channel=HKWAnthropocene
- Yusoff, K. (2013). Geologic life: Prehistory, climate, futures in the Anthropocene. *Environment and Planning D: Society and Space*, 31 (5): 779-795.
- Zalasiewicz, J., Williams, M., Steffen, W., & Crutzen, P. (2010). The new world of the Anthropocene. *Environmental Science & Technology*, 44 (7): 2228-2231.

Abstract

This article discusses whether and how the ‘Anthropocene’ concept per se as well as recent interdisciplinary dialogue and philosophical scholarship developed around the global sustainability crisis and the role of humans in inciting or alleviating it, can enrich the theory and practice of Environmental Education for Sustainability (EEfS). It is argued that fostering post-humanist and new-materialist lines of thought and practice can serve as tools for critically challenging the roots and reality of the Anthropocene and enable the transition to a Post-Anthropocene era. Education has a central role to play by challenging anthropocentric approaches and fostering a relational ethic that shifts attention from individual human agents to the communities of both human and more-than-human agents in a place. ‘Pedagogy of the assemblages’, drawing on the philosophical thought and work

by Gilles Deleuze and Felix Guattari, is proposed as an appropriate pedagogical framework that can enrich EEfS to this direction. Following a relational ontology and based on the experiential and embodied explorations and interactions of children/students with the more-than-human world, pedagogy of the assemblages offers new planes for reflection and practice in EEfS. Our article aims to illustrate that creative interaction between an appropriate philosophical and conceptual framework with educational theory, practice and research in EEfS can render the Anthropocene challenge into a mechanism to activate transformative teaching and learning for more sustainable ways of living and co-existence.

Η **Μαρία Δασκολιά** είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια με γνωστικό αντικείμενο «Θεωρία και Πράξη της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης» στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και Διευθύντρια του ερευνητικού Εργαστηρίου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (ΕργΠΕ) στο ίδιο Τμήμα.

Η **Ματρώνα Παππά** είναι εκπαιδευτικός Φυσικής Αγωγής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και υποψήφια Διδάκτωρ στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Εργαστήριο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης) στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Παιδική εργασία κατά τον Μεσοπόλεμο: Τα αρχεία του Γενικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος» (1923-1925)

Σπύρος Ν. Μιχαλάς¹, Ελευθερία Δεμερτζή²,
Θεόδωρος Ν. Σεργεντάνης³, Δημήτριος Σχίζας⁴, Μαριάννα Καραμάνου¹

Περίληψη

Η παρούσα ιστορική-επιδημιολογική μελέτη στοχεύει στην αξιολόγηση της παιδικής εργασίας κατά την περίοδο 1923-1925 στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τα αρχεία του Γενικού Νοσοκομείου «Ο Άγιος Δημήτριος» νοσηλεύτηκαν 9.889 ασθενείς, εκ των οποίων 2.521 ήταν ηλικίας από 0 έως 21 ετών. Το 68,98% (n = 1.739) ήταν υπάλληλοι. Στη Θεσσαλονίκη τα πρώτα χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, παρατηρήσαμε ότι ένα υψηλό ποσοστό παιδιών και εφήβων, ακόμη και κάτω των 10 ετών, αναγκάζονταν να εργαστούν για να επιβιώσουν και να συντηρήσουν οικονομικά

¹ Εργαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής και Ιατρικής Ηθικής, Ιατρική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

² ΠΜΣ «Στρατηγικές Αναπτυξιακής και Εφηβικής Υγείας», Ιατρική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

³ Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής.

⁴ Α΄ Χειρουργική Κλινική, Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών «Λαϊκό», Ιατρική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

τις οικογένειές τους. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως οι συνθήκες εργασίας ήταν συχνά δυσμενείς και επικίνδυνες για την ηλικία τους.

Προλεγόμενα

Ήδη από την απελευθέρωσή της (26 Οκτωβρίου 1912) η Θεσσαλονίκη δέχτηκε μεγάλο κύμα προσφύγων από τη Σερβία, τη Ρωσία, τον Καύκασο, τη Βουλγαρία και τη Μικρά Ασία (Χαστάογλου, 2010: 43-88). Σύμφωνα με την απογραφή του 1913, η πόλη αριθμούσε περίπου 157.000 κατοίκους (Ιωαννίδου, 2009: 295-313).

Μετά τη μεγάλη πυρκαγιά που ξέσπασε στην πόλη τον Αύγουστο του 1917, μία στις δύο οικογένειες ήταν άστεγη ή πρόχειρα στεγασμένη σε αυτοσχέδιες οικίες και άλλες οικογένειες διέμεναν σε ημίκαυστα δημόσια κτήρια ή σε πρόχειρους καταυλισμούς (Αιλιανός, 1921· Χεκίμογλου, 1994: 149-173· Χεκίμογλου, 1997: 150-161). Με την πυρκαγιά η πόλη έχασε την αρχιτεκτονική της ταυτότητα και την παραδοσιακή της εικόνα, ενώ οι υλικές ζημιές που προκλήθηκαν ήταν τεράστιες (Μαχαιρά, 2002: 107-131· Μακέδα, 2002: 263-271).

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918) η Θεσσαλονίκη απέκτησε ιδιαίτερη στρατηγική σημασία λόγω του ότι μέσω του λιμανιού της γινόταν ο ανεφοδιασμός των Άγγλων, των Γάλλων και των Σέρβων. Μάλιστα, το 1915 ο Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1936) έδωσε άδεια να αποβιβαστούν τα στρατεύματα των Άγγλων και των Γάλλων στην πόλη (Πετρίδης, 1997: 137-149).

Τους πρώτους μήνες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (Αύγουστος 1922 – Μάιος 1923) κατέφθασαν στην πόλη περίπου 117.000 πρόσφυγες από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 2010: 21-41). Αξίζει να σημειωθεί πως 270.000 πρόσφυγες διακινήθηκαν από τη Θεσσαλονίκη προς τη Μακεδονία (Χαστάογλου, 2010: 43-88). Σύμφωνα με τον Βλασίδη, το 1928 στην πόλη κατοικούσαν 92.598 πρόσφυγες σε σύνολο 236.524 ατόμων (Βλασίδης, 2012: 109-133).

Η ιστορία του Γενικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος»

Για την ιστορία του Γενικού Νοσοκομείου «Ο Άγιος Δημήτριος» απουσιάζει μία ολοκληρωμένη μελέτη. Πολύτιμη συμβολή στη βιβλιογραφία είναι η μελέτη των Τσούγκα και Μπερσίμη αναφορικά με την ίδρυση, την οργάνωση και την αρχιτεκτονική δομή του νοσοκομείου (Τσούγκα, Μπερσίμη & Τσούγκας, 2009).

Η περιοχή στην οποία χτίστηκε το νοσοκομείο ανήκε στην Ελληνική Κοινότητα για την ταφή των νεκρών και είχε παραχωρηθεί το 1871 στη Φιλόπτωχο Αδελφότητα Κυρίων (Πολυζωίδης, 1998). Η οικοδόμηση του κτηρίου ξεκίνησε πιθανότατα μεταξύ των ετών 1902-1903 (Εφημερίδα *Αλήθεια*, 12.7.1903). Στις 19 Αυγούστου 1904 (Εικόνα 1), με πρωτοβουλία του Δημάρχου Χουλουσή μπέη, σε μια έκταση 54 στρεμμάτων ($54.063,46 \text{ m}^2$) ανάμεσα στο νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας και του Αγιάσματος του Αποστόλου Παύλου εγκαινιάστηκε το Νοσοκομείο «Gureba Hastahanesi» (Εφημερίδα *Αλήθεια*, 19.8.1904· Εφημερίδα *Αλήθεια*, 22.2.1905). Σύμφωνα με μία άλλη εκδοχή, το νοσοκομείο χτίστηκε γύρω στα 1850. Ο Κολώνας παραπέμπει σε χάρτη του 1873, όπου σημειώνεται το Τουρκικό Νοσοκομείο δίπλα στον Λευκό Πύργο (Isambert, 1873· Κολώνας, 1991· Δημητριάδης, 2008). Το νοσοκομείο έλαβε αυτό το όνομα, διότι κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του περιέθαλπε άπορους ξένους. Υγειονομικός επιβλέπων ήταν ο Μωύς Μισραχή και αρχιτέκτονας ο Ξενοφών Παιονίδης (1863-1933) (Κολώνας, 1991). Στη συνέχεια το Δημοτικό Νοσοκομείο (Belediye) μετονομάστηκε σε Χαμιντιέ (Hamidiye) προς τιμή του Σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Β' (1876-1909).

Το εμβαδόν του νοσοκομείου ήταν $45.946,46 \text{ m}^2$ και βρισκόταν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Σύμφωνα με την κάτοψη ήταν ένα διώροφο κτήριο στις δύο πλευρές του (δεξιά και αριστερά), ενώ στο κέντρο του υπήρχε και τρίτος όροφος ο οποίος φιλοξενούσε τον Διοικητή της Θεσσαλονίκης. Στο πίσω μέρος βρίσκονταν οι κήποι του Πασά. Ο συγκεκριμένος κτηριακός τύπος, με πτέρυγες ή περίπτερα, αποτελούσε καινοτομία του 19ου αιώνα και υιοθετήθηκε διότι με αυτόν εξασφαλιζόταν καλύτερος αερισμός και μειωνόταν, έτσι, η μετάδοση μολυσματικών ασθενειών. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου χτίστηκε το Λυσοσιατρείο ($8.097,46 \text{ m}^2$) και στο βορειοανατολικό το Φθισιατρείο.

Μετά την απελευθέρωση της πόλης, το 1912, λειτουργούσε ως Ελληνικό Δημοτικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης και διοικείτο από Αδελφάτο (Διοικητικό Συμβούλιο το οποίο οριζόταν από την Κεντρική Διοίκηση Μακεδονίας, προκειμένου να ασκήσει διοίκηση στο νοσοκομείο). Στο Αδελφάτο προέδρευε ο Δήμαρχος και τα μέλη του εκλέγονταν από το Δημοτικό Συμβούλιο. Έναν χρόνο αργότερα, ιδρύθηκε και το ακτινολογικό εργαστήριο της Θεσσαλονίκης με Διευθυντή τον Θεμιστοκλή Σακελλαρίδη (1879-1938). Το 1916, οι κλίνες αυξήθηκαν σε 200 και στο νοσοκομείο υπήρχε Παθολογικό και Οφθαλμολογικό Τμήμα καθώς και ένα «Ειδικό» για τους φυματικούς (Σαββαΐδης, 2010: 497-510· Γερασιμίδης, Παπανικολάου & Τσόκου, 2018: 139-147). Ως εκ τούτου, στο νοσοκομείο λειτουργούσαν οι κάτωθι Κλινικές: τρεις Παθολογικές και Χειρουργικές, μία Ορθοπαιδική, μία Γυναικολογική-Μαιευτική, μία Οφθαλμολογική, μία Ωτορινολαρυγγολογική, μία Παιδιατρική, μία Ουρολο-

γική και μία Φυματιολογική (Πολυζωίδης, 1998· Τσούγκα, Μπερσίμη & Τσούγκας 2009). Τον Οκτώβριο του 1936 στο νοσοκομείο σημειώθηκε μεγάλη πυρκαγιά με αποτέλεσμα να υποστεί αρκετές ζημιές.

Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1939-1945) το νοσοκομείο στήριζε τις ανάγκες του ελληνικού στρατού και κατά τη διάρκεια της Κατοχής (1941-1944) ανέλαβε την περίθαλψη των τραυματιών του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, των οπλιτών και αξιωματικών της Χωροφυλακής. Τον Οκτώβριο του 1943 ξεκινούν τη λειτουργία τους οι πρώτες Πανεπιστημιακές Κλινικές (Ψυχιατρική-Νευρολογική, Α΄ και Β΄ Χειρουργική, Α΄ Παθολογική, Οφθαλμολογική και Ωτορινολαρυγγολογική) (Τσούγκα, Μπερσίμη & Τσούγκας 2009).

Το 1971 το νοσοκομείο πέρασε στην κυριότητα του δημοσίου ως Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου (Ν.Π.Δ.Δ.) και μετονομάστηκε έναν χρόνο αργότερα σε Γενικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος» (Εικόνα 2) προς τιμήν του πολιούχου Αγίου (Πολυζωίδης, 1990· Πολυζωίδης, 1998· Σαββαΐδης, 2010: 497-510).

Παιδική και εφηβική εργασία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Η παιδική και εφηβική εργασία, ως γνωστόν, ήταν πολύ διαδεδομένη στα χαμηλά κυρίως οικονομικά στρώματα, ήδη από την αρχαιότητα και σε όλες τις κοινωνίες μέχρι σήμερα (Ρηγίνος, 1995· Γεωργούλα, 2004: 7-23). Πρέπει να σημειωθεί ότι τα ηλικιακά όρια όσον αφορά στην παιδική εργασία αλλάζουν από εποχή σε εποχή και από κοινωνία σε κοινωνία (Ρηγίνος, 1995).

Στην Ελλάδα οι πόλεμοι κατά τη δεκαετία 1912-1922 και η επακόλουθη έλλειψη εργατικών χεριών, καθώς και η ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής και η αυξανόμενη αστικοποίηση οδήγησαν πολλά παιδιά στην εργασία, κυρίως στον δευτερογενή τομέα παραγωγής (Λιάκος, 1993: 281-282· Βαλασσόπουλος, 2014: 300). Οι εργαζόμενοι ανήλικοι συνήθως απασχολούνταν πολλές ώρες και διαβιούσαν κάτω από κακές συνθήκες, χωρίς επαρκή και κατάλληλη διατροφή και χωρίς την απαραίτητη μέριμνα για την υγεία τους.

Στη μεσοπολεμική Ελλάδα, τα παιδιά των φτωχότερων τάξεων ήταν αναγκασμένα να εργάζονται σε αγροτικές, οικογενειακές ή άλλου είδους εργασίες, προκειμένου να ενισχύσουν το πενιχρό οικογενειακό εισόδημα. Συχνό ήταν το φαινόμενο από μικρή ηλικία τα παιδιά να εργάζονται ως υπηρέτες/υπηρέτριες, ως μαθητευόμενοι σε τεχνίτες, υπάλληλοι και εργάτες. Ανήλικοι που ήταν αναγκασμένοι να κάνουν διάφορες δουλειές του «ποδαριού», όπως μικρέμποροι, εφημεριδοπώλες, λούστροι και άλλα παρόμοια, ήταν περισσότερο εκτεθειμένοι σε περιστατικά βίας και κακοποίησης συγκριτικά με άλλους εργαζόμενους ανηλίκους.

Η μαθητεία, ένας θεσμός με μακρά παράδοση, αποτελούσε μία ακόμα μορφή εκμετάλλευσης της εργασίας των ανηλίκων. Οι μαθητευόμενοι πρόσφεραν αμισθί την εργασία τους, δουλεύοντας πολλές ώρες, και υφίσταντο συχνά κακοποίηση από τα αφεντικά τους (Ρηγίνος, 1995: 98).

Ευρέως διαδεδομένη ήταν η εργασία ανήλικων κοριτσιών ως οικιακών βοηθών στα σπίτια εύπορων οικογενειών (Χατζαρούλα, 2016). Οι συνθήκες εργασίας για παιδιά που ήταν ακόμα και κάτω των δέκα ετών ήταν άσχημες και η αμοιβή πενιχρή. Συχνά έπεφταν θύματα κακομεταχείρισης και κάθε είδους κακοποίησης (ξυλοδαρμοί, διαβίωση κάτω άθλιες συνθήκες) (Ρηγίνος, 1995: 98).

Οι περίπου 1.500.000 πρόσφυγες που κατέφυγαν στη χώρα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσαν φθηνό εργατικό δυναμικό για το βιομηχανικό κεφάλαιο. Το 85% του πληθυσμού των προσφύγων ήταν παιδιά, γυναίκες και ηλικιωμένοι (Λιάκος, 1993: 286-287). Παιδιά ορφανά από τον έναν ή και τους δύο γονείς έπρεπε να εργαστούν για να επιβιώσουν (Λιάκος, 1993: 286-287) και αποτελούσαν φτηνό εργατικό δυναμικό, άμεσα παραγωγικό (Ρηγίνος, 1995: 40-41) και ανταγωνιστικό σε σχέση με τους ενήλικους, ανειδίκευτους εργάτες.

Τα διαθέσιμα στοιχεία για τον ακριβή αριθμό των παιδιών και εφήβων που εργάζονταν στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία είναι πολύ περιορισμένα και δίνουν μόνο μία γενική εικόνα για την έκταση της παιδικής εργασίας κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει.

Στη βιομηχανική απογραφή του 1920 οι εργαζόμενοι κάτω των δεκαοκτώ ετών ήταν 16.380 αγόρια και 8.640 κορίτσια, τα οποία μάλιστα αποτελούσαν το 26% του συνολικού δυναμικού (Ρηγίνος, 1995: 53). Έξι χρόνια αργότερα, το 1926, σε έρευνα της επιθεώρησης εργασίας που διεξήχθη σε βιομηχανίες και βιοτεχνίες της Αθήνας και του Πειραιά, καταγράφηκαν 226 αγόρια και 2.309 κορίτσια ηλικίας 9-13 ετών σε σύνολο εργαζομένων 17.021 (2.006 ανδρών και 15.015 γυναικών) (Ρηγίνος, 1995: 49).

Στη βιομηχανική απογραφή του 1930 καταγράφεται σημαντική αύξηση του ποσοστού των ανήλικων εργαζομένων. Συγκεκριμένα, καταγράφηκαν να εργάζονται στη βιομηχανία και στη βιοτεχνία 27.220 αγόρια και 17.415 κορίτσια ηλικίας κάτω των 18 ετών, ποσοστό 30% επί του συνόλου των εργαζομένων (Ρηγίνος, 1995: 58).

Την περίοδο του Μεσοπολέμου ο αριθμός των ανήλικων θυμάτων εργατικών ατυχημάτων ήταν αρκετά υψηλός και πρέπει να αποδοθεί κατά κύριο λόγο στα ανεπαρκή μέτρα προστασίας, στις πολλές ώρες εργασίας και στην πίεση από την εντατικοποίηση της εργασίας (Βαλασσόπουλος, 2014: 330-331).

Ανάλυση

Σύμφωνα με τα Μητρώα Ασθενών του Δημοτικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης («Άγιος Δημήτριος») κατά τα έτη 1923-1925 νοσηλεύτηκαν στο νοσοκομείο 9.889 ασθενείς, εκ των οποίων 2.521 ήταν ηλικίας 0-21 ετών. Από τους 2.521 αυτούς ασθενείς οι 1.254 ήταν αγόρια, οι 1.266 κορίτσια, ενώ σε μία περίπτωση το φύλο δεν είχε καταγραφεί.

Η επαγγελματική κατάσταση των νεαρών ασθενών (Πίνακας 1) έχει ως εξής: Τα οικιακά είναι το πρώτο σε ποσοστό επάγγελμα, 31,57% (n = 796). Ακολουθούν οι μαθητές με ποσοστό 21,62% (n = 545), οι υπηρέτες με 7,2% (n = 177) και οι εργάτες με 6,19% (n = 156). Ως ανήλικοι έχουν καταγραφεί το 5,75% (n = 145). Οι γεωργοί έχουν ποσοστό 2,58% (n = 65), οι υπάλληλοι 1,94% (n = 49), οι υποδηματοποιοί 1,86% (n = 47), οι νοσοκόμοι 1,79% (n = 45), οι ράφτες 1,15% (n = 29), οι άνεργοι 0,99% (n = 25), οι μαραγκοί 0,87% (n = 22).

Αξίζει να γίνει αναφορά στα 14 κορίτσια που δηλώθηκαν ως ιερόδουλες (0,56%), στα παιδιά που έκαναν διάφορες δουλειές του ποδαριού, όπως οι 7 λούστροι (0,28%) και οι 6 εφημεριδοπώλες (0,24%), αλλά και στα 6 (0,24%) χαμίνια (επρόκειτο για παιδιά συνήθως ορφανά, τα οποία δεν φοιτούσαν σε σχολεία ούτε εξασκούσαν κάποιο επάγγελμα, αλλά περνούσαν τον καιρό τους στους δρόμους παρουσιάζοντας συχνά κάποιες παραβατικές συμπεριφορές).

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα στοιχεία που προκύπτουν από τη σχέση φύλου και επαγγέλματος (Πίνακας 2). Δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ορισμένα επαγγέλματα ήταν αμιγώς γυναικεία, όπως τα οικιακά (n = 796), οι ιερόδουλες (n = 14), οι κεντήτριες (n = 5), οι καθαρίστριες (n = 3) και οι πλύστρες (n = 2).

Αμιγώς ανδρικά εμφανίζονται επαγγέλματα όπως γεωργοί (n = 65), βοσκοί (n = 16), ναυτικοί (n = 8), οδηγοί αυτοκινήτων (n = 6), δικηγόροι (n = 3) κ.ά. Επίσης, επαγγέλματα χειρωνακτικά και τεχνικά, όπως υποδηματοποιοί (n = 47), μαραγκοί (n = 22), σιδηρουργοί και καραγωγείς (n = 17), κουρείς (n = 11), ηλεκτρολόγοι (n = 7) και άλλοι. Ενδιαφέρον είναι ότι και οι 6 φοιτητές ήταν άνδρες.

Σε ορισμένα επαγγέλματα υπερίσχυε το γυναικείο φύλο, όπως στους υπηρέτες (116 κορίτσια – 71 αγόρια), στους νοσοκόμους (41 κορίτσια – 4 αγόρια), στους ράφτες (21 κορίτσια – 8 αγόρια), στους ηθοποιούς (3 κορίτσια – 1 αγόρι) και σε άλλα. Το ανδρικό φύλο υπερίσχυε σε επαγγέλματα όπως είναι οι εργάτες (143 αγόρια – 13 κορίτσια), καπνεργάτες (12 αγόρια – 6 κορίτσια), υπάλληλοι (47 αγόρια – 2 κορίτσια), σερβιτόροι (12 αγόρια – 1 κορίτσι) και άλλα.

Από τους 145 που δηλώθηκαν ως ανήλικοι οι 87 ήταν αγόρια και οι 58 κορίτσια. Από τους μαθητές οι 391 ήταν αγόρια και οι 154 κορίτσια. Όπως προκύπτει από τους παραπάνω αριθμούς, το 31,18% των αγοριών ήταν μαθητές, ενώ μόλις το 12,16% των

κοριτσιών ήταν μαθήτριες. Το ποσοστό των μαθητών, αν και διόλου ευκαταφρόνητο για τα δεδομένα της εποχής, αφήνει ωστόσο να διαφανεί το μέγεθος της σχολικής διαρροής, ιδίως μεταξύ των κοριτσιών.

Ενδιαφέρονσα, επίσης, είναι η ηλικιακή κατανομή των επαγγελματιών (Πίνακας 3). Σε σύνολο 2.521 νεαρών ασθενών (0-21 ετών) οι 344 ήταν ηλικίας 0-10 ετών, οι 1.428 ηλικίας 11-18 ετών και οι 749 ηλικίας 19-21 ετών.

Στην ηλικιακή ομάδα 0-10 ετών το 55,52% ήταν μαθητές (n = 191), το 31,98% ανήλικοι (n = 110), το 2,62% οικοκυρές (n = 9), βρέφη το 1,45% (n = 5), υπηρέτες το 0,87% (n = 3) κ.ά.

Στην ηλικιακή ομάδα των 11-18 ετών οι οικοκυρές αντιπροσωπεύουν το 25,7% (n = 367), οι μαθητές το 24,37% (n = 348), οι εργάτες το 7,98% (n = 114), οι γεωργοί το 3,08% (n = 44), οι άνεργοι το 1,4% (n = 20), οι καπνεργάτες και οι βοσκοί το 1,05% (n = 15) κ.λπ. Αρκετοί από τους εφήβους ακολουθούσαν τεχνικά επαγγέλματα, όπως είναι οι υποδηματοποιοί (2,38%, n = 34), οι ράφτες (1,54%, n = 22), οι μαραγκοί (1,19%, n = 17), οι σιδηρουργοί (0,84%, n = 12) κ.ά.

Στους νέους 19-21 ετών το 56,07% δήλωσε επάγγελμα οικιακά (n = 420), το 5,61% εργάτες (n = 42), το 5,34% υπηρέτες (n = 40), το 3,33% νοσοκόμοι (n = 25), το 2,14% υπάλληλοι (n = 16), κ.ά. Μαθητές ήταν μόλις το 0,80% (n = 6), ενώ καταγράφηκαν επίσης 5 φοιτητές (n = 0,67) και ένας μαθητευόμενος διδάσκαλος.

Από τους 2.521 ασθενείς 0-21 ετών εργαζόμενοι ήταν το 68,98% (n = 1.739). Στους εργαζόμενους συμπεριελήφθησαν και οι οικοκυρές και οι ιερόδουλες. Μη εργαζόμενοι ήταν το 29,31% (n = 739), στους οποίους συμπεριελήφθησαν τα βρέφη και οι ανήλικοι, οι μαθητές, οι φοιτητές, οι άνεργοι, τα χαμίνια και οι ανάπηροι. Σε 43 περιπτώσεις, που αντιπροσωπεύουν το 1,70%, το επάγγελμα δεν είχε καταγραφεί στη στήλη του Μητρώου Ασθενών ή ήταν δυσανάγνωστο.

Συμπεράσματα

Κατά τα έτη 1923-1925 νοσηλεύτηκαν στο νοσοκομείο «Άγιος Δημήτριος» 2.521 ασθενείς ηλικίας 0-21 ετών. Από αυτούς το 68,98% (n = 1.739) ήταν εργαζόμενοι. Ορισμένα επαγγέλματα ήταν αμιγώς γυναικεία, όπως τα οικιακά, οι ιερόδουλες, οι κεντήτριες, οι καθαρίστριες, και άλλα αμιγώς ανδρικά, όπως οι γεωργοί, οι βοσκοί, οι ναυτικοί, οι οδηγοί αυτοκινήτων και επαγγέλματα χειρωνακτικά και τεχνικά. Σε ορισμένα επαγγέλματα υπερίσχυε το γυναικείο φύλο, όπως στους υπηρέτες, στους νοσοκόμους, στους ράφτες και σε άλλα, ενώ οι άνδρες υπερίσχυαν αριθμητικά σε επαγγέλματα όπως είναι οι εργάτες, οι καπνεργάτες, οι υπάλληλοι, οι σερβιτόροι και άλλα.

Όπως προκύπτει από το Μητρώο Ασθενών, το 31,18% των αγοριών ήταν μαθητές, ενώ μόλις το 12,16% των κοριτσιών ήταν μαθήτριες. Από τα στοιχεία αυτά διαφαίνεται το μέγεθος της σχολικής διαρροής, ιδίως μεταξύ των κοριτσιών.

Στην ηλικιακή ομάδα 0-10 ετών το 55,52% ήταν μαθητές, ενώ στην ηλικιακή ομάδα 11-18 ετών οι μαθητές αντιπροσώπευαν μόλις 24,37%. Πρέπει να σημειωθεί ότι αρκετοί από τους εφήβους 11-18 ετών που δήλωναν επαγγέλματα όπως υποδηματοποιοί, ράφτες, μαραγκοί, σιδηρουργοί θα πρέπει να ήταν μαθητευόμενοι, πολλοί από τους οποίους υφίσταντο εργασιακή εκμετάλλευση και συχνά κακοποίηση από τους μάστορες-αφεντικά.

Στους νέους 19-21 ετών το ποσοστό των οικοκυρών είναι ιδιαίτερα υψηλό, 56,07%, και ακολουθούν με μονοψήφια ποσοστά επαγγέλματα όπως εργάτες, υπηρέτες, νοσοκόμοι, υπάλληλοι και άλλα.

Στη Θεσσαλονίκη των πρώτων χρόνων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή παρατηρούμε ότι η μεγάλη μερίδα παιδιών και εφήβων, ακόμα και κάτω των 10 ετών αναγκάστηκαν να εργαστούν για να επιβιώσουν και να ενισχύσουν οικονομικά τις οικογένειές τους. Οι συνθήκες εργασίας ήταν συχνά αντίξοες και τα παιδιά εξαναγκάζονταν να κάνουν δουλειές δύσκολες και επικίνδυνες για την ηλικία τους. Ήταν, επίσης, ενίοτε εκτεθειμένα σε κάθε είδους κακοποίηση.

Επίλογος

Η παιδική εργασία αποτελεί ένα διαχρονικό κοινωνικό φαινόμενο για το οποίο τα αρχεία των νοσοκομείων μπορούν να συνεισφέρουν πληθώρα νέων στοιχείων και να εμπλουτίσουν την επιστημονική γνώση. Παρά την ουσιαστική πρόοδο που συντελέστηκε τον προηγούμενο αιώνα όσον αφορά στην εκπαίδευση και τα δικαιώματα παιδιών και εφήβων, το πρόβλημα της παιδικής εργασίας δεν απασχολεί σήμερα μόνο τον αναπτυσσόμενο κόσμο, άλλα και τις δυτικές κοινωνίες, λόγω της οικονομικής κρίσης, των διαφόρων αποκλεισμών και του προσφυγικού και μεταναστευτικού προβλήματος.

Πηγές

Εφημερίδα *Αλήθεια*, 12.7.1903.

Εφημερίδα *Αλήθεια*, 19.8.1904.

Εφημερίδα *Αλήθεια*, 22.2.1905.

Βιβλιογραφία

- Αιλιανός, Μ. (1921). *Το έργον της ελληνικής περιθάλψεως*. Αθήνα: Γραφείο Τύπου Υπουργείου Εξωτερικών.
- Βαλασσόπουλος, Ευ. Β. (2014). *Μορφές παιδικής εργασίας και προστασία της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Βλασίδης, Βλ. (2012). Η στάση των εφημερίδων της Θεσσαλονίκης απέναντι στους πρόσφυγες (1922-1940). Στο Α. Τσιραμπίδης, Μ. Καζαντζίδου, Ειρ. Τελλίδου (επιμ.), *Θεσσαλονίκη – Πρωτεύουσα των προσφύγων: Οι πρόσφυγες στην πόλη από το 1912 μέχρι σήμερα* (σσ. 109-133). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Γερασιμίδης, Θ., Παπανικολάου, Χρ., Τσόκου, Στ. (2018). Νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης τους τελευταίους αιώνες. *Ελληνικά Διαβητολογικά Χρονικά*, 31, (3): 139-147.
- Γεωργούλα, Χ. (2004). *Εργασία ανηλίκων: Έκταση, μορφές και επιπτώσεις στη σχολική επίδοση και στην επαγγελματική σταδιοδρομία*. ΕΚΠΑ. Τμήμα ΦΠΨ. Μεταπτυχιακό: Συμβουλευτική και επαγγελματικός προσανατολισμός, Διπλωματική Εργασία. Αθήνα.
- Δημητριάδης, Β. (2008). *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Isambert, E. (1873). *Itinéraire de l' Orient: Grèce et Turquie d'Europe*, vol. 1, Paris.
- Ιωαννίδου, Ε. (2009). Η προσφυγική Καλαμαριά. Στο Ι. Κολιόπουλος, Ι. Μιχαηλίδης Ιάκωβος (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία, στην εποποιΐα* (σσ. 295-313). Αθήνα: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Isambert, E. (1873). *Itinéraire de l' Orient : Grèce et Turquie d'Europe*, vol. 1. Paris.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (2010). Πολεοδομικός σχεδιασμός και προσφυγική εγκατάσταση: μια δύσκολη σχέση. Στο Ε. Ιωαννίδου (επιμ.), *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940)* (σσ. 21-41). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Κολώνας, Β. (1991). *Η εκτός των τειχών επέκταση της Θεσσαλονίκης – Εικονογραφία της συνοικίας Χαμηδιάς (1885-1912)*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη.
- Λιάκος, Α. (1993). Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Αθήνα: Νεφέλη.
- Μακέδα, Α. (2002). Θεσσαλονίκη: Μετά την Πυρκαγιά του 1917. Στο Ε. Δραγούμη, Αικ.-Ε. Κρικώνη, Α. Στεφανίδης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη: επιστημονική επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τόμ. 6 (σσ. 263 -271). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.
- Μαχαιρά, Α. (2002). Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1' (σσ. 107-131). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

- Πετρίδης, Π. (1997). Θεσσαλονίκη, 1912-1940: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις. Στο Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη: Ιστορία και πολιτισμός* (σσ. 137-149). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Πολυζωίδης, Στ. (1998). *Νοσηλευτικά Ιδρύματα της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Ιατρικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης.
- Πολυζωίδης, Στ. (1990). *Μισός αιώνας με τον ιατρικό κόσμο της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Ιατρικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης.
- Ρηγίνος, Μ. (1995). *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία (1870-1940)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Σαββαΐδης, Π. (2010). Εγκαταστάσεις υγείας στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Μια σύντομη χαρτογραφική προσέγγιση. Στο Χρ. Καλτσίκης, Μ. Κονταδάκης, Σπ. Σπαταλάς, Η. Τζιαβός, Κ. Τοκμακίδης (επιμ.), *Το Μήλον της γνώσεως: Τιμητικός τόμος στον ομότιμο καθηγητή Δημήτριο Ν. Αράμπελο* (σσ. 497-510). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αγρονόμων & Τοπογράφων Μηχανικών. Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Τσούγκα, Μ., Μπερσίμη, Ι. & Τσούγκας, Μ. (2009). Η ιστορία του Γενικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης «ο Άγιος Δημήτριος», *11ο Πανελλήνιο Συνέδριο Management Υπηρεσιών Υγείας και Κοινωνικής Φροντίδας*. Χανιά.
- Χαστάογλου, Β. (2010). Προσφυγική εγκατάσταση και πολεοδομικοί μετασχηματισμοί της Θεσσαλονίκης, 1922-1930. Στο Ε. Ιωαννίδου (επιμ.), *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940)* (σσ. 43-88). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Χατζαρούλα, Π. (2016). *Σμιλεύοντας την υποταγή: Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Χεκίμογλου, Ε. (1997). Θεσσαλονίκη, 1912-1940: Οικονομικές εξελίξεις. Στο Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη: Ιστορία και πολιτισμός*, (σσ. 150-161). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Χεκίμογλου, Ε. (1994). Τόποι εγκαταστάσεως και κατοικίας των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη. *Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συνεδρίου για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας* (σσ. 149-173). Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Abstract

This historical epidemiological study aims to evaluate child labour during the 1923-1925 period in the region of Thessaloniki, Central Macedonia, Greece. The archives of the hospital “Agios Dimitrios” were examined. 9.889 patients were hospitalized, of which 2.521 were aged from 0 to 21 years; 68,98% (n = 1.739) were employees. Some occupations were female oriented, such as housewives, prostitutes, embroiderers, cleaners, and others were male oriented, such as farmers, shepherds and car drivers. In Thessaloniki during the first years after the Asia Minor Catastrophe, we noticed that a large portion of children and adolescents, even under the age of 10, were forced to work in order to survive and financially support their families. Working conditions were often adverse and dangerous for their age.

ΠΙΝΑΚΕΣ (Με βάση τα αρχεία του Γενικού Νοσοκομείου «Ο Άγιος Δημήτριος»)

Πίνακας 1: Επαγγέλματα ασθενών ηλικίας από 0 έως και 21 ετών

Επάγγελμα	Συχνότητα	Ποσοστό
Αγγελιοφόρος	1	0,04
Άγνωστο	43	1,71
Αγωγιάτης	2	0,08
Αμαξάς	2	0,08
Ανάπηρος	1	0,04
Άνεργος	25	0,99
Ανήλικος	145	5,75
Ανθρακεύς	2	0,08
Αοιδός	1	0,04
Αποθηκάριος	1	0,04
Αργυροπώλης	5	0,20
Αρτεργάτης	9	0,36
Αρτίστα	2	0,08
Αρτοποιός	1	0,04
Αχθοφόρος	6	0,24
Βαρκάρης	1	0,04
Βιβλιοδέτης	1	0,04
Βοηθός σοφέρ	1	0,04
Βοηθός φαρμακείου	1	0,04
Βοσκός	16	0,63
Βρέφος	5	0,20

Βυρσοδέψης	3	0,12
Γαλατάς	1	0,04
Γεωργός	65	2,58
Γραφέας	2	0,08
Δακτυλογράφος	2	0,08
Δάσκαλος	2	0,08
Δημόσιος υπάλληλος	2	0,08
Δημοτικός υπάλληλος	4	0,16
Δικαστικός κλητήρας	1	0,04
Δικηγόρος	3	0,12
Ελαιοχρωματιστής/βαφέας	4	0,16
Ελεγκτής	1	0,04
Έμπορος	2	0,08
Έμπορος υποδημάτων	1	0,04
Εμποροϋπάλληλος	2	0,08
Επιλοποιός	3	0,12
Επιστάτης	1	0,04
Εργάτης	156	6,19
Εφημεριδοπώλης	6	0,24
Ζαχαροπλάστης	11	0,44
Ζυμωτής	1	0,04
Ηθοποιός	4	0,16
Ηλεκτρολόγος	7	0,28
Ηλεκτροτεχνίτης	1	0,04
Θαλαμάρχης	1	0,04
Θερμαστής	1	0,04
Θυρωρός	3	0,12
Ιερόδουλη	14	0,56
Ιχθυοπώλης	1	0,04
Καθαρίστρια	3	0,12
Καλαθοποιός	1	0,04
Καμαριέρα	1	0,04
Καπελού	3	0,12
Κάπηλος	1	0,04
Καπνεργάτης	18	0,71
Καπνοπώλης	1	0,04
Καραγωγέας	17	0,67
Καραγωγέας Δήμου	1	0,04
Καρεκλάς	1	0,04
Καροποιός	3	0,12
Καφετζής	2	0,08

Κεντήτρια	5	0,20
Κηπουρός	8	0,32
Κλητήρας	4	0,16
Κλωστοϋφαντουργός	1	0,04
Κουλουράς	2	0,08
Κουρέας	11	0,44
Λιθογράφος	2	0,08
Λογιστής	1	0,04
Λούστρος	7	0,28
Μάγειρας	2	0,08
Μαθητευόμενος διδάσκαλος	1	0,04
Μαθητής	545	21,62
Μαθητής ορφανοτροφείου	3	0,12
Μανάβης	5	0,20
Μαραγκός	22	0,87
Μάστορας	1	0,04
Μαχαιροποιός	1	0,04
Μηχανουργός	6	0,24
Μπακάλης	6	0,24
Ναύτης	5	0,20
Ναυτικός	3	0,12
Νοσοκόμος	45	1,79
Οδηγός αυτοκινήτου	6	0,24
Οδοκαθαριστής	1	0,04
Οικιακά	796	31,57
Ορφανό/ορφανή	2	0,08
Παλαιοπώλης	1	0,04
Πεταλωτής	1	0,04
Πηλοποιός	1	0,04
Πλακοποιός	1	0,04
Πλύστρα	2	0,08
Ποδηλατιστής	1	0,04
Πυγμάχος	2	0,08
Ράφτης	29	1,15
Σαμαράς	1	0,04
Σαμαροπώλης	1	0,04
Σερβιτόρος	13	0,52
Σιδηροδρομικός	2	0,08
Σιδηροδρομικός υπάλληλος	1	0,04
Σιδηρουργός	17	0,67
Σοβατζής	1	0,04

Ταχυδρόμος	1	0,04
Τελωνιστής	1	0,04
Τενεκετζής	3	0,12
Τηλεγραφητής	2	0,08
Τορνευτής	1	0,04
Τραπεζικός υπάλληλος	3	0,12
Τραπεζίτικος	1	0,04
Τροχιοδρομικός υπάλληλος	7	0,28
Τροχονόμος	1	0,04
Τυροκόμος	1	0,04
Υδραυλικός	3	0,12
Υλοτόμος	1	0,04
Υπάλληλος	49	1,94
Υπάλληλος δημοτικού φόρου	1	0,04
Υπηρέτης	177	7,02
Υποδηματοποιός	47	1,86
Υπολογαγός	1	0,04
Φαρμακοποιός	4	0,16
Φοιτητής	6	0,24
Χαμάλης	1	0,04
Χαμίνι	6	0,24
Χτίστης	5	0,20
Ψαράς	6	0,24
Σύνολο	2.521	100,00

Πίνακας 2: Επαγγέλματα ασθενών ηλικίας από 0 έως και 21 ετών ανά φύλο

Επάγγελμα	Κορίτσια	Αγόρια	Σύνολο
Επιπλοποιός	0	3	3
	0,00	0,24	0,12
Εργάτης	13	143	156
	1,03	11,40	6,19
Αρτεργάτης	0	9	9
	0,00	0,72	0,36
Καπνεργάτης	6	12	18
	0,47	0,96	0,71
Οδηγός αυτοκινήτου	0	6	6
	0,00	0,48	0,24
Πυγμάχος	0	2	2
	0,00	0,16	0,08
Ποδηλατιστής	0	1	1
	0,00	0,08	0,04

Ιερόδουλη	14	0	14
	1,11	0,00	0,56
Γραφέας	1	1	2
	0,08	0,08	0,08
Δακτυλογράφος	2	0	2
	0,16	0,00	0,08
Δικηγόρος	0	3	3
	0,00	0,24	0,12
Δικαστικός κλητήρας	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Ψαράς	0	6	6
	0,00	0,48	0,24
Βοσκός	0	16	16
	0,00	1,28	0,63
Γεωργός	0	65	65
	0,00	5,18	2,58
Υλοτόμος	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Άνεργος	3	22	25
	0,24	1,75	0,99
Ανάπηρος	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Ανήλικος	58	87	145
	4,58	6,94	5,75
Μαθητής	154	391	545
	12,16	31,18	21,63
Οικιακά	793	3	796
	62,64	0,24	31,59
Ορφανός	0	2	2
	0,00	0,16	0,08
Πλακοποιός	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Ελαιοχρωματιστής	0	4	4
	0,00	0,32	0,16
Χτίστης	0	5	5
	0,00	0,40	0,20
Μαραγκός	0	22	22
	0,00	1,75	0,87
Σιδηρουργός	0	17	17
	0,00	1,36	0,67
Υδραυλικός	0	3	3
	0,00	0,24	0,12
Ηλεκτρολόγος	0	7	7
	0,00	0,56	0,28

Λιθογράφος	1	1	2
	0,08	0,08	0,08
Υπολογαγός	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Ναύτης	0	5	5
	0,00	0,40	0,20
Ναντικός	0	3	3
	0,00	0,24	0,12
Θαλαμάρχης	1	0	1
	0,08	0,00	0,04
Βυρσοδέψης	0	3	3
	0,00	0,24	0,12
Πιλοποιός	1	0	1
	0,08	0,00	0,04
Καροποιός	0	3	3
	0,00	0,24	0,12
Τορνευτής	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Αργυροπώλης	0	5	5
	0,00	0,40	0,20
Τενεκετζής	0	3	3
	0,00	0,24	0,12
Υποδηματοποιός	0	47	47
	0,00	3,75	1,87
Σαμαράς	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Πεταλωτής	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Αρτοποιός	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Καλαθοποιός	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Καρεκλάς	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Μάγειρας	0	2	2
	0,00	0,16	0,08
Ράφτης	21	8	29
	1,66	0,64	1,15
Κηπουρός	0	8	8
	0,00	0,64	0,32
Λούστρος	0	7	7
	0,00	0,56	0,28
Μηχανουργός	0	6	6
	0,00	0,48	0,24

Κλωστοϋφαντουργός	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Έμπορος	0	2	2
	0,00	0,16	0,08
Μπακάλης	0	6	6
	0,00	0,48	0,24
Μανάβης	0	5	5
	0,00	0,40	0,20
Κουλουράς	0	2	2
	0,00	0,16	0,08
Καφετζής	0	2	2
	0,00	0,16	0,08
Καπνοπώλης	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Ανθρακεύς	0	2	2
	0,00	0,16	0,08
Ιχθυοπώλης	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Εφημεριδοπώλης	0	6	6
	0,00	0,48	0,24
Γαλατάς	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Αγωγιάτης	0	2	2
	0,00	0,16	0,08
Αμαξάς	0	2	2
	0,00	0,16	0,08
Καραγωγέας	0	17	17
	0,00	1,36	0,67
Κουρέας	0	11	11
	0,00	0,88	0,44
Λογιστής	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Καπελού	2	1	3
	0,16	0,08	0,12
Τελωνιστής	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Βαρκάρης	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Χαμάλης	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Θυρωρός	0	3	3
	0,00	0,24	0,12
Σιδηροδρομικός	0	2	2
	0,00	0,16	0,08

Αχθοφόρος	0	6	6
	0,00	0,48	0,24
Τραπεζιτικός	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Έμπορος υποδημάτων	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Σαμαροπώλης	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Αρτίστα	2	0	2
	0,16	0,00	0,08
Ηθοποιός	3	1	4
	0,24	0,08	0,16
Αοιδός	1	0	1
	0,08	0,00	0,04
Δάσκαλος	1	1	2
	0,08	0,08	0,08
Φοιτητής	0	6	6
	0,00	0,48	0,24
Υπάλληλος	2	47	49
	0,16	3,75	1,94
Εμποροϋπάλληλος	0	2	2
	0,00	0,16	0,08
Τραπεζικός υπάλληλος	1	2	3
	0,08	0,16	0,12
Υπάλληλος δημοτικού φόρου	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Τροχιοδρομικός υπάλληλος	0	7	7
	0,00	0,56	0,28
Σιδηροδρομικός υπάλληλος	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Δημόσιος υπάλληλος	0	2	2
	0,00	0,16	0,08
Δημοτικός υπάλληλος	0	4	4
	0,00	0,32	0,16
Κλητήρας	0	4	4
	0,00	0,32	0,16
Σερβιτόρος	1	12	13
	0,08	0,96	0,52
Υπηρέτης	106	71	177
	8,37	5,66	07,02
Επιστάτης	1	0	1
	0,08	0,00	0,04
Οδοκαθαριστής	0	1	1
	0,00	0,08	0,04

Αποθηκάριος	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Ταχυδρόμος	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Τηλεγραφετής	0	2	2
	0,00	0,16	0,08
Αγγελιοφόρος	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Νοσοκόμος	41	4	45
	3,23	0,32	1,79
Φαρμακοποιός	0	4	4
	0,00	0,32	0,16
Άγνωστο	23	19	42
	1,82	1,52	1,67
Τυροκόμος	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Χαμίνι	0	6	6
	0,00	0,48	0,24
Βρέφος	2	3	5
	0,16	0,24	0,20
Μαθητής ορφανοτροφείου	1	2	3
	0,08	0,16	0,12
Μάστορας	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Σοβατζής	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Μαχαιροποιός	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Ηλεκτροτεχνίτης	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Τροχονόμος	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Ζυμωτής	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Ζαχαροπλάστης	0	11	11
	0,00	0,88	0,44
Βοηθός σοφέρ	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Κεντήτρια	5	0	5
	0,40	0,00	0,20
Παλαιοπώλης	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Θερμαστής	0	1	1
	0,00	0,08	0,04

Κάπηλος	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Βιβλιοδέτης	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Καραγωγέας Δήμου	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Μαθητευόμενος διδάσκαλος	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Καμαριέρα	1	0	1
	0,08	0,00	0,04
Καθαρίστρια	3	0	3
	0,24	0,00	0,12
Πλύστρα	2	0	2
	0,16	0,00	0,08
Ελεγκτής	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Βοηθός φαρμακείου	0	1	1
	0,00	0,08	0,04
Σύνολο	1.266	1.254	2.520*
	100,00	100,00	100,00

* n = 2.520, διότι σε μία περίπτωση λείπει το φύλο.

Πίνακας 3: Ηλικιακή κατανομή επαγγελματιών

Επάγγελμα	Ηλικία 0-10 ετών	Ηλικία 11-18 ετών	Ηλικία 19-21 ετών	Σύνολο (n = 2.521)
Επιπλοποιός	0	1	2	3
	0,00	0,07	0,27	0,12
Εργάτης	0	114	42	156
	0,00	7,98	5,61	6,19
Αρτεργάτης	0	5	4	9
	0,00	0,35	0,53	0,36
Καπνεργάτης	0	15	3	18
	0,00	01,05	0,40	0,71
Οδηγός αυτοκινήτου	0	3	3	6
	0,00	0,21	0,40	0,24
Πυγμάχος	0	0	2	2
	0,00	0,00	0,27	0,08
Ποδηλατιστής	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Ιερόδουλη	0	3	11	14
	0,00	0,21	1,47	0,56

Γραφέας	0	1	1	2
	0,00	0,07	0,13	0,08
Δακτυλογράφος	0	0	2	2
	0,00	0,00	0,27	0,08
Δικηγόρος	0	2	1	3
	0,00	0,14	0,13	0,12
Δικαστικός κλητήρας	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Ψαράς	0	4	2	6
	0,00	0,28	0,27	0,24
Βοσκός	0	15	1	16
	0,00	01,05	0,13	0,63
Γεωργός	0	44	21	65
	0,00	03,08	2,80	2,58
Υλοτόμος	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Άνεργος	0	20	5	25
	0,00	1,40	0,67	0,99
Ανάπηρος	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Ανήλικος	110	35	0	145
	31,98	2,45	0,00	5,75
Μαθητής	191	348	6	545
	55,52	24,37	0,80	21,62
Οικιακά	9	367	420	796
	2,62	25,70	56,07	31,57
Ορφανός	1	1	0	2
	0,29	0,07	0,00	0,08
Πλακοποιός	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Ελαιοχρωματιστής/βαφέας	0	1	3	4
	0,00	0,07	0,40	0,16
Χτίστης	0	3	2	5
	0,00	0,21	0,27	0,20
Μαραγκός	0	17	5	22
	0,00	1,19	0,67	0,87
Σιδηρουργός	0	12	5	17
	0,00	0,84	0,67	0,67
Υδραυλικός	0	1	2	3
	0,00	0,07	0,27	0,12
Ηλεκτρολόγος	0	4	3	7
	0,00	0,28	0,40	0,28

Λιθογράφος	0	2	0	2
	0,00	0,14	0,00	0,08
Υπολογαγός	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Ναύτης	0	2	3	5
	0,00	0,14	0,40	0,20
Ναυτικός	0	3	0	3
	0,00	0,21	0,00	0,12
Θαλαμάρχης	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Βυρσοδέψης	0	2	1	3
	0,00	0,14	0,13	0,12
Πιλοποιός	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Καροποιός	0	3	0	3
	0,00	0,21	0,00	0,12
Τορνευτής	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Αργυροπώλης	0	4	1	5
	0,00	0,28	0,13	0,20
Τενεκετζής	0	3	0	3
	0,00	0,21	0,00	0,12
Υποδηματοποιός	0	34	13	47
	0,00	2,38	1,74	1,86
Σαμαράς	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Πεταλωτής	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Αρτοποιός	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Καλαθοποιός	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Καρεκλάς	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Μάγειρας	0	0	2	2
	0,00	0,00	0,27	0,08
Ράφτης	0	22	7	29
	0,00	1,54	0,93	1,15
Κηπουρός	0	5	3	8
	0,00	0,35	0,40	0,32
Λούστρος	0	7	0	7
	0,00	0,49	0,00	0,28

Μηχανουργός	0	1	5	6
	0,00	0,07	0,67	0,24
Κλωστοϋφαντουργός	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Έμπορος	0	2	0	2
	0,00	0,14	0,00	0,08
Μπακάλης	0	4	2	6
	0,00	0,28	0,27	0,24
Μανάβης	0	3	2	5
	0,00	0,21	0,27	0,20
Κουλουράς	0	2	0	2
	0,00	0,14	0,00	0,08
Καφετζής	0	2	0	2
	0,00	0,14	0,00	0,08
Καπνοπώλης	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Ανθρακεύς	0	1	1	2
	0,00	0,07	0,13	0,08
Ιχθυοπώλης	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Εφημεριδοπώλης	1	5	0	6
	0,29	0,35	0,00	0,24
Γαλατάς	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Αγωγιάτης	0	2	0	2
	0,00	0,14	0,00	0,08
Αμαξάς	0	1	1	2
	0,00	0,07	0,13	0,08
Καραγωγέας	0	13	4	17
	0,00	0,91	0,53	0,67
Κουρέας	0	9	2	11
	0,00	0,63	0,27	0,44
Λογιστής	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Καπελού	0	3	0	3
	0,00	0,21	0,00	0,12
Τελωνιστής	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Βαρκάρης	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Χαμάλης	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04

Θυρωρός	0	1	2	3
	0,00	0,07	0,27	0,12
Σιδηροδρομικός	0	1	1	2
	0,00	0,07	0,13	0,08
Αχθοφόρος	0	5	1	6
	0,00	0,35	0,13	0,24
Τραπεζιτικός	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Έμπορος υποδημάτων	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Σαμαροπώλης	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Αρτίστα	0	2	0	2
	0,00	0,14	0,00	0,08
Ηθοποιός	0	2	2	4
	0,00	0,14	0,27	0,16
Αοιδός	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Δάσκαλος	0	0	2	2
	0,00	0,00	0,27	0,08
Φοιτητής	0	1	5	6
	0,00	0,07	0,67	0,24
Υπάλληλος	0	33	16	49
	0,00	2,31	2,14	1,94
Εμποροϋπάλληλος	0	1	1	2
	0,00	0,07	0,13	0,08
Τραπεζικός υπάλληλος	0	2	1	3
	0,00	0,14	0,13	0,12
Υπάλληλος δημοτικού φόρου	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Τροχιοδρομικός υπάλληλος	0	4	3	7
	0,00	0,28	0,40	0,28
Σιδηροδρομικός υπάλληλος	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Δημόσιος υπάλληλος	0	2	0	2
	0,00	0,14	0,00	0,08
Δημοτικός υπάλληλος	0	1	3	4
	0,00	0,07	0,40	0,16
Κλητήρας	0	3	1	4
	0,00	0,21	0,13	0,16
Σερβιτόρος	0	9	4	13
	0,00	0,63	0,53	0,52

Υπηρέτης	3	134	40	177
	0,87	9,38	5,34	07,02
Επιστάτης	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Οδοκαθαριστής	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Αποθηκάριος	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Ταχυδρόμος	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Τηλεγραφεύς	0	1	1	2
	0,00	0,07	0,13	0,08
Αγγελιοφόρος	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Νοσοκόμος	0	20	25	45
	0,00	1,40	3,33	1,79
Φαρμακοποιός	0	3	1	4
	0,00	0,21	0,13	0,16
Άγνωστο	22	11	10	43
	6,40	0,77	1,34	1,71
Τυροκόμος	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Χαμίνι	1	5	0	6
	0,29	0,35	0,00	0,24
Βρέφος	5	0	0	5
	1,45	0,00	0,00	0,20
Μαθητής ορφανοτροφείου	1	2	0	3
	0,29	0,14	0,00	0,12
Μάστορας	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Σοβατζής	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Μαχαιροποιός	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Ηλεκτροτεχνίτης	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Τροχονόμος	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Ζυμωτής	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Ζαχαροπλάστης	0	7	4	11
	0,00	0,49	0,53	0,44

Βοηθός σοφέρ	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Κεντήτρια	0	3	2	5
	0,00	0,21	0,27	0,20
Παλαιοπώλης	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Θερμαστής	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Κάπηλος	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Βιβλιοδέτης	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Καραγωγέας Δήμου	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Μαθητευόμενος διδάσκαλος	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Καμαριέρα	0	0	1	1
	0,00	0,00	0,13	0,04
Καθαρίστρια	0	0	3	3
	0,00	0,00	0,40	0,12
Πλύστρα	0	0	2	2
	0,00	0,00	0,27	0,08
Ελεγκτής	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Βοηθός φαρμακείου	0	1	0	1
	0,00	0,07	0,00	0,04
Σύνολο	344	1.428	749	2.521
	100,00	100,00	100,00	100,00

Εικόνες

Εικόνα 1: Τα εγκαίνια του Νοσοκομείου με την παρουσία του στρατού (1904).

Πηγή: Αρχείο Γενικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος»

Εικόνα 2: Το νοσοκομείο «Ο Άγιος Δημήτριος», 1972.

Πηγή: Αρχείο Γενικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος»

Ο **Σπύρος Ν. Μιχαλάς** είναι απόφοιτος του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (κατεύθυνση Ιστορίας), κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης («Πηγές και Μεθοδολογία στην Ιστορία») και Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής του ίδιου πανεπιστημίου. Έχει διατελέσει Επιστημονικός Συνεργάτης του Εργαστηρίου Ιστορίας της Ιατρικής και Ιατρικής Δεοντολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και τώρα διατελεί Επιστημονικός Συνεργάτης του Εργαστηρίου Ιστορίας της Ιατρικής και Ιατρικής Ηθικής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Μελέτες του έχουν δημοσιευθεί σε επιστημονικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους, συμπεριλαμβανομένης της *The Encyclopedia of Ancient History*. Τέλος, έχει τιμηθεί με το Βραβείο «Σπύρος Δοξιάδης για τον Έφηβο» για ερευνητική του μελέτη στην Ιστορία της Ιατρικής.

Η **Ελευθερία Δεμερτζή** είναι απόφοιτος του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας (κατεύθυνση Ψυχολογίας) του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και κάτοχος του Μεταπτυχιακού Διπλώματος «Στρατηγικές Αναπτυξιακής και Εφηβικής Υγείας» της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Από το 2006 εργάζεται ως θεραπεύτρια στη Μονάδα Απεξάρτησης Τοξικομανών «18 Άνω» του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Αττικής.

Ο **Θεόδωρος Ν. Σεργεντάνης**, MD, PhD, είναι Επίκουρος Καθηγητής Επιδημιολογίας – Μεθοδολογίας της Έρευνας στο Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, της Σχολής Δημόσιας Υγείας στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής. Είναι επίσης Καθηγητής-Σύμβουλος στη Διοίκηση Μονάδων Υγείας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Έχει διατελέσει ακαδημαϊκός υπότροφος στη Θεραπευτική Κλινική του Νοσοκομείου «Αλεξάνδρα» (Ιατρική Σχολή, ΕΚΠΑ). Είναι συγγραφέας περισσότερων από 300 δημοσιεύσεων στη βάση PubMed, με μέσο συντελεστή απήχησης > 4.0. Ο αριθμός των ετεροαναφορών στο ερευνητικό του έργο υπερβαίνει τις 8.500, σύμφωνα με τη βάση Google Scholar. Έχει λάβει βραβεία στην Ελλάδα και στο εξωτερικό για το ερευνητικό του έργο, καθώς επίσης βραβείο από την Ακαδημία Αθηνών.

Ο **Δημήτριος Σχίζας** γεννήθηκε στην Αθήνα το 1977. Σπούδασε στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, από όπου αποφοίτησε με άριστα το 2002. Μετά την εκπλήρωση των στρατιωτικών του υποχρεώσεων και της υπηρεσίας υπαίθρου, ασκήθηκε στη Γενική Χειρουργική στη Γ' Πανεπιστημιακή Χειρουργική Κλινική στο ΠΓΝ «Αττικόν», ενώ, παράλληλα, μετεκπαιδεύτηκε στη χειρουργική ήπατος-χοληφόρων-παγκρέατος στο King's College Hospital στο Λονδίνο. Είναι κάτοχος τριών μεταπτυχιακών τίτλων σπουδών ενώ η διδακτορική του διατριβή αφορά στην «επιθηλιακή-μεσεγχυματική μετατροπή στον καρκίνο του στομάχου». Ιδιαίτερα κλινικά και ερευνητικά ενδιαφέροντά του αποτελούν η Χειρουργική του Ανωτέρου Πεπτικού Συστήματος και ιδιαίτερα η Χειρουργική Ογκολογία (καρκίνος στομάχου, οισοφάγου, παγκρέατος). Το 2018 εξελέγη ομόφωνα Επίκουρος Καθηγητής Χειρουργικής και τοποθετήθηκε στην Α' Χειρουργική Κλινική στο Λαϊκό Νοσοκομείο Αθηνών.

Η **Μαριάννα Καραμάνου**, MD, PhD, είναι δερματολόγος-αφροδισιολόγος, Καθηγήτρια Επιστημολογίας, Ιστορίας και Ηθικής της Ιατρικής στην Ιατρική Σχολή του ΕΚΠΑ. Σήμερα είναι ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών Επιστημών, στο Τμήμα Βιολογίας και Ιατρικής του Πανεπιστημίου της Λοζάνης και συνεργαζόμενο μέλος ΔΕΠ στο Ίδρυμα Ιατροβιολογικών Ερευνών της Ακαδημίας Αθηνών. Στα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνεται και η Ιστορία της Ιατρικής του 18ου, 19ου και 20ού αιώνα. Είναι πρόεδρος του Ελληνικού Παραρτήματος της Βαλκανικής Ιατρικής Ένωσης, ενεργό μέλος της Γαλλικής Εταιρείας Ιστορίας της Ιατρικής και ισόβιο μέλος της Διεθνούς Ακαδημίας Ιστορίας της Φαρμακευτικής.

Εμβολιασμός κατά του COVID-19 και θεωρίες συνωμοσίας

Δρ Παναγιώτης Ε. Τζαβάρας
Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Περίληψη

Οι θεωρίες συνωμοσίας υπήρξαν πανταχού παρούσες σε παραδοσιακές και σύγχρονες κοινωνίες, σε πληθώρα κοινωνικών στρωμάτων και πολιτικών συστημάτων, ενώ έχουν γοητεύσει για αιώνες τους ανθρώπους, κατά τους van Prooijen και van Vugt (2018) και τον Hughes (2021). Ενώ πολλές θεωρίες συνωμοσίας είναι αβλαβείς και μπορεί ακόμα και να είναι διασκεδαστικές, αυτές που σχετίζονται με θέματα Ιατρικής και δημόσιας υγείας μπορεί να είναι ιδιαίτερα επικίνδυνες για την ατομική και συλλογική ευημερία (Friedman, 2021). Κοινό τόπο των θεωριών συνωμοσίας αποτελεί η παραδοχή πως ο εκάστοτε ιός έχει δημιουργηθεί σε κάποιο εργαστήριο με σκοπό την εξόντωση κάποιας πληθυσμιακής ομάδας ή χώρας ή/και την αύξηση των κερδών μεγάλων φαρμακευτικών εταιρειών. Το παρόν άρθρο, μέσα από βιβλιογραφική ανασκόπηση και διεξαγωγή σχετικής έρευνας, διερεύνησε τις πεποιθήσεις και τους πιθανούς παράγοντες που διαμορφώνουν τη θετική ή την αρνητική τάση του γενικού πληθυσμού ως προς τον εμβολιασμό κατά του COVID-19 και τη συσχέτιση της τάσης αυτής με θεωρίες συνωμοσίας.

1. Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο αποτελεί ανάλυση των αποτελεσμάτων δυο επιστημονικών ερευνών σχετικών με την ανάπτυξη και την απήχηση θεωριών συνωμοσίας για τον COVID-19 και τη συσχέτισή τους με την απροθυμία για εμβολιασμό.

Η πρώτη παρουσιάστηκε στην Πνευμονολογική Κλινική του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (Gemenis, 2020) και διερευνά την απήχηση των θεωριών συνωμοσίας περί τον COVID-19 ανάμεσα στους χρήστες των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (ΜΚΔ).

Η δεύτερη είναι μια έρευνα του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου Κύπρου, στο πλαίσιο του μαθήματος «Μεθοδολογία Έρευνας» του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών MBA, και μελετά το πόσο δημοφιλείς είναι οι θεωρίες συνωμοσίας που είναι σχετικές με τον COVID-19, ανάλογα με το φύλο και την ηλικιακή ομάδα.

Τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών συνδυάστηκαν και, έτσι, προέκυψαν αρκετά ενδιαφέροντα ευρήματα, τα οποία εξηγούν σε μεγάλο βαθμό την πορεία που εμφανίζουν οι εμβολιασμοί στην ελληνική επικράτεια.

2. Θεωρίες συνωμοσίας

Ως θεωρία συνωμοσίας ορίζεται η πεποίθηση ότι ορισμένα γεγονότα ή καταστάσεις αποτελούν αντικείμενο μυστικού και παρασηκηνιακού χειρισμού από ισχυρές δυνάμεις με κακή πρόθεση. Σχεδόν πάντα, έγκειται στην ερμηνεία διαφόρων γεγονότων με βάση τα κίνητρα μιας μικρής ομάδας ατόμων που υποτίθεται πως δρα με μυστικότητα προς ίδιον όφελος και αντίθετα προς το δημόσιο συμφέρον (Uscinski, Klofstad & Atkinson, 2016).

Οι θεωρίες συνωμοσίας εντοπίζονται σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων διαχρονικά. Ειδικότερα, όμως, στον τομέα της δημόσιας υγείας, εκφράζεται η άποψη πως υπάρχουν κάποιες ισχυρές δυνάμεις που συνωμοτούν σε βάρος της ανθρωπότητας.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι θεωρίες συνωμοσίας εμφανίζονται κατά τη διάρκεια πανδημιών, όπως για παράδειγμα συνέβη με τους ιούς HIV, H1N1, Ebola, αλλά και στην πιο πρόσφατη περίπτωση του COVID-19. Κοινός παρονομαστής όλων αυτών των θεωριών συνωμοσίας είναι η παραδοχή πως ο εκάστοτε ιός έχει δημιουργηθεί σε κάποιο εργαστήριο με σκοπό την εξόντωση κάποιας πληθυσμιακής ομάδας ή χώρας, ή και την αύξηση των κερδών πολυεθνικών φαρμακευτικών εταιρειών.

2.1 Χαρακτηριστικά των θεωριών συνωμοσίας

Οι θεωρίες συνωμοσίας συχνά εμφανίζονται ως η λογική εξήγηση δυσεξήγητων γεγονότων ή καταστάσεων και δημιουργούν μια ψευδή αίσθηση ελέγχου των πραγμάτων.

Αυτή η ανάγκη για σαφή εξήγηση γίνεται εντονότερη σε καιρούς αβεβαιότητας, όπως σήμερα με την πανδημία COVID-19. Σε όλες τις θεωρίες συνωμοσίας μπορούμε να διακρίνουμε τα εξής χαρακτηριστικά:

- ▶ Αναφέρονται σε μια υποτιθέμενη μυστική πλεκτάνη από μια ομάδα συνωμοτών.
- ▶ Δηλώνουν ψευδώς ότι τίποτε δεν συμβαίνει κατά τύχη και ότι δεν υπάρχουν συμπτώσεις· τίποτε δεν είναι αυτό που φαίνεται και τα πάντα συνδέονται.
- ▶ Χωρίζουν τον κόσμο σε καλούς και κακούς, στοχοποιώντας συγκεκριμένους ανθρώπους ή ομάδες.

Εάν λάβουμε υπόψη το δεδομένο ότι το 71% των Ελλήνων που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο ενημερώνεται από τα ΜΚΔ, η μελέτη των αντιλήψεων των χρηστών των ΜΚΔ στην Ελλάδα φαίνεται πως χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, καθώς οι θεωρίες συνωμοσίας ενδέχεται να έχουν αντίκτυπο στην πορεία της πανδημίας στη χώρα μας (Τζαβάρας, 2020).

3. Απήχηση των θεωριών συνωμοσίας στα ΜΚΔ

Στην πρώτη έρευνα, που πραγματοποιήθηκε την περίοδο Απριλίου-Μαΐου 2021, εξετάστηκαν οι θεωρίες συνωμοσίας που προέκυψαν από τα σχόλια και τις δημοσιεύσεις των χρηστών των ΜΚΔ (Gemenis, 2020). Σε καθεμία από τις ερωτήσεις της έρευνας οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να απαντήσουν χρησιμοποιώντας μια πεντάβαθμη κλίμακα Likert (διαφωνώ / μάλλον διαφωνώ / ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ / μάλλον συμφωνώ / συμφωνώ). Συγκεκριμένα, οι χρήστες των ΜΚΔ ερωτήθηκαν κατά πόσο συμφωνούν ή διαφωνούν με τις ακόλουθες προτάσεις:

- ▶ *Ο COVID-19 κατασκευάστηκε σε κάποιο εργαστήριο ως βιολογικό όπλο.*
- ▶ *Ο COVID-19 είναι μια απάτη, για να αυξήσουν τα κέρδη τους οι φαρμακοβιομηχανίες.*
- ▶ *Ο COVID -19 είναι μια απάτη, προκειμένου να γίνει εμφύτευση μικροτσιπ στους ανθρώπους.*

Η στατιστική ανάλυση εστιάστηκε στην πολλαπλή παλινδρόμηση ελαχίστων τετραγώνων, με την εξαρτημένη μεταβλητή να είναι οι απαντήσεις σε καθεμία από τις παραπάνω προτάσεις και οι ανεξάρτητες μεταβλητές να είναι: τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, το οικογενειακό εισόδημα, το ενδιαφέρον γύρω από την πολιτική και η αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα αριστερά-δεξιά των ερωτώμενων.

Όπως προκύπτει από τα ευρήματα της έρευνας, οι παραπάνω ανεξάρτητες μεταβλητές δεν αποτελούν στατιστικά σημαντικούς παράγοντες ερμηνείας της απήχησης

των θεωριών συνωμοσίας για τον COVID-19 ως προς την αντίληψη ότι αυτός κατασκευάστηκε σε εργαστήριο. Σύμφωνα με το Γράφημα 1, ο αντίστοιχος συντελεστής συσχέτισης της πολλαπλής παλινδρόμησης δεν διαφοροποιείται σημαντικά από το μηδέν.

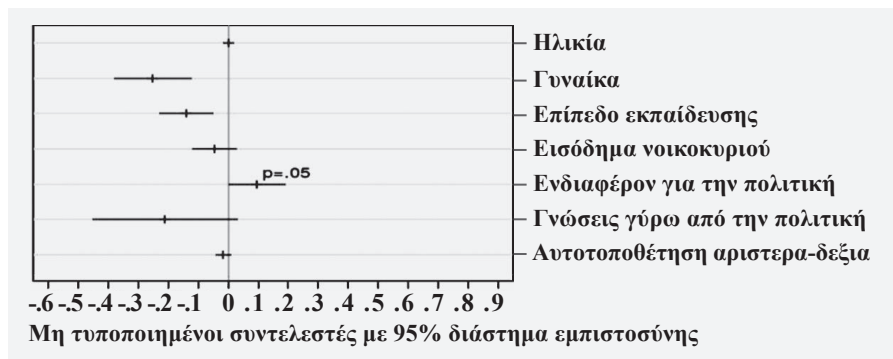
Γράφημα 1: Αντίληψεις σχετικά με το αν ο COVID-19 κατασκευάστηκε σε κάποιο εργαστήριο.

Αναφορικά με τη δεύτερη πρόταση που αφορά στην απήχηση των θεωριών συνωμοσίας για τον COVID-19, ως προς την αντίληψη ότι αυτός είναι μια απάτη και κατασκευάστηκε για να κερδοφορήσουν οι φαρμακοβιομηχανίες, δεν προκύπτει ότι τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, το οικογενειακό εισόδημα και το ενδιαφέρον γύρω από την πολιτική αποτελούν στατιστικά σημαντικούς παράγοντες. Αυτό, άλλωστε, καταδεικνύει και το ακόλουθο Γράφημα 2, όπου ο αντίστοιχος συντελεστής συσχέτισης της πολλαπλής παλινδρόμησης δεν διαφοροποιείται σημαντικά από το μηδέν.

Γράφημα 2: Ο COVID-19 είναι μια απάτη, για να αυξήσουν τα κέρδη τους οι φαρμακοβιομηχανίες.

Για την τρίτη πρόταση που αφορά στις αντιλήψεις σχετικά με το ότι ο COVID-19 είναι μια απάτη, προκειμένου να γίνει εμφύτευση μικροτσιπ στους ανθρώπους, επίσης, δεν προκύπτει ότι τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, το οικογενειακό εισόδημα και το ενδιαφέρον γύρω από την πολιτική αποτελούν στατιστικά σημαντικούς παράγοντες ερμηνείας της απήχησης των θεωριών συνωμοσίας. Όπως προκύπτει στο Γράφημα 3, ο συντελεστής συσχέτισης της πολλαπλής παλινδρόμησης «κινείται» πολύ κοντά στο μηδέν.

Γράφημα 3: Ο COVID-19 είναι μια απάτη, προκειμένου να γίνει εμφύτευση μικροτσιπ στους ανθρώπους.

3.1 Αποτελέσματα έρευνας

Όπως προκύπτει από τα τρία προηγούμενα γραφήματα, τα δημογραφικά και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά δεν αποτελούν στατιστικά σημαντικούς παράγοντες ερμηνείας της απήχησης των θεωριών συνωμοσίας περί τον COVID-19. Απόδειξη για αυτό είναι πως στα διαστήματα εμπιστοσύνης ο αντίστοιχος συντελεστής συσχέτισης της πολλαπλής παλινδρόμησης δεν διαφοροποιείται αισθητά γύρω από το μηδέν. Η συσχέτιση της αποδοχής των θεωριών συνωμοσίας COVID-19 με τις θεωρίες συνωμοσίας που αφορούν σε εντελώς διαφορετικά θέματα έχει παρατηρηθεί εδώ και δεκαετίες (Goertzel, 1994), εμφανίζοντας, ωστόσο, την εξής αντίφαση: ενώ οι οπαδοί των θεωριών συνωμοσίας αποκαλούν όσους αποδέχονται τις κυρίαρχες ερμηνείες «πρόβατα», οι ίδιοι φαίνεται πως γίνονται, σχεδόν αυτόματα και χωρίς δεύτερη σκέψη, οπαδοί κάθε νέας θεωρίας συνωμοσίας που εισέρχεται στην επικαιρότητα. Επιπλέον, η ιδιαίτερη σταθερότητα αυτής της συσχέτισης, η οποία αφορά και στις τρεις θεωρίες συνωμοσίας που εξετάστηκαν, αποδεικνύει ότι οι πεποιθήσεις για τις θεωρίες συνωμοσίας έχουν βαθύτερα ψυχολογικά αίτια, όπως άλλωστε έχουν καταδείξει πολλές άλλες έρευνες (van Prooijen & Douglas, 2008).

4. Θεωρίες συνωμοσίας και εμβολιασμός

Η δεύτερη έρευνα πραγματοποιήθηκε από το Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου στη Μεσσηνία, το πρώτο τρίμηνο του 2021, με σκοπό να ελεγχθεί εάν υπάρχει συσχέτιση ανάμεσα στην πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας για στον COVID-19 και στην απροθυμία για εμβολιασμό. Συλλέχθηκαν 680 ερωτηματολόγια σε ψηφιακή μορφή μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου ή εφαρμογών επικοινωνίας των ΜΚΔ (Viber, Messenger κ.λπ.). Καθώς τα δεδομένα δεν αποτελούσαν τυχαίο δείγμα, προχωρήσαμε στη στάθμισή τους βάσει ενός άλλου αντιπροσωπευτικού δείγματος πληθυσμού, σύμφωνα με τη διεθνή πρακτική της ανάλυσης δεδομένων διαδικτυακών ερευνών (Schonlau & Couper, 2017). Τέθηκαν δύο ερωτήσεις και οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να απαντήσουν χρησιμοποιώντας μια πεντάβαθμη κλίμακα Likert (απόλυτα = 5, πάρα πολύ = 4, πολύ = 3, αρκετά = 2, λίγο = 1, καθόλου = 0).

Συγκεκριμένα, οι χρήστες των ΜΚΔ ερωτήθηκαν:

- ▶ *Υπάρχει πραγματικά ο COVID-19;*
- ▶ *Ο COVID-19 αποτελεί μια συνωμοσία/συμπαιγνία (σχέδιο) σε βάρος της ανθρωπότητας;*
- ▶ *Εσείς έχετε κάνει το εμβόλιο κατά του COVID-19;*

Πιο κάτω παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τη σύγκριση και συσχέτιση των δεδομένων, τα οποία συγκεντρώθηκαν διαμέσου των εργαλείων της έρευνας και υποβλήθηκαν σε κατάλληλες ποσοτικές και ποιοτικές αναλύσεις με το στατιστικό εργαλείο SPSS.

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα στο ερώτημα για το εάν υπάρχει πραγματικά ο COVID-19. Οι αρνητικές απαντήσεις (δηλαδή «Λίγο» και «Καθόλου») αντιπροσωπεύουν ένα ποσοστό περίπου στο 6% επί του συνόλου των ερωτηθέντων. Πολύ σημαντικό είναι το ποσοστό που δηλώνει ότι είναι απολύτως σίγουρο για την ύπαρξη του COVID-19 και ανέρχεται στο 44% των ερωτηθέντων.

<i>Πιστεύεις ότι υπάρχει πραγματικά ο COVID-19;</i>			
	Αριθμός	Ποσοστό	Αθροιστικά (%)
<i>Απόλυτα</i>	299	44,0	44,0
<i>Πάρα πολύ</i>	113	16,6	60,6
<i>Πολύ</i>	109	16,1	76,7
<i>Αρκετά</i>	118	17,4	94,1
<i>Λίγο</i>	35	5,2	99,3
<i>Καθόλου</i>	5	0,7	100,0
ΣΥΝΟΛΟ	679	100,0	

Πίνακας 1: Ποσοστά πίστης στην ύπαρξη του COVID-19.

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται η θέση των ερωτηθέντων στην παραδοχή ότι ο COVID-19 αποτελεί μια συμπαίγνια ή ένα σχέδιο σε βάρος της ανθρωπότητας. Σύμφωνα με τις απαντήσεις που δόθηκαν, παρατηρήθηκε ότι το 47,1 % υποστηρίζει θεωρίες συνωμοσίας, καθώς οι επιλογές «Αρκετά», «Πολύ», «Πάρα πολύ» και «Απόλυτα» επιλέχθηκαν από τριακόσιους είκοσι (320) συμμετέχοντες. Μάλιστα, όσοι δήλωσαν ότι συμφωνούν «Απόλυτα», δηλαδή 44 άτομα, ξεπερνούσαν ελαφρώς σε πλήθος όσους αμφισβητούσαν σημαντικά («Λίγο» και «Καθόλου») την ύπαρξη του COVID-19 (40 άτομα, στον Πίνακα 1).

<i>Πιστεύεις ότι ο COVID-19 αποτελεί μια συμπαίγνια σε βάρος της ανθρωπότητας;</i>			
	Αριθμός	Ποσοστό	Αθροιστικά (%)
<i>Απόλυτα</i>	44	6,5	6,5
<i>Πάρα πολύ</i>	77	11,3	17,8
<i>Πολύ</i>	67	9,9	27,7
<i>Αρκετά</i>	132	19,4	47,1
<i>Λίγο</i>	202	29,7	76,8
<i>Καθόλου</i>	158	23,2	100,0
ΣΥΝΟΛΟ	680	100,0	

Πίνακας 2: Ποσοστά πίστης ότι ο COVID -19 είναι συμπαίγνια.

Στον Πίνακα 3, παρουσιάζονται συνολικά οι Μέσες Τιμές και οι Τυπικές Αποκλίσεις (σε παρένθεση) ανδρών και γυναικών, μαζί με όλες τις παραμέτρους της έρευνας και γίνεται συγκριτική αξιολόγηση των δύο φύλων. Όπως προκύπτει, τα δύο φύλα δεν διαφοροποιούνταν στο μέγεθος της πίστης τους στις θεωρίες συνωμοσίας.

Μέσες τιμές (και Τυπικές Αποκλίσεις) ανδρών (N = 170) και γυναικών (N = 503)				
	Άνδρες	Γυναίκες	F	Sig.
Ηλικία	34,6 (12,9)	29,5 (11,1)	28,092	0,000
Υπάρχει ο Covid-19.	2,2 (1,4)	2,3 (1,3)	0,008	0,928
Είναι συνωμοσία ο Covid-19.	2,6 (1,5)	2,8 (1,5)	3,705	0,055

Πίνακας 3: Συγκριτική αξιολόγηση των δύο φύλων.

Στον Πίνακα 4, παρουσιάζονται τα ευρήματα για τη στάση εμπιστοσύνης των ερωτηθέντων έναντι των εμβολίων. Σχεδόν 4 στους 10 (38,9%) δηλώνουν ότι έχουν ήδη εμβολιαστεί, ενώ το 57% δηλώνει ότι έχει εμβολιαστεί μέλος της οικογένειάς τους. **Η αποδοχή των εμβολίων**, για όλες τις ηλικιακές ομάδες, **βρίσκεται σε εξαιρετικά**

υψηλά ποσοστά. Από τα δεδομένα του πίνακα, δεν προκύπτει κάποια ουσιαστική διάφορα ανάμεσα στα δύο φύλα.

<i>Είσαι θετικά διατεθειμένη/-ος να εμβολιαστείς κατά της COVID-19;</i>								
	Ποσοστό	Άνδρας	Γυναίκα	17-24	25-39	40-54	55-64	65+
<i>Ναι, εγώ.</i>	38,9	39,7	38,0	0	22,9	27,2	60,7	69,9
<i>Ναι, εγώ ή μέλος της οικογένειάς μου.</i>	56,8	56,1	57,5	57,9	62,8	43,6	55,9	64,8
<i>Όχι.</i>	31,6	30,1	33,2	42,1	30,4	45,1	24,9	18,3
<i>Δεν απαντώ.</i>	0,2	0,4	0	0	0,6	0,2	0	0

Πίνακας 4: Συγκριτική αξιολόγηση των δύο φύλων.

4.1 Αποτελέσματα έρευνας

Από τους παραπάνω πίνακες, γίνεται φανερό ότι, στο σύνολο του δείγματος, οι πεποιθήσεις συνωμοσίας συσχετίστηκαν αρνητικά με την ηλικία, τον φόβο για τον COVID-19 και την προθυμία για εμβολιασμό. Πιο συγκεκριμένα, όσοι πίστευαν σε θεωρίες συνωμοσίας συχνά είχαν και μικρή ηλικία ή/και είχαν λιγότερο φόβο για τον ιό. Τα ευρήματα αυτά έρχονται σε συμφωνία με τα ευρήματα και άλλων επιστημονικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί το τελευταίο διάστημα ανά τον κόσμο (Detoc et al., 2020).

Προφανώς, οι θεωρίες συνωμοσίας επηρεάζουν την πρόθεση για εμβολιασμό, και μάλιστα αρνητικά, όπως επισημαίνουν έγκριτοι επιστήμονες (Andrade, 2020 και Armitage, 2020) σε δημοσιευμένα άρθρα τους.

Η πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας και η άρνηση για εμβολιασμό είναι πιθανό να εξηγείται ως μηχανισμός αντίστασης σε ένα εμβόλιο που πρώτη φορά προσφέρεται στην αγορά. Ενώ πρόκειται να προστατέψει την υγεία του κόσμου από τη νέα πανδημία, ταυτόχρονα φοβίζει, καθώς δεν χρησιμοποιείται για μεγάλο χρονικό διάστημα και έχει μόνο εργαστηριακά δοκιμαστεί (Freckelton, 2021).

5. Συμπεράσματα

Τα ευρήματα αυτής της έρευνας δύνανται να ενημερώσουν την επιστημονική κοινότητα σχετικά με το εύρος της απροθυμίας για εμβολιασμό ανά φύλο και ηλικία, αλλά και για το αν αποτελεί η πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας εμπόδιο και αρνητικό παράγοντα. Σημαντική κρίνεται, σε κάθε περίπτωση, η αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης με την προώθηση έγκυρων επιστημονικών πηγών ενημέρωσης. Τα σύγχρονα κανάλια επικοινωνίας (ΜΚΔ, Internet κ.λπ.) χρησιμοποιούνται πλέον ευρέως και μπορούν να συμβάλουν σε μια πιο αποτελεσματική προώθηση του εμβολιαστικού κινήματος, ώστε

να μειωθούν έτσι οι θεωρίες συνωμοσίας που αφορούν στα εμβόλια κατά του COVID-19.

Το κινήματα των αντιεμβολιαστών αποτελούν τεράστια απειλή για την παγκόσμια δημόσια υγεία. Ωστόσο, η άποψή μας είναι ότι η λογοκρισία και ο εξοστρακισμός αυτών των κινημάτων είναι απίθανο να βελτιώσουν αυτήν την κατάσταση, αλλά ενδέχεται και να την επιδεινώνουν ακούσια. Σύμφωνα με τα ευρήματά μας, στα μέτρα που πρέπει κάθε κυβέρνηση να υιοθετεί, είναι απαραίτητο να περιλαμβάνεται και η επαναλαμβανόμενη συχνή παρουσίαση σαφών, συνεπών και απλουστευμένων μηνυμάτων προς τον γενικό πληθυσμό.

Κλείνοντας, μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει θετική πρόθεση για τον εμβολιασμό και συσχετίστηκαν αρνητικά με την πρόθεση απόρριψης του εμβολίου το φύλο και η ηλικία των ερωτηθέντων. Τα αποτελέσματα συγκλίνουν στο ότι οι πεποιθήσεις γύρω από τις θεωρίες συνωμοσίας οφείλονται σε βαθύτερα ψυχολογικά αίτια, με σαφείς συνέπειες στη χάραξη πολιτικών ενάντια στην παραπληροφόρηση.

Βιβλιογραφία

- Andrade, G. (2020). The role of psychiatrists in addressing COVID-19 conspiracy theories. *Asian Journal of Psychiatry*, 53.
- Armitage, R. (2020). Online ‘anti-vax’ campaigns and COVID-19: censorship is not the solution. *Public Health*, 190: 29-30.
- Detoc, M., Bruel, S., Frappe, P., Tardy, B., Botelho-Nevers, E., Gagneux-Brunon, A. (2020). Intention to participate in a COVID-19 vaccine clinical trial and to get vaccinated against COVID-19 in France during the pandemic. *Vaccine*, 38 (45): 7002-7006.
- Freckelton, I. (2021). COVID-19: Fear, quackery, false representations and the law. *International Journal of Law and Psychiatry*, 72.
- Friedman, R. A. (2021). Why humans are vulnerable to conspiracy theories. *Psychiatric services* (Washington, D.C.), 72 (1): 3-4.
- Gemenis, K. (2020). Ποιοι πιστεύουν στις θεωρίες συνωμοσίας για τον νέο κορωνοϊό; *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154: 10-11.
- Goertzel, T. (1994). Belief in conspiracy theories. *Political Psychology*, 15 (4), 731-742.
- Hughes, S., & Machan, L. (2021). It’s a conspiracy: Covid-19 conspiracies link to psychopathy, Machiavellianism and collective narcissism. *Personality and individual differences*, 171, 110559. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110559>
- Schonlau, M. & Couper, M. P. (2017). Options for conducting web surveys. *Statistical Science*, 32 (2): 279-292.

- Τζαβάρας, Π. (2020). *Κατανοώντας τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης*. Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.
- Uscinski, J. E., Klofstad, C. & Atkinson, M. D. (2016). What drives conspiratorial beliefs? The role of informational cues and predispositions. *Political Research Quarterly*, 69 (1): 57-71.
- van Prooijen, J.-W. & Douglas, K. M. (2018). Belief in conspiracy theories: Basic principles of an emerging research domain. *European Journal of Social Psychology*, 48 (7): 897-908.
- van Prooijen, J.-W., & van Vugt, M. (2018). Conspiracy theories: Evolved functions and psychological mechanisms. *Perspectives on Psychological Science*, 13 (6): 770-788. Διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.1177/1745691618774270>

Abstract

Conspiracy theories have always been present in traditional and modern societies, in a plethora of social levels and political systems, while they have fascinated people for centuries, according to van Prooijen and van Vugt (2018) and to Hughes (2021). Even though many conspiracy theories are harmless and can even be entertaining, those which are related to medical and public health issues can be particularly dangerous to individual and collective well-being (Friedman, 2021). The common ground of conspiracy theories is the assumption that the virus has been created in a laboratory with the aim of exterminating a group population or country and/or the increase in profits of large pharmaceutical companies. This article, through a bibliographic review and after conducting relevant research, investigated the beliefs and human factors that shape the positive or negative tendency of the general population towards vaccination against COVID-19 and the correlation of this trend with conspiracy theories.

Ο Δρ **Παναγιώτης Ε. Τζαβάρας** έχει σπουδάσει Στατιστική & Ασφαλιστικές Επιστήμες στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς. Κατέχει δύο μεταπτυχιακά διπλώματα, το πρώτο στο Telematics Management από το Danube University of Krems (Αυστρία) και το δεύτερο στα Πληροφοριακά Συστήματα Ηλεκτρονικής Διοίκησης από το ΕΑΠ. Εκπόνησε το διδακτορικό του στη Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών & Φυσικών Επιστημών (Τομέας ΑΚΕΔ) του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, με θέμα τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης. Επαγγελματικά, είναι Διευθυντής του ΚεΔιΒιΜ της Περιφέρειας Πελοποννήσου και, παράλληλα, διδάσκει στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου και στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ).

Ηθικές παράμετροι στο πρόγραμμα σπουδών ενός μηχανικού: Μια εμπειρική μελέτη

Αλέξανδρος Χριστοδούλου,

Ναυπηγός Μηχανολόγος Μηχανικός, Ε.Μ.Π.

Σπυρίδων Στέλιος,

Δρ Ε.ΔΙ.Π, Ε.Μ.Π.

Περίληψη

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει τα κύρια ευρήματα μιας εμπειρικής μελέτης που διερεύννησε τις απόψεις των σπουδαστών της Σχολής Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών του Ε.Μ.Π., όσον αφορά στην αξία της επαγγελματικής ηθικής στον τομέα τους και την ένταξη του εν λόγω αντικειμένου στο πρόγραμμα σπουδών. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι οι φοιτητές μηχανικοί θεωρούν την ηθική συμπεριφορά σημαντικό παράγοντα για τον κλάδο τους καθώς και απαραίτητο προσόν για κάθε επαγγελματία. Η πλειοψηφία τους θεωρεί πως η επαγγελματική ηθική πρέπει να αποτελεί μέρος του προγράμματος σπουδών, ενώ συγχρόνως, κρίνει ως ανεπαρκή την εκπαιδευτική βαρύτητα που δίνεται στο συγκεκριμένο ζήτημα. Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η διαπίστωση ότι η αξία και η προσοχή στην επαγγελματική ηθική παρουσιάζει μια ελαφρώς φθίνουσα πορεία καθώς παρέρχονται τα έτη σπουδών.

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει τα αποτελέσματα μιας έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος «Επαγγελματική Ηθική του Μηχανικού» (8ο εξάμηνο) της Σχολής Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (Ε.Μ.Π.). Η Ηθική του Μηχανικού ή Ηθική της Μηχανοτεχνίας (*Engineering Ethics*) αναφέρεται κυρίως στα ειδικά πρότυπα συμπεριφοράς που ισχύουν για τα μέλη μιας επαγγελματικής ομάδας και συγκεκριμένα των μηχανικών. Πριν, όμως, ξεκινήσουν οι μηχανικοί την επαγγελματική τους σταδιοδρομία, έχουν υπάρξει σπουδαστές στις αντίστοιχες σχολές. Ένα ζήτημα, στο οποίο φαίνεται να μην υπάρχει εμβριθής διερεύνηση στην Ελλάδα, είναι το κατά πόσο οι φοιτητές μηχανικοί είναι έτοιμοι να αντιμετωπίσουν ηθικά διλήμματα στον μετέπειτα επαγγελματικό τους βίο. Σε αυτό το πλαίσιο, η Ηθική Φιλοσοφία μπορεί να συμβάλει τόσο στην κατανόηση περιπτώσεων μη ηθικών/σωστών επαγγελματικών συμπεριφορών όσο και στην ουσιαστική εξοικείωση με τις (εθνικές και διεθνείς) δεοντολογικές πρακτικές. Σε κάθε περίπτωση, η γνωριμία με τη σχετική βιβλιογραφία ενδυναμώνει την ικανότητα επίλυσης ηθικών ζητημάτων που ανακύπτουν κατά την εργασία ενός νέου επιστήμονα-μηχανικού.

Στη χώρα μας η δέουσα επαγγελματική συμπεριφορά περιγράφεται στον Επαγγελματικό Κώδικα των Ελλήνων Μηχανικών, ο οποίος θεσμοθετήθηκε το 1961 (Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2004). Όπως υπογραμμίζουν οι Martin και Schinzinger (2010: 40), οι κώδικες δεοντολογίας όχι μόνο δίνουν έμφαση στις ευθύνες των μηχανικών, αλλά προσφέρουν και το απαραίτητο πλαίσιο μιας αποτελεσματικής αντιμετώπισης των όποιων ζητημάτων ανακύβουν κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους. Στον ελληνικό κώδικα αναφέρονται οι υποχρεώσεις του μηχανικού απέναντι στον εργοδότη του, απέναντι σε συναδέλφους και σε άλλους επαγγελματίες αλλά και στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις αξίες της αντικειμενικότητας, της συναδελφικότητας και του επαγγελματισμού και σε μικρότερο βαθμό σε εκείνη της αποτελεσματικότητας. Παρ' όλα αυτά, η αποτελεσματικότητα φαίνεται να έχει αναδειχθεί γενικώς ως πρωτεύουσα, πρακτικής φύσεως, αξία (βλέπε αντίστοιχα Στέλιος, 2017) η οποία καθορίζει την επαγγελματική συμπεριφορά, χωρίς όμως να διατυπώνει με σαφή τρόπο το πώς πρέπει να δρα ένας μηχανικός.

Η Ηθική του Μηχανικού στην τριτοβάθμια εκπαίδευση

Στο πεδίο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, η επαγγελματική ηθική του μηχανικού έχει μελετηθεί από διάφορους ερευνητές (Aközer & Aközer, 2017· Hollander, 2005· Bird & Sieber, 2005· Newberry, 2004· Elder, 2004). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η

εμπειρική έρευνα του McGinn (2003) στο Πανεπιστήμιο Stanford, ο οποίος αναζήτησε στοιχεία που θα μπορούσαν να ενισχύσουν τη διδασκαλία σχετικά με την ηθική συμπεριφορά των μηχανικών. Με τη χρήση ερωτηματολογίου διερεύνησε τόσο τις σχετικές με την επαγγελματική ηθική προσδοκίες των σπουδαστών μηχανικών όσο και, με βάση την εμπειρία των ασκούμενων μηχανικών, το τι είναι πιθανόν να συναντήσουν οι σημερινοί σπουδαστές στον μελλοντικό επαγγελματικό τους βίο. Όπως αναφέρει ο McGinn (2003: 518-519), το εν λόγω ζήτημα διαθέτει κυρίως μια παιδαγωγική προέκταση, αφού ο τρόπος με τον οποίο τα μαθήματα ηθικής σχεδιάζονται και εκπονούνται, πιθανώς, αντικατοπτρίζει αφενός τη νοοτροπία που έχουν οι μελλοντικοί μηχανικοί σχετικά με το περιεχόμενο της ύλης των μαθημάτων και αφετέρου τις εμπειρίες και τις απόψεις των παλαιότερων σπουδαστών μηχανικών όσον αφορά στα ηθικά ζητήματα που συνάντησαν στη σταδιοδρομία τους.

Μελέτη περίπτωσης: Η Σχολή Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών του Ε.Μ.Π.

Για την απόκτηση μιας σαφούς εικόνας της ηθικής παραμέτρου στον κλάδο των μηχανικών, θεωρήσαμε χρήσιμο να εστιάσουμε μεθοδολογικά την προσοχή μας στην άποψη που έχουν οι ίδιοι οι σπουδαστές μηχανικοί. Το γεγονός δε ότι το περιβάλλον από το οποίο επιλέξαμε να προέλθει το δείγμα της έρευνάς μας αποτελείται από σπουδαστές της Σχολής Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών του Ε.Μ.Π. μάς έδωσε την ευκαιρία να μελετήσουμε, εν μέρει, τον ρόλο που διαδραματίζει το εν λόγω ίδρυμα στη διαμόρφωση μιας επαγγελματικής ηθικής συνείδησης. Αν και η παρούσα μελέτη εξετάζει μία μόνο σχολή από τις εννέα του Ε.Μ.Π., θα μπορούσε να αποτελέσει απαρχή μιας εκτενέστερης μελέτης των ηθικών εκφάνσεων όλου του φάσματος των σπουδών μηχανικού.

Το Τμήμα Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών ιδρύθηκε το 1969 και άρχισε να λειτουργεί από το ίδιο έτος. Με απόφαση του Ε.Μ.Π., το 2002 μετονομάζεται σε Σχολή Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών. Η ίδρυση του τμήματος και μετέπειτα σχολής κρίθηκε αναγκαία λόγω της ιδιαίτερης σχέσης των Ελλήνων με τη θάλασσα. Η Ελλάδα είναι μια χώρα με μακρά ναυτική παράδοση. Η ναυτιλία είναι αναμφισβήτητα από τις παλαιότερες μορφές απασχόλησης στον ελλαδικό χώρο. Ιστορικά αλλά και σήμερα, αποτελεί ένα βασικό κομμάτι της ελληνικής οικονομικής δραστηριότητας, εκπροσωπώντας ίσως τη σημαντικότερη βιομηχανία της χώρας. Όμως, και σε διεθνές επίπεδο η ελληνική ναυτιλία βρίσκεται στο προσκήνιο. Το 2018 τα ελληνικά πλοία αντιπροσώπευαν περίπου το 21% της χωρητικότητας φορτίου του παγκόσμιου εμπορικού στόλου και το 53% του αντίστοιχου ευρωπαϊκού (Ε.Ε.). Αυτό καθιστούσε τους Έλληνες εφοπλιστές τη μεγαλύτερη ομάδα που δραστηριοποιείται στην εμπορική ναυτιλία ανά

εθνικότητα (Bellos, 2019). Επομένως, ο ρόλος του Έλληνα Ναυπηγού Μηχανολόγου Μηχανικού είναι ιδιαίτερα σημαντικός, τόσο σε εγχώριο όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Δείγμα – Μέθοδος

Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν εκατό (100) φοιτητές/-τριες της Σχολής Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών, το ακαδημαϊκό έτος 2016-17. Η εν λόγω σχολή δέχεται κατά μέσο όρο 120 νέους σπουδαστές κάθε χρονιά. Το μεγαλύτερο μέρος του δείγματός μας αποτελείται από προπτυχιακούς φοιτητές, ενώ υπήρξαν και κάποιοι πρόσφατοι απόφοιτοι (από 0 έως 2 χρόνια από την αποφοίτησή τους). Η ανταπόκριση των παραπάνω φοιτητών υπήρξε άμεση και η προθυμία τους να απαντήσουν ιδιαίτερα μεγάλη.

Εφαρμόστηκε δειγματοληψία που βασίζεται σε διαθέσιμα υποκείμενα (*availability sampling*). Στην εν λόγω τεχνική, το δείγμα επιλέγεται λόγω της εύκολης προσβασιμότητας και της εγγύτητάς του προς τον ερευνητή. Σε αυτό το πλαίσιο, το ερωτηματολόγιο διανεμήθηκε σε διαφορετικές ώρες και ημέρες σε φοιτητές που χρησιμοποιούσαν τις εγκαταστάσεις του pc-lab της σχολής.

Το μεθοδολογικό υπόβαθρο

Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας δημιουργήθηκε ερωτηματολόγιο (βλ. επόμενη ενότητα) με ερωτήσεις σχετικές με το θέμα της επαγγελματικής ηθικής των μηχανικών. Το ερωτηματολόγιο του McGinn (2003), μεταφρασμένο με έγκυρο τρόπο, αποτέλεσε κατά έναν μεγάλο βαθμό τη βάση του εν λόγω μεθοδολογικού εργαλείου, καθώς οι περισσότερες ερωτήσεις στηρίχθηκαν σε αυτό. Επιπροσθέτως, το ερωτηματολόγιο ήταν μικρό, καθώς ο χρόνος συμπλήρωσής του δεν υπερέβαινε τα 45 λεπτά (βλ. Herzog & Bachman, 1981: 550) και αποτελείτο από δύο μέρη:

- **Μέρος Α.** Εδώ οι φοιτητές κλήθηκαν να απαντήσουν σε δέκα ερωτήσεις. Οι πρώτες τρεις αφορούσαν σε δημογραφικά στοιχεία (φύλο, ηλικία, στάδιο σπουδών). Οι επόμενες επτά σχετίζονταν αφενός με την επικείμενη επαγγελματική σταδιοδρομία τους και το πώς αντιλαμβάνονται την επαγγελματική ηθική ως κομμάτι αυτής και αφετέρου με τη βαρύτητα που δίνεται από το Ε.Μ.Π. στην παράμετρο της επαγγελματικής ηθικής.
- **Μέρος Β.** Εδώ οι φοιτητές κλήθηκαν να απαντήσουν σε τρεις ερωτήσεις με τη χρήση κλίμακας. Οι δύο πρώτες αναφέρονται και αυτές στη σχέση μεταξύ σπουδών και μελλοντικής επαγγελματικής ηθικής συνείδησης. Η τρίτη αφορά σε ένα υποθετικό σενάριο που δημιουργήθηκε με σκοπό να φέρει τους ερωτηθέντες αντιμέτωπους με ένα δίλημμα και να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο θα το

αντιμετώπιζαν. Επιπροσθέτως, δόθηκε η ευκαιρία σε όσους το επιθυμούσαν να προσθέσουν, να σχολιάσουν ή να διευκρινίσουν ό,τι θεωρούσαν αναγκαίο.

Ερωτηματολόγιο έρευνας

A. Παρακαλώ, απαντήστε στις παρακάτω ερωτήσεις.

A1. Φύλο:

Άντρας ☐ Γυναίκα ☐

A2. Ηλικία:

Είμαι χρόνων.

A3. Στάδιο σπουδών:

Προπτυχιακός φοιτητής ☐ Απόφοιτος ☐

Αν είστε προπτυχιακός φοιτητής, συμπληρώστε παρακάτω το εξάμηνό σας:
Εξάμηνο:

A4. Φιλοδοείτε να εργαστείτε ως μηχανικός στην επαγγελματική σας σταδιοδρομία;

Ναι ☐ Όχι ☐

A5. Αναμένετε να έρθετε αντιμέτωπος/-η με ζητήματα επαγγελματικής ηθικής ή να βρεθείτε σε αντίστοιχα ηθικά διλήμματα κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής σας καριέρας ως μηχανικός;

Ναι ☐ Όχι ☐ Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ ☐

A6. Έχει ποτέ πραγματοποιηθεί κάποια συζήτηση για οποιοδήποτε ζήτημα επαγγελματικής ηθικής του μηχανικού σε κάποια από τις διαλέξεις των μαθημάτων που έχετε παρακολουθήσει στη μέχρι τώρα πορεία σας ως φοιτητής/-τρια του Ε.Μ.Π.;

Ναι ☐ Όχι ☐

A7. Πιστεύετε πως πρέπει να περιλαμβάνεται η μελέτη των ηθικών ζητημάτων και διλημμάτων που μπορεί να συναντήσει ο μηχανικός στην καριέρα του μέσα στο πρόγραμμα σπουδών του;

Ναι ☐ Όχι ☐ Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ ☐

A8. Έχει τύχει ποτέ κάποιος από τους μέχρι τώρα καθηγητές σας να κάνει ή να πει κάτι το οποίο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ως επαγγελματίες μηχανικοί θα πρέπει να παίρνετε στα σοβαρά τα ζητήματα ηθικής;

Ναι ☐ Όχι ☐ Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ ☐

A9. Με βάση τη μέχρι τώρα φοίτησή σας στο Ε.Μ.Π., τι από τα παρακάτω θεωρείτε σημαντικότερο στις μέρες μας για έναν μηχανικό;

α. Να είναι ένας υπεύθυνος και σωστός επαγγελματίας με συναίσθηση των ηθικών του υποχρεώσεων και ευθυνών. ☐

β. Να έχει άριστη και απόλυτη γνώση του αντικειμένου του, κάτι που, αν συμβαίνει, δεν είναι απαραίτητο να συνδυάζεται με επαγγελματισμό και συγκεκριμένες ηθικές αρχές. ☐

A10. Έχει γίνει τότε κάποια συγκεκριμένη αναφορά από κάποιον καθηγητή σας στο τι περιλαμβάνει και τι συνεπάγεται το να είσαι ένας ηθικά και κοινωνικά υπεύθυνος επαγγελματίας μηχανικός στη σημερινή κοινωνία;

Ναι ☐ Όχι ☐ Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ ☐

B. Απαντήστε στις ακόλουθες ερωτήσεις με τη χρήση ενός αριθμού από 0 έως 4 ανάλογα με την υπόδειξη κάτω από κάθε ερώτηση.

B1. Θεωρείτε ότι θα ήταν ωφέλιμο για την καριέρα ενός μηχανικού να έχει λάβει κατά τη διάρκεια των σπουδών του όλες τις απαραίτητες γνώσεις σχετικά με τα ηθικά διλήμματα που ενδέχεται να συναντήσει και με το πώς οφείλει να τα διαχειριστεί και να τα αντιμετωπίσει;

(0 = καθόλου, 1 = λίγο, 2 = σε μέτριο βαθμό, 3 = αρκετά, 4 = πολύ)

4 ☐
3 ☐
2 ☐
1 ☐
0 ☐

B2. Κατά τη γνώμη σας, πόσο έχει συμβάλει η μέχρι τώρα προπτυχιακή εκπαίδευσή σας στο Ε.Μ.Π. στο να είστε σε θέση να διαχειριστείτε και να αντιμετωπίσετε ώριμα και αποτελεσματικά τα όποια θέματα ή διλήμματα επαγγελματικής ηθικής μπορεί να συναντήσετε στην καριέρα σας ως μηχανικός;

(0 = καθόλου, 1 = λίγο, 2 = σε μέτριο βαθμό, 3 = αρκετά, 4 = πολύ)

4 ☐
3 ☐
2 ☐
1 ☐
0 ☐

B3. Υποθέτουμε ότι εργάζεστε ως ναυπηγός και σας έχει ανατεθεί ο έλεγχος από άποψη ασφαλείας ενός νεόκτιστου πλοίου έναντι ενός μεγάλου χρηματικού ποσού, αρκεί βέβαια να τον έχετε ολοκληρώσει μέχρι μια συγκεκριμένη μέρα.

Η μέρα αυτή φτάνει και έχετε προλάβει να πραγματοποιήσετε το 80% των απαιτούμενων ελέγχων. Συνεπώς, ΔΕΝ μπορείτε να εγγυηθείτε πλήρως την ασφάλειά του. Με δεδομένο ότι το μεγαλύτερο κομμάτι των ελέγχων έχει πραγματοποιηθεί και συνυπολογίζοντας και το μεγάλο χρηματικό ποσό της επικείμενης αμοιβής σας, θα δίνετε έγκριση στο πλοίο;

(1 = αποκλείεται, 2 = ίσως, 3 = το πιο πιθανό, 4 = σίγουρα)

4 ☐

3 ☐

2 ☐

1 ☐

**Αν επιθυμείτε να επισημάνετε ή να προσθέσετε κάτι στην εν λόγω απάντησή σας μπορείτε να το κάνετε εδώ:*

.....

.....

.....

Ευχαριστώ για τον χρόνο σας!

Ευρήματα

Παρακάτω παρουσιάζονται οι απαντήσεις που δόθηκαν και στα δύο μέρη του ερωτηματολογίου.

Μέρος Α

A1: 76% [άνδρας], 24% [γυναίκα].

A2: 61% [19-24 ετών], 36% [24-30], 1% [30+], 3% [χωρίς απάντηση].

A3: 78% [προπτυχιακός], 22% [απόφοιτος].

A4: 95% [ναι], 4% [όχι].

A5: 83% [ναι], 10% [όχι], 7% [δεν γνωρίζω / δεν απαντώ].

A6: 52% [ναι], 47% [όχι], 1% [χωρίς απάντηση].

A7: 86% [ναι], 9% [όχι], 4% [δεν γνωρίζω / δεν απαντώ], 1% [χωρίς απάντηση].

A8: 49% [ναι], 32% [όχι], 17% [δεν γνωρίζω / δεν απαντώ], 2% [χωρίς απάντηση].

A9: 80% [α], 19% [β], 1% [χωρίς απάντηση].

A10: 35% [ναι], 46% [όχι], 18% [δεν γνωρίζω / δεν απαντώ], 1% [χωρίς απάντηση].

Μέρος Β

B1: 1% [καθόλου], 5% [λίγο], 22% [σε μέτριο βαθμό], 42% [αρκετά], 30% [πολύ].

B2: 10% [καθόλου], 40% [λίγο], 33% [σε μέτριο βαθμό], 13% [αρκετά], 4% [πολύ].

B3: 50% [αποκλείεται], 37% [ίσως], 11% [το πιο πιθανό], 2% [σίγουρα].

B3 – Ανοιχτή Ερώτηση: Στο ανοιχτό κομμάτι της ερώτησης B3 υπήρξαν 14 απαντήσεις οι οποίες παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.

Εξάμηνο	B3 (κλειστή)	B3 (ανοιχτή)
Απόφοιτος	αποκλείεται	<i>Συνήθως, θα έχουν αφήσει τα πιο σημαντικά πράγματα χωρίς έλεγχο, πράγμα που θέλει προσοχή.</i>
Απόφοιτος	ίσως	<i>Μόνο από εμένα εξαρτάται η έγκριση; Αν ναι, πιο δύσκολα.</i>
Απόφοιτος	ίσως	<i>Σημαντικό είναι το είδος του 20% των ελέγχων που δεν πραγματοποιήθηκαν.</i>
12ο	αποκλείεται	<i>Η ηθική δεν αποκτάται με στείρα γνώση, αλλά μέσω της εμπειρίας και του παραδείγματος.</i>
12ο	αποκλείεται	<i>Ίσως, αν οι έλεγχοι που έμενε να κάνω ήταν δευτερευούσης σημασίας.</i>
12ο	αποκλείεται	<i>Δεν θα μπορούσα να υπογράψω κάτι για το οποίο δεν είμαι 100% σίγουρη λόγω της ευθύνης που συνεπάγεται και ενδεχόμενες ποινές ή αμαύρωση της επαγγελματικής μου ταυτότητας σε περίπτωση ατυχήματος.</i>
10ο	αποκλείεται	<i>Κοστίζει περισσότερο να καλύπτεις ζημιές παρά να τις προλαμβάνεις.</i>

10ο	ίσως	Απαντώ «ίσως», για την περίπτωση που οι εναπομείναντες έλεγχοι επί του πλοίου δεν έβαζαν σε κίνδυνο ζωές ανθρώπων σύμφωνα με τα βασικότερα κριτήρια κανονισμών.
10ο	ίσως	Πολλές φορές, όταν είναι αδύνατο να επιτύχουμε το άριστο αποτέλεσμα, συμβιβαζόμαστε με το επαρκές, αρκεί όμως να είναι ασφαλές ουσιαστικά.
10ο	σίγουρα	Θα εκάνα cross examination με συνάδελφο έτσι, ώστε να μοιραστούμε το χρηματικό ποσό 70/30 και να φύγουμε Βραζιλία.
8ο	αποκλείεται	Ανεξάρτητα του ποσού θα φρόντιζα να γίνει στον χρόνο του, εκτός απροόπτου, όπου θα ενημέρωνα τους αρμόδιους για την έκβαση του ελέγχου.
Προπτυχιακός/-ή (δεν έχει συμπληρώσει εξάμηνο)	αποκλείεται	Η τελευταία απάντηση για έναν έξυπνο άνθρωπο δεν εκπορεύεται αποκλειστικά από το «ηθικόν» του ερωτήματος, αλλά από τη μελλοντική πιθανή αναξιοπιστία που θα προκύψει σε περίπτωση «στραβής».
4ο	αποκλείεται	Η απάντηση δεν έγκειται μόνο στα εφόδια που δίνει το Ε.Μ.Π. αλλά και στην τιμιότητα και τον χαρακτήρα του εν λόγω προσώπου.
1ο	ίσως	Αναλόγως της φύσης και της κρισιμότητας των τομέων που δεν έχουν ελεγχθεί.

Πίνακας 1: Ερώτηση B3 – Ανοιχτή Ερώτηση.

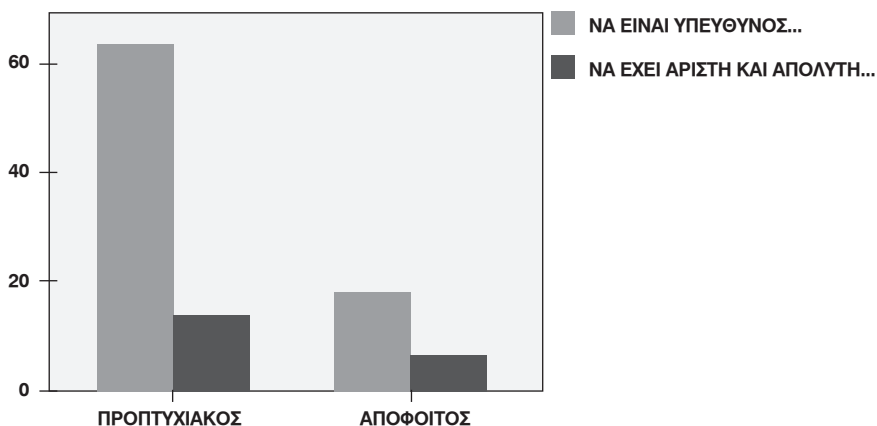
Συσχετίσεις

Στη συνέχεια διερευνήθηκε η συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου σπουδών και της ηλικίας με κάποιες απόψεις των φοιτητών ναυπηγών μηχανικών. Σε αυτό το πλαίσιο εξετάστηκαν τρία (3) ζεύγη συσχετίσεων.

1. Συσχέτιση Ερωτήσεων Α3 και Α9

[επίπεδο σπουδών / τι θεωρείται σημαντικό]

Στο Διάγραμμα 1 αποτυπώνονται τα ποσοστά (%) των απαντήσεων ως προς τον συνολικό αριθμό των φοιτητών που απάντησαν στις ερωτήσεις Α3 και Α9.

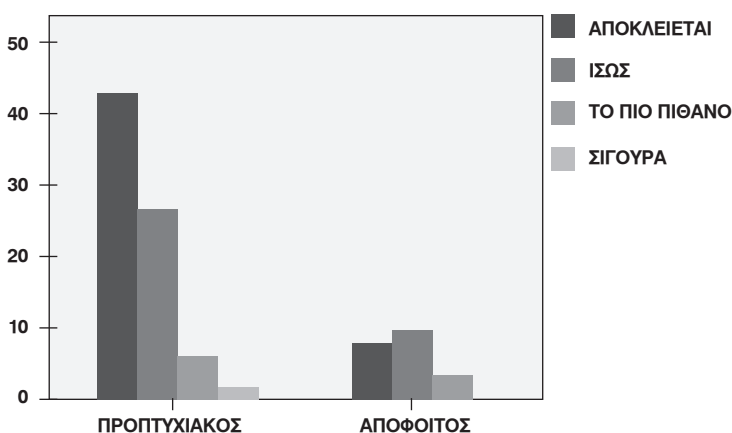

Διάγραμμα 1: Συσχέτιση Α3-Α9

2. Συσχέτιση Ερωτήσεων Α3 και Β3

[επίπεδο σπουδών / υποθετικό σενάριο]

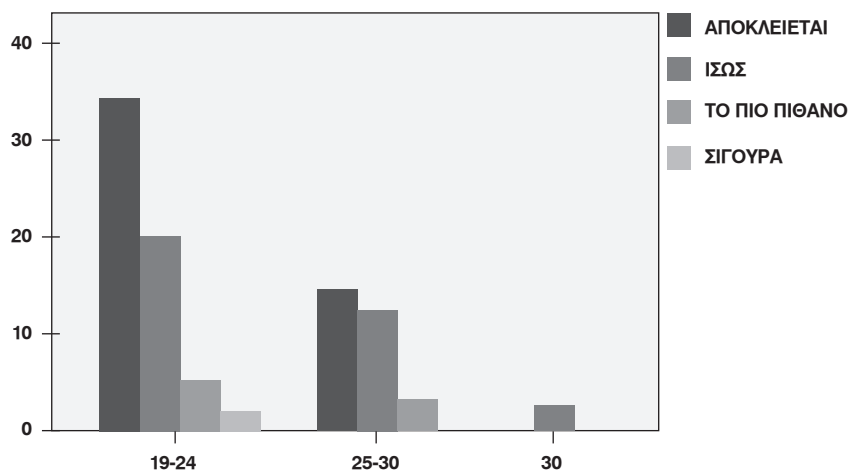
Στο Διάγραμμα 2 αποτυπώνονται τα ποσοστά (%) των απαντήσεων ως προς τον συνολικό αριθμό των φοιτητών που απάντησαν στις ερωτήσεις Α3 και Β3.

Διάγραμμα 2: Συσχέτιση Α3-Β3.

3. Συσχέτιση Ερωτήσεων A2 και B3 [ηλικία / υποθετικό σενάριο]

Στο Διάγραμμα 3 αποτυπώνονται τα ποσοστά (%) των απαντήσεων ως προς τον συνολικό αριθμό των φοιτητών που απάντησαν στις ερωτήσεις A2 και B3.

Διάγραμμα 3: Συσχέτιση A2-B3.

Ανάλυση ευρημάτων

Τα κυριότερα ευρήματα που οδηγούν σε κάποιες αξιοσημείωτες διαπιστώσεις είναι τα ακόλουθα:

1. Το δείγμα των φοιτητών της σχολής, στη συντριπτική πλειονότητά του, θεωρεί την επαγγελματική ηθική ως ένα ζήτημα που θα τους απασχολήσει μία ή περισσότερες φορές κατά τη διάρκεια της επικείμενης καριέρας τους. Παράλληλα, θεωρούν την ύπαρξη επαγγελματικής ηθικής συνείδησης απαραίτητο προσόν για κάθε επαγγελματία μηχανικό το οποίο θα πρέπει να συνοδεύει τις γνώσεις και την κατάρτισή του (ερωτήσεις A5, A9 και B1).
2. Μοιρασμένες εμφανίζονται οι απαντήσεις των φοιτητών στα ερωτήματα που διερευνούν το αν και το κατά πόσο τίγεται το θέμα της επαγγελματικής ηθικής στις αίθουσες διδασκαλίας από τους καθηγητές, στο πλαίσιο των διαλέξεών τους (ερωτήσεις A6, A8 και A10). Από αυτό συμπεραίνουμε ότι τα ζητήματα επαγγελματικής ηθικής τίγονται μόνο από μια μερίδα καθηγητών και πιθανότατα όχι σε συστηματική βάση.
3. Είναι κυρίαρχη η άποψη ότι η επαγγελματική ηθική είναι ένας κλάδος που θα πρέπει να έχει θέση στο πρόγραμμα σπουδών κάθε μηχανικού. Η συνεισφορά,

όμως, του προγράμματος σπουδών στην καλλιέργεια επαγγελματικής ηθικής συνείδησης στους ναυπηγούς φοιτητές κρίνεται από τους περισσότερους από μέτρια έως μικρή (ερωτήσεις A7 και B2).

4. Κανείς από τους φοιτητές των πρώτων τριών ετών της σχολής δεν απάντησε στην ερώτηση B3 (ερώτηση – παράδειγμα) με «το πιο πιθανό» ή «σίγουρα». Παράλληλα, το 88% της συγκεκριμένης ομάδας φοιτητών, από τις δύο επιλογές της ερώτησης A9, επέλεξε ως σημαντικότερο προσόν για έναν σύγχρονο μηχανικό να είναι υπεύθυνος και σωστός επαγγελματίας με συναίσθηση των ηθικών του υποχρεώσεων και ευθυνών. Από τα στοιχεία αυτά, διαπιστώνουμε πως για τους σπουδαστές των πρώτων ετών της σχολής, η επαγγελματική ηθική είναι στοιχείο σχεδόν αλληλένδετο με την ορθή άσκηση του επαγγέλματος του μηχανικού, την ώρα που στα τελευταία έτη εμφανίζεται μια μικρή τάση σχετικής χαλάρωσης ως προς τη συγκεκριμένη αντίληψη.
5. Στην ερώτηση A9 η κυριαρχία της απάντησης που εστιάζει στην επαγγελματική ηθική συμπεριφορά (α) είναι εμφανής. Στη συσχέτιση της εν λόγω ερώτησης με την ερώτηση A3, παρατηρούμε ότι το ποσοστό των προπτυχιακών φοιτητών του δείγματος που έδωσαν την παραπάνω απάντηση είναι άνω του 80%. Το αντίστοιχο ποσοστό για τους ολιγάριθμους απόφοιτους κυμαίνεται γύρω στο 70%.
6. Μια ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση μεταξύ προπτυχιακών φοιτητών και αποφοίτων (A3) διαμορφώνεται στις απαντήσεις τους στην ερώτηση B3. Πιο συγκεκριμένα, οι περισσότεροι από τους μισούς προπτυχιακούς (53,8%) έδωσαν την απάντηση «αποκλείεται», ενώ η πλειονότητα των αποφοίτων επέλεξε να απαντήσει με «ίσως» (45,4%). Επιπρόσθετα, εκτός από την απάντηση «ίσως», και η επιλογή «το πιο πιθανό» κινήθηκε ανοδικότερα στις απαντήσεις των αποφοίτων σε σχέση με εκείνες των προπτυχιακών.
7. Στη συσχέτιση της ερώτησης B3 με τις ηλικιακές ομάδες των φοιτητών (A2), η εικόνα είναι ανάλογη με αυτήν της συσχέτισης B3-A3. Το 55,7% των φοιτητών ηλικίας μεταξύ 19 και 24 ετών έδωσε την απάντηση «αποκλείεται» στην εν λόγω ερώτηση, με την απάντηση «ίσως» να ακολουθεί. Σε ό,τι αφορά στην ηλικιακή ομάδα 25-30 ετών (περισσότεροι απόφοιτοι), τα ποσοστά των απαντήσεων «ίσως» και «το πιο πιθανό» εμφανίζονται κι εδώ υψηλά, με τις απαντήσεις «αποκλείεται» και «ίσως» να έχουν επιλεγεί από σχεδόν τον ίδιο αριθμό φοιτητών (προπτυχιακών και αποφοίτων).

Με βάση τις απαντήσεις στη B3 - ανοιχτή ερώτηση, μπορούν να επισημανθούν τα παρακάτω:

- Εντοπίζεται μια σχετική ρευστότητα μεταξύ των απαντήσεων «αποκλείεται» και «ίσως», καθώς 1 φοιτητής που απάντησε «αποκλείεται» και 5 που απάντησαν

- «ίσως» διευκρίνισαν πως, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, θα απαντούσαν διαφορετικά (δηλαδή ο πρώτος θα απαντούσε «ίσως» και οι άλλοι 5 «αποκλείεται»).
- Οι φοιτητές που απάντησαν «αποκλείεται», πέρα από την επαγγελματική ηθική συνείδηση που θα ήθελαν να έχουν ως εργαζόμενοι, αναφέρουν ότι έδωσαν τη συγκεκριμένη απάντηση και για άλλους λόγους όπως:
 - ✓ Ενδεχόμενες μελλοντικές επιπτώσεις στο κύρος τους ως μηχανικών σε περίπτωση που δώσουν έγκριση και συμβεί κάποιο ατύχημα.
 - ✓ Το γεγονός ότι η οικονομική κάλυψη μιας ζημιάς, εφόσον συμβεί, κοστίζει περισσότερο από τις απαραίτητες ενέργειες για την πρόληψή της.
 - ✓ Το γεγονός ότι στο 20% των ελέγχων που δεν πραγματοποιήθηκαν είναι πολύ πιθανό να περιλαμβάνονται κάποιοι που ήταν μείζονος σημασίας.
 - Φοιτητές που απάντησαν «αποκλείεται» τονίζουν πως η ηθική επαγγελματική συμπεριφορά ενός ναυπηγού δεν εξαρτάται μόνο από το εκπαιδευτικό υπόβαθρό του, αλλά σχετίζεται άμεσα με την εργασιακή εμπειρία που αποκτά ασκώντας το επάγγελμά του καθώς και με τη γενικότερη τιμιότητα του χαρακτήρα του.

Συμπεράσματα – Προτάσεις

Η σπουδαία συνεισφορά του κλάδου της Μηχανοτεχνίας προς τη σύγχρονη κοινωνία γίνεται ακόμη πιο εμφανής, αν αναλογιστεί κανείς κάποιους από τους θεμελιώδεις στόχους του επαγγελματία μηχανικού, που αφορούν στην ασφάλεια, στην ευημερία των πολιτών και στην προστασία του δημοσίου συμφέροντος. Η κοινωνική ανάγκη της συνεχούς επίτευξης αυτών στόχων, σε συνδυασμό με την υψηλή επικινδυνότητα που κρύβει η πρακτική της Μηχανοτεχνίας, αναδεικνύουν σε μείζονος σημασίας τον παράγοντα της ηθικής επαγγελματικής πρακτικής.

Εστιάζοντας στα ευρήματα της παρούσας έρευνας, οδηγούμαστε σε τρία βασικά συμπεράσματα:

1. Οι φοιτητές μηχανικοί θεωρούν την ηθική επαγγελματική συμπεριφορά σημαντικό παράγοντα για τον κλάδο τους και απαραίτητο προσόν για κάθε επαγγελματία. Φιλοδοξούν να είναι σε θέση να προβλέπουν τους ενδεχόμενους κινδύνους που μπορεί να κρύβει κάθε πιθανή μη ηθική επιλογή και να αντιμετωπίζουν ορθά και ώριμα τα εκάστοτε ηθικά διλήμματα.
2. Η πλειονότητα των σπουδαστών θεωρεί πως η επαγγελματική ηθική πρέπει να αποτελεί κομμάτι του προγράμματος σπουδών της σχολής τους, ενώ, συγχρόνως, κρίνει ως ανεπαρκή την εκπαιδευτική βαρύτητα που δίνεται στο συγκεκριμένο ζήτημα.

3. Η αξία και η προσοχή στην επαγγελματική ηθική παρουσιάζει μια ελαφρώς φθίνουσα πορεία καθώς παρέρχονται τα έτη σπουδών. Έτσι, ενώ εμπλουτίζονται οι γνώσεις και θα έπρεπε να ενισχύεται η επαγγελματική ηθική συνείδηση, στην πραγματικότητα φαίνεται να συμβαίνει το αντίθετο.

Τα παραπάνω συμπεράσματα αποτελούν σαφείς ενδείξεις ότι το πρόγραμμα σπουδών πρέπει να δώσει μεγαλύτερη βαρύτητα στην καλλιέργεια μιας επαγγελματικής ηθικής συνείδησης. Οι σπουδαστές μηχανικοί, πέρα από τη γνώση και την εξειδίκευση, θα πρέπει να εφοδιαστούν και με τα στοιχεία εκείνα που θα τους καταστήσουν ικανούς να αντεπεξέρχονται ώριμα και αποτελεσματικά σε οποιοδήποτε ηθικό ζήτημα. Σε αυτό το πλαίσιο, κάποια ενδεικτικά μέτρα που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν, με επίσημο ή ανεπίσημο τρόπο, είναι τα ακόλουθα:

- Ειδική αναφορά και έμφαση στην αξία της επαγγελματικής ηθικής υπευθυνότητας ενός μηχανικού από τους καθηγητές σε κάθε ευκαιρία που θα τους παρουσιάζεται κατά τη διάρκεια των διαλέξεων. Η συγκεκριμένη πρόταση έχει ήδη μια σχετική εφαρμογή απ' ό,τι φάνηκε στις απαντήσεις των φοιτητών, όχι όμως σε ικανοποιητικό βαθμό.
- Διεξαγωγή σχετικών διαλέξεων και συζητήσεων, με τη συμμετοχή των σπουδαστών, στις αίθουσες και στα αμφιθέατρα του Ε.Μ.Π. με κεντρικούς ομιλητές είτε πεπειραμένους επαγγελματίες μηχανικούς είτε εκπροσώπους του ακαδημαϊκού χώρου.
- Αφιέρωση ενός αριθμού διδακτικών ωρών στο ζήτημα της επαγγελματικής ηθικής του μηχανικού κατά τη διάρκεια των οποίων θα πραγματοποιείται διάλογος και θα καλούνται οι φοιτητές να προβληματιστούν πάνω σε υποθετικές και πραγματικές μελέτες περιπτώσεων.
- Μεγαλύτερη παρουσία του γνωστικού αντικείμενου της επαγγελματικής ηθικής στο πρόγραμμα σπουδών με την καθιέρωση νέων μαθημάτων.

Ο μηχανικός, ασκώντας ένα από τα πιο χρήσιμα για την ανθρωπότητα επαγγέλματα, φέρει και πολλές σημαντικές ευθύνες. Η επαγγελματική ηθική, τόσο ως καθημερινή επιδίωξη όσο και ως αναντικατάστατο εφόδιό του, αποτελεί τον βασικότερο παράγοντα που δύναται να τον οδηγήσει στην κατάκτηση των αγαθών του στόχων, εξασφαλίζοντας παράλληλα την πρόοδο, την ασφάλεια και την ευημερία.

Βιβλιογραφία

- Aközer, M. & Aközer, E. (2017). Ethics teaching in higher education for principled reasoning: A gateway for reconciling scientific practice with ethical deliberation. *Science and Engineering Ethics*, 23 (3): 825-860.

- Bird, S. J. & Sieber, J. E. (2005). Teaching ethics in science and engineering: Effective online education. *Science and Engineering Ethics*, 11 (3): 323-328.
- Bellos, I. (2019, August 7). Greek merchant fleet bulks up. *Ekathimerini*, <https://www.ekathimerini.com/243364/article/ekathimerini/business/greek-merchant-fleet-bulks-up>
- Elder, K. E. (2004). Ethics education in the consulting engineering environment: Where do we start? *Science and Engineering Ethics*, 10, (2): 325-336.
- Herzog, A. R. & Bachmann, J. G. (1981). Effects of questionnaire length on response quality. *Public Opinion Quarterly*, 45 (4): 549-559.
- Hollander, R. D. (2005). Ethics education at NSF. *Science and Engineering Ethics*, 11 (3): 509-511.
- Martin, M. W. & Schinzinger, R. (2010). *Introduction to engineering ethics* (2nd ed.). Boston: McGraw-Hill Higher Education.
- McGinn, R. E. (2003). “Mind the Gaps”: An empirical approach to engineering ethics, 1997-2001. *Science and Engineering Ethics*, 9: 517-542.
- Newberry, B. (2004). The dilemma of ethics in engineering education. *Science and Engineering Ethics*, 10 (2): 343-351.
- Στέλιος, Σ. (2017). Ηθική του μηχανικού: Ιστορική ανάδυση και σύγχρονες προκλήσεις. Στο Αλ. Τζίκια-Χατζοπούλου, Συλλογικός Τόμος (σσ. 167-189). Αθήνα.
- Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας. (2004). *Επαγγελματικός Οδηγός για Νέους Μηχανικούς – Μέρος Α*. Ανακτήθηκε από: http://portal.tee.gr/portal/page/portal/PROFESSIONAL_ISSUES/neoi_mixanikoi/Tab5230269/guide2004-a.pdf (29/11/2020).

Abstract

This paper presents the main findings of an empirical study that explored the views of students of the School of Naval Architecture & Marine Engineering of the NTUA, regarding the value of professional ethics in their field, and the inclusion of this subject in the curriculum. Results show that engineering students consider ethical conduct an important factor for their field as well as a necessary qualification for every professional. The majority argue that professional ethics should be part of the curriculum, while at the same time, they consider the educational importance given to this area as insufficient. Finally, it is noteworthy that the value of professional ethics seem to decline as the semesters go by.

Ο **Αλέξανδρος Χριστοδούλου** αποφοίτησε από τη Σχολή Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου το 2018. Από τότε, απασχολείται επαγγελματικά στον κλάδο της ναυτιλίας και εργάζεται σε εταιρείες που δραστηριοποιούνται στον εν λόγω τομέα.

Ο Δρ **Σπυρίδων Στέλιος** είναι μέλος του Εργαστηριακού Διδακτικού Προσωπικού του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Διδάσκει σε Σχολές του Ε.Μ.Π. και έχει συμμετάσχει σε διάφορα ερευνητικά προγράμματα. Τα κύρια ενδιαφέροντά του εστιάζονται στην Εφαρμοσμένη Ηθική, στην Επιστημολογία και στην Πειραματική Φιλοσοφία.

Το όριο ως όρος συνύπαρξης: Θεωρώντας τη σχέση μέσα/έξω

Χαρίκλεια Παντελίδου

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αφορά σε μία πραγμάτευση του ορίου με στόχο τη διερεύνηση μιας χωρικής προοπτικής ανοικτότητας και συλλογικότητας. Το συγκεκριμένο εγχείρημα κινείται στο πλαίσιο μιας αναστοχαστικής διερεύνησης της δυναμικής του υποκειμένου στη νεωτερική και μετανεωτερική κατανόηση της πραγματικότητας: είναι γεγονός ότι ο κόσμος δεν έγινε πιο δίκαιος ούτε καθοδηγούμενος από τον Λόγο ούτε αποποιούμενος την αλήθεια. Από την αφετηρία αυτήν και σε απόσταση από κάθε εκδοχή αποκλεισμού, επιχειρείται εδώ η κατανόηση του ορίου ως όρου ενσυνείδητης και ενεργητικής συνύπαρξης των ανθρώπων σε ανοικτές χωρικές διευθετήσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη του ορίου εκτείνεται στο πεδίο του χώρου, των εννοιών και του υποκειμένου και διέρχεται τις σχέσεις ανάμεσα στο μέσα και το έξω, το ιδιωτικό και το συλλογικό, την αγάπη και τη δικαιοσύνη, εξειδικεύοντας τις ποιότητες του κριτικού οριακού χαρακτήρα του ενδιάμεσου χώρου που συντίθεται σε αυτές τις τομές. Καταλήγοντας, προτείνεται η εννοιολόγηση του ορίου στον χώρο ως ανοικτού πέρατος: καθώς υποβάλλει τα μέρη σε επικοινωνήσιμη διακριτότητα, το ανοικτό πέρας εισάγει ένα κριτήριο στον χώρο ως αφετηρία και προτροπή συνύπαρξης.

Εισαγωγή: ετερότητα και όρια

Στη σύγχρονη συνθήκη της κλιμακούμενης έντασης του κοινωνικού χάσματος, αλλά και των πολιτισμικών μείξεων, των πολιτικών συγκλίσεων και των πολλαπλών ατομικών ταυτίσεων, το ζήτημα της ετερότητας –ως σχέση με τους άλλους και με τον εαυτό– απασχολεί την εποχή μας επιδρώντας αποφασιστικά στη συγκρότηση θεωριών, ιδεών και αντιλήψεων καθώς και στη διαμόρφωση τόσο επίσημων πολιτικών όσο και άτυπων δράσεων. Οι πόλεις, συμμετοχοί στην κοινωνική πραγματικότητα και στο καθημερινό βίωμα, μεταβολίζουν την ετερότητα με περισσότερους τρόπους, ενώ η αρχιτεκτονική μετέρχεται ιδέες και μέσα διαχείρισης της σχέσης εσωτερικότητας/εξωτερικότητας. Η αντιδιαστολή των διαφορετικών εκδοχών νοηματοδοτείται αναλόγως μέσα από την αντίστοιχη προβληματική του ορίου: αφενός η οργάνωση της πόλης ως αποτύπωση αντιπαραθετικών συσχετίσεων του μέσα/έξω, αφετέρου η προβληματοποίηση της διάκρισης μέσα/έξω μέσα από θεωρητικές επεξεργασίες της έννοιας του ορίου σε χωρικό και ανθρωπολογικό επίπεδο.

Ειδικότερα, στο μέτρο της θεσμικής ένταξης και συμπόρευσης της αρχιτεκτονικής στους νεοφιλελεύθερους καιρούς φαίνεται η έμφαση να δίνεται στην πλευρά της εσωτερικότητας. Οι θυρόκλειστες γειτονίες παρέχουν εύγλωττο παράδειγμα μιας νέας αντεστραμμένης άρθρωσης της πόλης από την εξωτερικότητα στην εσωτερικότητα. Απέναντι, φωνές που αναδεικνύουν την ενδογενή σχάση του κόσμου προτείνουν διαφυγές από τη διάκριση του μέσα/έξω και τα δεσμά των ορίων σε μία απελευθερωτική τοπολογική ώσμωση με το Πραγματικό. Στα μισά του 20ού αιώνα, μελετώντας τη δημόσια σφαίρα, η Arendt (1986/1958) σημείωνε ότι ενώ η εξωτερικότητα –οι άλλοι που βλέπουν ό,τι βλέπουμε και ακούν ό,τι ακούμε– βεβαιώνει την ύπαρξή μας στον κόσμο, η ενίσχυση της εσωτερικότητάς μας, των αισθημάτων και των συγκινήσεων πάντα θα υπονομεύει τη βεβαιότητά μας για τον κόσμο. Σήμερα, οι πόλεις των ορίων και των αποκλεισμών αλλά και άλλων ετερότροπων αρχιτεκτονικών προσεγγίσεων στραμμένων μέσω ποικίλων εννοιών και θεωρήσεων στο μέσα ανασύρουν την ανάγκη να ξανασκεφτούμε αυτήν την παρατήρηση.

Αμέσως παρακάτω εξετάζουμε το ζήτημα του μέσα/έξω αφενός σε σχέση με την εκδοχή του εντατικού ορίου των αποκλεισμών και της αποκλειστικότητας, αφετέρου στο πλαίσιο της σύγχρονης αμφισβήτησης των ορίων, των αντιθέσεων και των διπολικών διαχωρισμών.

Μέσα/Έξω: όρια της καθαρότητας

Ο θυροκλεισμός ανήκει στους χωρικούς μετασχηματισμούς που εισήγαγε ανά τον κόσμο η παγκοσμιοποίηση, με την εκχώρηση κρατικών αρμοδιοτήτων σε τοπικούς δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς στο πλαίσιο μιας *οικουμενικής πανεξουσίας των*

elít (Sassen, 2009). Το αστικό σχήμα που προέκυψε στο πλαίσιο αυτό επικράτησε με τον όρο «gated communities» και περιγράφει οριζόντιες ή κατακόρυφες γειτονιές για τα μεσαία στρώματα, οι οποίες περιφράσσονται και κλειδώνονται έτσι, ώστε η είσοδος από την πόλη στη γειτονιά να υπόκειται στον πλήρη έλεγχο των κατοίκων της γειτονιάς. Συγκεκριμένα, η μορφή των απαγορευτικών ορίων κλιμακώνεται μέχρι πλήρη και συμπαγή περιτειχισμό μεγάλου ύψους και φυλάκιο με οπλισμένο φύλακα (Grant & Mittelsteadt, 2004). Αποβάλλοντας μια ανεπιθύμητη και απειλητική ετερότητα που διεκδικεί συγκατοίκηση στην πόλη, τα όρια αντιπαραθέτουν τον οικισμό ως εσωτερικότητα στην εξωτερικότητα της πόλης.

Η αποκλειστική λειτουργία των ορίων ενισχύεται και με άλλα λειτουργικά χαρακτηριστικά, ενώ σαφείς είναι οι επιπτώσεις της νέας χωρικής οργάνωσης σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού. Η ιδιωτική διακυβέρνηση με την αποκλειστική παροχή και κατανάλωση δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών εντός του οικισμού υποδεικνύει μια πιο αποδοτική, σε ό,τι αφορά στο ισοζύγιο χρήσης-κόστους, οργάνωση της πόλης σε αστικά club, αντί του κοινού για όλους δημόσιου χώρου (Webster, 2002). Πλάι στα λεγόμενα πρωτόκολλα χρήσης και συμπεριφοράς, η πανεποπτεία του οριοθετημένου χώρου μέσω των ηλεκτρονικών συστημάτων προστίθεται στις στερεοτυπικές τακτικές πειθάρχησης και κανονικοποίησης του πληθυσμού, ανασύροντας ένα ζήτημα ασυμβατότητας με τη δημοκρατία (Παρασκευόπουλος, 2020). Οι θυρόκλειστες γειτονιές ενεργοποιούν έναν σύγχρονο μηχανισμό διαμόρφωσης των τιμών γης και ταξικής διαίρεσης στον χώρο, απαντώντας ταυτόχρονα στους φόβους της μεσαίας τάξης, η οποία βρίσκεται αντιμέτωπη με την απειλή απώλειας του κοινωνικού προνομίου της (Low, 2004). Σε κάθε περίπτωση, η κατάδειξη και ο αποκλεισμός του άλλου έξω, με στόχο τη συρραφή της κοινωνικής ρωγμής, παραμένει ως μέσο για την κοινωνική τελείωση (Zizek, 2006).

Αυτού του τύπου η νησιδοποίηση του χώρου διαγράφει μια θυροπολεοδομία όπου η αποκλειστικότητα εισάγεται ως αρχή και όρος της συλλογικότητας, ενώ εξαίρονται οι ποιότητες ενός ιδιωτικού-συλλογικού χώρου που τοποθετείται από τη μέσα πλευρά των άκαμπτων ορίων και εδράζεται στην ομοιομορφία και την κανονικότητα (Παντελίδου, 2019). Ο Peter Marcuse (1995) θεωρεί ότι το όριο από μόνο του είναι ένας ουδέτερος όρος που αποκτά νόημα από τις σχέσεις των μερών που βρίσκονται εκατέρωθεν και μπορεί να διαχωρίζουν και να αποκλείουν ή να ενθαρρύνουν την επικοινωνία και τη γειτονία. Οι Blakely και Snyder (1997) υποστηρίζουν ότι η θέση του ορίου αποτελεί πάντοτε πολιτική πράξη, καθώς λειτουργεί ως όρος για μια διαδικασία συσχετισμού – κάποιος πρέπει να είναι μέσα και κάποιος έξω.

Τα αποκλειστικά όρια των θυρόκλειστων κοινοτήτων ασκούν μία διακριτική (*distinctive*) λειτουργία στον χώρο, κατά την οποία διαχωρίζονται και αντιπαρατίθενται ένα μέσα και ένα έξω και ταυτόχρονα σηματοδοτούνται οι χώροι και οι άνθρωποι

θετικά ή αρνητικά, αναλόγως (Παντελίδου, 2019). Η διάκριση του μέσα και του έξω στις θυρόκλειστες κοινότητες είναι απόλυτη. Σε μία γενική θεώρηση των ορίων, η περίφραξη διαχωρίζει έναν χώρο σε σχέση με κάποιον άλλο, ενώ η είσοδος αποτελεί διακοπή της περίφραξης και άρση του διαχωρισμού και με την έννοια αυτή συνιστά αρνητικό όριο. Στις θυρόκλειστες γειτονιές, όπου η περίφραξη υφίσταται με την πλήρη λειτουργία της, όμως η είσοδος είναι ελεγχόμενη κι επιλεκτική και, άρα, νοθευμένη ως προς την άρση του διαχωρισμού, τα όρια τείνουν στην απόλυτη έκφρασή τους ως διακριτικά του χώρου στοιχεία.

Αν και ο θυροκλεισμός συγκροτεί με πολύ σαφή και απόλυτο τρόπο πού είναι το μέσα και πού το έξω σε ό,τι αφορά στη σχέση της *gated community* και της πόλης, δεν εξασφαλίζει την ίδια σαφήνεια για το σύνολο του χώρου που εντάσσεται στα όριά του. Ο υπαίθριος συλλογικός χώρος της θυρόκλειστης γειτονιάς δεν παύει να είναι εξωτερικός χώρος υπό τεχνικούς όρους, ωστόσο είναι εσωτερικός χώρος αν σκεφτεί κανείς ότι περιβάλλεται από απαγορευτικά όρια. Σε μία χωρική συνθήκη όπου το μέσα ταυτίζεται με τη μία πλευρά του ορίου, η αποκλειστική αυτοτέλεια του θυρόκλειστου οικισμού προσδίδει σε αυτόν την ποιότητα μιας *εσωτερικότητας* απέναντι σε ό,τι βρίσκεται έξω: το μέσα και το έξω είναι άσχετα μεταξύ τους και δεν επικοινωνούν. Ωστόσο, προσεκτικότερη ανάγνωση αποκαλύπτει την προβληματοποίηση της σχέσης τους. Ο οικισμός συγκροτεί την εσωτερικότητά του σε αντιπαράθεση με τον χώρο έξω από αυτόν έτσι, ώστε η εξωτερικότητα της πόλης ανάγεται ήδη σε στοιχείο της εσωτερικότητας του οικισμού. Σε αναφορά με αυτόν τον τόπο –έξω– ο οικισμός συγκροτείται ως εσωτερικότητα –αποκλεισμός του έξω– μέσω της θέσης του ορίου. Με την έννοια αυτή, το όριο *περιορίζοντας* στοιχειοθετεί την ταυτότητα του μέσα: πέρα από αυτό είναι το έξω.

Ωστόσο, αν και ο περιορισμένος χαρακτήρας του οικισμού σημαίνεται μέσω του αποκλειστικού ορίου με σαφήνεια, αυτός είναι ταυτόσημος με το αδιαπέραστο του οικισμού μόνο από έξω. Τα όρια είναι ελαστικά από μέσα προς τα έξω και επιτρέπουν την έξοδο της *gated community* στην πόλη, ενώ αντίθετα είναι σκληρά και άκαμπτα σε ό,τι αφορά στην είσοδο από την πόλη στο εσωτερικό της *gated community*: τα κλειδιά κρατούν οι κάτοικοι του οικισμού που εξέρχονται κατά βούληση, ενώ στον οικισμό δεν εισέρχεται ο άλλος. Η αδιαπέραστη χωρικότητα του οικισμού γίνεται αναστρέψιμη προς τα έξω, ενώ την ίδια στιγμή οι φράχτες του οικισμού καθορίζουν το μη αναστρέψιμο όριο της πόλης, προσδιορίζοντας μονόδρομα και κυριαρχικά την περατότητα του χώρου και διασφαλίζοντας την, ετεροκαθορισμένη κατά τα άλλα, εσωτερικότητα της *gated community*. Ως αυτοαναφερόμενη πλέον εσωτερικότητα η θυρόκλειστη κοινότητα αποβάλλει την εξωτερικότητα που την προσδιορίζει και τελειώνεται, συμβολοποιείται.

Η εσωτερικότητα που συγκροτείται με την εγκατάσταση του ορίου αφορά στην ποιότητα της *κλειστότητας*. Στον άβατο και αθέατο χώρο της θυρόκλειστης γειτονιάς το μέσα και το έξω νοηματοδοτούνται σε αναφορά προς την κλειδαριά. Πράγματι, η κλειστότητα που περιγράφει την εσωτερικότητα του χώρου στην πόλη αφορά στην πόρτα της εισόδου, ενώ η κλειστότητα που σχετίζεται με την εσωτερικότητα του χώρου στη φύση αφορά πρώτα και κύρια στη στέγη που προστατεύει από τον καιρό. Το διάγραμμα του χώρου που προκύπτει από τη διήγηση του Βιτρούβιου για την πρώτη μάζωξη ανθρώπων γύρω από τη φωτιά συγκροτείται από ένα κέντρο, ένα κυκλικό όριο, μία οριζόντια επιφάνεια και μία στέγη, ενώ δεν προκύπτει κάποια αναφορά στοιχειοθετημένης εισόδου. Ταυτόχρονα, η μάζωξη γύρω από την εστία σημαίνει και μία κατάσταση δημοσιότητας εγγράφοντας τη βιτρούβιανή κατοικία στη δημόσια σφαίρα (Dripps, 1997). Ο έλεγχος της πρόσβασης και ο αποκλεισμός συνάδουν με τη μετάθεση της πεμπτουσίας της κατοικίας από τη στέγη στη θύρα, όπως νοηματοδοτείται στο πλαίσιο της ιδιοκτησίας και της αντιπαράθεσης ιδιωτικού/δημόσιου.

Η έννοια του εσωτερικού χώρου δεν ήταν από πάντα δεδομένη, αλλά αποτελεί επινόηση που συνδυάστηκε με την εργαλειοποίηση της αρχιτεκτονικής ως μέσου ελέγχου της δράσης των ανθρώπων (Λέφας, 2016). Κατά την Hilde Heynen (1999) ο εσωτερικός χώρος εξέφρασε στην ιστορία της αρχιτεκτονικής τον ατομισμό, μέχρις ότου ο μοντερνισμός να εισαγάγει μία αρχιτεκτονική της διαφάνειας, της ανοικτότητας και της προσαρμοστικότητας στη σύλληψη ενός συλλογικού κόσμου που φωτίζεται από έξω. Σήμερα, στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου πραγματισμού, η ρομαντική σύλληψη της κατοικίας του 19ου αιώνα ως ενός προστατευτικού κελύφους (case) συνταύτισης του κατοίκου με την ιδιοκτησία του εντείνεται με τη μορφή του θυροκλεισμού και εκτείνεται στην κλίμακα της γειτονιάς, συντηρώντας τους ιστορικούς δεσμούς μεταξύ εσωτερικότητας και κυριαρχίας.

Η αντιπαράθεση του μέσα και του έξω περιγράφει την αστική ανάπτυξη στο πλαίσιο ενός θετικιστικού εξορθολογισμού της πόλης με κριτήρια οικονομικής και πολιτικής αποδοτικότητας. Η πόλη κατακερματίζεται σε αυτοτελείς αστικές νησίδες όπου η περατότητα –όπως σημαίνεται στα σκληρά τους όρια– λαμβάνει την έννοια της χωροκοινωνικής τους τελείωσης. Ο δημόσιος χώρος ορίζεται ως ό,τι απομένει από τις οριοκλειστες περιοχές τείνοντας και αυτός, με ποικίλα συστήματα ελέγχου, να λάβει τον χαρακτήρα ενός *ταυτοποιητικού οριοκλεισμού* μειωμένου ως προς το κοινωνικο-πολιτικό περιεχόμενό του. Στον αντίποδα ανάλογων παραδειγμάτων, σύγχρονες προσεγγίσεις της ετερότητας συζητούν το μέσα και το έξω σε απόσταση από διπολικές θεωρήσεις. Στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύουν τη δυναμική αβεβαιότητα του ενδιάμεσου ως κενού α-νοησίας, απαλλαγμένου από ταυτοποιητικές αντιθετικές ιδιότητες, παραδομένου στην απελευθερωτική ατέλεια της πραγματικότητας.

Μέσα/Έξω: ορίσματα της επιθυμίας

Το ζήτημα της διαχείρισης του ορίου στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό δεν είναι νέο. Παρά τις λειτουργικές του ζώνες στην πολεοδομική κλίμακα, ο αρχιτεκτονικός χώρος του μοντέρνου, χωρίς να αναιρεί την παρουσία του ορίου ούτε την ποιοτική διάκριση ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο, πρότεινε την αλληλοδιείσδυση εσωτερικού και εξωτερικού χώρου, την πραγματικότητα μιας χωρικής συνέπειας ανάμεσα στο μέσα και το έξω: για τον Le Corbusier (1931), το τοπίο όπως και ο εσωτερικός χώρος φτιάχνονταν με τη σύνθεση κοινών αρχιτεκτονικών στοιχείων – όγκοι, επιφάνειες, πυκνότητες, ύλη, φως, σκιά, το έξω είναι πάντοτε ένα μέσα. Η προτίμηση της μεταμοντέρνας αρχιτεκτονικής στις εικονιστικές μορφές πρότεινε έναν εσωτερικό χώρο οριοθετημένο και διακριτό σε αντίθεση με την ροϊκή θεώρηση των ορίων του μοντέρνου: ο Venturi (1984/1966) διευκρίνιζε ότι το εσωτερικό είναι διαφορετικό από το εξωτερικό. Το κίνημα του new urbanism και ο προσανατολισμός του στις τυπολογίες του παρελθόντος επανέφερε τις διπολικές οριοθετήσεις του αστικού τοπίου επιδιώκοντας τη συνοχή της κοινότητας. Εξάλλου, οι προτάσεις συμπληρωματικότητας των αντιθέτων, στο πλαίσιο της στρουκτουραλιστικής αρχιτεκτονικής προσέγγισης, ενέγραψαν μια επιπλέον εκδοχή διαχείρισης του ορίου και των εκατέρωθεν χωρικών ποιοτήτων δίνοντας έμφαση στους μεταβατικούς χώρους. Σήμερα, η σύγχρονη θεωρία προτείνει την ευελιξία, την αμφισημία και τη ρευστότητα του χώρου, την ασάφεια ή το θόλωμα των ορίων, των ποιοτήτων και των χρήσεων, ως όρους μιας ριζοσπαστικής αρχιτεκτονικής που απελευθερώνει την επιθυμία των ατόμων σε έναν ορίζοντα ελευθερίας για όλους.

Πράγματι, το κέντρο του υποκειμένου αποκαλύπτεται έξω από αυτό, αυτός ο εξωτερικός τόπος όπου συγκροτείται ως υποκείμενο προϋπάρχει, η γλώσσα εξαφανίζει το υποκείμενο. Το κενό αναλαμβάνει το αλλοτινό πρωτείο του νοήματος και η εξάρθρωση του σημείου διανοίγει οδούς αναζήτησης του νέου. Οι έννοιες αποβάλλουν τις αντιθετικές τους βεβαιότητες και συγκλίνουν, τέμνονται, συνέχονται ή συνυπάρχουν παράλληλα. Στη λακανική διδασκαλία, η μαθηματική έννοια της ζώνης του moebius, όπως εισάγεται στην ψυχανάλυση, εκφράζει ακριβώς αυτή την αμφισβήτηση σε ό,τι αφορά στην αντίθεση ανάμεσα στο εσωτερικό και το εξωτερικό, την τραγική αλήθεια μιας extimité, κατά την οποία ο Άλλος, αν και ξένος, κείται στην καρδιά του υποκειμένου (Lacan, 1992). Και περαιτέρω, μπορεί το υποκείμενο να διαρρηγνύεται από τη ριζική έλλειψη καθώς συγκροτείται στην επιθυμία του Άλλου, όμως και ο Άλλος είναι ομοίως ελλειπής. Αυτό το υπόλοιπο της συμβολικής τάξης, το έξωθεν του Λόγου, η ρωγμή του Πραγματικού διασφαλίζει ότι η πραγματικότητα δεν μπορεί ποτέ να είναι μία ολόκληρη, περίκλειστη τάξη του είναι (Žižek, 2006/1989). Διασφαλίζει ακόμη ότι κάθε νόμος, κάθε αξίωση για εγκυρότητα, υπόκειται σε μια επιτελεστική

αντίφαση που τον θέτει μονίμως σε αναμονή έτσι, ώστε να μην προϋποθέτει αυτομάτως την αξίωση της εξουσίας (Ρήγου, 2011). Ο Foucault (2016/1994) επιμένει στην αναγκαιότητα ενός στοχασμού του έξω: η σκέψη οφείλει να απαλλαγεί από τη διάσταση της εσωτερικότητας, από τις σημαίνουσες βεβαιότητες του υποκειμένου που μιλά και να ανοιχτεί στο κενό που κυκλοφορεί ανάμεσα στις λέξεις, στον ενδιάμεσο τόπο που διατηρεί τα πράγματα σε λανθάνουσα κατάσταση.

Η αναχώρηση από την παράδοση του νοήματος κι ενός κόσμου ολόκληρου απομακρύνει ανάλογα και την κατανόηση της περατότητας από την έννοια της τελείωσης: η περατότητα κατανοείται μόνο ως όριο, όχι ως τελείωση ενός μέσα απέναντι σε ένα έξω. Η έννοια της περατότητας δεν εξαντλείται στον θάνατο, ο θάνατος αποτελεί μία από τις μορφές της, ένα από τα πέρατα του ανθρώπου, όπως και το ότι δεν μπορεί να πετάξει: ο θάνατος δεν είναι το αντίθετο της ζωής, αλλά μόνο το τέλος της (Δοξιάδης, 2008). Στη φουκωϊκή θεωρία, η αποσύνδεση της περατότητας από τη σκέψη του απείρου, μόλις τον 19ο αιώνα, επέτρεψε την κατανόηση του ανθρώπου μέσα στη θετικότητα της ύπαρξής του: ως περατή ύπαρξη μέσω μιας περατής γνώσης, και αντιστρόφως, ο άνθρωπος προσεγγίστηκε μέσα στα όρια που έθετε η ζωή, η εργασία, η γλώσσα, τα οποία είχαν αφετηρία τον ίδιο τον εαυτό τους και δεν κατανοούνταν ως περιορισμοί του απείρου (Foucault, 1993/1966). Σε μία τέτοια προσέγγιση η περατότητα, το όριο, κατανοείται τόσο ως τέλος όσο και ως αρχή: ο άνθρωπος μέσα σε μία εργασία που τον αλλοτριώνει αλλά και τον απελευθερώνει, σε μία γλώσσα που τον καθορίζει αλλά και τη μιλά, σε μία ζωή που του δίνει και τον θάνατο.

Η ταύτιση σημαίνοντος και σημαινόμενου, μαζί με τα αντιθετικά ζεύγη που καθιστά δυνατά, αντιστοιχεί στον ανθρωπισμό της ιδεαλιστικής παράδοσης. Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι οι στάσεις απέναντι στα αντιθετικά ζεύγη ανάγονται στην αντίληψη περί του πρωταρχικού ζεύγματος ζωή-θάνατος. Σε μία κατανόηση του θανάτου απλώς ως ενός ορίου της ζωής, αντί ως της αντίθετης της έννοιας, η πληρότητα του νοήματος καταρρέει. Η κατανόηση αυτή παραπέμπει στη νιτσεϊκή τραγική αποδοχή της δυσαρμονίας της ύπαρξης, όπου το όριο παύει να γίνεται αντιληπτό ως «ανάμεσα» σε αντίθετες έννοιες και αναγνωρίζεται ως εμφάνιση ταυτότητας και διαφοράς, μιας ασταθούς και αναπροσδιοριζόμενης ισορροπίας (Nietzsche, 2012/1872) όπου δεν υπάρχουν καθόλου αντίθετα (Nietzsche, 2011/1878). Πράγματι, η πρώιμη νιτσεϊκή απόδοση της α-δυνατότητας της αναπαράστασης στη ριζική διαφορά υποκειμένου και αντικειμένου συνεπαγόταν ταυτόχρονα και την απόρριψη της αλήθειας ως μη δυνατής. Η σταδιακή, ωστόσο, αποστασιοποίηση του Nietzsche από τη φιλοσοφία του Schopenhauer και την αντιθετική διάκριση του κόσμου ως έσω και έξω, Ουσίας και Φαινομενικότητας, Βούλησης και Παράστασης (Deleuze, 1962/1998) συνάπτει τώρα

την εγκατάλειψη της αναπαραστασιακής κατανόησης του κόσμου στην αναγνώριση της αναλήθειας ως ενός όρου της ζωής (Νεχαμάς, 2009). Με την έννοια αυτή, στη νιτσεϊκή σκέψη η αποχώρηση από το δόγμα των αντιθέτων και η σχετικοποίηση των εννοιών επεκτείνεται και στο ζήτημα της αλήθειας με συνέπεια: δεν πρόκειται για την αντίθεση αλήθειας/ψεύδους, αλλά για την κατανόηση της αναλήθειας ως όρου της ζωής, της αλήθειας.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Eisenman (1984) αναγνωρίζει στην αρχιτεκτονική έναν αυτόνομο χαρακτήρα έξω από συμβολικά φορτία και αναπαραστασιακές λειτουργίες: από τη στιγμή που αποκαλύφθηκε το ψεύδος της υποτιθεμένης αναπαράστασης καθολικών αξιών στον Κλασικισμό και στον Μοντερνισμό, η αρχιτεκτονική υπάρχει ως αυτοαναφερόμενη, χωρίς να αποδίδεται σε κάποια Αρχή, Φύση, Θεό ή Λόγο, δεν εκφράζει ένα πρωταρχικό καθολικό νόημα στο παρόν, δεν αναπαριστά κάποια αλήθεια, αλλά μόνο τον εαυτό της, υφίσταται έξω από κάθε στοχευμένη συνθετική στρατηγική. Σε αυτή την αυτονομία της αρχιτεκτονικής ο Eisenman (2000) συνάπτει την ποιότητα της κριτικότητας ως πρόθεση επιτέλεσης μιας αδιάκοπης επανάληψης της εγγενούς στην αρχιτεκτονική δυναμικής διαφοράς μεταξύ μορφής και νοήματος. Εξάλλου, την παραίτηση από την αλήθεια στην αρχιτεκτονική συνδέει ο Baudrillard (2000) με την έννοια της κυριολεκτικότητας, κατά την οποία η τελικότητα του αρχιτεκτονικού αντικειμένου δεν συνδέεται με κάποια πληρότητα νοήματος, κάποια εξαντλητική ερμηνεία που ορίζεται ήδη στα αρχιτεκτονικά σχέδια, αλλά με τη σύγχυση των σημείων, τις αντιφάσεις, τις υβριδιοποιήσεις, που επέρχονται κατά την απρόβλεπτη συμβαντικότητα στην πορεία της χρήσης. Εξειδικεύοντας ο Nouvel, τοποθετεί τη στιγμή της αλήθειας της αρχιτεκτονικής στις φονξιοναλιστικές θεωρίες όπου το μέσα και το έξω συναντανакλώνται και το εσωτερικό του κτηρίου εκτίθεται σε κοινή θέα (Baudrillard, 2002). Στην απομάκρυνσή της από την αξίωση της αλήθειας η σύγχρονη αρχιτεκτονική δημιουργεί ένα θολό πεδίο δράσεων όπου το όριο μεταβάλλει ή αποβάλλει τη σημασία του στον χώρο και παύει να διαχωρίζει, είτε αφορά σε μορφές, σε λειτουργίες, σε έννοιες, σε ποιότητες είτε σε τοπικότητες (Eisenman, 2003).

Στον Nietzsche (2009/1873), η προβληματοποίηση της αλήθειας συνάπτεται με την αναγνώριση της κυριαρχικής λειτουργίας της κανονικότητας. Όπως αναλύει, ο άνθρωπος ως έλλογο ον προχωρά από τα ατομικά και άμεσα βιώματα των αισθήσεων σε γενικεύσεις και αφαιρέσεις, αποσυνθέτει τις εικόνες σε έννοιες και έτσι συγκροτεί μια πυραμιδοειδή ιεραρχική τάξη, διαστρωματωμένη σε κάστες και βαθμίδες, έναν επιτακτικά κανονιστικό κόσμο από νόμους, προνόμια, υπαγωγές, οριοθετήσεις, έναν κόσμο άκαμπτης κανονικότητας και συμμετρίας που υπόκειται σε ταξινομήσεις και κατηγοριοποιήσεις και διεκδικεί πρωτεία σταθερότητας, καθολικότητας, γνώσης και ανθρωπιάς. Όμως, η αλήθεια αυτή, γράφει ο Nietzsche, είναι περιορισμένης αξίας,

καθώς ο άνθρωπος λησμονεί ότι οι πρωταρχικές μεταφορές της αισθητηριακής εποπτείας είναι πράγματι μεταφορές και εν τέλει τις εκλαμβάνει ως τα ίδια τα πράγματα. Στην πρώτη αυτή κατανόηση η αλήθεια σημαίνεται ως απολύτως ανθρωπομορφική, μία ψευδής κατασκευή, χωρίς υπαρκτό έρεισμα σε κάποια πραγματικότητα, αλλά μόνο ως μεταμόρφωση του κόσμου στη βάση μιας λησμονιάς, μιας πλάνης. Αν και, όπως ειπώθηκε παραπάνω, στην πορεία ο Nietzsche μετακινήθηκε σε σχέση με το ζήτημα της αλήθειας, ωστόσο η αναγνώριση της συνάφειας μεταξύ της έννοιας της κανονικότητας και των συνεπόμενων της ιεραρχιών διαπλέχθηκε –μέσα εξάλλου και στην ποικιλία των θεωρήσεων– με τις έννοιες της γνώσης, της βεβαιότητας, της ηθικής, της ορθότητας, όλες εγκατεστημένες μαζί με την αλήθεια.

Στο πλαίσιο αυτό, η σύγχρονη αναζήτηση οδών συνύπαρξης της ετερότητας προσανατολίστηκε σε σχετικιστικές προσεγγίσεις συμπαράθεσης στοιχείων «σε ενιαία επιφάνεια χωρίς όρια» και αποστασιοποιήθηκε από την κριτική η οποία προϋποθέτει πάντοτε μία αφετηρία ορθότητας και αλήθειας. Παρακάτω θα επιχειρήσουμε μία θεώρηση της κριτικής σε απόσταση από την έννοια της κανονικότητας, διερευνώντας τη συνάφειά της με την έννοια του ορίου.

Όροι της κριτικής

Ο μετανεωτερικός σχετικισμός χειραφέτησε τη θεωρία από τον δογματισμό και την εργαλειακότητα των εννοιών που επέφερε η θετικιστική προσέγγιση των επιστημών της κοινωνίας και του ανθρώπου. Καταλυτική στην κατεύθυνση αυτή υπήρξε η συμβολή της ψυχανάλυσης, ήδη στα μισά του 20ού αιώνα με τη Σχολή της Φρανκφούρτης. Παρά τη βαθιά, ωστόσο, κατανόηση του υποκειμένου μέσα από την ανάδειξη του ασυνειδήτου και της επιθυμίας, αντί του Λόγου, η μετανεωτερική σκέψη δεν κατάφερε να ανταποκριθεί στην προσδοκία ενδυνάμωσης του ανθρώπου στην προοπτική της αντίστασης. Και ενώ οι κάθε είδους ταυτότητες αποτέλεσαν τροχοπέδη στην ελεύθερη ανάπτυξη των ατόμων, άλλο τόσο η κατάλυσή τους συνέβαλε στην ενίσχυση των σχέσεων κυριαρχίας με περισσότερες μορφές (Bauman, 2002/1997). Στο πλαίσιο αυτό, η σχετικοποίηση των εννοιών εισάγει αφενός την απελευθέρωση από τις βεβαιότητες της αλήθειας, της γνώσης και της ηθικής, αφετέρου μία γενικευμένη ουδετερότητα η οποία μεταφράζεται σε χειραφετητική ανεπάρκεια. Στη φουκωική προσέγγιση της κριτικής ως «εργασίας επί των ορίων μας» (Foucault, 2003/1984), η αποφυγή της ουδετερότητας ερμηνεύεται ως διαρκής επερώτηση, ούτε άρνηση ούτε κατάφαση.

Πλάι στο μετανεωτερικό κεκτημένο της ελευθερίας η κριτική στηρίζει τον δρόμο μιας συνειδητής στάσης απέναντι στα πράγματα και με την έννοια αυτή βρίσκεται

πάντα από την πλευρά της αντίστασης. Σύγχρονες μονοδιάστατες αναγνώσεις οι οποίες τείνουν σε διατάξεις διπολικής καθαρότητας εξαίροντας το θυμικό έναντι του λογικού μπορεί να αποβαίνουν ομοίως δογματικές και, περαιτέρω, ευάλωτες στα νεοφιλελεύθερα ιδεολογήματα. Όπως στο παράδειγμα της Αντιγόνης και του Κρέοντα: ενώ μια προσεχτική κριτική ανάγνωση καθιστά φανερό ότι δεν πρόκειται παρά για δύο διακριτές μορφές εξουσίας –από τη μία το εξουσιαστικό γένος με το δίκαιο του αίματος, από την άλλη η εξουσιαστική δημοκρατία με τον νόμο– η συνήθης ερμηνεία η οποία ταυτίζει την Αντιγόνη με την ηθική, την παρόρμηση, την επανάσταση, και τον Κρέοντα με τον νόμο, την εξουσία και την κρατική αυθαιρεσία μπορεί να συνταιριαστεί τελικά, παρά τις προθέσεις των αναλυτών, με τον νεοφιλελεύθερο αντικρατισμό (Παρασκευόπουλος, 2016). Εξάλλου, στο πεδίο της αρχιτεκτονικής, φαινομενολογικές προσεγγίσεις που προβάλλουν τη σημασία των αισθήσεων, της υλικότητας και της χωρικής εμπειρίας ως την ουσία της αρχιτεκτονικής, πολύ απέχοντας από το να αφήσουν κενή τη χωρική εμπειρία σε ό,τι αφορά στο νοητικό της μέρος, εισάγουν την κριτική παράμετρο της σχεσιακότητας και της διαλογικότητας, δηλώνοντας την παρουσία του νοήματος στο κέντρο της αρχιτεκτονικής πλάι στις αισθήσεις (Pallasmaa, 2011). Στις παραπάνω προσεγγίσεις η κριτική εισάγει, πλάι στη συγκινησιακή, επιθυμητική, αισθητηριακή, βιωματική παράμετρο, το ελάχιστο εκείνο μέτρο οριοθέτησης που είναι αναγκαίο για τη διατήρηση της απόστασης από παρερμηνευτικές στρεβλώσεις.

Προϋπόθεση της κριτικής αποτελεί η εκκίνηση από μια ελάχιστη βεβαιότητα, η αναγνώριση μιας ελάχιστης ορθότητας, η οποία συνάδει με την αναγνώριση ορίων. Με άλλα λόγια, χωρίς όρια δεν υπάρχει κριτική. Ο Sennett (2015) μελετά τη συνεργασία ως διαδικασία που επιτυγχάνει μία ποιότητα συλλογικότητας, την ενεργητική συνύπαρξη με τους άλλους, ένα άνοιγμα προς τα έξω. Η συνεργασία υποβάλλει ένα πλαίσιο άτυπων συμπεριφορών, μία ελεύθερη μη προδιαγεγραμμένη συνεύρεση, η οποία επιτρέπει διαλογικές διαδικασίες ανταλλαγής με απρόβλεπτη τροπή, έναν ανοιχτό κοινωνικό χώρο. Ταυτόχρονα, ωστόσο, το συνεργασιακό πλαίσιο συνύπαρξης έχει ως κέντρο την επίτευξη ενός στόχου, την παραγωγή-κατασκευή-διενέργεια του προϊόντος-αντικειμένου-υπηρεσίας και την αντίστοιχη δέσμευση σε αυτό όλων των συνεργαζομένων. Με την έννοια αυτή ορίζει έναν τύπο, μία ταυτότητα, θέτει όρια. Το κρίσιμο στην εισήγηση του Sennett, το οποίο αφορά σε ένα κριτικό άνοιγμα προς τον άλλο, μπορεί εδώ να διαβαστεί και αντίστροφα: πρόκειται για τη θέση ενός στόχου, ενός ορίου, που μέσα από την ελεύθερη και απρογραμματίστη επικοινωνία κατά τη συνεργασία αφήνεται ανοικτό στο ενδεχόμενο κατά την πορεία να εκβάλει αλλού, να διαφοροποιηθεί. Εξάλλου, ο Ricoeur (2008/1990) αναφέρεται στην ανάγκη σύζευξης της ερμηνευτικής του υποκειμένου με μία ελάσσονα ηθική, η οποία εκβάλλει στην

αξίωση να εξοβελιστεί το ατομοκεντρικό «εγώ», ώστε να εμφανιστεί στο προσκήνιο ο «εαυτός», ο οποίος συγκροτείται μέσα από την κριτική συνάντηση με τη ριζική ετερότητα του άλλου. Εδώ ο Ricoeur αφενός υπογραμμίζει τον κριτικό χαρακτήρα της συγκρότησης της ταυτότητας μέσα από τη διαφορά, αφετέρου αναγνωρίζει, ως όρο πρακτικής ύπαρξης αυτής της συγκροτητικής σχέσης την ηθική – στο ελάχιστο μέτρο. Άλλωστε, διανοητές όπως ο Schopenhauer, ο Nietzsche και ο Freud μάς αποκάλυψαν μία από τις πιο σκανδαλώδεις αλήθειες της ύστερης νεωτερικότητας, ότι μία δόση αυταπάτης είναι αναγκαία, ακόμη και σωτήρια, για την ανθρώπινη ύπαρξη (Eagleton, 2017).

Η ορθότητα δεν συμπίπτει με την κανονικότητα. Ο Foucault (2011/1975) έδειξε ότι το κανονικό είναι μία κατασκευασμένη εκδοχή του ορθού, προσδιορίζεται μέσω της θέσπισης κανόνων και εξυπηρετεί τακτικές ελέγχου και εξουσίας: η κανονικότητα συνδέεται με τον υπό ευρύτερη έννοια νόμο και γεννά αποκλεισμό. Όμως, η ορθότητα δεν επιβάλλεται κυριαρχικά, αλλά αποτελείται στη συναίνεση, δεν επιβάλλεται από τον νόμο, αλλά υποβάλλεται από την ηθική, και δεν συνεπάγεται αποκλεισμό, αλλά θέτει έναν ελάχιστο όρο δυνατότητας για την κριτική: χωρίς την παραδοχή κάποιας πεποίθησης ως ορθής η έννοια της κριτικής είναι ακατανόητη. Συγκεκριμένα, η ορθότητα μιας πεποίθησης κρίνεται σε ουσιαστικό επίπεδο με την επίτευξη συναίνεσης στη βάση συνδρομής λόγων διεπόμενων από αρχές δικαιοσύνης, ενώ ταυτόχρονα επισύρει την έννοια της αλήθειας – ουσιαστικός ορθός είναι το αληθές (Σταμάτης, 2011). Σε αυτό το πρίσμα, η έννοια της ορθότητας συνδέεται με μία ηθική πραγματικότητα η οποία δεν αφορά σε άλλο, παρά στην ενεργητική κριτική συμπαρουσία των ανθρώπων σε περιβάλλον όπου η ελευθερία καθενός συνυπάρχει με εκείνη των άλλων (Σταμάτης, 2007), ως *προϋπόθεση*, σε αλληλέγγυες κοινότητες μελισσών, αντί στις κοινωνίες του ανταγωνισμού των λύκων που ανάγονται στην επιβολή του νόμου (Παρασκευόπουλος, 2016). Τότε, η «εργασία επί των ορίων μας» μπορεί να συμβάλει σε μία κριτική μας συνύπαρξη.

Στο πλαίσιο αναγνώρισης μιας ελάχιστης ορθότητας ως αφετηρίας κριτικής, κατανοούμε το όριο στον χώρο ως κριτικό όρο έναρξης και περάσματος. Πριν επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε την έννοια και τις ποιότητες του ορίου σε μία τέτοια κατεύθυνση, αμέσως παρακάτω ορίζουμε το ερμηνευτικό πλαίσιο αυτού του εγχειρήματος: η έννοια του καρναβαλικού χώρου παρέχει ένα σχήμα κατανόησης του ορίου ανάμεσα στο μέσα και το έξω ως ερμηνευτικής δικλείδας στη σχέση αγάπης και δικαιοσύνης.

Ορίσματα αγάπης και δικαιοσύνης

Η έννοια της κανονικότητας κρατά σημαντικό ρόλο στην προβληματοποίηση της έννοιας του ορίου στη σύγχρονη αρχιτεκτονική. Είναι αυτή η κυριαρχική λειτουργία της κανονικότητας που συγκροτεί το επιχείρημα των μεταδομιστικών προσεγγίσεων, οι οποίες προτείνουν την άρση των ορίων και την αποδέσμευση των νοητικών λειτουργιών από τα εννοιολογικά δίπολα, αναζητώντας ενδιάμεσους χώρους απρόβλεπτων συσχετίσεων, κενά ασταθών νοηματοδοτήσεων, περιθώρια εμφάνισης της διαφοράς και της παρέκκλισης (Hays, 2000). Απέναντι στους εξουσιαστικούς μηχανισμούς παραγωγής κανόνων, η προβληματοποίηση της ταυτότητας πρότεινε κατωφλιακούς χώρους, χωρικότητες της διάβασης, στο πλαίσιο μιας χειραφετητικής κουλτούρας η οποία εισάγει το ρίσκο της ετερότητας ως διαμορφωτικό στοιχείο της ταυτότητας (Stavrides, 2019). Στο ερώτημα πώς θα πρέπει να συλλάβουμε και να χτίσουμε τις σύγχρονες πόλεις χωρίς να αναπαραγάγουμε διαφορετικά μοτίβα αποκλεισμών, η δημοκρατική πόλη αναζητά δυνητικά πεδία της εμπειρίας του άλλου, ενώ ο δημόσιος χώρος οφείλει να ενσωματώνει τη δυνατότητα συνεχών μετασχηματισμών του (Harvey, 2012). Οι θεωρήσεις του χώρου συνδιαλέγονται με την προβληματική των κοινών, και το αποκεντρωμένο υποκείμενο εκτίθεται σε μία χωρικότητα χωρίς όρια (Borden & Rendell, 2000).

Ο Neil Leach (2006) συλλαμβάνει την αρχιτεκτονική του περικλεισμού ως μελαγχολία, παγίδευση στην κρύπτη ενός ανέκφραστου θυμικού, την απόσυρση στον εαυτό. Επιζητά μία αρχιτεκτονική που θα ωθούσε στο άνοιγμα του υποκειμένου, στη διεύρυνσή του, στη διέγερση και τον μετασχηματισμό του, μια αρχιτεκτονική της ανοικτότητας ως αγάπης. Εντοπίζει την προοπτική αυτή σε διαδικασίες θολώματος και επανεπεξεργασίας των ορίων, τέτοιες που επιτρέπουν το άνοιγμα στον άλλο όχι ως άκριτη παράδοση, αλλά ως δυναμική εμπλοκή μαζί του, όπου τα όρια του εαυτού δεν καταστρέφονται, αλλά διακόπτονται, διαρρηγνύονται, χωρίς ποτέ να καταργούνται.

Ο Ricoeur (2009/1990) επιχειρεί μία διαλεκτική διαμεσολάβηση ανάμεσα στις καταρχήν ασύμμετρες έννοιες της αγάπης και της δικαιοσύνης. Υποδεικνύει την ανάγκη οι δυο έννοιες να ερμηνεύονται η μία διαμέσου της άλλης έτσι, ώστε αφενός η αγάπη να μην καταντήσει υποταγή και διάυλος χειραγωγήσεων και η δικαιοσύνη να μην περιπέσει σε ανταγωνιστική δοσοληψία μεταξύ φορέων συμφερόντων. Η προσέγγιση του Ricoeur αφορά σε ένα εγχείρημα γεφύρωσης και ο τρόπος που μετέρχεται για τη γεφύρωση αυτή είναι ακριβώς η κριτική διύλιση του περιεχομένου καθενός μέσα από το περιεχόμενο του άλλου, με άλλα λόγια η θέση ορίων σε καθένα μέγεθος μέσω του μπολιάσμάτος του με το άλλο. Το σημαντικό για τον Ricoeur είναι να διακρίνει κανείς κάτω από τη συμβιβαστική αυτή ισορροπία, εύθραυστη και προσωρινή, την

κρυφή δυσαρμονία ανάμεσα στη λογική της υπεραφθονίας που διέπει την αγάπη και τη λογική της ισοδυναμίας που διαπερνά τη δικαιοσύνη.

Οι πόλεις είναι πεδία που ανάγονται τόσο στην κανονιστικότητα των θεσμών όσο και στην επιτελεστικότητα της καθημερινής δράσης. Αναλύοντας τον Rabelais, ο Bakhtin εξηγεί πώς κατά τη διάρκεια του αναγεννησιακού καρναβαλιού η θεσμική κανονικότητα αναποδογυρίζει: δεν υπάρχει τόπος να δραπετεύσεις... οι πόρτες των σπιτιών είναι ανοικτές για όλο τον κόσμο (Bakhtin, 2017/1968). Η ιδέα του Καρναβαλικού υπερβαίνει την αποκλείουσα αντίθεση ανάμεσα στο μέσα και το έξω, στο ιδιωτικό και το δημόσιο, αφήνοντας ανοικτό τον χώρο στις διαδράσεις και τη φαντασία των ανθρώπων, σε μία διαρκή επανεπεξεργασία των ορίων, σε μία συγκρουσιακή πολυφωνική συμμετοχική διαδικασία παραγωγής νοήματος (Bakhtin, 1980/1978). Αναγνωρίζεται εδώ η μπαχτινική κατανόηση της λέξης ως ταυτόχρονης παρουσίας της δικής μου φωνής και της φωνής του άλλου, ο αμοιβαία και αέναα συστατικός χαρακτήρας μεταξύ ατόμου και κοινωνίας σε απόσταση από κάθε περατωμένη αλήθεια (Bakhtin, 2000/1963). Σε μία προοπτική του ιδιωτικού-μέσα-στο-δημόσιο, ενδιάμεσες καρναβαλικές εκδοχές του μέσα και του έξω συλλαμβάνουν τον χώρο ως μία διαρκή ανάπραξη μεταξύ χρηστών αλλά και μεταξύ σχεδιαστών και χρηστών, ανάμεσα στη σχεδιαστική εκλογίκευση και στην ενεργό καθημερινότητα (Pantelidou, 2021). Στη διπλής κατεύθυνσης διαδρομή του-ιδιωτικού-μέσα-στο-δημόσιο και στους συνεχείς αναπροσδιορισμούς του μέσα και του έξω, του ατομικού και του κοινωνικού, του καθημερινού και του θεσμικού, μπορεί κανείς να ανιχνεύσει τις προσωρινές ισορροπίες ανάμεσα στην υπεραφθονία του ανοίγματος και την ισοδυναμία της επικοινωνίας. Εξάλλου, ο ηρωισμός της Αντιγόνης, που δεν δέχεται την αλληλεγγύη της αδερφής της και θυσιάζεται προκειμένου να αποκαλύψει το άδικο του βασιλιά, ίσως τελικά να έχει μικρότερη σημασία από ό,τι ομάδες ατόμων που επιδιώκουν να μετασηματίσουν την πολιτική εξουσία και να ζήσουν μια ζωή άξια να βιωθεί (Butler, 2014).

Το όριο ως όρος ανοικτότητας

Στην κατεύθυνση μιας αρχιτεκτονικής που προσανατολίζεται στη δημιουργία χώρων συνύπαρξης των έτερων, η πρότασή μας εδώ αφορά σε μια διεσταλμένη ερμηνεία της έννοιας του ορίου ως κριτικού ανοίγματος στον άλλο: σε διφυγή απόσταση από κάθε εκδοχή αποκλεισμού, το όριο μπορεί να εισαγάγει έναν ελάχιστο όρο κριτικής, ένα ελάχιστο *κριτήριο*, αναγκαίο για την ελεύθερη και δίκαιη συνύπαρξη των έτερων. Σε μία τέτοια κατανόηση, το όριο υφαίνει ποιότητες ενδιάμεσων χωρικοτήτων, όπου συγκλίσεις και συγκρούσεις βρίσκουν τόπο.

Στο πλαίσιο αυτό προτείνουμε εδώ τη θεώρηση του ορίου ως *ανοικτού πέρατος*. Ενώ η έννοια του ορίου καταδεικνύει τα εκατέρωθεν μέρη ως άσχετα μεταξύ τους, το πέρας αναγνωρίζει την *κοινότητα* των όντων και, με την έννοια αυτή, όχι μόνο τα χωρίζει, αλλά και τα διακρίνει ως όρους που έχουν κάτι κοινό: Το περατό, ως άλλο από το περιορισμένο, περιέχει εγγενώς το όριό του, το όριο δεν είναι εξωτερικό προς αυτό και, με την έννοια αυτή, το πέρας συγκροτεί τα περατά αντικείμενα όχι σε διαστολή μεταξύ τους, αλλά διακρίνοντάς τα ως μέρη ενός κοινού πεδίου κι έτσι μη χωρίζοντάς τα πλήρως (Φαράκλας, 2017). Το πέρας—ο όρος *Schranke* αντί του *Grenze*, στη διάκριση του Kant—αναφέρεται σε μη παγιωμένο μέγεθος, το οποίο υπόκειται σε μετασχηματισμό μέσα στον χρόνο (Ferrarin, 2016). Υπογραμμίζοντας την περατότητα ως εμμενή ιδιότητα του χώρου διά του ορίου του, υπενθυμίζουμε ότι οι εκατέρωθεν χώροι και πληθυσμοί, που φέρουν τα δικά τους καθένας χαρακτηριστικά, βρίσκονται πάντα σε κοινωνία και, επομένως, μπορούν να ξεπερνούν τους αποκλεισμούς και να επικοινωνούν, ενώ η ανοικτότητα εισάγει έναν πρακτικό όρο της δυνατότητας αυτής. Συνολικά, το ανοικτό πέρας, καθώς υποβάλλει σε μία επικοινωνήσιμη διακριτότητα τα δύο μέρη, εισάγει ένα ελάχιστο κριτήριο στον χώρο ως αφετηρία και προτροπή για την επικοινωνία.

Κάποιες παρατηρήσεις:

Στη θεώρηση του ορίου ως ανοικτού πέρατος ο περατός χαρακτήρας του δομημένου χώρου λαμβάνεται ως δεδομένος, ταυτόχρονα ωστόσο το όριο αφορά όχι στην υλική δήλωση του πέρατος αλλά σε αυτήν της *διακοπής* του και, με την έννοια αυτή, στη συνέχεια, σύνδεση, συνομιλία με τον γειτονικό χώρο και το περιβάλλον τοπίο: το όριο ως αναστροφή του αρχιτεκτονημένου τέλους. Ως ανοικτό πέρας το όριο δεν αρνείται την περατότητα ούτε την κατάφασή της στον σχεδιασμό, ταυτόχρονα όμως δεν αναγνωρίζει κλειστότητα σε αυτήν και περαιτέρω την κατανοεί ως αφετηρία περάσματος προς τον άλλο απέναντι. Ο χώρος ανοίγεται στον όμορο διατηρώντας την ταυτότητά του ως διαφορά, διακριτός κατά τη συνεχή επαναδιαπραγμάτευση των βεβαιοτήτων στο πλαίσιο των σχέσεων που λαμβάνουν χώρα.

Το όριο ως ανοικτό πέρας παραπέμπει στην έννοια του *ενδιάμεσου χώρου* την οποία επαναπροσδιορίζει. Η θεώρηση του ανοικτού πέρατος οργανώνει το όριο ως σημείο συνάντησης των εκατέρωθεν: εκεί που τελειώνει το ένα εκεί ακριβώς, και όχι αμέσως μετά, ξεκινά το άλλο. Αν θεωρούσαμε τον ενδιάμεσο χώρο ως διακριτή περιοχή μεταξύ περατών τμημάτων, θα του αναγνωρίζαμε αυθυπαρξία και ιδιαίτερες ιδιότητες διακριτές από εκείνες των εκατέρωθεν τμημάτων, ακόμη και αν επρόκειτο για τις ιδιότητες εκείνες των εκατέρωθεν τμημάτων που συναντώνται στον ενδιάμεσο χώρο: ο ενδιάμεσος αυτός χώρος θα αποτελούσε ένα τμήμα και αυτός μεταξύ τμημάτων. Όμως, στο όριο ως ανοικτό πέρας ο χώρος τελειώνει και αρχίζει ταυτόχρονα, και

τα εκατέρωθεν μέρη συνεχονται και διακόπτονται επιβεβαιώνοντας την κοινότητά τους. Με άλλα λόγια, θεωρώντας τον ενδιάμεσο χώρο ως όριο-στοιχείο κάθε χώρου, αναγνωρίζουμε έναν αβίαστο μετασχηματισμό ποιοτήτων, μία διαδικασία ροής, καθώς τότε το όριο ενσωματώνει κάθε συμβάν στον χώρο και στον αντίστοιχο χρόνο. Ο ενδιάμεσος χώρος στην περίπτωση αυτή δεν αποτελεί διακριτή περιοχή μεταξύ περιορισμένων τμημάτων, αλλά υλοποιεί τη συνέχεια και την ασυνέχεια, την ενότητα των έτερων, χωρίς να τα συγχέει και χωρίς ο ίδιος να υβριδιοποιείται: κάθε σημείο του φέρει την ταυτότητα του μετασχηματισμού του στην αντίστοιχη χρονική στιγμή. Στην οριακή –ως ανοικτή περατότητα– ποιότητα του ενδιάμεσου χώρου αναφαίνεται η τερατώδης διαφορά, η παρέκκλιση, αντί της κανονικότητας / μη κανονικότητας περιορισμένων τμημάτων.

Περαιτέρω, η αναγνώριση στον χώρο διακριτών ποιοτήτων μέσω του ορίου ως ανοικτού πέρατος θέτει την εναρκτήρια αφετηρία για μια διαδικασία συνεχούς *ανανοηματοδότησης* του μέσα από απρόβλεπτες χρήσεις, απρόσμενες συσχετίσεις και απροσδόκητες σχέσεις, ενώ ταυτόχρονα παρέχει την ελάχιστη εκείνη βεβαιότητα, το ορθό ως αληθές, που είναι αναγκαία για τη συνειδητή επιλογή και την κριτική αποτίμηση. Πράγματι, ο Eco (1993) δείχνει πώς η ανεξέλεγκτη περιπλάνηση του νοήματος περιορίζεται στην ανάγκη μιας ισορροπίας ανάμεσα στην ερμηνεία και στα σημασιολογικά όρια που θέτει το ίδιο το έργο. Το Πραγματικό συγκροτείται σε πολλαπλές σημειακές διαρρήξεις της κατεστημένης Συμβολικής Τάξης: το γεγονός ότι πάντοτε κάτι διαφεύγει του νοήματος θα ήταν ακατανόητο, αν η πραγματικότητα δεν ήταν εννοηματοωμένη, συμβολοποιημένη. Η μετάφραση του Lacan στην πολιτική θεωρία φωτίζει ένα πεδίο συνεχούς άσκησης της δημοκρατίας, ενώ η όποια καθολίκευση της δημοκρατίας θα την καταργούσε ως τέτοια (Σταυρακάκης, 1999). Η νοηματική κένωση του αρχιτεκτονημένου χώρου έχει την έννοια της συμβολής σε έναν πολιτισμό εξάλειψης των σχέσεων κυριαρχίας-υποταγής, όμως η γενίκευση της κένωσης αυτής απομακρύνεται από το ριζοσπαστικό περιεχόμενο μιας τέτοιας στόχευσης. Το όριο ως ανοικτό πέρας εμπλέκεται στη διαρκή μετασχηματιστική διάρρηξη των νοημάτων, όχι στην κατάργησή τους, αλλά στην απομάκρυνση της ταυτοτικής κυριαρχικής παγίωσής τους.

Το νόημα δεν είναι ανεξάρτητο από τη λειτουργία του χώρου, αλλά στηρίζεται σε αυτήν και τη διανοίγει σε νέες λειτουργικές εκδοχές (Eco, 1986). Κατά τη λειτουργική του ένταξη στην καθημερινότητα των κατοίκων το όριο ως ανοικτό πέρας υπόκειται σε συνεχή *επανεπεξεργασία*, σε διαρκή άσκηση της ύπαρξής του ως στοιχείου του χώρου, του πολιτισμού, των ανθρώπων. Τα νοήματα, οι λειτουργίες και οι μορφές μεταλλάσσονται σε ακαθόριστους συνδυασμούς και το όριο μετέρχεται μιας αδιάκοπης εννοιολογικής και υλικής ανανέωσής του, ωστόσο αφενός υπάρχει,

αφετέρου διατηρεί πάντα μια ελάχιστη κατεύθυνση, αυτήν της ανοικτότητας: τόσο η μετατροπή του σε κλειστό στοιχείο, όσο και η πλήρης εξαφάνισή του καταργούν την ποιότητα του αγαπητικού ανοίγματος στον άλλο.

Περαιτέρω, ως ανοικτό το όριο προσανατολίζει το χωρικό συγκρουσιακό πεδίο στην αποδοχή της ετερότητας και, αντιστρόφως, ως πέρας συγκρατεί κριτικά την ολοκληρωτική παράδοση στον άλλο: η ανοικτότητα περιστέλλεται, καθώς προσδιορίζεται ως ποιότητα της περατότητας, από μία οπτική γωνία επιβεβαιώνεται καταργώντας τον εαυτό της. Με την έννοια αυτή, το όριο ως ανοικτό πέρας αναλαμβάνει μια κριτική λειτουργία στον χώρο χωρίς την περιαγωγή του σε έναν νέο κανόνα, στην παγίωση ενός νέου τύπου. Στο πλαίσιο μιας συνεχούς κριτικής επανεπεξεργασίας του ορίου, η ανοικτότητα ανάγεται σε όρο διατήρησης της προσωρινότητας στην ισορροπία της σχέσης μεταξύ αγάπης και δικαιοσύνης.

Επίλογος

Είναι δύσκολο να εγγράψει κανείς την ασταθή έτσι κι αλλιώς σχέση αγάπης και δικαιοσύνης στην αρχιτεκτονική, αλλά όταν κάποιος «μπαίνει από μια πόρτα και ξαναβγαίνει από μια άλλη» (Rocha στο Frampton, 2009) και αυτό γενικεύεται σε συνθήκη της πόλης, τότε ο χώρος γίνεται κοινός και ανοίγεται στην κοινή εμπειρία και τον «συγκερασμό των οριζόντων» (Bauman, 2017/2007). Η Hannah Arendt (1986/1958) επιμένει ότι η *πόλις*, όταν οι άνθρωποι ζουν μαζί, είναι προϋπόθεση δύναμης. Κατά την Arendt, μέσω της ομιλίας και της πράξης, οι άνθρωποι αποκαλύπτονται ο ένας στον άλλο ως άνθρωποι μοναδικοί – αντί απλώς διαφορετικοί: αυτή η μοναδικότητα καθενός ως όρος της «πολλότητας» του ανθρώπινου κόσμου συνιστά δυνατότητα αρχής, προοπτική του απροσδόκητου και του νέου. Το όριο ως ανοικτό πέρας διακρίνει τη μοναδικότητα αυτών που χωρίζει, αναγνωρίζοντας, ωστόσο, την κοινότητά τους και προτρέποντας σε συνύπαρξη και επικοινωνία. Η ανοικτή περατότητα ως ποιότητα του χώρου αποδίδει «χαρακτήρα» –εύπλαστο, ανταλλάξιμο, μεταβλητό– ως όρο έναρξης, αφετηρία πράξης. Στο πλαίσιο αυτό, το όριο αφίσταται από την απολιθωματική συμβολή σε μία αστικότητα της ομοιότητας και διανοίγει ένα πεδίο ενεργητικής, συλλογικής συνύπαρξης της ετερότητας. Στην απαίτηση ενός χωρικού ήθους της δικαιοσύνης, θα πρέπει να σκεφτούμε το όριο ως την ελάχιστη εκείνη βεβαιότητα που με τη συνεχή απροκαθόριστη επανεπεξεργασία της κατά τη χρήση επιτρέπει την κίνηση προς τα μπρος. Άλλωστε, το λακανικό πέραςμα, το τέλος της ανάλυσης, δεν συνιστά άλλο από έναυσμα μιας ακόμη επιλογής.

Βιβλιογραφία

- Arendt, H. (1986/1958). *Η ανθρωπίνη κατάσταση*. Μτφρ. Σ. Ροζάνη, Γ. Λυκιαρδόπουλου. Αθήνα: Γνώση.
- Bakhtin, M. (2017/1968). *Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του. Για τη λαϊκή κουλτούρα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης*. Μτφρ. Γ. Πινακούλας. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Bakhtin, M. (2000/1963.) *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*. Μτφρ. Α. Ιωαννίδου. Αθήνα: Πόλις.
- Bakhtin, M. (1980/1978). *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*. Μτφρ. Γ. Σπανός. Αθήνα: Πλέθρον.
- Baudrillard, J. (2002). *The singular objects of architecture*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Bauman, Z. (2017/2007). *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας* Μτφρ. Κ. Γεώργιας. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Bauman, Z. (2002/1997). *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*. Μτφρ. Γ. Ι. Μπαμπασάκης. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Blakely, E. & Snyder, M. G. (1997). Divided we fall: Gated Communities in the United States. Στο N. Ellin, E. J. Blakely (επιμ.), *Architecture of Fear* (σσ. 85-99). Νέα Υόρκη: Princeton Architectural Press.
- Borden, I. & Rendell, J. (επιμ.) (2000). *Intersections: Architectural Histories and Critical Theories*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Butler, J. (2014). Η αντίσταση πέρα από το αφήγημα της ανδρείας και της θυσίας. Στο Ε. Τζελέπη (επιμ.), *Αντινομίες της Αντιγόνης. Κριτικές θεωρήσεις του πολιτικού*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Deleuze, G. (2002/1962). *Ο Νίτσε και η φιλοσοφία*. Μτφρ. Γ. Σπανός. Αθήνα: Πλέθρον.
- Δοξιάδης, Κ. (2008). *Ανάλυση λόγου. Κοινωνικο-φιλοσοφική θεμελίωση*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Dripps, R. D. (1997). *The first house: Myth, paradigm, and the task of architecture*. Λονδίνο και Κέμπριτζ, MA: MIT Press.
- Eagleton, T. (2017/1975). Not just anybody: The limits of critique by R. Felski. *London Review of Books*, 39 (1).
- Eco, U. (1986). Function and sign: The semiotics of architecture. Στο M. Gottdiener, A. Ph. Lagopoulos (επιμ.), *The city and the sign: An introduction to urban semiotics* (σσ. 54-85). Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Eco, U. (1993). *Τα όρια της ερμηνείας*. Β' έκδοση, μτφρ. Μ. Κονδύλη. Αθήνα: Γνώση.
- Eisenman, P. (2003). *Blurred Zones*. Νέα Υόρκη: The Monacelli Press.
- Eisenman, P. (2000). Autonomy and the will to the critical. *Assemblage*, 41: 90-91.

- Eisenman, P. (1984). The end of the classical: The end of the beginning, the end of the end. *Perpecta*, 21, 154-173.
- Ferrarin, A. (2016). Reason in Kant and Hegel. *Kant Yearbook*, 8 (1): 1-16.
- Foucault, M. (2016/1994). *Ο στοχασμός του έξω. Για τον Μωρίς Μπλανσό*. Β' έκδοση, μτφρ. Β. Πατσογιάννης. Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (2011/1975). *Οι μη κανονικοί. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας, 1974-1975*. Μτφρ. Σ. Σιαμανδούρας. Αθήνα: Εστία.
- Foucault, M. (2003/1984). *Τι είναι Διαφωτισμός;*, Μτφρ. Σ. Ροζάνης. Αθήνα: Έρασμος.
- Foucault, M. (1993/1966). *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*. Μτφρ. Κ. Παπαγιώργης. Αθήνα: Πλέθρον.
- Frampton, K. (2009). *Μοντέρνα αρχιτεκτονική. Ιστορία και κριτική*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Grant, J. & Mittelsteadt, L. (2004). Types of gated communities. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 31 (6): 913-930.
- Harvey, D. (2012). *Rebel cities: From the right to the city to the urban revolution*. Λονδίνο: Verso.
- Hays, M. (επιμ.) (2000). *Architecture Theory since 1968*. Λονδίνο και Κέμπριτζ, MA: MIT Press.
- Heynen, H. (1999). *Architecture and Modernity: A Critique*. Λονδίνο και Κέμπριτζ, MA: MIT Press.
- Lacan, J. (1992/1986). *The Ethics of Psychoanalysis 1959-60: The Seminar of Jacques Lacan, Book VII*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Le Corbusier, C. E. (1931). *Towards a new architecture*. Μτφρ. F. Etchells. Νέα Υόρκη: Dover.
- Leach, N. (2006). *Camouflage*. Λονδίνο και Κέμπριτζ, MA: MIT Press.
- Λέφας, Π. (2016). *Αρχιτεκτονική. Μια ιστορική θεώρηση*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Low, S. (2004). *Behind the Gates. Life, Security, and the Pursuit of Happiness in Fortress America*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Marcuse, P. (1995). Not Chaos, but Walls: Postmodernism and the Partitioned City. Στο S. Watson, K. Gibson (επιμ.), *Postmodern Cities and Spaces* (σσ. 243-253). Οξφόρδη: Blackwell.
- Νεχαμάς, Α. (2009). Επίμετρο στο *F. Nietzsche, Περί Αλήθειας και Ψεύδους υπό εξωθητική έννοια* (σσ. 71-136). Αθήνα: Εκκρεμές.
- Nietzsche, F. (2012/1872). *Η γέννηση της τραγωδίας*. Μτφρ. Ζ. Σαρίκας. Αθήνα: Πανοπτικόν.
- Nietzsche, F. (2011/1878). *Ανθρώπινο, πολύ ανθρώπινο*. Μτφρ. Ζ. Σαρίκας. Αθήνα: Πανοπτικόν.

- Nietzsche, F. (2009/1873). *Περί Αλήθειας και Ψεύδους υπό εξωθητική έννοια*. Μτφρ. Π. Γιατζάκης. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Pallasmaa, J. (2011). *The embodied image: Imagination and imagery in architecture*, Χομπόκεν, NJ: Wiley.
- Pantelidou, Ch. (2021). The spatial ethos of the carnivalesque: Urban space as ‘the-private-within-the public’. Στο R. Lastman (επιμ.), *The City and Complexity - Life, Design and Commerce in the Built Environment* (σσ. 180-187).
- Παντελίδου, Χ. (2019). *Θυρόκλειστες κοινότητες και χωροκοινωνικός αποκλεισμός. Μετασχηματισμοί μορφής και νοήματος στον σύγχρονο αστικό χώρο*. Αθήνα: Νήσος.
- Παρασκευόπουλος, Ν. (2020). *Δημοκρατία. Η δημοκρατία και η δικαιοσύνη της*. Αθήνα: Ένα.
- Παρασκευόπουλος, Ν. (2016). *Οι μέλισσες και οι λύκοι. Μελέτες ιστορίας του ελληνικού δικαίου*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Ρήγου, Μ. (2011). *Εκδοχές του νόμου. Kant, Sade, Kafka*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Ricoeur, P. (2009/1990). *Αγάπη και δικαιοσύνη*. Μτφρ. Κ. Καψαμπέλη. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Ricoeur, P. (2008/1990). *Ο ίδιος ο εαυτός ως άλλος*. Μτφρ. Β. Ιακώβου. Αθήνα: Πόλις.
- Sassen, S. (2009). Foreword: Urban Gating – One Instance of A Larger Development?. Στο S. Bagaeen, O. Uduku (επιμ.), *Gated Communities: Social Sustainability in Contemporary and Historical Gated Developments*. Τρόουμπριτζ: Cromwell Press Group.
- Sennett, R. (2015). *Μαζί. Τα τελετουργικά, οι απολαύσεις και η πολιτική της συνεργασίας*. Μτφρ. Β. Τομανάς. Αθήνα: Νησίδες.
- Σταμάτης, Κ. (2011). *Κριτική θεωρία δικαιοσύνης. Θεμελίωση αρχών*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Σταμάτης, Κ. (2007). Η συναίνεση ως εχέγγυο ορθότητας; Σκέψεις με αφορμή τον Εχθρό του λαού του Ίψεν. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 30: 131-140.
- Σταυρακάκης, Γ. (1999). *Ο Λακάν και το πολιτικό*. Μτφρ. Α. Κιουπκιολής. Αθήνα: Ψυχογίος.
- Stavrides, S. (2019). *Towards the City of Thresholds*. Νέα Υόρκη: Common Notions.
- Venturi, R. (1984/1966). *Complexity and contradiction in architecture*. Νέα Υόρκη: The Museum of Modern ARTS.
- Webster, C. (2002). Property Rights and the Public Realm: Gates, green belts, and gemeinschaft. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 29: 397-412.
- Φαράκλας, Γ. (2017). Το όριο ως ποιότητα στον Έγελο. *Τοπικά*, 13: 273-292.
- Zizek, S. (2006). *Το υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας*. Μτφρ. Β. Ιακώβου. Αθήνα: Scripta.

Abstract

The issue of otherness poses a key term in the explorations of the contemporary thought searching for paths of coexistence between people. In the field of architecture, the discourse of the other opens a broad field of views as regards the concept of the boundary, while composing multiple approaches about the relationship between the inside and the outside. Gated neighbourhoods reveal an inverted morphology of urban space emphasizing interiority. On the other hand, architectural approaches that underline the inherent split of reality seek ways of escaping boundaries and the antithesis between inside and outside, highlighting the emancipating dynamics of the Real.

This paper concerns a reflection on the boundary, with the aim of contributing to a spatial perspective oriented in openness and collectiveness. This attempt is involved in a reflective examination of the dynamics of the subject within the modern and the postmodern conception of reality: it is a fact that the world has not become more just neither based on Reason nor rejecting truth. In this context and in distance from any version of exclusion and exclusivities, we explore the conception of the boundary as a condition of conscious and active coexistence of people in open spatial arrangements.

In specific, the study of the boundary here extends in the fields of space, concepts and the subject and passes through the relationships between inside and outside, private and collective, as well as the critical mediation between love and justice, specifying the critical qualities of the intermediate space composed around these intersections. Given that boundaries are necessary for people to self-define, the discussion is about constituting openness without completely dissolving boundaries; which furthermore introduces openness as a pivotal condition of finitude. The paper concludes with the conceptualization of the boundary as open peras (greek, πέρας < περατότητα: finitude); subjecting the parts in a communicative transformable distinguishedness, the open peras introduce a criterion in space as starting point and stimulation for coexistence.

Η Χαρίκλεια Παντελίδου σπούδασε Αρχιτεκτονική και Κοινωνικές Επιστήμες και είναι Διδάκτορας του Τμήματος Αρχιτεκτονικής του ΑΠΘ. Το ερευνητικό έργο της αφορά σε διεπιστημονικές κριτικές προσεγγίσεις του χώρου και της αρχιτεκτονικής. Διδάσκει στο Τμήμα Εσωτερικής Αρχιτεκτονικής στο Διεθνές Πανεπιστήμιο Ελλάδος.

Μαθηματικά: Ανακάλυψη ή Εφεύρεση;

Πέτρος Δ. Δαμιανός

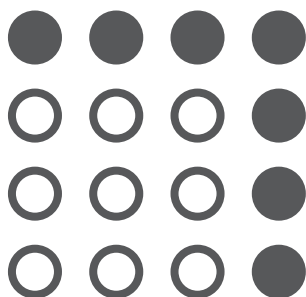
Περίληψη

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να παρουσιάσει τον προβληματισμό σχετικά με το ερώτημα αν τα Μαθηματικά συνιστούν ανακάλυψη ή εφεύρεση, αναφερόμενο σε μερικές νησίδες της ιστορικής διαδρομής μέσα από την οποία εκφράστηκε αυτός ο προβληματισμός. Να καταδείξει, πατώντας σε αυτές τις νησίδες, ποια από τις δύο αυτές απόψεις είναι τελικά η κυρίαρχη στην εποχή μας και με πώς αυτή η άποψη διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο σκέπτεται ο σύγχρονος άνθρωπος για την αξιοπιστία της γνώσης που κατέχει.

Μαθηματικά: Ανακάλυψη ή Εφεύρεση;

Το τι είναι τα Μαθηματικά συνιστά ένα ερώτημα που προβληματίζει τον άνθρωπο από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας. Πρώτοι το αντιμετώπισαν οι Πυθαγόρειοι, οι οποίοι αποφάνθηκαν ότι ο κόσμος είναι Μαθηματικά. Αυτό, βέβαια, είναι ένας πολύ παράξενος ισχυρισμός, ειδικά για τον άνθρωπο της εποχής μας και, για να μη θεωρούμε αυτήν την άποψη των Πυθαγορείων μία πρωτόγονη και αυθαίρετη ιδέα, καλό είναι να αναφέρουμε πως σύγχρονοί μας διάσημοι μαθηματικοί υιοθετούν αυτήν τη θέση. Πρόσφατα ο αστρονόμος Τέγκμαρκ (Tegmark Max Erik 1967-) έγραψε ένα βιβλίο με τον τίτλο «Το μαθηματικό μας Σύμπαν» (Tegmark, 2014), εννοώντας ότι, πριν ακόμα δημιουργηθεί η γνωστή μας ύλη, οι 11 διαστάσεις της θεωρίας των

υπερχορδών που δημιούργησαν το δικό μας σύμπαν είχαν «τυλιχτεί» με τέτοιες αναλογίες, ώστε τελικά να προκύψει το σύμπαν μέσα στο οποίο ζούμε. Αν, λοιπόν, αναλογίες «τυλιγμάτων» των 11 υπαρχουσών διαστάσεων ευθύνονται για τη δημιουργία του σύμπαντός μας, το σύμπαν μας είναι μαθηματικό και εμείς προσπαθούμε

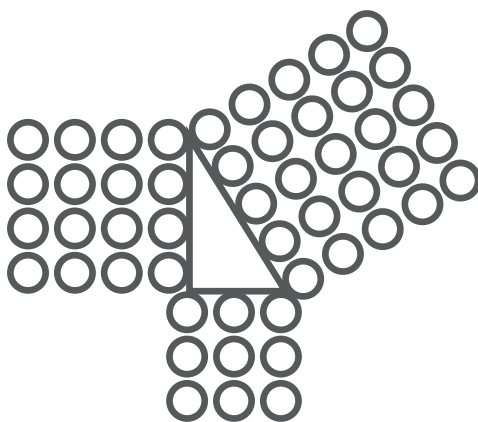
Σχήμα 1:

Άθροισμα περιττών αριθμών

να ανακαλύψουμε τις μαθηματικές αναλογίες πάνω στις οποίες αυτό κτίστηκε.

Οι Πυθαγόρειοι, βέβαια, λέγοντας ότι ο κόσμος μας είναι Μαθηματικά, εννοούσαν κάτι διαφορετικό από αυτό που εννοεί ο Τέγκμαρκ. Όταν οι Πυθαγόρειοι έκαναν αριθμητική, μετρούσαν ψηφίδες, δηλαδή μικρά βότσαλα. Η καταμέτρηση αυτών των ψηφίδων τούς οδήγησε σε θεωρήματα της αριθμητικής αλλά και της γεωμετρίας, όπως το Πυθαγόρειο Θεώρημα. Για παράδειγμα, ένα θεώρημα της αριθμητικής από αυτά που ανακάλυψαν είναι ότι το άθροισμα διαδοχικών περιττών αριθμών ισούται με το

τετράγωνο ενός φυσικού αριθμού, π.χ. $1 + 3 + 5 + 7 = 4^2$ (βλ. Σχήμα 1). Αυτό το θεώρημα της αριθμητικής γίνεται προφανές, εάν επάνω σε ένα επίπεδο τοποθετήσεις ψηφίδες που σχηματίζουν τετράγωνα. Επίσης, το Πυθαγόρειο Θεώρημα γίνεται προφανές, εάν πάλι επάνω σε ένα επίπεδο τοποθετήσεις ένα ορθογώνιο τρίγωνο, και στην κάθε του πλευρά δημιουργήσεις με ψηφίδες από ένα τετράγωνο. Το άθροισμα των ψηφίδων κάθε τετραγώνου υπακούει στο γνωστό μας Πυθαγόρειο Θεώρημα $a^2 = b^2 + c^2$ (Barnes, 1982). Για παράδειγμα, $5^2 = 4^2 + 3^2$ (βλ. Σχήμα 2). Οι Πυθαγόρειοι, λοιπόν, προκειμένου να δικαιολογήσουν τη σύμπτωση της αριθμητικής με αυτά που συνέβαιναν στις ψηφίδες του κόσμου μας, συμπέραναν ότι ο κόσμος μας ολόκληρος απαρτίζεται από μικρές αόρατες ψηφίδες, τεμνόμενες επ' άπειρον. Έτσι, η αριθμητική περιγράφει τον κόσμο, αφού δεν κάνει τίποτα άλλο από το να μελετά/απαριθμεί τις ψηφίδες αυτές και να βρίσκει τις σχέσεις που έχουν μεταξύ τους τα αντικείμενα του κόσμου αλλά και αποστάσεις στον ίδιο τον χώρο. Ήταν οι πρώτοι, δηλαδή, που ισχυρίστηκαν ότι

Σχήμα 2: Πυθαγόρειο Θεώρημα

ζούμε σε έναν ψηφιακό κόσμο και μπορούμε με τα Μαθηματικά να ανακαλύπτουμε αληθείς προτάσεις που τον περιγράφουν. Υπό αυτήν την έννοια, υποστήριζαν ότι ο κόσμος μας είναι Μαθηματικά (Zhmd, 2012).

Υπό αυτό το πρίσμα, λοιπόν, αυτό που έκαναν οι Πυθαγόρειοι ήταν κάτι σαν τη σημερινή μας Φυσική. Όμως, αυτοί έβρισκαν μαθηματικούς νόμους που διέπουν τις ψηφίδες, οι οποίες βρίσκονταν μπροστά τους, ενώ η σημερινή Φυσική βρίσκει νόμους που διέπουν γενικότερα τον φυσικό κόσμο και διατυπώνει αυτούς τους νόμους με Μαθηματικά. Οι Πυθαγόρειοι διατύπωναν με Μαθηματικά τους νόμους, δηλαδή τις κανονικότητες, τις επαναλαμβανόμενες αλληλουχίες, στις οποίες έβλεπαν να υπακούουν, ακριβώς, οι ψηφίδες. Έτσι, κατά μία έννοια, ήταν οι πρώτοι που έκαναν/εφάρμοζαν τη Φυσική με τον ίδιο τρόπο που την κάνουμε/εφαρμόζουμε και εμείς μετά τον Γαλιλαίο. Αφού, λοιπόν, για τους Πυθαγορείους τα Μαθηματικά ήταν πάντα μία περιγραφή κάποιας «περιοχής» του κόσμου, ήταν γι' αυτούς και ένας τρόπος να περιγράψουμε τον κόσμο. Η ακριβής σύμπτωση των συμπερασμάτων στα οποία κατέληγαν μέσω των Μαθηματικών με ό,τι συνέβαινε στον ίδιο τον κόσμο, τούς έκανε να ισχυρίζονται ότι ο κόσμος μας είναι Μαθηματικά. Έτσι, με τα Μαθηματικά, κατά τους Πυθαγορείους, ανακαλύπτουμε τον κόσμο.

Δεν υπέπεσε, όμως, σε αντιφάσεις μόνο η οντολογία των Πυθαγορείων για τους αριθμούς, αλλά και τα ίδια τα Μαθηματικά τους υπέπεσαν σε παράδοξα, τα οποία ανέδειξαν ακόμα και σύγχρονοί τους, όπως ο Ζήνωνας ο Ελεάτης. Αυτό, όμως, που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αμφισβήτηση της σχολής τους ήταν η ασυνέπεια του ορισμού του αριθμού που είχαν διατυπώσει (Zhmd, 1992). Δεν μπόρεσαν να ορίσουν τους ασύμμετρους αριθμούς, όπως την τετραγωνική ρίζα του 2, οπότε δεν μπόρεσαν να περιγράψουν κάποια μήκη του κόσμου μας μέσω των αριθμών. Μια απόσταση με μήκος ίσο με την τετραγωνική ρίζα του 2 της μονάδας μέτρησης που διαθέτουμε υπάρχει στον κόσμο, αφού είναι η διαγώνιος ενός τετραγώνου με πλευρά 1, αλλά δεν μπορεί να περιγραφεί με έναν κλασματικό αριθμό. Αυτό έχει ως συνέπεια να μπορείς να βρεις μία απόσταση στον χώρο που δεν μπορεί να περιγραφεί με τους αριθμούς. Οπότε, ο ισχυρισμός τους ότι ο κόσμος μας είναι αριθμοί φάνηκε ασυνεπής. Αυτό το γεγονός (γύρω στο 450 π.Χ.) άφησε εκτεθειμένη τη σχολή των Πυθαγορείων και αναζωπύρωσε το θέμα του τι είναι τελικά τα Μαθηματικά και αν αυτά πράγματι σχετίζονται με τον κόσμο, ώστε να θεωρούμε ότι με αυτά ανακαλύπτουμε τον κόσμο.

Ο Πλάτωνας, προκειμένου να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα και επειδή κατά πολλούς ανήκε και αυτός στη σχολή των Πυθαγορείων, ισχυρίστηκε, επίσης, ότι αυτό που μας δηλώνουν τα Μαθηματικά είναι κάτι που πραγματικά συμβαίνει στον κόσμο και μπορούμε να το ανακαλύψουμε μόνο με τον νου, με τη λογική, και το «μόνο» είναι ένας ακόμα λόγος που μας κάνει να ονομάζουμε τη θέση του ορθολογισμού

(Plato, Republic, Trans. 1961: Book 7: 510d)· κάτι που συμβαίνει, όμως, όχι κατ' ανάγκη και μόνο στον κόσμο της καθημερινής μας ζωής, αλλά κάτι που συμβαίνει γενικά στον κόσμο ή, με άλλα λόγια, στον ιδανικό κόσμο (Plato, Republic, Trans. 1961: Book 7: 527a).

Όπως εμείς σήμερα αναφερόμαστε στον φυσικό νόμο ως μία κανονικότητα η οποία ισχύει σε έναν ιδανικό κόσμο, με τον ίδιο τρόπο ο πλατωνισμός, που ως συνέχεια των θέσεων του Πλάτωνα ανθεί μέχρι τις μέρες μας, αναφέρεται στα Μαθηματικά ως κανονικότητες οι οποίες ισχύουν γενικά στον κόσμο, σε έναν ιδανικό κόσμο. Όπως κάνοντας ένα πείραμα, για να επιβεβαιώσεις τον νόμο του Κουλόμπ, διαπιστώνεις ότι αυτός δεν ισχύει με ακρίβεια στον κόσμο της καθημερινότητάς μας, αλλά μόνο αλλοιωμένος, παραμορφωμένος και, αν θέλεις να προσεγγίσεις πολύ αυτό που δηλώνει ο συγκεκριμένος νόμος, θα πρέπει να αποκαθάρεις τα φορτία που προτίθεται να μελετήσεις σύμφωνα με τον νόμο αυτόν όσο γίνεται περισσότερο από άλλες αλληλεπιδράσεις, έτσι, με κάποιον ανάλογο τρόπο, όταν ο Πλάτωνας έκανε γεωμετρία, θεωρούσε ότι τα συμπεράσματά του αναφέρονται σε έναν ιδανικό κόσμο, δηλαδή σε έναν ιδανικά επίπεδο χώρο, στον οποίο ο ανθρώπινος νους μπορεί να φανταστεί περιοχές του οριοθετημένες από απείρως λεπτές γραμμές, ιδανικές ευθείες, ιδανικούς κύκλους και τα λοιπά...

Για τον Πλάτωνα τα Μαθηματικά ήταν μία δραστηριότητα με την οποία ο ανθρώπινος νους μπορούσε να συλλάβει, κατά μια έννοια, δομές του χώρου στην ιδανική τους μορφή (Plato, Republic, Trans. 1961: Book 7: 525). Για τον λόγο αυτόν οι πλατωνιστές πιστεύουν ότι με τα Μαθηματικά ανακαλύπτουμε βαθιές δομές επάνω στις οποίες χτίστηκε ο κόσμος μας. Ανακαλύπτουμε, για παράδειγμα, τις σχέσεις των αποστάσεων, οι οποίες βρίσκονται μέσα σε μια ευρύτερη περιοχή του χώρου που περιβάλλεται από ένα τετράγωνο. Υπό αυτήν την έννοια, τα συμπεράσματα των Μαθηματικών αφορούν σε πράγματα που υπάρχουν εκεί έξω, πριν ακόμα τα Μαθηματικά λάβουν χώρα μέσα στον νου του ανθρώπου. Έτσι, τα Μαθηματικά μάς πληροφορούν για το τι συμβαίνει έξω στον κόσμο, ακόμα και αν οι περιοχές του, στις οποίες αναφέρονται, δεν είναι μπροστά μας. Οπότε οι μαθηματικές οντότητες, όπως το ορθογώνιο τρίγωνο, υπάρχουν έξω στον κόσμο –όπως, για παράδειγμα, υπήρχε και ο νόμος του Κουλόμπ πριν τον ανακαλύψουμε– αφού έξω στον κόσμο υπάρχει μία περιοχή η οποία μπορεί να περικλείεται από νοητές γραμμές που συνιστούν ένα ορθογώνιο τρίγωνο. Έτσι, με τα Μαθηματικά ανακαλύπτουμε τον απώτερο από εμάς κόσμο, δεν περιγράφουμε απλώς τι συμβαίνει μπροστά μας.

Το ίδιο, βέβαια, για τους πλατωνιστές συμβαίνει και με τους αριθμούς. Δηλαδή, ο αριθμός 2 δεν είναι απλώς το 1 και 1 ακόμα. Έχουμε δύο μάτια, δεν έχουμε 1 και 1 μάτι. Γιατί με τα δύο μάτια βλέπουμε τον κόσμο μας τρισδιάστατο, ενώ αν είχαμε απλώς

ένα και ακόμα ένα μάτι, το αποτέλεσμα της άποψης που θα είχαμε για τον κόσμο θα ήταν διαφορετικό. Οπότε, ακόμα και για τους σύγχρονους πλατωνιστές, όπως και για τον Πλάτωνα, ο αριθμός 2 δεν είναι απλώς ένα ανθρώπινο νοητικό σχήμα, αλλά υπάρχει. Δεν είναι απλώς το 1 και άλλο 1, αφού ως δομή του κόσμου το 2 έχει διαφορετικά αποτελέσματα από το 1 και άλλο 1. Το ίδιο συμβαίνει με το 4, αφού με τα 4 πόδια ένα ζώο κινείται τελείως διαφορετικά απ' ό,τι θα κινούνταν με τρία πόδια. Επομένως, το 4 είναι κάτι που υπάρχει στον κόσμο, ως στοιχείο μιας δομής, ως κανονικότητα, όχι κάτι που υπάρχει αποκλειστικά και μόνο στον κόσμο της καθημερινής μας ζωής, αλλά κάτι που υπάρχει γενικά μέσα στη δομή του κόσμου. Αυτήν την απώτερη δομή του κόσμου θεωρούν οι πλατωνιστές, ακόμα και στις μέρες μας, ότι διερευνούν τα Μαθηματικά και την ανακαλύπτουν οι άνθρωποι μέσα από αυτά. Μέσα από μια παρόμοια οπτική δηλώνουν πλατωνιστές (με μικρό π), στρουκτουραλιστές και οντολογικοί ρεαλιστές για τις μαθηματικές οντότητες, σύγχρονοί μας διάσημοι φιλόσοφοι των Μαθηματικών όπως ο Σαπίρο (Shapiro, 2000), ο Ρέσνικ (Resnik, 1988) και άλλοι.

Ο Αριστοτέλης διαχώρισε τη θέση του από τον δάσκαλό του τον Πλάτωνα. Δεν θεωρούσε ότι τα Μαθηματικά μάς φανερώνουν κρυμμένες δομές κάποιου ιδανικού κόσμου ή του κόσμου μέσα στον οποίο και εμείς συμμετέχουμε ως άνθρωποι. Θεωρούσε ότι μία μαθηματική οντότητα είναι απλώς μία αφαίρεση που κάνει ο άνθρωπος νους σε αυτό που συλλαμβάνει με την εμπειρία (Apostle, 1952). Η σφαίρα ως μαθηματική οντότητα είναι μία αφαίρεση που κάνει ο νους, όταν βλέπει μία χάλκινη σφαίρα που είναι μπροστά του. Έτσι, κατά τον Αριστοτέλη, με τα Μαθηματικά δεν ανακαλύπτουμε κρυμμένες δομές του ιδανικού κόσμου, αλλά περιγράφουμε αφαιρετικά αυτά που συμβαίνουν γύρω μας στην καθημερινή μας ζωή (Annas, 1976). Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, είναι ο πρώτος ο οποίος διατυπώνει την άποψη ότι τα Μαθηματικά είναι μια αφαίρεση που επιτελείται μέσω της ανθρώπινης εμπειρίας. Δεν είναι κατ' ανάγκη μία δραστηριότητα που μας φανερώνει βαθιές δομές του κόσμου. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τα Μαθηματικά αντικείμενα δεν υπάρχουν με τον τρόπο που ισχυρίζεται ο Πλάτωνας.

Ο Μιλ (Mill John Stuart, 1806-1873) το 1843, λίγο μετά τον Καντ (Kant Immanuel, 1724-1804), επέμενε να υποστηρίζει για τα Μαθηματικά αυτό το οποίο είχε αρχικά υποστηρίξει ο Αριστοτέλης, αλλά σε ακόμα πιο ακραία μορφή. Υποστήριζε ότι τα Μαθηματικά δεν έχουν a priori χαρακτήρα και στηρίζονται αποκλειστικά στην εμπειρία (Mill, 1973: 257). Ισχυρίστηκε ότι σε κάποιον άλλο κόσμο το 7 και 5 δεν κάνει κατ' ανάγκη 12, ούτε ακόμα και για ένα ον σαν τον άνθρωπο. Ισχυρίστηκε ότι τα Μαθηματικά απλώς καταγράφουν αυτά που τους υποβάλλει η εμπειρία και θα μπορούσε να ήταν τελείως διαφορετικά, αν η εμπειρία και μόνο η εμπειρία ήταν τελικά διαφορετική. Επειδή δεν έδωσε επαρκή παραδείγματα, ώστε να μπορεί να

μας πείσει γι' αυτό, υπέστη μεγάλη κριτική από πολλούς μαθηματικούς και πολλές φιλοσοφικές σχολές Μαθηματικών. Έτσι, δέχτηκε πολύ μεγάλη κριτική από τη σχολή που δημιούργησε ο Φρέγκε (Frege Friedrich Ludwig Gottlob, 1848 - 1925), τον Λογικισμό, ο οποίος ισχυρίστηκε ότι τα Μαθηματικά είναι καθαρά αναλυτικές προτάσεις, δηλαδή προτάσεις που δεν σχετίζονται καθόλου με την εμπειρία και μπορούν να προκύψουν κατευθείαν από τη λογική. Δέχτηκε, επίσης, κριτική από τη φιλοσοφική σχολή για τα Μαθηματικά που δημιούργησε ο Χίλμπερτ (Hilbert David, 1862 – 1943), τον Φορμαλισμό, ο οποίος υποστήριζε ότι τα Μαθηματικά είναι απλώς ένα σύνολο συμβόλων στο χαρτί, με συγκεκριμένους κανόνες συσχέτισής τους, ένας τρόπος να τυποποιούμε κάποιες σκέψεις μας, εντελώς ανεξάρτητος από το τι συμβαίνει στην εμπειρία. Είναι κάτι σαν ένα παιχνίδι που κατασκευάζουμε και εκ των υστέρων αντιστοιχίζουμε στην εμπειρία, δηλαδή μια εφεύρεση και όχι μια ανακάλυψη.

Παρά τη δριμεία κριτική που υπέστη ο εμπειρισμός του Μιλ για τα Μαθηματικά, πολλοί σύγχρονοί μας καταξιωμένοι φιλόσοφοι των Μαθηματικών, όπως μεταξύ άλλων ο Κουάιν (Quine, W. V. O, 1908-2000) και η Μάντυ (Maddy, Penelope, 1950-) υποστήριξαν τη θέση του. Σύμφωνα με τον Κουάιν, η μόνη αποδεικτική μαρτυρία σχετικά με οποιαδήποτε θεωρία που φτιάχνουμε για τον κόσμο είναι η αισθητηριακή εμπειρία (Shapiro, 2000: 23) και, επιπλέον, δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ αναλυτικών και συνθετικών προτάσεων. Κατά τον Κουάιν (Quine, 1951), δεν υπάρχουν καθαρά αναλυτικές προτάσεις, δηλαδή προτάσεις που να είναι αληθείς μόνο λόγω του νοήματός τους. Θα μπορούσαμε, δηλαδή, να αρνηθούμε ακόμα και το ότι όλοι οι εργένηδες είναι άγαμοι ή $6 = 6$. Ο Κουάιν υποστηρίζει πως ακόμα και τέτοιου τύπου εμπειρίες που αντιβαίνουν στην υπάρχουσα λογική είναι πιθανές. Θεωρεί ότι το $7 + 5 = 12$ δεν ισχύει σε όλους τους δυνατούς κόσμους, αλλά στον δικό μας κόσμο.

Επιπροσθέτως, ενώ η άποψη του Μιλ απέτυχε εξαιτίας της περιορισμένης επιστημολογίας του, ο Κουάιν (Quine, 1981) έχει προτείνει έναν ολισμό και μέσα από αυτόν τον ολισμό επιτίθεται στο *a priori*. Η φιλοσοφία των Μαθηματικών του Μιλ κλονίστηκε, γιατί αφορούσε μόνο σε απλά Μαθηματικά, όπως στοιχειώδη γεωμετρία και μικρά αριθμητικά αθροίσματα. Όμως, ενώ ο εμπειρισμός του Κουάιν είναι εξίσου αδιάλλακτος με τον εμπειρισμό του Μιλ, η επιστημολογία των Μαθηματικών του είναι πιο εκλεπτυσμένη, προσαρμόζοντας πολλά, αν και όχι όλα, από τα σύγχρονα Μαθηματικά. Όπως και ο Μιλ, ο Κουάιν υποστηρίζει ότι ουσιαστικά καμία γνώση δεν υφίσταται *a priori*. Πολλοί θεωρούν ότι η διαφορά μεταξύ των Μαθηματικών και της Φυσικής είναι ότι για τα πρώτα δεν μπορούμε να φανταστούμε τουλάχιστον τις απλές μαθηματικές αλήθειες να είναι διαφορετικές. Δεν μπορούμε να διανοηθούμε ότι το $7 + 5$ είναι οτιδήποτε άλλο εκτός από 12. Αυτό, ωστόσο, για τον Κουάιν είναι ένα ψυχολογικό γνώρισμα της ανθρώπινης φύσης, όχι μία βαθιά μεταφυσική ενόραση

της φύσης της μαθηματικής αλήθειας (Shapiro, 2000: 238). Παρ' όλα αυτά, οδηγεί μερικούς φιλοσόφους στο να συμπεραίνουν λανθασμένα ότι η μαθηματική αλήθεια είναι αναγκαία, όπως και το $1 + 1 = 2$. Αντίθετα, ο Κουάιν συμπράττει με τον Μιλ στην άποψη ότι τα Μαθηματικά σε τελική ανάλυση στηρίζονται στην παρατήρηση. Το $1 + 1 = 2$ είναι μία εμπειρία που έχουμε στον δικό μας κόσμο και επάνω στην οποία έχουμε στηρίξει τα Μαθηματικά. Όμως, πώς θα μπορούσε να συμβεί αυτό; Ας το δούμε με ένα παράδειγμα:

Το 3300 μ.Χ., όταν οι άνθρωποι κατάφεραν να κάνουν μεγάλα ταξίδια στο διάστημα, ανακάλυψαν έναν πλανήτη ο οποίος είχε μία μεγάλη κοιλότητα γεμάτη με νερό. Σε αυτό το νερό υπήρχε ένα τεράστιο σμήνος εντόμων και μόνο ένας πολύ μεγαλύτερός τους οργανισμός, που οι επιστήμονες ονόμασαν Μόνο και ο οποίος τρεφόταν από αυτά. Ο Μόνος είχε ένα πολύ μακρύ άκρο με το οποίο μπορούσε να συλλαμβάνει έντομα και να τα φέρνει στο στόμα του και έτσι να τρέφεται και να επιζεί. Επειδή το άκρο του ήταν πολύ μακρύ και τα αισθητήρια όργανά του λειτουργούσαν πολύ αργά, όταν έπιανε 1 και άλλο 1 έντομο, ώστε να τα φέρει στο στόμα του, εν τω μεταξύ, μέσα στη «χούφτα» του άκρου του αυτά γονιμοποιούνταν και μέχρι να τα φέρει στο στόμα του είχαν γίνει 3. Για τον Μόνο 1 και 1 έκανε 3 και όχι 2. Στον χώρο όπου ζούσε δεν υπήρχαν βότσαλα, πετραδάκια, ψηφίδες. Υπήρχαν μόνο έντομα με τα οποία μπορούσε να επιβιώνει. Οι επιστήμονες που μπορούσαν να σαρώσουν τον εγκέφαλο του Μόνου και να καταγράψουν κάθε σκέψη του διέγνωσαν ότι είχε φτιάξει Μαθηματικά στη βάση του: $1 + 1$ κάνει 3. Δεν υπήρχε *a priori* 2 στα Μαθηματικά του ούτε και στη ζωή του και γι' αυτό ούτε το $1 + 1 = 2$, το οποίο υπάρχει για μας. Δεν είχε ποτέ του την εμπειρία του 2, παρά μόνο του 1 και άλλο 1, ή την εμπειρία του 3. Υπό αυτήν την έννοια, ο Μιλ και ο Κουάιν ισχυρίζονται ότι ακόμα και τέτοιου τύπου πεποιθήσεις, όπως $1 + 1 = 2$ ή $7 + 5 = 12$, θα μπορούσαν να ήταν τελείως διαφορετικές, εάν είχαμε διαφορετικές εμπειρίες, αν ήμασταν ένα διαφορετικό είδος ζωής, χωρίς αυτό να είναι ενάντια στη λογική που θα τις συνόδευε.

Ένα παράδειγμα σαν αυτό του εξωγήινου Μόνου, ως μορφή ζωής, λοιπόν, μπορεί ίσως να υποστηρίξει τη μη *a priori* φύση των Μαθηματικών. Μπορεί να υποστηρίξει τον ισχυρισμό του Κουάιν ότι τα Μαθηματικά είναι κάτι σαν τη Φυσική και τη Χημεία, δηλαδή στηρίζονται αποκλειστικά επάνω στην εμπειρία και είναι μάλλον πιο κοντά σε αυτήν τη βάση που είχαν συλλάβει οι Πυθαγόρειοι για το τι είναι Μαθηματικά.

Η Μάντυ (Maddy, 1990) στην ίδια γραμμή σκέψης με τον Μιλ και τον Κουάιν, ενώ είναι νατουραλίστρια, συνθέτει τις απόψεις του πλατωνισμού του Γκέντελ (Gödel, Kurt Friedrich, 1906-1978) και του εμπειρισμού του Κουάιν, θέλοντας να αποφύγει τις ατέλειες και των δύο. Έτσι, επιδιώκει έναν συμβιβαστικό πλατωνισμό, δηλαδή θεωρεί ότι συμβιβάζονται αυτές οι ιδέες του Κουάιν για την εμπειρία με αυτές του Πλάτωνα

και ότι, τελικά, ανακαλύπτουμε πώς είναι ο κόσμος μας, δεν κατασκευάζουμε ένα παιχνίδι που απλώς στη συνέχεια φέρνουμε σε επαφή με αυτόν. Για τη Μάντυ (Maddy, 1997) τα μαθηματικά αντικείμενα των οποίων η ύπαρξη πρέπει να αιτιολογηθεί είναι τα σύνολα, και έτσι αποκάλεσε την άποψή της συνολοθεωρητικό ρεαλισμό. Δηλαδή, ακόμα και αν το εξωγήινο πλάσμα του παραδείγματός μας δεν γνώρισε ποτέ το σύνολο 2, θα μπορούσε μέσα από μη εφαρμόσιμα στον κόσμο του Μαθηματικά να συμπεράνει την ύπαρξή του. Έτσι, τα Μαθηματικά προκύπτουν από την εμπειρία, όπως ισχυρίζεται ο Μιλ και ο Κουάιν, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι μέσω αυτών δεν μπορούμε να έχουμε πρόσβαση σε άλλες περιοχές του κόσμου μας, αφού οποιαδήποτε μορφή ζωής προκειμένου να ζήσει θα πρέπει να έχει πρόσβαση στην έννοια του συνόλου, εξ ου και ο νατουραλισμός της. Τα Μαθηματικά, λοιπόν, αντιμετωπίζονται ως εφεύρεση από τους εμπειριστές Μιλ και Κουάιν, ενώ ως ανακάλυψη από τη Μάντυ, που επίσης ανήκει στους εμπειριστές.

Όμως, ο εμπειρισμός του Κουάιν και της Μάντυ έρχονται μετά το 1960. Μέχρι την εμφάνιση του λογικισμού από τον Φρέγκε το 1876, ο πλατωνισμός στα Μαθηματικά δεν είχε απειληθεί αρκετά, αφού ο Καντ δεν πρότεινε κάποια κατασκευασιοκρατική άποψη για τα Μαθηματικά, δεν τα έβλεπε, δηλαδή, απλώς ως δική μας κατασκευή. Ο Καντ προσπάθησε να συνενώσει τις δύο παραδόσεις, την παράδοση του ορθολογισμού που αντιπροσωπεύει ο Πλάτωνας και του εμπειρισμού που ξεκίνησε ο Αριστοτέλης, περίπου 2.000 χρόνια μετά από αυτούς. Ο Καντ ισχυρίστηκε ότι η άποψη που έχουμε ως άνθρωποι για τον κόσμο δεν προκύπτει ούτε μόνο από τη λογική ούτε μόνο από την εμπειρία, αλλά προκύπτει από μία συνεργασία της εμπειρίας και της λογικής. Για τον Καντ τα Μαθηματικά είναι συνθετικές *a priori* προτάσεις. Συνθετικές σημαίνει προτάσεις οι οποίες απορρέουν από την εμπειρία και *a priori*, κατά μια έννοια, σημαίνει ότι προηγούνται της εμπειρίας. Πώς γίνεται, όμως, τα Μαθηματικά να είναι προτάσεις που απορρέουν από την εμπειρία και ταυτόχρονα να προηγούνται αυτής; Ο Καντ θεωρεί ότι το $7 + 5 = 12$ είναι μία πληροφορία που παίρνουμε από την εμπειρία και πάνω σε αυτήν την πληροφορία στηρίζουμε τα Μαθηματικά. Ταυτόχρονα, όμως, θεωρεί ότι είμαστε έτσι «κατασκευασμένοι» ως άνθρωποι, ώστε να μπορούμε να αναγνωρίζουμε το 7 και το 5 ανεξάρτητα και πριν να έχουμε για αυτά εμπειρία. Πρέπει ένα ον σαν και εμάς να είναι δημιουργημένο έτσι, ώστε να μπορεί να αναγνωρίζει το 7 και το 5, με αποτέλεσμα τελικά αυτή η ικανότητά του να ενεργοποιηθεί από την εμπειρία. Κατά συνέπεια, αυτή η ανθρώπινη δυνατότητα να έχουμε πρόσβαση στο 7 και στο 5 υπάρχει πριν από κάθε εμπειρία. Τη φέρει ο άνθρωπος πριν από τη γέννησή του και, υπό αυτήν την έννοια, είναι *a priori*.

Α *priori* δομές τις οποίες μπορεί και αναγνωρίζει ο άνθρωπος είναι επίσης αυτές του χώρου, του χρόνου και της αιτιότητας. Δεν είναι αυτονόητο ότι 7 αντικείμενα

πρέπει να τα βλέπεις σαν ένα αντικείμενο που αποτελείται από 7 κομμάτια. Είναι με τέτοιο τρόπο δομημένος ο νους μας, ώστε να μπορεί να το κάνει αυτό. Διαθέτει ο ανθρώπινος εγκέφαλος, πριν έρθει σε επαφή με τις εμπειρίες του, αυτήν τη δυνατότητα να μπορεί να βλέπει τα 7 αντικείμενα σαν ένα και να τα προσθέτει σε ένα άλλο αντικείμενο με πλήθος μελών 5. Είναι, δηλαδή, a priori ικανότητα του ανθρώπινου μυαλού να συλλαμβάνει ως σύνολα συλλογές διακριτών αντικειμένων, τα οποία χαρακτηρίζει ως μέλη του (κάτι στο οποίο, όπως είδαμε, έδωσε μεγάλη σημασία η Μάντυ). Συνεπώς, κατά τον Καντ, το $7 + 5 = 12$ προκύπτει από τον συνδυασμό της νόησης με την εμπειρία και, με αυτήν την έννοια, τα Μαθηματικά είναι συνθετικές a priori προτάσεις. Με αυτόν τον τρόπο, ο Καντ από τη μια μεριά δικαιώνει και τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, αλλά από την άλλη κρατάει και τις αποστάσεις του και από τους δύο. Σύμφωνα με τον Καντ, οι μαθηματικές οντότητες δεν είναι ούτε αντικείμενα, όπως στον Πλάτωνα, ούτε αφαιρέσεις του νου επάνω σε εμπειρικά φαινόμενα, όπως στον Αριστοτέλη, είναι μόνο σκέψεις (intuitions) που υπάρχουν μέσα στον ανθρώπινο νου. Κάθε άλλη άποψη για τις μαθηματικές οντότητες, για τον Καντ, θα ήταν μια επισφαλής μεταφυσική υπόθεση.

Αυτή η άποψη του Καντ δεν ήταν ακυρωτική στην πλατωνική άποψη. Ο Γερμανός φιλόσοφος ισχυριζόταν μέσα από αυτή τη θέση του ότι δεν μπορούμε να γνωρίσουμε το πράγμα καθαυτό, όχι ότι δεν μπορούμε να ανακαλύπτουμε με τα Μαθηματικά δομές που πραγματικά υπάρχουν, οι οποίες όμως εμφανίζονται σε εμάς, πάντα και μόνο, με κάποιο τρόπο, με ένα συγκεκριμένο «σχήμα». Αυτή η άποψη του Καντ για τα Μαθηματικά, όμως, αν και δεν ήταν αντι-πλατωνιστική, αποτέλεσε ένα από τα κίνητρα για μια κονστρουκτιβιστική προσέγγιση των Μαθηματικών (Friend, 2007: 160), η οποία τελικά έλαβε χώρα στις αρχές του 20ού αιώνα και ήταν αυτή η πραγματικά αντίθετη άποψη με εκείνη του Πλάτωνα. Ο Φρέγκε, αν και ήταν και ο ίδιος πλατωνιστής, έγινε τελικά αυτός που δημιούργησε τη βάση για την αμφισβήτηση του πλατωνισμού, προσπαθώντας να αποδείξει ότι τα Μαθηματικά είναι αναλυτικές προτάσεις. Αναλυτικές είναι οι προτάσεις που η αλήθεια τους δεν εξαρτάται από το τι συμβαίνει στον κόσμο, αλλά από το ίδιο το νόημα που αυτές φέρουν. Έτσι, αν και δήλωνε πλατωνιστής, αποδυνάμωνε ταυτόχρονα την πλατωνιστική θέση ότι με τα Μαθηματικά ανακαλύπτουμε τον κόσμο, αφού θεωρούσε ότι τελικά δεν σχετίζονται με αυτόν. Επειδή, δε, απέτυχε η προσπάθειά του να δείξει ότι η αριθμητική απορρέει από τη λογική, οι συνεχιστές αυτής της προσπάθειάς του, ο Ράσελ (Russell, Bertrand, 1872-1970) και ο Γουάιτχεντ (Whitehead, Alfred, 1861-1947), προσπαθώντας να αποφύγουν τα παράδοξα στα οποία είχε οδηγηθεί, θεώρησαν ότι τα Μαθηματικά είναι απλώς μια γλώσσα, της οποίας θα έπρεπε να μας ενδιαφέρει μόνο η εσωτερική συνέπεια και όχι η σχέση της με τον κόσμο. Αυτή η άποψη που υιοθέτησαν για τα

Μαθηματικά ερχόταν να ενισχυθεί και από την ολοκλήρωση της αξιωματικοποίησης της γεωμετρίας, αλλά και άλλων κλάδων των Μαθηματικών, η οποία συντελέστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα, μετά την εμφάνιση των μη ευκλείδειων γεωμετριών.

Έτσι, από τον Ράσελ και τον Γουάιτχεντ φτάσαμε στις κατασκευασιοκρατικές απόψεις για τα Μαθηματικά των αρχών του 20ού αιώνα, όπως αυτές των Χίλμπερτ και Μπρούερ (Brouwer, L., 1881-1966). Γι' αυτούς τα Μαθηματικά είναι απλώς μια κατασκευή, παιχνίδια μέσα στη γλώσσα για τον Χίλμπερτ, κατασκευές εντός του ανθρώπινου νου για τον Μπρούερ, και δεν σχετίζονται, κατ' ανάγκη, με ό,τι πραγματικά υπάρχει. Η στενή σχέση που είχαν οι Ράσελ και Χίλμπερτ με τον Βιτγκενστάιν (Wittgenstein, L., 1889-1951) έκανε τον τελευταίο να ασπαστεί τις απόψεις τους και να υποστηρίζει με το έργο του, ορμώμενος από τη φιλοσοφική θέση του φορμαλισμού στα Μαθηματικά, ότι γενικότερα η ανθρώπινη σκέψη δεν είναι τίποτα άλλο εκτός από μια γλώσσα, με την οποία κάθε φορά εκφραζόμαστε, και είναι αυθαίρετο και επικίνδυνο να ταυτίζουμε κάθε όρο της εκάστοτε γλώσσας που χρησιμοποιούμε με μια οντότητα του κόσμου μας θεωρώντας ότι, αφού εκφράζεται από τη γλώσσα μας, πραγματικά υπάρχει.

Έτσι, ένας από τους πιο διάσημους φιλοσόφους του 20ού αιώνα, ο οποίος συνεισέφερε, ίσως, όσο κανένας άλλος στη μετάβασή μας στη σημερινή εποχή, που κάποιοι ονομάζουν μετανεωτερικότητα, ο Βιτγκενστάιν, ισχυρίζεται για τα Μαθηματικά κάτι παρόμοιο με τον φορμαλισμό, αφού τα θεωρεί μόνο ως μια γλωσσική εφεύρεση και όχι ως ανακάλυψη για το τι πραγματικά συμβαίνει στον κόσμο. Μία εφεύρεση την οποία κάνει ένα συγκεκριμένο βιολογικό είδος, εμείς οι άνθρωποι, και μέσω της εφεύρεσης αυτής σχηματίζει ένα γλωσσικό παιχνίδι, το οποίο σε δεύτερη φάση, ή ακόμα και ποτέ, αντιστοιχίζεται με τον κόσμο. Στο *Tractatus* ο Βιτγκενστάιν υποστηρίζει ότι οι «μαθηματικές προτάσεις» δεν είναι πραγματικές προτάσεις και ότι η «μαθηματική αλήθεια» είναι ουσιαστικά μη αναφορική και καθαρά συντακτικής φύσης. Ο Βιτγκενστάιν επιτίθεται σε κάθε μεταφυσική υπόθεση, όπως αυτή του πλατωνισμού, η οποία ισχυρίζεται ότι τα Μαθηματικά είναι ένας τρόπος να ανακαλύπτουμε βαθιές δομές του κόσμου. Ακολουθώντας τον φορμαλισμό του Χίλμπερτ, απορρίπτει για τα Μαθηματικά τη μεταφυσική υπόθεση ότι μας φανερώνουν το πώς είναι ο κόσμος μας.

Ο Βιτγκενστάιν, αν και λέει ότι «τα Μαθηματικά είναι μια μέθοδος της λογικής» (Wittgenstein, 1922: 6.234), δεν επιχειρεί να ανάγει τα Μαθηματικά στη λογική, είτε με τον τρόπο του Ράσελ (Wittgenstein, 1922: 3.31-3.32) είτε με τον τρόπο του Φρέγκε (Wittgenstein, 1922: 6.031, 4.1272 και λοιπά). Σύμφωνα με τον Βιτγκενστάιν, διαπιστώνουμε την αλήθεια τόσο των μαθηματικών όσο και των λογικών προτάσεων μόνο με τα σύμβολα, δηλαδή με καθαρά τυπικές πράξεις, χωρίς να κάνουμε

(«εξωτερικές», μη συμβολικές) παρατηρήσεις καταστάσεων ή γεγονότων στον κόσμο. Έτσι, για να κατανοήσει κανείς καλύτερα τη φιλοσοφία των Μαθηματικών του Βιτγκενστάιν, πρέπει να εκτιμήσει πλήρως την ισχυρή παραλλαγή του φορμαλισμού του (Waismann, 1979: 34, σημ. 1), σύμφωνα με την οποία «κάνουμε μαθηματικά επινοώντας καθαρά τυπικούς μαθηματικούς υπολογισμούς», με «καθορισμένα αξιώματα, συντακτικούς κανόνες μετασχηματισμού και διαδικασίες λήψης αποφάσεων που μας επιτρέπουν να εφεύρουμε τα μαθηματικώς αληθή και μαθηματικώς ψευδή, αποφασίζοντας αλγοριθμικά τις λεγόμενες μαθηματικές προτάσεις» (Wittgenstein, 1975: §§ 122, 162).

Η βασική ιδέα, λοιπόν, του φορμαλισμού του Βιτγκενστάιν από το 1929 (αν όχι το 1918) έως το 1944 είναι ότι τα Μαθηματικά είναι ουσιαστικά συντακτικά, χωρίς αναφορά και σημασιολογία. Η πιο προφανής πτυχή αυτής της άποψης, η οποία έχει σημειωθεί από πολλούς σχολιαστές που δεν αναφέρονται στον Βιτγκενστάιν ως «φορμαλιστή» (Frascolla, 1994: 40· Marion, 1998: 13-14), είναι ότι σε αυτόν, αντίθετα με τον πλατωνισμό, τα σημεία και οι προτάσεις ενός μαθηματικού λογισμού δεν αναφέρονται σε τίποτα. Αυτό είναι που ονομάζουμε «κατασκευαστικό φορμαλισμό του Βιτγκενστάιν». Ένας φορμαλισμός που συνδέεται με τον Ιντουϊσιονισμό του Μπρούερ στο ότι απορρίπτει το πραγματικό άπειρο (Wittgenstein, 1956: V, §21), ενώ αντιπαρατίθεται σε αυτόν ταυτίζοντας τη σκέψη με τη γλώσσα εκεί όπου ο Μπρούερ θεωρεί τη γλώσσα μόνο ένα μέσο επικοινωνίας των σκέψεων, των διαισθήσεων (intuitions) των Μαθηματικών (Shapiro, 2000: 201), και εξ ου το όνομα της σχολής του «Ιντουϊσιονισμός».

Ίσως η πιο σημαντική σταθερά στη φιλοσοφία των Μαθηματικών του Βιτγκενστάιν, μέση και ύστερη, είναι ότι υποστηρίζει με συνέπεια ότι τα Μαθηματικά είναι δική μας, ανθρώπινη εφεύρεση και ότι, όντως, καθετί σε αυτά εφευρίσκεται. Ακριβώς όπως ο μέσος Βιτγκενστάιν λέει ότι «κάνουμε Μαθηματικά», ο ύστερος Βιτγκενστάιν λέει ότι «εφευρίσκουμε» τα Μαθηματικά (Wittgenstein, 1956: I, § 168) και ότι «ο μαθηματικός δεν είναι ανακριτής: είναι εφευρέτης» (Wittgenstein, 1956: Παράρτημα II, § 2). Τίποτα δεν υπάρχει στα Μαθηματικά μέχρι να το εφεύρουμε, υποστηρίζει, και είναι τουλάχιστον λάθος να αποδεχτούμε μαζί με τον πλατωνιστή ότι, επειδή «μπορεί να δημιουργηθεί μια ευθεία γραμμή μεταξύ οποιωνδήποτε δύο σημείων, η γραμμή υπάρχει ήδη, ακόμη και αν κανείς δεν την έχει σχεδιάσει, να πούμε «αυτό που στον κόσμο της καθημερινότητας ονομάζουμε πιθανότητα, είναι στον γεωμετρικό κόσμο μια πραγματικότητα» (Wittgenstein, 1956, §21). Θα μπορούσε να πει κανείς, ο Βιτγκενστάιν απορεί που «το σκάκι έπρεπε απλώς να ανακαλυφθεί, γιατί ήταν πάντα εκεί» (Wittgenstein, 1974: 374).

Αυτή η αντιπλατωνική θέση του Βιτγκενστάιν για τα Μαθηματικά, όμως, αφήνει τελικά ασύνδετο αυτό που είναι λογικό να συμβαίνει με αυτό που πραγματικά

συμβαίνει, δηλαδή με την αλήθεια. Ίσως, να είναι λογικό κάτι να συμβαίνει, αλλά το τι πραγματικά συμβαίνει είναι ένα γεγονός τελείως διαφορετικό. Αν ισχύει αυτό, όμως, η λογική δεν οδηγεί πάντα στην αλήθεια. Άρα, ποτέ κανείς δεν μπορεί να πει, πέρα από αυτό που του δείχνει η εμπειρία, τι τελικά πραγματικά συμβαίνει στο κόσμο. Απλώς, κάθε φορά διατυπώνει ένα λογικό αφήγημα σχετικά με τον κόσμο και αφήνει την Ιστορία να αποφασίσει αν το αφήγημά του αυτό συνδέεται με αυτό που πραγματικά συμβαίνει ή πρόκειται να συμβεί. Αυτά είναι τα ποικίλα γλωσσικά παιχνίδια μέσα από τα οποία υποστήριξε ο Βιτγκενστάιν ότι περιγράφεται ο κόσμος, οδηγώντας το κυρίαρχο ρεύμα της γνωσιοθεωρίας της εποχής μας σε αυτό που πολλοί ονομάζουν μετανεωτερικότητα.

Εντός αυτού του φιλοσοφικού παραδείγματος, κατά Κουν (Kuhn, Thomas, 1922-1996), για το τι συνιστά έγκυρη γνώση, βρισκόμαστε στη σημερινή εποχή. Επειδή αυτή η άποψη του Βιτγκενστάιν για τα Μαθηματικά, αλλά και για την έγκυρη γνώση συνολικότερα, είναι κυρίαρχη πλέον στην εποχή μας, κάποιοι θεωρούν την εποχή μας ξεχωριστή, τη διακρίνουν από κάθε άλλη εποχή της Ιστορίας. Μάλιστα, της δίνουν και άλλα ονόματα, όπως «μεταστρουκτουραλισμό» ή «μεταμοντερνισμό» ή «μετανεωτερικότητα», επειδή θεωρούν ότι κυριαρχείται από την άποψη πως τίποτα, ούτε ακόμα και η επιστήμη, δηλαδή ο ανθρώπινος λόγος σε συνδυασμό με την εμπειρία, δεν μπορεί να μας οδηγήσει στην αλήθεια. Σύμφωνα με τις μεταμοντέρνες επιστημολογικές ατζέντες, «δεν υπάρχουν βαθιές δομές ούτε μυστικά ή τελικά αίτια, όλα είναι (ή δεν είναι) αυτό που εμφανίζεται στην επιφάνεια» (Kumar, 1995: 147-148).

Η εποχή μας θεωρείται από αυτούς που την ονομάζουν μετανεωτερικότητα ως μια εποχή στην οποία οι πολλοί έχουν πλέον πειστεί ότι τα πάντα είναι «σχετικά», και έτσι ο καθένας μπορεί να επιλέγει ό,τι του αρέσει, ό,τι τον εκφράζει και, εκ του αποτελέσματος των επιλογών του μόνο, μπορεί να κριθεί αν έπραξε τελικά κάτι γόνιμο ή επιζήμιο. Εάν ακολουθήσουμε την κατασκευασιοκρατική (κονστρουκτιβιστική) άποψη που προβάλλουν οι μετανεωτερικοί στοχαστές, καλούμαστε να αναγνωρίσουμε ότι η ανθρώπινη γνώση δεν μπορεί να ξεφύγει από τον δικό της κοινωνικοπολιτισμικό καθορισμό και να αποδεχτούμε ότι «η αλήθεια δημιουργείται παρά ανακαλύπτεται», ότι η αλήθεια δεν είναι πρωτίστως θέμα ορθολογικής εγκυρότητας ή διαφωτιστικής ανακάλυψης, αλλά, πάνω απ' όλα, ζήτημα κοινωνικής νομιμότητας και πολιτιστικής ιδιαιτερότητας (Rorty, 1989: 7 & 53. Δες επίσης στο ίδιο σελ. 3: "Truth as made rather than found". Σε αυτό το σημείο, επίσης, για παράδειγμα: Anderson, 1996: 8· Evans, 2002: 81· White, 1978: 82).

Πράγματι, ζούμε σε μια εποχή όπου ένα μεγάλο κομμάτι της κοινωνίας μας δεν αποδέχεται την ύπαρξη του αντικειμενικά σωστού και λάθους. Ένας σοβαρός λόγος για αυτό προτείνουμε πως είναι το γεγονός πως το μεγαλύτερο μέρος της

κοινότητας των μαθηματικών έχει αποδεχτεί ότι, η πιο σίγουρη από τα είδη γνώσης που διαθέτουμε, τα Μαθηματικά, δεν μας μιλούν για τον πραγματικό κόσμο, αλλά μόνο δημιουργούν λογικά γλωσσικά παιχνίδια, τα οποία μπορεί να είναι και έτσι και αλλιώς. Επειδή κερδίζουν οι κατασκευασιοκράτες μαθηματικοί, στην εποχή μας και τα Μαθηματικά θεωρούνται εφεύρεση και όχι ανακάλυψη.

Όσο ο άνθρωπος θεωρούσε ότι με τα Μαθηματικά ανακαλύπτει τον κόσμο, θεωρούσε ότι έχει πρόσβαση στην αλήθεια, στο σωστό και το λάθος, γεγονός που συνέβαινε επί 2.500 χρόνια, τόσο η ανθρώπινη σκέψη καταδυναστευόταν από τον Πλάτωνα, ισχυρίζεται ο Νίτσε (Nietzsche Friedrich Wilhelm 1844 - 1900) (Rosen, 1993). Αφού στην εποχή μας, όμως, το πιο αξιόπιστο είδος γνώσης παραπαίει στην αναζήτηση της αλήθειας, ο σύγχρονος άνθρωπος μένει μετέωρος, εκτεθειμένος, βυθίζεται στον σκεπτικισμό και στον σχετικισμό, δεν ξέρει τι να πιστέψει, από πού να πιαστεί. Ο αντιπλατωνιστής Νίτσε θεωρούσε ότι ο χριστιανισμός είναι ένας πλατωνισμός για τον λαό (Νίτσε, *Πέραν του καλού και του κακού*, Πρόλογος) και στην εποχή μας κερδίζει ο προοπτικισμός του Νίτσε. Όλα για τον Νίτσε μπορεί να είναι σωστά, αφού τα πάντα γι' αυτόν εξαρτώνται από το με ποια προοπτική τα βλέπεις. Το ίδιο πίστευαν και οι σοφιστές, οι φιλοσοφικοί αντίπαλοι του Πλάτωνα. Η φιλοσοφική πρόταση του Πλάτωνα κέρδιζε για 2.500 χρόνια, επειδή στηριζόταν στην αδιαμφισβήτητη γνώση που η γεωμετρία έδινε στον άνθρωπο. Αφού μέσα από τη γεωμετρία μπορούσες να ανακαλύψεις τον κόσμο, μπορούσες και με τη λογική να γνωρίσεις την αλήθεια. Το γεγονός ότι σήμερα ζούμε στην εποχή των φορμαλιστών μαθηματικών, στην εποχή όπου η πιο βέβαιη από τις γνώσεις μας μπορεί να αναθεωρείται σαν να είναι μια κατασκευή, σχετίζεται με τον σκεπτικισμό και τον σχετικισμό της δικής μας εποχής, σχετίζεται με τη σύγχρονη δικαίωση του πρωταγορικού ρητού «Μέτρο πάντων ο άνθρωπος». Αυτό ακριβώς υποστηρίζουμε στο παρόν κείμενο.

Βιβλιογραφία

- Anderson, W. T. (1996). Introduction: What's Going on Here? In Walter Truett Anderson (ed.), *The Fontana Postmodernism Reader* (σελ. 1-17). London: Fontana.
- Apostle, H. G. (1952). *Aristotle's Philosophy of Mathematics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Annas, J. (1976). *Aristotle's Metaphysics: Books M and N*. Oxford: Clarendon Press.
- Barnes, J. (1982). *The Presocratic Philosophers*. London: Routledge.
- Evans, R. J. (2002). From Historicism to Postmodernism: Historiography in the Twentieth Century. *History and Theory*, 41 (1): 79-87.

- Frascolla, P. (1994). *Wittgenstein's Philosophy of Mathematics*. London and New York: Routledge.
- Kumar, K. (1995). *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New theories of the contemporary world*. Oxford: Blackwell.
- Maddy, P. (1997). *Naturalism in Mathematics*. Oxford: Oxford University Press.
- Maddy, P. (1990). *Realism in Mathematics*. Oxford: Oxford University Press.
- Marion, M. (1998). *Wittgenstein, Finitism, and the Foundations of Mathematics*, Oxford: Clarendon Press.
- Mill, J. S. (1973). *A System of Logic: The collected works of John Stuart Mill*, Vol. 7. J. M. Robson (ed.). Toronto: University of Toronto Press.
- Quine, W. V. O. (1981). *Theories and Things*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Quine, W. V. O. (1951). Two Dogmas of Empiricism. *Philosophical Review*, 60: 20-43, reprinted in *From a Logical Point of View*, 20-46.
- Plato. (1961). *The Collected Dialogues of Plato*. Edith Hamilton & Huntington Cairns (eds). Princeton: Princeton University Press.
- Resnik, N. (1988). Mathematics from the structural point of view. *Revue Internationale de Philosophie*, 42: 400-424.
- Rosen, S. (1993). *The Quarrel Between Philosophy and Poetry: Studies in Ancient Thought – "Remarks on Nietzsche's 'Platonism'"*. New York, 1993.
- Rorty, R. (1989). *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge University Press.
- Shapiro, S. (2000). *Thinking about Mathematics*. Μτφρ. Κ. Δρόσος & Δ. Σπανός. Πάτρα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών.
- Tegmark, M. (2014). *Το μαθηματικό Σύμπαν μας (Our Mathematical Universe: My quest for the ultimate nature of reality)*. Μτφρ. Ν. Αποστολόπουλος. Αθήνα: Τραυλός.
- Waismann, F. (1979). *Wittgenstein and the Vienna Circle*. B.F. McGuinness (ed.), J. Schulte & B.F. McGuinness (trans.). Oxford: Basil Blackwell.
- White, H. (1978). *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Wittgenstein, L. (1975). *Philosophical Remarks*. R. Rhees (ed.), R. Hargreaves & R. White (trans.). Oxford: Basil Blackwell.
- Wittgenstein, L. (1974). *Philosophical Grammar*. Rush Rhees (ed.), Ant. Kenny (trans.). Oxford: Basil Blackwell.
- Wittgenstein, L. (1956). [1978]. *Remarks on the Foundations of Mathematics*, Revised Edition. R. Rhees & G. E. M. Anscombe (eds), G. E. M. Anscombe (trans.). Oxford: Basil Blackwell & G.H. von Wright.

- Wittgenstein, L. (1922). *Tractatus Logico-Philosophicus*, D.F. Pears & B.F. McGuinness (trans.). London: Routledge & Kegan Paul.
- Zhmud, L. (2012). *Pythagoras and the Early Pythagoreans*. Oxford: Oxford University Press.
- Zhmud, L. (1992). Mathematici and Acusmatici in the Pythagorean School. In K. Boudouris (ed.), *Pythagorean Philosophy* (240-249). Athens: International Association for Greek Philosophy.

Abstract

The aim of this article is to present the reflection of whether mathematics is a discovery or an invention, referring to some stations of the historical path through which this questioning was expressed. This article aims to explore, stopping at these stations, which of these two views is ultimately dominant in our time and how this view shapes the way modern man thinks about the reliability of the knowledge he possesses.

Ο Πέτρος Δ. Δαμιανός γεννήθηκε στην Αθήνα το 1963. Σπούδασε Φυσική και σε μεταπτυχιακό επίπεδο Ιστορία και Φιλοσοφία της Επιστήμης στο ΕΜΠ. Στο διδακτορικό του, που εκπόνησε στη Φιλοσοφία της Επιστήμης στο ΕΜΠ, διερεύνησε τη σχέση της οντολογίας των μη παρατηρήσιμων οντοτήτων της Φυσικής με αυτές της καθημερινής ζωής μας. Από το 2010 διδάσκει Φιλοσοφία της Επιστήμης στο ΕΜΠ ως έκτακτο διδακτικό προσωπικό ενώ από το 2017 διδάσκει ως μόνιμο διδακτικό προσωπικό στο ΕΜΠ και Φιλοσοφία της Φυσικής, Φιλοσοφία των Μαθηματικών και Ιστορία της Φυσικής.

Οι στάσεις των γηγενών έναντι των μεταναστών – Μία επισκόπηση

Μανούσος Μαραγκουδάκης, Νίκος Ναγόπουλος, Κώστας Ρόντος

Περίληψη

Το άρθρο αποτελεί επισκόπηση μερικών σημαντικών ερευνών σχετικά με τη στάση των γηγενών έναντι της μετανάστευσης. Η επισκόπηση αυτή εντοπίζει δύο τύπους ερευνών, αυτές της ορθολογικής επιλογής και αυτές του ελέγχου συμβολικών στάσεων οι οποίες μετρούν τις ανησυχίες των γηγενών σε όρους κουλτούρας και εθνικής ταυτότητας. Ενώ ο πρώτος τύπος είναι πιο ακριβής και λιτός, τα αποτελέσματα στα οποία καταλήγει δεν αντιστοιχούν σε κάποιες συγκεκριμένες επιστημονικές βεβαιότητες. Σε αντίθεση με αυτόν τον τύπο έρευνας, η ανάλυση πολιτισμικών διαφορών και στάσεων αποκαλύπτει βαθιές ανησυχίες των γηγενών σχετικά με την πολιτισμική συνοχή της δημόσιας σφαίρας, χωρίς όμως να κατορθώνει πάντοτε να εντοπίζει τις αιτιατές σχέσεις αυτής της ανησυχίας.

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες η μετανάστευση σχετικά μεγάλων πληθυσμών από την Αφρική και την Ασία προς χώρες της Δύσης έχει επιδράσει τόσο πάνω στην πολιτική ατζέντα των χωρών υποδοχής όσο και στη δημογραφική σύσταση πολλών χωρών της Δύσης. Για παράδειγμα, ο σημερινός αμερικανικός πληθυσμός που γεννήθηκε

εκτός των ΗΠΑ είναι περίπου τετραπλάσιος (44,8 εκατομμύρια) απ' ό,τι ήταν το 1960 (9,7 εκατομμύρια)¹. Σε άλλες χώρες, όπως η Ιταλία, η Ελλάδα και η Ολλανδία, το ποσοστό αύξησης αυτού του είδους του πληθυσμού είναι ακόμη μεγαλύτερο. Οι εισροές αυτές έχουν τη δυνατότητα να αναδιαμορφώνουν με καθοριστικό τρόπο την πολιτική σκηνή, και αυτό το γεγονός έχει ωθήσει εκλογικά σώματα και κυβερνήσεις να θέσουν επί τάπητος και να εξετάσουν πολιτικές για τη διαχείριση της μετανάστευσης και την απορρόφηση ή ενσωμάτωση των μεταναστών.

Το αν και πώς η μετανάστευση επηρεάζει την πολιτική σκηνή εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τη στάση των γηγενών πολιτών έναντι της μετανάστευσης. Ειδικά στο πεδίο της εφαρμοσμένης πολιτικής, τρία γεγονότα-ορόσημα αποτελούν εξέχοντα παραδείγματα της σημαντικότητας που αποκτά σήμερα η μετανάστευση στη Δύση: (α) η προσφυγική κρίση του 2015 στην Ευρώπη, (β) το δημοψήφισμα του Brexit το 2016 και (γ) οι προεδρικές εκλογές του 2016 στις ΗΠΑ. Αυτά τα γεγονότα υπογραμμίζουν τη σημασία που έχει αποκτήσει το θέμα της μετανάστευσης στη συνείδηση της κοινής γνώμης αλλά και ως θέμα έντονης πολιτικής και ηθικοκανονιστικής αντιπαράθεσης. Λόγω του έντονου ενδιαφέροντος που έχει προκαλέσει το θέμα, οι στάσεις έναντι της μετανάστευσης επηρεάζουν έντονα την πολιτική συμπεριφορά των πολιτών, όπως για παράδειγμα αναφορικά με την επιλογή κόμματος και τη συμμετοχή στις εκλογές, την πολιτική εμπιστοσύνη και την εμπιστοσύνη στην αποτελεσματικότητα της πολιτικής καθώς και τη συμμετοχή σε κινήματα διαμαρτυρίας. Ως εκ τούτου, η κατανόηση των δυνάμεων που διαμορφώνουν τη στάση των γηγενών πολιτών απέναντι στη μετανάστευση και τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς καθίσταται ένα θεμελιώδες ερώτημα των κοινωνικών επιστημών.

Στην επισκόπηση που ακολουθεί, εξετάζουμε μελέτες που διεξήχθησαν τα τελευταία είκοσι χρόνια σχετικά με τη στάση των γηγενών πολιτών έναντι του μεταναστευτικού φαινομένου στη χώρα τους και της μεταναστευτικής πολιτικής τόσο στην Ευρώπη όσο και τις ΗΠΑ². Επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας ιδιαίτερα στη στάση των πλειοψηφικών εθνικών ομάδων, ενώ εστιάζουμε την έρευνά μας σε δύο ευρείες επιστημονικές παραδόσεις: την «ορθολογική επιλογή – ιδιοτελή συμφέροντα» και τη «συμβολική».

Η προσέγγιση της ορθολογικής επιλογής, η οποία συνήθως έχει ως ερευνητική αφετηρία διάφορα μοντέλα περί των οικονομικών επιπτώσεων της μετανάστευσης,

¹ Facts on U.S. immigrants, 2018, <https://www.pewresearch.org/hispanic/2020/08/20/facts-on-u-s-immigrants/>

² Στο άρθρο κάποιες έρευνες αναφέρονται περισσότερες φορές, καθώς οι μέθοδοι και το αντικείμενό τους άπτονται περισσότερων της μίας κατηγοριοποίησης.

προσπαθεί να εξηγήσει τη στάση κάποιου πολίτη έναντι της μετανάστευσης ως άμεσα επηρεαζόμενη από το ατομικό του συμφέρον· δηλαδή θέτει ως υπόθεση εργασίας ότι η εν λόγω στάση είναι το φανταστικό ή πραγματικό αποτέλεσμα των συνεπειών τόσο της απόκτησης ατομικών πόρων όσο και της ευνοϊκής ή μη ευνοϊκής κατανομής συλλογικών (δημοτικών, περιφερειακών ή εθνικών) πόρων. Εμπειρικά, τα μοντέλα αυτά εξετάζουν τις διαστάσεις του ανταγωνισμού για πόρους μεταξύ μεταναστών και γηγενών, είτε αυτοί οι πόροι αφορούν στην αγορά εργασίας είτε αποτελούν πόρους κρατικών δαπανών και υπηρεσιών. Αυτή η προσέγγιση, καθώς είναι θεωρητικά φειδωλή, συνήθως αποφέρει σαφή και ελέγξιμα εμπειρικά αποτελέσματα.

Στη συνέχεια, θα στραφούμε σε ένα ευρύτερο σύνολο προσεγγίσεων που ονομάζουμε συμβολικές. Λιγότερο ενοποιημένες απ' ό,τι η παράδοση της ορθολογικής επιλογής, οι προσεγγίσεις αυτές τονίζουν τον ρόλο των συλλογικών συμπεριφορών και συμβολικών κατασκευών και προτύπων των γηγενών ως υπεύθυνων για τη διαμόρφωση της στάσης τους περί τη μετανάστευση. Τέτοιου είδους προσεγγίσεις αντιλαμβάνονται τις διαφορές γηγενών έναντι μεταναστών ως άμεσα επηρεαζόμενες από διαφορές που βασίζονται στον εθνοτισμό, τη θρησκεία ή άλλα απονεμητικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Σε αυτό το πλαίσιο πάντα, οι συμβολικές προσεγγίσεις emphaticά τονίζουν τις αντιληπτικές απειλές για την εθνική ή εθνοτική ταυτότητα και κατ' αυτόν τον τρόπο εξηγούν την επίμονη έμφαση των γηγενών στην αφομοίωση και την υιοθέτηση της «ντόπιας» γλώσσας από τους μετανάστες. Άλλες παρόμοιες προσεγγίσεις τονίζουν τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα, μερικές φορές σε συνδυασμό με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ή τοπικές διαδράσεις-επαφές μεταξύ γηγενών και μεταναστών.

Αφού εξετάσουμε λεπτομερώς τα εμπειρικά ευρήματα και των δύο παραδόσεων, παρέχουμε μια αξιολόγηση αυτών των ερευνών στο σύνολό τους. Συνολικά, για τις θεωρήσεις που βασίζονται στην υπόθεση εργασίας περί ορθολογικής συμπεριφοράς και ιδιοτέλειας, ότι δηλαδή η στάση αποτελεί έκφραση ιδιοτελών σκοπών και ορθολογικών ανησυχιών, υπάρχουν ελάχιστα δεδομένα που υποστηρίζουν την άποψη ότι οι γηγενείς πολίτες διαμορφώνουν στάσεις σχετικά με τη μετανάστευση με βάση τις επιπτώσεις της στην προσωπική οικονομική τους κατάσταση, συμπέρασμα που προκύπτει τόσο από έρευνες στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική.

Αντίθετα, υπάρχουν περισσότερες ερευνητικές ενδείξεις ότι οι στάσεις περί μετανάστευσης επηρεάζονται ως επί το πλείστον από συμβολικές απειλές³ και

³ Οι συμβολικές απειλές είναι απειλές που αφορούν σε σχετικά άυλες ή μη μετρήσιμες κοινωνικές κατασκευές, όπως ο «εθνικός δυναμισμός», η «εθνική οικονομική ευρωστία» ή η «εθνική ταυτότητα».

ανησυχίες σχετικά με το έθνος, ιδιαίτερα για την εθνική ταυτότητα και την εθνική ασφάλεια. Αυτές οι ανησυχίες θεωρούνται συνήθως πολιτισμικές-συμβολικές, αλλά μερικές φορές λαμβάνουν οικονομικό περιβλήμα. Τέτοια ευρήματα καθιστούν κρίσιμο ερευνητικό θέμα τον εντοπισμό των συμβόλων και των πλαισίων που συνδέονται με τη μετανάστευση σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές και τόπους. Ωστόσο, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι οι πολιτισμικές και συμβολικές προσεγγίσεις, οι οποίες συνήθως επαληθεύονται και δικαιώνονται από εμπειρικές παρατηρήσεις, στερούνται της θεωρητικής και ερευνητικής ακρίβειας της προσέγγισης της ορθολογικής επιλογής, που βασίζεται στην αρχή του προσωπικού οφέλους και ατομικών ιδιοτελών υπολογισμών.

1. Προσεγγίσεις ορθολογικής επιλογής

Οι προσεγγίσεις αυτού του τύπου ακολουθούν εν συνόλω την παράδοση της ορθολογικής επιλογής και του ορθολογικού-ανταγωνιστικού ατόμου. Οι μελέτες αυτές ενοποιούνται από την έμφαση που δίνουν στο ιδιοτελές, ατομικό συμφέρον, είτε εντός της αγοράς εργασίας είτε ως πρόσβαση στους συλλογικούς πόρους (φόροι και μεταβιβάσεις).

1.1 Ανταγωνισμός στην αγορά εργασίας

Εμβληματικό εντός αυτής της παράδοσης είναι το πρωτοποριακό άρθρο των Scheve και Slaughter (2001), το οποίο συνδέει τις στάσεις περί μετανάστευσης με ένα τυπικό μοντέλο διανεμητικών επιπτώσεων που αυτή επιφέρει. Η έρευνά τους βασίζεται σε ένα μοντέλο αναλογίας παραγόντων (Factor Proportion – FP), ένα οικονομικό μοντέλο που ως υπόθεση εργασίας έχει την τέλεια υποκατάσταση-εναλλαξιμότητα γηγενών και μεταναστών και παρουσιάζει με λιτό τρόπο τις επιπτώσεις της μετανάστευσης. Το μοντέλο αυτό προβλέπει ότι μια εισροή μεταναστών χαμηλής εξειδίκευσης θα αυξήσει την προσφορά της εργασίας χαμηλής εξειδίκευσης, μειώνοντας τους μισθούς (ή την απασχόληση) των γηγενών εργαζομένων χαμηλής εξειδίκευσης και αυξάνοντας παράλληλα τους μισθούς των γηγενών υψηλής εξειδίκευσης. Μια εισροή μεταναστών υψηλής εξειδίκευσης θα έχει το αντίθετο αποτέλεσμα, καθώς θα καταστήσει την εργασία χαμηλής εξειδίκευσης σχετικά σπάνια. Ενώ οι συγγραφείς αναγνωρίζουν μη οικονομικά κίνητρα, η κύρια επιχειρηματολογία τους είναι ότι οι στάσεις περί μετανάστευσης προκαλούνται εν μέρει από τα ιδιοτελή συμφέροντα των ατόμων που συμμετέχουν σε αυτή την αγορά. Οι γηγενείς αναμένουν ότι η επίδραση της μετανάστευσης στους μισθούς τους εξαρτάται τόσο από τις δικές τους δεξιότητες όσο

και από εκείνες των μεταναστών. Οι συγγραφείς στη συνέχεια χρησιμοποίησαν τα στοιχεία της American National Election Study (ANES) τριών περιόδων (1992, 1994 και 1996) για να ελέγξουν αυτή την υπόθεση. Τα αποτελέσματα κατέδειξαν ότι οι εργαζόμενοι με χαμηλότερα επίπεδα δεξιοτήτων (που μετρώνται με έτη εκπαίδευσης και επίπεδο μισθών) είναι πιθανότερο να αντιταχθούν στη μετανάστευση. Οι συγγραφείς ερμηνεύουν το εύρημα αυτό ως συνεπές προς το μοντέλο τους ερμηνεύοντας την αντιμεταναστευτική στάση της εργατικής αμερικανικής τάξης ως αντίδραση που προέρχεται από την εικασία ότι οι νέοι μετανάστες έχουν χαμηλή εξειδίκευση. Με άλλα λόγια, η αντιμεταναστευτική στάση έχει ορθολογικά-ωφελιμιστικά κριτήρια και χαρακτηριστικά.

Σε μία άλλη έρευνα παρόμοιου προσανατολισμού ο Mayda (2006) εφάρμοσε το μοντέλο FP σε μία διεθνή έρευνα χρησιμοποιώντας τα στοιχεία του 1995 του International Social Survey Program (ISSP). Η έρευνά του κατέδειξε ότι η θετική συσχέτιση μεταξύ των δεξιοτήτων των γηγενών και της υποστήριξης για τη μετανάστευση είναι ισχυρότερη σε χώρες όπου οι γηγενείς είναι πιο υψηλής εξειδίκευσης σε σύγκριση με τους μετανάστες. Αυτές είναι οι χώρες όπου οι ντόπιοι υψηλής εξειδίκευσης θα επωφεληθούν περισσότερο από τις μισθολογικές επιπτώσεις της μετανάστευσης χαμηλής εξειδίκευσης στο πλαίσιο του μοντέλου FP (βλέπε σχετικά: O'Rourke & Sinnott, 2006). Οι ρεαλιστικοί φόβοι για τον ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας «διαδραματίζουν βασικό και ισχυρό ρόλο στη διαμόρφωση προτιμήσεων έναντι της μεταναστευτικής πολιτικής» (Mayda, 2006: 526).

Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Hainmueller και Hiscox (2007), υπάρχουν θεωρητικοί και εμπειρικοί λόγοι αμφισβήτησης αυτής της ερμηνείας. Σύμφωνα με αυτούς, τα μοντέλα των οικονομικών συνεπειών της μετανάστευσης είναι στην πραγματικότητα αρκετά διφορούμενα σχετικά με την επίδραση στους μισθούς των γηγενών και επιτρέπουν ένα ευρύ φάσμα προγνώσεων ανάλογα με συγκεκριμένες υποθέσεις σχετικά με τη δυνατότητα υποκατάστασης-εναλλαξιμότητας, την κινητικότητα, το μέγεθος της χώρας, το είδος των προϊόντων που παράγονται, τη συμπερίληψη μη εμπορεύσιμων αγαθών και άλλες παρόμοιες παραμέτρους. Αντικατοπτρίζοντας αυτή τη θεωρητική ασάφεια, η εμπειρική έρευνα σχετικά με την επίδραση της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες έχει παραγάγει διφορούμενα ευρήματα, με πολλές μελέτες να καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι πραγματικές επιπτώσεις πάνω στους μισθούς είναι μικρές ή ανύπαρκτες (Hainmueller & Hiscox, 2010· Hainmueller et al., 2015). Έτσι, η οποιαδήποτε κοινωνιολογική συνομολόγηση σχετικά με τις οικονομικές επιπτώσεις της μετανάστευσης πάνω στους γηγενείς δεν βρίσκει σύμφωνους τους οικονομολόγους της μετανάστευσης των οποίων οι έρευνες προβάλλουν μία εξαιρετικά περίπλοκη κατάσταση.

Επιπλέον, οι ίδιοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι οι μελέτες δεν έχουν ελέγξει το μοντέλο FP, επειδή οι δημοσκοπήσεις που χρησιμοποιήθηκαν δεν έκαναν διάκριση μεταξύ μετανάστευσης χαμηλής και υψηλής εξειδίκευσης, που αποτελεί μια βασική θεωρητική διάκριση. Χρησιμοποιώντας τα στοιχεία του European Social Survey (ESS) του 2003 από 22 χώρες, κατέδειξαν ότι, σε αντίθεση με τις προβλέψεις του μοντέλου FP, οι γηγενείς με υψηλότερες δεξιότητες υποστηρίζουν στην πραγματικότητα περισσότερο από κάθε άλλη κοινωνική ομάδα όλους τους τύπους μετανάστευσης. Η στάση αυτή ισχύει ανεξάρτητα από τα επίπεδα δεξιοτήτων των μεταναστών και ανεξάρτητα του εάν οι ερωτηθέντες βρίσκονται εντός ή εκτός του εργατικού δυναμικού (και ως εκ τούτου, διαφέρουν ως προς την έκθεσή τους στον ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας).

Τα ευρήματα αυτά ενισχύονται από μία μεταγενέστερη έρευνα των ίδιων ερευνητών (Hainmueller & Hiscox, 2010) η οποία δεν εντοπίζει κανένα στοιχείο που να αποδεικνύει ότι οι γηγενείς είναι πιο πιθανό να αντιταχθούν στους μετανάστες που διαθέτουν δεξιότητες παρόμοιες με τις δικές τους: οι γηγενείς Αμερικανοί με περισσότερη εκπαίδευση υποστηρίζουν πιο πολύ από κάθε άλλη ομάδα τόσο τους υψηλής όσο και τους χαμηλής εξειδίκευσης μετανάστες. Οι Ford et al. (2012) αναφέρουν την παρουσία ενός παρόμοιου μοτίβου στη Βρετανία και το εύρημα αυτό υποστηρίζεται από μία σειρά παρόμοιων μελετών, οι οποίες παρουσιάζονται παρακάτω. Κατά την άποψη των παραπάνω ερευνητών, τα αποτελέσματα αυτά δείχνουν ότι η συσχέτιση μεταξύ της εκπαίδευσης και της υποστήριξης της μετανάστευσης δεν πηγάζει από ορθολογικές-ιδιοτελείς «ατομο-τροπικές» ανησυχίες σχετικά με τους μισθούς, αλλά από διαφορές στις πολιτισμικές αξίες και πεποιθήσεις σχετικά με τις «κοινωνιο-τροπικές» επιπτώσεις της μετανάστευσης. Επίσης, ενώ η εκπαίδευση ήταν το πρωταρχικό κριτήριο μέτρησης των δεξιοτήτων σε προηγούμενες έρευνες για τη στάση των γηγενών έναντι της μετανάστευσης, στην πραγματικότητα είναι ένα ακατέργαστο «εργαλείο» μέτρησης δεξιοτήτων και σχετίζεται με μια ποικιλία άλλων παραγόντων που μπορούν επίσης να εξηγήσουν τη συσχέτισή της με τη φιλομεταναστευτική στάση. Ειδικότερα, οι ερωτηθέντες που είναι πιο μορφωμένοι παρουσιάζουν χαμηλότερα επίπεδα εθνοκεντρισμού, δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στην πολιτισμική πολυμορφία και είναι επίσης πιο αισιόδοξοι για τις οικονομικές επιπτώσεις της μετανάστευσης (σχετικά: Bobo & Licari, 1989· Citrin et al., 1997· Chandler & Tsai, 2001· Card et al., 2012).

Δύο σχετικά πρόσφατες έρευνες ελέγχουν τον ρόλο του ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας στη διαμόρφωση στάσης έναντι της μετανάστευσης χρησιμοποιώντας βελτιωμένα κριτήρια μέτρησης της οικονομικής ευαλωτότητας. Η πρώτη μελέτη, αυτή των Dancygier και Donnelly (2013), υποστηρίζει ότι οι στάσεις δεν προκαλούνται από

τις ιδιοτελείς ανησυχίες για τους μισθούς, αλλά από τις πολιτισμικές εκτιμήσεις των εργαζομένων σχετικά με τον αντίκτυπο της μεταναστευτικής εργασίας πάνω στη γηγενή εργασία συνολικά. Χρησιμοποιώντας τέσσερα κύματα του European Social Survey (2002-2009), εξέτασαν τον αντίκτυπο που έχει η μετανάστευση από φτωχότερες, μη ευρωπαϊκές χώρες, στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Διαπίστωσαν ότι οι ερωτηθέντες που απασχολούνται σε αναπτυσσόμενους τομείς υποστηρίζουν κάπως περισσότερο αυτό το είδος οικονομικής μετανάστευσης. Είναι ενδιαφέρον ότι οι εθνικές οικονομικές συνθήκες έχουν επίσης σημασία, με εκείνους τους τομείς που βίωσαν μεγαλύτερες εισροές μεταναστών να εμφανίζουν ελαφρώς πιο έντονες αντιμεταναστευτικές τάσεις μόνο μετά την οικονομική κρίση του 2008.

Στη δεύτερη έρευνα (Malhotra et al., 2013) υποστηρίζεται ότι η υπόθεση περί ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας είναι προβληματική λόγω του γεγονότος ότι ένα μεγάλο μερίδιο των Αμερικανών δεν απειλούνται οικονομικά από τους μετανάστες. Αν επικεντρωθούμε αντ' αυτού στους εργαζομένους για τους οποίους η απειλή είναι έντονη, θα έπρεπε να ανιχνευθεί κάποια επίδραση του ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας. Σε στοχοθετημένη έρευνα σε ερωτώμενους που κατοικοεδρεύουν σε υψηλής τεχνολογίας κομητείες, διαπιστώθηκε ότι οι γηγενείς που απασχολούνται στον τομέα της υψηλής τεχνολογίας είναι 7 έως 10 ποσοστιαίες μονάδες περισσότερο αντίθετοι στην επέκταση των θεωρήσεων visa σε εργαζομένους στον τομέα υψηλής τεχνολογίας από το εξωτερικό σε σύγκριση με γηγενείς που εργάζονται σε άλλους τομείς. Καθώς η μελέτη σχεδιάστηκε ώστε να είναι ευαίσθητη σε όλες τις πιθανές περιπτώσεις ανίχνευσης της επίδρασης του ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας, η έρευνα υποστηρίζει ότι τα ευρήματα αυτά θα πρέπει να ερμηνευθούν ως το ανώτατο όριο της επίδρασης αυτής (αναφέρεται ότι λιγότερο από το 5% του εργατικού δυναμικού των ΗΠΑ απασχολείται στον τομέα της υψηλής τεχνολογίας) (Malhotra et al., 2013: 406).

Σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερα σημαντική αποδείχθηκε η έρευνα των Hainmueller et al. (2015), η οποία έθεσε σε εφαρμογή μία μεθοδολογία η οποία ήλεγξε ολοκληρωμένα την υπόθεση ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας. Η έρευνα βασίστηκε σε μια έρευνα εργαζομένων στις ΗΠΑ σε δώδεκα βιομηχανίες που επιλέχθηκαν με τρόπο τέτοιο, ώστε συνολικά να συγκεντρώνουν τις πιο σημαντικές διαστάσεις και ποιότητες του αμερικανικού βιομηχανικού τομέα. Ο σχεδιασμός της έρευνας περιέλαβε συνεντεύξεις μεγάλου αριθμού εργαζομένων σε κάθε κλάδο, επιτρέποντας έτσι αυξημένη ακρίβεια στην εξέταση του ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας. Με βάση αυτή την έρευνα, οι φόβοι για τον ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας δεν φαίνεται να επηρεάζουν τις στάσεις έναντι της μετανάστευσης. Αντίθετα, οι εργαζόμενοι όλων των επιπέδων δεξιοτήτων εκφράζουν τη σχετικά μεγάλη υποστήριξη για μετανάστευση υψηλής εξειδίκευσης

ενώ αντιτίθενται σε μετανάστευση χαμηλής εξειδίκευσης. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι εργαζόμενοι σε κάθε κλάδο μοιράζονται παρόμοιες στάσεις περί μετανάστευσης, παρόλο που οι βιομηχανίες διαφέρουν σημαντικά ως προς την ένταση και την ιδιαιτερότητα των δεξιοτήτων που απαιτούν και τη διείσδυση των μεταναστών εργαζομένων σε αυτές. Το γεγονός ότι οι εργαζόμενοι σε πολύ διαφορετικά τμήματα της βιομηχανικής αγοράς εργασίας εκφράζουν παρόμοιες προτιμήσεις περί μετανάστευσης δεν επιβεβαιώνει το μοντέλο FP. Συνολικά, προκύπτει ότι το επάγγελμα των ερωτηθέντων δεν είναι ένας ισχυρός δείκτης πρόβλεψης των στάσεων έναντι της μετανάστευσης.

1.2 Δημοσιονομικές επιπτώσεις και φορολογική επιβάρυνση

Ο ανταγωνισμός στην αγορά εργασίας δεν είναι ο μόνος τρόπος μέσω του οποίου το ατομικό ορθολογικό συμφέρον μπορεί να διαμορφώσει τις στάσεις περί μετανάστευσης. Πράγματι, ένα πιο πρόσφατο σκέλος της Πολιτικής Οικονομίας επικεντρώνεται στις δημοσιονομικές επιπτώσεις της μετανάστευσης (Campbell et al., 2006· Dustmann & Preston, 2007). Μια σημαντική έρευνα αυτού του τύπου είναι η έρευνα των Hanson et al. (2007), η οποία ενσωματώνει ένα βασικό μοντέλο δημόσιων οικονομικών στο τυποποιημένο μοντέλο του FP έτσι, ώστε το μοντέλο να γίνει ευαίσθητο στην ανίχνευση του τρόπου με τον οποίο η μετανάστευση επηρεάζει το εισόδημα των γηγενών μέσω του αντίκτυπου που έχει στους φορολογικούς συντελεστές και στις κρατικές μεταβιβάσεις. Υποθέτοντας ότι οι μετανάστες χαμηλής εξειδίκευσης αποτελούν βάρος για τα δημόσια οικονομικά, η αύξηση της μετανάστευσης χαμηλής εξειδίκευσης αυξάνει τις δημοσιονομικές πιέσεις για αύξηση των φόρων ή τη μείωση της κατά κεφαλήν δαπάνης. Η μετανάστευση υψηλής εξειδίκευσης, φυσικά, έχει τα αντίθετα αποτελέσματα. Η βασική πρόβλεψη της έρευνας ήταν ότι εάν οι γηγενείς προβλέπουν την επίδραση της μετανάστευσης πάνω στους φόρους, τα άτομα με τα υψηλότερα εισοδήματα πρέπει να έχουν πιο αρνητική στάση απέναντι στους χαμηλής εξειδίκευσης μετανάστες –και, συνεπώς, να είναι πιο υποστηρικτικοί της υψηλής εξειδίκευσης μετανάστευσης– απ' ό,τι οι φτωχότεροι γηγενείς ομόλογοί τους. Σε ένα ομοσπονδιακό σύστημα όπως των Ηνωμένων Πολιτειών, αυτή η δυναμική θα έπρεπε επίσης να είναι ιδιαίτερα έντονη σε πολιτείες με μεγαλύτερη έκθεση στο φορολογικό κόστος της μετανάστευσης – δηλαδή σε πολιτείες με γενναιόδωρες δημόσιες υπηρεσίες και πολλούς μετανάστες. Τα στοιχεία του American National Election Survey για τα έτη 1992 και 2000 επιβεβαιώνουν τον ισχυρισμό ότι οι γηγενείς με υψηλότερα εισοδήματα είναι λιγότερο πιθανό να υποστηρίξουν τη μετανάστευση σε πολιτείες υψηλής δημοσιονομικής έκθεσης σε σύγκριση με άλλες πολιτείες. Οι συγγραφείς ερμηνεύουν αυτό το εύρημα ως αντικατοπτρίζον τους φόβους των γηγενών σχετικά με τις αυξήσεις φόρων που προκαλούνται από τη μετανάστευση.

Οι Facchini και Mayda (2009) εφάρμοσαν ένα παρόμοιο μοντέλο σε ένα διεθνικό πλαίσιο χρησιμοποιώντας τα δεδομένα του ISSP του 1995. Σύμφωνα με την ιδέα ότι οι πλουσιότεροι γηγενείς ανησυχούν για τις φορολογικές συνέπειες της μετανάστευσης, διαπίστωσαν ότι οι ερωτηθέντες με υψηλότερα εισοδήματα υποστηρίζουν σε μικρότερο βαθμό τη μετανάστευση. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για χώρες όπου οι εισροές είναι πιο έντονα προσανατολισμένες προς τους μετανάστες χαμηλής εξειδίκευσης. Ωστόσο, οι Crepaz και Damron (2009) χρησιμοποιώντας διάφορες έρευνες για τη στάση Ευρωπαίων πολιτών καταδεικνύουν ότι τα πιο ολοκληρωμένα κράτη πρόνοιας συνδέονται με μειωμένο νατιβιστικό συναίσθημα, ίσως επειδή θεσπίζουν ορθολογικούς κανόνες ίσης μεταχείρισης.

Οι Hainmueller και Hiscox (2010) επανεξέτασαν αυτές τις υποθέσεις εκτιμώντας συμπερασματικά ότι χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή όταν κάποιος ισχυρίζεται ότι ανησυχίες «λογιστικού» τύπου σχετικά με τις φορολογικές επιπτώσεις προκαλούν αντιμεταναστευτικά αισθήματα. Σύμφωνα με τα ευρήματά τους, κατά την περίοδο 1990-2004 οι Πολιτείες των ΗΠΑ που είχαν τους ταχύτερα αναπτυσσόμενους πληθυσμούς μεταναστών παρουσίασαν χαμηλότερες αυξήσεις (ή μεγαλύτερες περικοπές) στους κρατικούς φόρους εισοδήματος και μικρότερες αυξήσεις στις κατά κεφαλήν δαπάνες κοινωνικής πρόνοιας απ' ό,τι άλλες Πολιτείες. Αν μη τι άλλο, τα ευρήματα αυτά καταδεικνύουν ότι οι γηγενείς θα έπρεπε να ανησυχούν για μια μετανάστευση που προκαλεί μείωση των πόρων που κατευθύνονται προς τους ίδιους και αύξηση των πόρων που κατευθύνονται προς το κράτος. Χρησιμοποιώντας ιδιαίτερες πειραματικές μεθόδους, η έρευνα των Hainmueller και Hiscox (2010) διαπιστώνει ότι πλούσιοι και φτωχοί γηγενείς είναι εξίσου αντίθετοι με τη μετανάστευση χαμηλής εξειδίκευσης. Σε κράτη υψηλότερης φορολογικής έντασης, οι πλούσιοι γηγενείς είναι κάπως λιγότερο αντίθετοι με τη μετανάστευση χαμηλής εξειδίκευσης απ' ό,τι άλλες κοινωνικές ομάδες. Τα ευρήματα αυτά είναι ασύμβατα με τον ισχυρισμό ότι ιδιοτελείς φόβοι για αυξήσεις φόρων που προκαλούνται από τη μετανάστευση δημιουργούν αντιμεταναστευτικά αισθήματα. Παρομοίως, ο Tingley (2013) επιβεβαιώνει αυτά τα αποτελέσματα, αδυνατώντας να ανιχνεύσει κάποια ένδειξη περί δημοσιονομικής απειλής, χρησιμοποιώντας μια ποικιλία αμερικανικών ερευνών σχετικά με τη μετανάστευση.

2. Συμβολικές-πολιτισμικές προσεγγίσεις ως προς τη μετανάστευση

Στρεφόμαστε τώρα στις προσεγγίσεις που ονομάζουμε συμβολικές. Αν και αυτή η παράδοση είναι αρκετά ετερογενής, τονίζει τις αντιλήψεις των πολιτισμικών επιδράσεων στη χώρα υποδοχής συνολικά. Αυτές οι πολιτισμικές επιδράσεις είναι συνήθως αμιγώς πολιτισμικές, αλλά δεν αποκλείεται να λάβουν και οικονομικές διαστάσεις.

2.1 Μελέτες παρατήρησης πολιτισμικών απειλών

Μια από τις πρώτες μελέτες παρατήρησης ήταν αυτή των Espenshade και Calhoun (1993), η οποία εξέτασε τους συσχετισμούς που διαμορφώνουν τη στάση των Νοτιο-καλιφορνέζων απέναντι στην παράνομη μετανάστευση. Η μελέτη αυτή αναφέρει ότι οικονομικά θέματα, όπως η απασχόληση και το εισόδημα, δεν σχετίζονται με τη στάση έναντι της μετανάστευσης, ενώ το πολύ υψηλό μορφωτικό επίπεδο συνδέεται με μειωμένη ανησυχία έναντι της.

Αργότερα, πολλές αναλύσεις παρατήρησης που χρησιμοποίησαν εθνικά αντιπροσωπευτικά δείγματα επικεντρώθηκαν στη συνολική στάση απέναντι στη μετανάστευση. Βεβαίως, οι στάσεις περί μετανάστευσης ποικίλλουν ανάλογα με το συγκεκριμένο ερώτημα που τίθεται, χωρίς ωστόσο να αλλάζει το γενικό μοτίβο των ευρημάτων που επανεμφανίζεται ξανά και ξανά. Για παράδειγμα, η εμβληματική μελέτη των Citrin et al. (1997) χρησιμοποίησε το ANES του 1992 και του 1994 για να προσδιορίσει τους συσχετισμούς των στάσεων σχετικά με τα προτιμώμενα επίπεδα μετανάστευσης και την είσπραξη κυβερνητικών παροχών από τους μετανάστες. Όπως και η προηγούμενη, έτσι και αυτή δεν εντοπίζει πολλά στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι οι προσωπικές οικονομικές συνθήκες επιδρούν αποφασιστικά. Ωστόσο, η απαισιοδοξία για την εθνική οικονομία και η αρνητική στάση προς τους λατινόφωνους («ισπανόφωνους») και τους Ασιάτες καταγράφονται ως αρνητικές στάσεις. Τα αποτελέσματα της έρευνας των Citrin et al. (1997) συμφωνούν με εκείνα προηγούμενων μελετών (Kinder & Kiewiet, 1981) ότι πολιτισμικές εκτιμήσεις περί των επιδόσεων της εθνικής οικονομίας ασκούν επιρροή, αλλά οι προσωπικές οικονομικές περιστάσεις όχι.

Όμως, τα ανωτέρω ευρήματα αφήνουν περιθώριο οι οικονομικοί παράγοντες να ασκούν επιρροή, και πράγματι οι Lapinski et al. (1997) επισημαίνουν ότι οι αντιμεταναστευτικές συμπεριφορές αυξήθηκαν κατά τη διάρκεια της ύφεσης στις αρχές της δεκαετίας του 1980 (βλέπε επίσης σχετικά: Tichenor, 2002). Ομοίως, αναλύοντας καναδικές δημοσκοπήσεις της περιόδου 1975-2000, οι Wilkes et al. (2008) διαπιστώνουν ότι οι πιο προβληματικές εθνικές οικονομικές συνθήκες συσχετίζονται με αυξημένο αντιμεταναστευτικό αίσθημα (βλέπε επίσης σχετικά: Kehrberg, 2007). Ωστόσο, οι Citrin et al. (1997) προτείνουν μία εκλογίκευση αυτού του αισθήματος που υποβαθμίζει την επιχειρηματολογία περί ορθολογικών-ιδιοτελών συμπεριόντων. Υποστηρίζουν, λοιπόν, ότι οι ερωτώμενοι διατυπώνουν τις απόψεις τους για τη μετανάστευση με βάση τις αντιλήψεις τους για τον εθνικό αντίκτυπό της και όχι με βάση μία συλλογιστική που απορρέει από την προσωπική οικονομική τους κατάσταση ή τις ανησυχίες τους.

Μεταγενέστερες μελέτες παρατήρησης χρησιμοποίησαν παρόμοιες εμπειρικές στρατηγικές, κάνοντας χρήση προϋπαρχόντων δεδομένων ερευνών και εκτιμητών

μοντέλων παλινδρόμησης για τον προσδιορισμό των συσχετισμών των στάσεων έναντι της μετανάστευσης. Σε ανάλυση των ANES του 1992 και του 1996, οι Burns και Gimpel (2000) καταλήγουν σε συμπεράσματα συμβατά με τους Citrin et al. (1997). Οι ίδιοι εξέτασαν μία εναλλακτική υπόθεση: ότι οι οικονομικές δυσκολίες μπορεί να επηρεάσουν τη «στερεοτυπική» σκέψη. Ωστόσο, ούτε οι ατομικές ούτε οι εθνικές οικονομικές εκτιμήσεις αποδεικνύεται ότι συσχετίζονται σημαντικά με τη στάση έναντι της μετανάστευσης. Επίσης, οι Chandler και Tsai (2001) ανέλυσαν τα δεδομένα του General Social Survey (GSS) για να αποδείξουν ότι η κολλεγιακή εκπαίδευση και οι εκλαμβανόμενες πολιτισμικές απειλές, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που σχετίζονται με τη γλώσσα, συσχετίζονται έντονα με τις στάσεις τόσο έναντι της νόμιμης όσο και της παράνομης μετανάστευσης. Τα άτομα που έχουν αρνητικά στερεότυπα περί εθνοτικών ομάδων, όπως για τους Αμερικανούς ισπανόφωνους ή για άτομα ασιατικής καταγωγής, τρέφουν πιο έντονα αντιμεταναστευτικά αισθήματα.

Τα μοτίβα που οι αμερικανικές έρευνες προβάλλουν δεν ισχύουν μόνο στις ΗΠΑ. Χρησιμοποιώντας στοιχεία του ESS του 2002-2003 από είκοσι ευρωπαϊκές χώρες, οι Sides και Citrin (2007) προσδιόρισαν διάφορους συσχετισμούς των στάσεων έναντι της μετανάστευσης με πιο σημαντικό τον συσχετισμό που αφορά στην πολιτισμική ομοιογένεια (βλ. επίσης Ivarsson, 2005). Ωστόσο, και πάλι, τόσο οι αντικειμενικοί δείκτες οικονομικής ευαλωτότητας σε ατομικό επίπεδο όσο και χαρακτηριστικά σε επίπεδο χώρας, όπως τα επίπεδα μετανάστευσης ή οι οικονομικές συνθήκες, φαίνεται να έχουν μικρή επεξηγηματική ισχύ. Αντίθετα, οι πολιτισμικές-συμβολικές αντιλήψεις σχετικά με τις εισροές μεταναστών αποδεικνύονται και πάλι σημαντικές. Μεταξύ της πλειονότητας των ερωτηθέντων που πιστεύουν ότι η χώρα τους δέχεται (αδίκως) περισσότερους μετανάστες από άλλες, η αντίθεση προς τη μετανάστευση αυξάνεται συνάμα με την υπερεκτίμηση εκ μέρους τους του αριθμού των μεταναστών που εισρέουν στη χώρα τους (βλέπε επίσης: Blinder, 2013 που επικεντρώνεται στη Βρετανία). Ομοίως, ο Fetzer (2000) διαπιστώνει ότι οι επιμέρους οικονομικοί δείκτες είναι αδύναμα μέσα πρόβλεψης της στάσης έναντι της μετανάστευσης στη Γαλλία, στη Γερμανία και στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Οι Citrin και Sides (2008) επεκτείνουν αυτή τη βάση ευρημάτων χρησιμοποιώντας το Citizenship, Involvement, Democracy Survey του 2005 για να συγκρίνουν μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών και των Ηνωμένων Πολιτειών. Όπως και οι Ευρωπαίοι, έτσι και οι Αμερικανοί υπερεκτιμούν τον αριθμό των μεταναστών που έχουν εισέλθει στις χώρες τους. Σε καθεμία από τις χώρες που μελετήθηκαν, οι ερωτηθέντες πιστεύουν ότι ο πληθυσμός της χώρας τους που γεννήθηκε στο εξωτερικό είναι μεγαλύτερος απ' ό,τι πράγματι είναι. Οι McLaren και Johnson (2007) βασίζόμενοι σε στοιχεία του British Social Attitudes Survey (2003) φθάνουν σε συμπεράσματα παρόμοια με αυτά

των Citrin και Sides (2008): οι μετρήσεις της ιδιοτέλειας δεν συσχετίζονται έντονα με τις στάσεις περί του συνολικού επιπέδου της μετανάστευσης· αντίθετα, η συμβολική απειλή (όπως οι αντιλήψεις για την αφοσίωση των Βρετανών Μουσουλμάνων στη Βρετανία) σχετίζονται έντονα με τις αντιλήψεις για τις πολιτισμικές οικονομικές επιπτώσεις της μετανάστευσης.

Η υπεροχή της κουλτούρας έναντι των οικονομικών ανησυχιών ενισχύεται από τους Card et al. (2012). Χρησιμοποιώντας το ESS του 2002, μετρούν τη σχετική σημασία, στη διαμόρφωση της στάσης έναντι της μετανάστευσης, των ανησυχιών περί μισθών και φόρων και των ανησυχιών σχετικά με τις επιπτώσεις στην κουλτούρα και την κοινωνική ζωή της χώρας. Σε συμφωνία με προηγούμενες έρευνες, η μελέτη αυτή διαπιστώνει ότι οι ανησυχίες περί κουλτούρας είναι περίπου δύο έως πέντε φορές πιο σημαντικές από τις οικονομικές ανησυχίες. Επιπλέον, διαπιστώνουν ότι το μεγαλύτερο μέρος της επίδρασης του εκπαιδευτικού επιπέδου των μεταναστών στις στάσεις των γηγενών απέναντι στη μετανάστευση οφείλεται στις αυξημένες ανησυχίες μεταξύ των λιγότερο μορφωμένων γηγενών.

2.2 Πειραματικές μελέτες πολιτισμικών απειλών

Όμως, οι μελέτες παρατήρησης για την αιτιώδη συνάφεια δεν έχουν τη δυνατότητα να διευκρινίσουν ιδιαίτερες και συγκεκριμένες συσχετίσεις. Σε αυτό το σημείο παρεμβαίνουν οι πειραματικές έρευνες που επικεντρώνονται ακριβώς στην ανίχνευση ιδιαίτερων συσχετίσεων.

Ένα πρωτοποριακό πείραμα σχετικά με τη στάση απέναντι στους μετανάστες και τη μετανάστευση είναι αυτό των Sniderman et al. (2000). Εστιάζοντας στην Ιταλία, η έρευνα αυτή είχε ως στόχο να εξετάσει το «διακριτικό καθεστώς της φυλής [race] στη σήμανση άλλων ως ξένων» (Sniderman et al., 2000). Χρησιμοποιώντας μια εθνικά αντιπροσωπευτική έρευνα του 1994, οι ερευνητές έθεσαν στους ερωτηθέντες ερωτήσεις σχετικά με τα κοινωνικά προβλήματα που προκαλούνται είτε από τους μετανάστες της Ανατολικής Ευρώπης είτε της Αφρικής και στη συνέχεια ρώτησαν για τα χαρακτηριστικά είτε της μίας είτε της άλλης ομάδας. Σε αντίθεση με τις υποθέσεις εργασίας τους, οι ερωτηθέντες δεν έκαναν διάκριση ανάμεσα στους μετανάστες της Ανατολικής Ευρώπης και της Αφρικής. Οι αρνητικές απαντήσεις σχετικά με τις ομάδες μεταναστών που προκαλούν κοινωνικά προβλήματα ήταν εξίσου προβλεπτικώς αρνητικές για οποιαδήποτε ομάδα μεταναστών.

Επίσης, οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι οι αναλύσεις παραγόντων των κατανομών για τους Αφρικανούς και τους Ανατολικοευρωπαίους παρουσιάζουν πολύ παρόμοιες δομές, γεγονός που δείχνει ότι τα άτομα που έχουν προκαταλήψεις έναντι μιας ομάδας είναι πιθανό να έχουν προκαταλήψεις έναντι και άλλων μεταναστευτικών ομάδων.

Αυτό δεν σημαίνει ότι διαφορετικές ομάδες βιώνουν αναγκαστικά τα ίδια επίπεδα προκατάληψης, αλλά ότι οι άνθρωποι που διακατέχονται από αρνητικά στερεότυπα για μια ομάδα είναι πιθανό να διακατέχονται από αρνητικά στερεότυπα για όλες τις εθνοτικές ομάδες, ακόμη και αν το περιεχόμενο αυτών των στερεοτύπων διαφέρει.

Ως αποτέλεσμα, η έρευνα αυτή προώθησε ένα μοντέλο της στάσης έναντι της μετανάστευσης στην οποία η κατηγοριοποίηση της «εξω-ομάδας» (out-group) διαδραματίζει κεντρικό ρόλο. Η απλή διάκριση μεταξύ ενδο- και εξω-ομάδων προκαλεί εχθρότητα, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο της διάκρισης. Σε αυτό το παράδειγμα, η διαδικασία της κατηγοριοποίησης και το ερώτημα *ποιος κατηγοριοποιείται ως ξένος* γίνονται κεντρικής σημασίας.

Οι Sniderman et al. (2004) και οι Sniderman και Hagendoorn (2007) εφάρμοσαν παρόμοιες μεθόδους, συμπεριλαμβανομένων πειραμάτων που διεξήχθησαν κατά τη διάρκεια μιας εθνικά αντιπροσωπευτικής τηλεφωνικής έρευνας, για να εξετάσουν την προέλευση της στάσης έναντι της μετανάστευσης στην Ολλανδία. Στο ένα πείραμα (του 2004) ελέγχθηκε η σχετική επιρροή των οικονομικών και πολιτισμικών απειλών. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι απειλητικοί πολιτισμικοί δείκτες –λόγου χάρη, οι μετανάστες που δεν μιλούν ολλανδικά και δεν αναμένεται να ταιριάζουν καλά με την ολλανδική κουλτούρα– έχουν μεγαλύτερη επιρροή απ' ό,τι οι οικονομικοί δείκτες. Με αυτόν τον τρόπο οι ερευνητές (2004) παρείχαν πειραματικές αποδείξεις για τον ισχυρισμό ότι η αντίθεση στη μετανάστευση έχει τις ρίζες της κυρίως σε πολιτισμικές ανησυχίες. Όπως και στην περίπτωση της Ιταλίας, η δομή των στερεοτύπων των Ολλανδών ερωτηθέντων έναντι διαφόρων ομάδων μεταναστών είναι γενικά παρόμοια: «Η προκατάληψη είναι τυφλή κατά μία βαθιά έννοια. Αντικατοπτρίζει μια αντιπάθεια όχι προς μια συγκεκριμένη μειονότητα αλλά προς τις μειονότητες εν γένει», σημειώνουν οι συγγραφείς (Sniderman & Hagendoorn, 2007: 56).

Παρά το γεγονός ότι η δημοσκόπηση πάνω στην οποία βασίστηκαν οι έρευνες των Sniderman et al. (2004) και Sniderman και Hagendoorn (2007) διεξήχθη το 1997-1998, τα αποτελέσματά της βοηθούν να κατανοήσουμε τις πολιτικές γύρω από τη μετανάστευση και την ενσωμάτωση που ήλθαν στο φως της δημοσιότητας μετά τη δολοφονία του Theo van Gogh το 2004. Για παράδειγμα, οι Sniderman et al. (2004) δείχνουν ότι οι δείκτες πολιτισμικής ανησυχίας δεν ήταν ιδιαίτερα έντονοι μεταξύ των ερωτηθέντων που ανησυχούσαν ότι απειλείται η ολλανδική κουλτούρα. Παρ' όλα αυτά, μετά τη δολοφονία του van Gogh, η κοινή γνώμη έγινε εξαιρετικά αρνητική ως προς το θέμα της μετανάστευσης. Τα ευρήματα αυτά υποδηλώνουν ότι σημαντικές απειλές που σχετίζονται με τη μετανάστευση έχουν τη δυνατότητα να κινητοποιήσουν ευρεία τμήματα του εκλογικού σώματος. Συνεπώς, η μετανάστευση είναι ένα ζήτημα με δυνατότητα να αναδυθεί ξαφνικά και να αποσταθεροποιήσει τις

υπάρχουσες μετριοπαθείς πολιτικές, διαπίστωση που τονίστηκε επίσης στη μελέτη του Messina (1989) σχετικά με τη βρετανική μεταναστευτική πολιτική. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής δείχνουν ότι η πολιτική σημασία του ζητήματος είναι πιθανό να είναι κρίσιμη για την κατανόηση της μεταναστευτικής πολιτικής μιας χώρας. Όταν το ζήτημα γίνει κυρίαρχο, η μετανάστευση έχει τη δυνατότητα να κινητοποιήσει κατά τα άλλα αριστερούς ψηφοφόρους προς μια «δεξιά» κατεύθυνση.

2.3 Ψυχολογικές προσεγγίσεις και ο ρόλος των συναισθημάτων

Τόσο η έρευνα παρατήρησης όσο και η πειραματική έρευνα δείχνουν ότι οι στάσεις των γηγενών έναντι της μετανάστευσης σχετίζονται με τις στάσεις απέναντι σε εθνοτικές και φυλετικές ομάδες – ότι οι στάσεις περί μεταναστών συνδέονται στενά με τη στάση περί μετανάστευσης. Αλλά ποιες ψυχολογικές διαδικασίες υποστηρίζουν τις στάσεις αυτές; Σε αυτό το ερώτημα προσπάθησαν να απαντήσουν οι Brader et al. (2008) χρησιμοποιώντας ένα πείραμα του 2003 που διεξήχθη μέσω του *Knowledge Network*⁴ πάνω σε λευκούς, μη ισπανόφωνους, Αμερικανούς πολίτες. Χειραγωγώντας τον τόνο ενός άρθρου εφημερίδας, καθώς και την εμφανιζόμενη ομάδα μεταναστών (λευκοί Ευρωπαίοι ή ισπανόφωνοι), η έρευνα προσδιόρισε το άγχος ως τον μηχανισμό που συνδέει ομάδες μεταναστών με ανησυχίες σχετικά με τη μετανάστευση. Όταν οι ερωτηθέντες εκτέθηκαν σε ειδήσεις που αφορούσαν σε ισπανόφωνους μετανάστες και ο τόνος τους ήταν αρνητικός, αντέδρασαν με αυξημένο άγχος και ως συνέπεια αυξήθηκε η ανησυχία τους για τη μετανάστευση. Στην περίπτωση αυτή, η χώρα προέλευσης φαίνεται να έχει σημασία. Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ ενδο-ομάδων και εξω-ομάδων δεν ταυτίζεται με τους γηγενείς και τους μετανάστες, γεγονός που ενισχύει συγκεκριμένες προσεγγίσεις που αφορούν σε συγκεκριμένες μεταναστευτικές ομάδες.

Η εισαγωγή στη σχετική βιβλιογραφία του άγχους και των συναισθηματικών αποκρίσεων από τους Brader et al. (2008) χρησίμευσε ως σημείο αναφοράς για επιπλέον έρευνες σχετικά με τον ρόλο των συναισθημάτων στη διαμόρφωση των στάσεων έναντι της μετανάστευσης. Με βάση τη στενή σχέση μεταξύ άγχους και αναζήτησης πληροφοριών, οι Gadarian και Albertson (2013) χρησιμοποίησαν και αυτοί ένα *Knowledge Network* πείραμα με Αμερικανούς ερωτηθέντες, για να προκαλέσουν άγχος για τη μετανάστευση. Τα ευρήματά τους υποστηρίζουν το εξής: Ανήσυχι

⁴ Έρευνες που διεξάγονται μέσω WebTV από το *Knowledge Networks*, το οποίο διατηρεί μια μεγάλη ομάδα τυχαίων επαφών, προσφέροντας δωρεάν πρόσβαση στο Διαδίκτυο σε αντάλλαγμα για περιστασιακή συμμετοχή σε έρευνες. Η εταιρεία επιλέγει τυχαία τους συμμετέχοντες από τη δεξαμενή της για κάθε έρευνα.

πολίτες αναζητούν και ανακαλούν απειλητικές πληροφορίες σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι ο μέσος όρος πολιτών, μια μορφή μεροληπτικής επεξεργασίας πληροφοριών που είναι δυνατόν να αυξήσει περαιτέρω τα επίπεδα άγχους. Επίσης, οι Wright και Citrin (2011) χρησιμοποίησαν ένα πείραμα ενσωματωμένο στο Cooperative Congressional Election Study (2008), για να δείξουν ότι διαδηλωτές που κυματίζουν μία αμερικανική σημαία προκαλούν λιγότερο αρνητικές συναισθηματικές απαντήσεις για τη μετανάστευση, όμως δεν αλλάζουν τη στάση τους έναντι της μεταναστευτικής πολιτικής.

Όσο για την Ευρώπη, τρεις μελέτες εξέτασαν τον ρόλο της προσωπικότητας σύμφωνα με το μοντέλο των «Πέντε Μεγάλων» χαρακτηριστικών νοοτροπιών που διακρίνουν την προσωπικότητα ενός ατόμου (Big Five – βλέπε σχετικά παρακάτω), στη Δανία, την Ολλανδία και την Ελβετία, αντίστοιχα (Gallego & Pardos-Prado, 2014· Dinesen, Klemmensen & Nørgaard, 2016· Ackermann & Freitag, 2015). Όλοι διαπιστώνουν ότι υψηλότερες τιμές στο χαρακτηριστικό «Ανοιχτότητα στην Εμπειρία» σχετίζεται με πιο θετικές απόψεις για τη μετανάστευση, ενώ υψηλότερες τιμές στο χαρακτηριστικό «Ενσυνείδηση» σχετίζεται με πιο αρνητικές συμπεριφορές. Το «Δεκτικότητα» συνδέεται γενικά με πιο θετικές στάσεις μετανάστευσης ενώ το αντίθετο ισχύει για τον «Νευρωτισμό». Τα στοιχεία σχετικά με το «Εξωστρέφεια» είναι πιο διφορούμενα. Αυτό δείχνει ότι τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας συνδέονται με τις στάσεις έναντι της μετανάστευσης με παρόμοιο και θεωρητικά λογικό τρόπο σε διάφορες αναπτυγμένες χώρες. Πρόσφατες μελέτες έχουν αρχίσει να διερευνούν πώς λειτουργούν τα Πέντε Μεγάλα γνωρίσματα σε συνδυασμό με αντιληπτικές απειλές κατάστασης. Όπως αναμενόταν, οι Dinesen, Klemmensen και Nørgaard (2016) βρίσκουν ότι εκείνοι που έχουν χαμηλή «Δεκτικότητα» και εκείνοι που έχουν υψηλή «Ενσυνείδηση» είναι πιο ευαίσθητοι στο εκπαιδευτικό επίπεδο των μεταναστών και την οικονομική απειλή που προκαλεί αυτό. Ομοίως, οι Danckert et al. (2017) δείχνουν ότι το γνώρισμα «Ανοιχτότητα στην Εμπειρία» μετριάξει την αρνητική επίδραση της επαφής με τους μετανάστες στις μεταναστευτικές στάσεις.

2.4 Εθνοτική και εθνική ταυτότητα, κανόνες και γλώσσα

Το γεγονός ότι η βιβλιογραφία υποδεικνύει ότι οι συμβολικές απειλές επηρεάζουν έντονα τη διαμόρφωση της στάσης έναντι της μετανάστευσης εγείρει ερωτήματα σχετικά με τους συγκεκριμένους λόγους για τους οποίους οι μετανάστες θεωρούνται απειλητικοί. Σε αυτό το πλαίσιο, ένα ιδιαίτερα σημαντικό θέμα είναι ο σχετικός ρόλος του εθνοκεντρισμού – μια γενικευμένη διάθεση για την αρνητική αξιολόγηση όλων των εξω-ομάδων σε σχέση με την εθνική ενδο-ομάδα (Kinder & Kam, 2009). Μία από τις πρώτες μελέτες που εξέτασαν αυτό το ερώτημα είναι αυτή των Burns και

Gimpel (2000) στις Ηνωμένες Πολιτείες. Στην έρευνά τους διαπιστώνουν ότι εκείνοι που υιοθετούν πιο αρνητικά στερεότυπα (σχετικά με τη νοημοσύνη και την εργασιακή ηθική των μεταναστών) για τους αφροαμερικανούς και τους ισπανόφωνους τείνουν να είναι πιο αρνητικοί προς όλους τους μετανάστες, ενώ όσοι συμπεριλαμβάνουν λευκούς, αφροαμερικανούς και ισπανόφωνους στην ίδια θέση έχουν πιο θετικές στάσεις απέναντι στη μετανάστευση.

Τα ευρήματα αυτά υποστηρίζουν τον εθνοκεντρισμό (όχι τον *εθνικο-κεντρισμό*), δηλαδή τις αδιακρίτως αρνητικές στάσεις έναντι των εξω-ομάδων, σε αυτήν την περίπτωση αφροαμερικανών και ισπανόφωνων, που υπερισχύουν στερεοτύπων για συγκεκριμένες εξω-ομάδες. Οι Hainmueller και Hopkins (2015) εντοπίζουν επίσης στοιχεία που υποστηρίζουν τον ρόλο του εθνοκεντρισμού στα συνδυαστικά πειράματά τους. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνουν ότι άτομα με περισσότερες εθνοκεντρικές διαθέσεις δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στη χώρα προέλευσης των μεταναστών (δείκτης πολιτισμικής διαφοράς/ομοιότητας) και λιγότερο στο επάγγελμά τους.

Ωστόσο, τα περισσότερα από τα πιο πρόσφατα ευρήματα υποστηρίζουν ότι τα στερεότυπα δεν στοχεύουν αφηρημένα κάθε εξω-ομάδα, αλλά αφορούν σε συγκεκριμένες εξω-ομάδες, και αυτό το χαρακτηριστικό είναι που εξηγεί τις στάσεις έναντι της μετανάστευσης. Οι Valentino, Brader και Jardina (2013), για παράδειγμα, βρίσκουν ότι είναι η αρνητική στάση έναντι των ισπανόφωνων παρά ο εθνοκεντρισμός που διαμορφώνει τις μεταναστευτικές συμπεριφορές των λευκών Αμερικανών. Ομοίως, οι Levy και Wright (2016) δείχνουν ότι μόνον η στάση έναντι των ισπανόφωνων εξηγεί τη στάση των λευκών Αμερικανών έναντι της μετανάστευσης στις Ηνωμένες Πολιτείες. Επίσης, επιχειρηματολογώντας ενάντια στη σημαντικότητα του αδιαφοροποίητου εθνοκεντρισμού, ο Hopkins (2015) βρίσκει ότι η επίδραση της έκθεσης σε σημάδια που υποδηλώνουν εξω-ομάδα εξαρτάται από τη συγκεκριμένη αντιστοίχιση με συγκεκριμένα εξω-ομαδικά στερεότυπα.

Σε γενικές γραμμές, η έρευνα που θέτει ως αντικείμενό της την πολιτισμική απειλή εστιάζει στη σημασία των ομαδικών ταυτοτήτων και του διακριτικού χαρακτήρα τους. Σύμφωνα με αυτήν την τάξη εξηγήσεων, οι άνθρωποι αντλούν αυτοεκτίμηση από την ένταξη σε μία ομάδα, και πιο συγκεκριμένα από το έθνος τους, και ως εκ τούτου έχουν ανάγκη να διαφοροποιήσουν θετικά τη δική τους ομάδα από άλλες ομάδες (Sniderman, Hagendoorn & Prior, 2004· Tajfel & Turner, 1979). Αυτό, με τη σειρά του, συνεπάγεται εχθρότητα απέναντι σε μέλη άλλων ομάδων (μετανάστες), τα οποία θεωρούνται ότι απειλούν την ομάδα τους λόγω αμφισβήτησης της κυριαρχίας της γηγενούς κουλτούρας.

Η υπόθεση της πολιτισμικής-συμβολικής απειλής έχει επιβεβαιωθεί σε αρκετές έρευνες. Όπως και άλλες εξηγήσεις, εξετάστηκε αρχικά σε μελέτες παρατήρησης με

βάση τα cross-sectional survey data. Οι μελέτες αυτές διακρίνουν μια ισχυρή θετική συσχέτιση μεταξύ περιοριστικών στάσεων μετανάστευσης και αρνητικών στάσεων απέναντι σε πολυπολιτισμικές πρακτικές ή πολιτικές (παραδείγματος χάρι έναντι της γλώσσας) και ερμηνεύουν αυτά τα ευρήματα ως στοιχεία που υποστηρίζουν μια γενική τάση πολιτισμικής απειλής (Citrin et al., 1997· Chandler & Tsai, 2001· Sides & Citrin, 2007).

Εκτός από τους περιορισμούς που είναι εγγενείς στη φύση των δεδομένων παρατήρησης, οι μελέτες αυτές μπορεί να γίνουν ταυτολογικές, εξηγώντας μια στάση ως αποτέλεσμα μίας άλλης ομάδας στάσεων. Για παράδειγμα, οι Sides και Citrin (2007) βρίσκουν ότι οι αντιμεταναστευτικές στάσεις μπορούν εν μέρει να εξηγηθούν χρησιμοποιώντας την «πολιτισμική ταυτότητα» ενός ατόμου, η οποία μετριέται ως συμφωνία με τη δήλωση: «Είναι καλύτερο για μια χώρα εάν σχεδόν όλοι έχουν τα ίδια έθιμα και παραδόσεις» (Sides & Citrin, 2007: 485). Όπως είχε προβλεφθεί από τους συγγραφείς, η συμφωνία με αυτό το στοιχείο συσχετίζεται πολύ έντονα με τις αντιμεταναστευτικές συμπεριφορές. Όμως, αυτό δεν αποτελεί μια αιτιώδη σχέση μεταξύ διακριτών ψυχολογικών φαινομένων, καθώς ο συσχετισμός μπορεί απλώς να αντικατοπτρίζει δύο ξεχωριστές εκφράσεις της ίδιας υποκειμενικής στάσης.

Λόγω αυτής της αμφισημίας στις παρατηρητικές προσεγγίσεις, οι επόμενες πειραματικές μελέτες πολιτισμικής απειλής αποτελούν ένα σημαντικό βήμα προόδου. Αυτού του είδους οι μελέτες συγκρίνουν τις απαντήσεις των γηγενών με ομάδες μεταναστών με πειραματικώς χειραγωγημένα χαρακτηριστικά, μερικά από τα οποία αποτελούν πολιτισμικούς δείκτες (π.χ. η χώρα καταγωγής ή οι γλωσσικές δεξιότητες). Όπως και οι μελέτες παρατήρησης, αυτές οι μελέτες εντοπίζουν γενικά ισχυρές αποδείξεις για τη σημασία της πολιτισμικής απειλής. Για παράδειγμα, σε μια από τις πρώτες μελέτες αυτού του τύπου, οι Sniderman, Hagendoorn και Prior (2004) εντόπισαν ότι οι γηγενείς βασίζουν κυρίως τις απόψεις τους για τους μετανάστες στο πόσο καλά ταιριάζουν πολιτισμικά στην ολλανδική κουλτούρα. Αν και θεωρήθηκε από τους ερωτώμενους λιγότερο σημαντικό από το επίπεδο εκπαίδευσής τους, οι Dinesen, Klemmensen και Nørgaard (2016) εντόπισαν ότι οι Δανοί προτιμούν τους Δυτικούς μετανάστες και, ως εκ τούτου, φαινομενικά πιο «παρόμοιους» πολιτισμικά με τους ίδιους. Στο ίδιο μήκος κύματος με τους Sniderman, Hagendoorn και Prior (2004), οι de Rooij, Goodwin και Pickup (2018) εντόπισαν και αυτοί με τη σειρά τους αποδείξεις για τον σημαντικό ρόλο της πολιτιστικής απειλής.

Η κατανόηση του ποιος απειλείται από τη μετανάστευση μπορεί να παρέχει ενδείξεις σχετικά με το ποιες πτυχές της μετανάστευσης είναι πολιτισμικά απειλητικές. Ένας πιθανός παράγοντας θα μπορούσε να προέρχεται από τις αντιλήψεις των ανθρώπων για το τι σημαίνει να είσαι μέλος μιας εθνικής κοινότητας – ή, με διαφορετικό τρόπο,

να προέρχεται από διαφορετικές αντιλήψεις περί εθνικής ταυτότητας. Ορισμένες αντιλήψεις περί εθνικής κοινότητας και των συνόρων της μπορούν εύκολα να αποδεχθούν νεοεισερχόμενους μετανάστες, ενώ άλλες δεν μπορούν. Ο Schildkraut (2005a) ανέπτυξε αυτούς τους θεωρητικούς ισχυρισμούς και τους ήλεγξε χρησιμοποιώντας το General Social Survey (1996) καθώς επίσης και ομάδες εστίασης. Οι αναλύσεις του δείχνουν ότι οι Αμερικανοί που υιοθετούν μια εθνοπολιτισμική άποψη περί εθνικής ταυτότητας –για παράδειγμα, για να είναι κάποιος Αμερικανός πρέπει να έχει γεννηθεί στις Ηνωμένες Πολιτείες, να ζει στις Ηνωμένες Πολιτείες και να είναι χριστιανός– υποστηρίζουν τον περιορισμό της μετανάστευσης (Schildkraut, 2005a: 80). Αυτό, όμως, που προκαλεί έκπληξη στην έρευνα αυτή είναι ότι οι ερωτηθέντες που είχαν πιο αφομοιωτική αντίληψη της αμερικανικής ταυτότητας ήταν επίσης υπέρ μιας περιοριστικής πολιτικής – με άλλα λόγια, ήταν το ίδιο αρνητικοί σε μία πολιτική «ανοιχτών συνόρων». Ωστόσο, η διαπίστωση αυτή μπορεί να είναι προϊόν της μέτρησης που χρησιμοποίησε ο ερευνητής, δηλαδή των απόλυτων τιμών. Οι Wright et al. (2012) που έλαβαν υπόψη τους την έρευνα του Schildkraut δείχνουν ότι η μέτρηση της σχετικής έμφασης των ερωτηθέντων στις εθνοτικές έναντι πολιτειακών αντιλήψεων περί ταυτότητας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι πολιτειακές αντιλήψεις της ταυτότητας συσχετίζονται με λιγότερο περιοριστικές συμπεριφορές.

Χρησιμοποιώντας το Implicit Association Test για να ανιχνεύσουν κοινωνικά μη αποδεκτές πεποιθήσεις των ερωτηθέντων (τοποθετήσεις που στη δημόσια σφαίρα θεωρούνται ως «πολιτικώς απαράδεκτες»), οι Malhotra, Margalit και Mo (2013) εντόπισαν πράγματι πεποιθήσεις περί πολιτισμικής απειλής που προέρχεται από τους μετανάστες – πεποιθήσεις οι οποίες δεν κάνουν διάκριση μεταξύ διαφορετικών ομάδων μεταναστών. Έχοντας υπόψη τους αυτήν την έρευνα, οι Hainmueller και Hopkins (2015), χρησιμοποιώντας συζευγμένα πειράματα στις Ηνωμένες Πολιτείες, δεν εντόπισαν διαφορετικές στάσεις ανάλογα με τη χώρα προέλευσης, με εξαίρεση τους μετανάστες που προέρχονται από το Ιράκ. Ωστόσο, όπως σημειώνουν οι συγγραφείς, αυτό μπορεί επίσης να αντικατοπτρίζει εύλογα μια ανησυχία για την ασφάλεια, δεδομένων των δύο πρόσφατων πολέμων μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών και του Ιράκ και της γενικής σημασίας της τρομοκρατίας μετά τις επιθέσεις της Ενδεκάτης Σεπτεμβρίου. Στο ίδιο μήκος κύματος, και εστιάζοντας μόνο σε χώρες μη δυτικής προέλευσης, οι Bansak, Hainmueller και Hangartner (2017) εντοπίζουν ακόμη πιο ελάσσονα αποτελέσματα σχετικά με τη χώρα προέλευσης σε ένα πείραμα που πραγματοποιήθηκε σε δεκαπέντε ευρωπαϊκές χώρες.

Ως μέρος μιας ευρύτερης ανάλυσης των επιπτώσεων του τρόπου με τον οποίο οι Αμερικανοί ορίζουν διάφορες κοινότητες, ο Wong (2010: 135-36) χρησιμοποίησε το General Social Survey του 1996 και του 2004 για να δείξει ότι εκείνοι που ορίζουν

την αμερικανική κοινότητα με αποκλειστικούς όρους υποστηρίζουν περιοριστικές πολιτικές, είναι πιο αρνητικοί για το δικαίωμα ιθαγένειας μέσω της γέννησης σε αμερικανικό έδαφος καθώς και στην επέκταση των δικαιωμάτων ιθαγένειας σε νόμιμους μόνιμους κατοίκους. Με παρόμοιο τρόπο, οι de Figueiredo και Elkins (2003), χρησιμοποιώντας σύνολα δεδομένων, συμπεριλαμβανομένου του GSS του 1996, δείχνουν τη σημασία της διάκρισης του πατριωτισμού από τον εθνικισμό. Υποστηρίζουν ότι αν και οι άνθρωποι που αυτο-αποκαλούνται «εθνικιστές» είναι πιο ξενοφοβικοί, οι άνθρωποι που αυτο-αποκαλούνται «πατριώτες» δεν είναι (επίσης σχετικά: Schildkraut, 2014).

Παράλληλα με τα επιχειρήματα σχετικά με την εθνική ταυτότητα είναι τα επιχειρήματα σχετικά με τους κανόνες. Στις ΗΠΑ, μια πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τις «φυλετικές» στάσεις δείχνει ότι πολλοί μη ισπανόφωνοι λευκοί αντιλαμβάνονται τους αφροαμερικανούς ως παραβάτες των κανόνων που σχετίζονται με την ηθική της εργασίας. Άραγε, είναι δυνατόν παρόμοιοι μηχανισμοί να διαμορφώνουν τη στάση των γηγενών κατοίκων απέναντι στη μετανάστευση, ακόμη και αν το περιεχόμενο των κανόνων ποικίλλει; Η έρευνα των Paxton και Mughan (2006) που διεξήχθη σε προπτυχιακούς φοιτητές διαπιστώνει ότι οι κανόνες που σχετίζονται με την αφομοίωση προς το έθνος είναι ιδιαίτερα επιδραστικοί. Ο Schildkraut (2011: Κεφ. 7) ανέπτυξε δείκτες που μετρούν τη δυσaráσκεια έναντι των μεταναστών χρησιμοποιώντας ερωτήσεις σχετικά με τους μετανάστες (α) που αρπάζουν θέσεις εργασίας από τους γηγενείς, (β) που έχουν γνώση των θεμάτων που διαμορφώνουν την αμερικανική δημόσια σφαίρα, και (γ) που είναι πρόθυμοι να ενταχθούν στον αμερικανικό τρόπο ζωής. Για τους ερωτηθέντες η ένταση της σύνδεσης μεταξύ αυτών και της κλίμακας φυλετικής δυσaráσκειας είναι 0,48 (συσχέτιση Pearson), γεγονός που υποδηλώνει ότι οι δύο έννοιες σχετίζονται, αλλά δεν ταυτίζονται απόλυτα. Η δυσaráσκεια περί των μεταναστών συσχετίζεται με τις περιοριστικές προτιμήσεις περί μεταναστευτικής πολιτικής, ακόμη και όταν οι δείκτες αυτοί λαμβάνουν υπόψη τη φυλετική δυσaráσκεια και άλλες μεταβλητές. Ο Schildkraut (2011: 193) σημειώνει ότι «η αίσθηση ότι οι σημερινοί μετανάστες επιλέγουν να παραβιάζουν τους πολιτειακούς δημοκρατικούς κανόνες και κανόνες ενσωμάτωσης δεν είναι μόνο διαδεδομένη στην αμερικανική κοινωνία, αλλά και έχει πολιτικά επακόλουθα» για τις στάσεις έναντι της μετανάστευσης.

Εάν η αφομοίωση στην κοινωνία υποδοχής είναι ένας κεντρικός κανόνας που συνήθως θεωρείται ότι παραβιάζουν οι μετανάστες, η χρήση της γηγενούς γλώσσας είναι ίσως η πιο ορατή απόδειξη τήρησης αυτού του κανόνα (Schildkraut, 2005 a). Όπως σημειώνει ο Theiss-Morse (2009: 88), περισσότερο από το 90% των Αμερικανών συμφωνούν ότι «κάποιος πρέπει να μιλάει αγγλικά για να είναι Αμερικανός».

αυτό το ποσοστό είναι το ίδιο με το ποσοστό που πιστεύει ότι «κάποιος πρέπει να είναι πολίτης των ΗΠΑ για να είναι Αμερικανός». Με βάση την παρατήρηση αυτή, οι Newman et al. (2012) χρησιμοποιώντας μια έρευνα του 2006 εξετάζουν την επίδραση της έκθεσης στην ισπανική γλώσσα των μη ισπανόφωνων λευκών Αμερικανών καθώς και ανάλογα πειράματα με φοιτητές. Στα πειράματα, τα άτομα αντιμετώπισαν σύντομες, παρεμπόμπουσες χρήσεις των ισπανικών. Εξετάζοντάς τα από κοινού, τα αποτελέσματα υποστηρίζουν τον ισχυρισμό ότι η έκθεση στην ισπανική αυξάνει την πολιτισμική απειλή και έτσι διαμορφώνει αρνητική στάση έναντι της μετανάστευσης. Οι Newman et al. (2013) επεκτείνουν αυτές τις αναλύσεις, αποδεικνύοντας ότι εκείνοι που ανήκουν στα υψηλά κλιμάκια της αμερικανικής κοινωνίας αντιδρούν πιο έντονα όταν έρχονται σε επαφή με τα ισπανικά και είναι πιο πιθανό να κατηγορήσουν τον ισπανόφωνο συνομιλητή τους για αυτή τη συμπεριφορά. Και εδώ φαίνεται καθαρά ο ρόλος των συναισθημάτων στη διαμόρφωση ενδο- έναντι εξω-ομάδας.

2.5 Υπο-εθνικά, τοπικά πλαίσια

Μελέτες του υπο-εθνικού δημογραφικού πλαισίου συνήθως προκύπτουν από έρευνες σχετικά με τις δια-ομαδικές επαφές ή τις τοπικές δια-ομαδικές απειλές. Η οικιστική εγγύτητα παρέχει την ευκαιρία αλληλεπίδρασης με μετανάστες, μειώνοντας ενδεχομένως τα αρνητικά στερεότυπα ή την κατηγοριοποίησή τους ως εξω-ομάδας.

Δύο γενικές θεωρίες σχετικά με τις ομαδικές σχέσεις δίνουν αντίθετες προβλέψεις για την επίδραση της κατοίκησης κοντά στους μετανάστες. Η θεωρία των συγκρούσεων (ή η θεωρία της απειλής της ομάδας) προβλέπει ότι η οικιστική έκθεση σε εξω-ομάδες (δηλαδή, μετανάστες) οδηγεί σε εχθρότητα λόγω σύγκρουσης για υλικούς πόρους (Key, 1949) και, σε ορισμένες εκδοχές, λόγω διαφορών ως προς την πολιτισμική ταυτότητα (Tajfel & Turner, 1979). Η θεωρία επαφών, αντιθέτως, προβλέπει ότι η αλληλεπίδραση με τους μετανάστες, υπό ορισμένες διευκολυντικές συνθήκες, μειώνει τα αρνητικά στερεότυπα σχετικά με αυτήν την ομάδα και, επομένως, προάγει πιο θετικές στάσεις έναντι της μετανάστευσης (Allport, 1954· Pettigrew, 1998).

Ο Fetzer (2000: 106) χρησιμοποιεί το ANES (1992) για να αποδείξει ότι οι Αμερικανοί που ζουν σε κομητείες των ΗΠΑ με περισσότερους αλλοδαπούς κατοίκους έχουν θετικότερη εικόνα για αυτούς παρά οι υπόλοιποι Αμερικανοί. Ωστόσο, οι προτιμήσεις μεταναστευτικής πολιτικής δεν συσχετίζονται με την εγγύτητα κατοικίας (Fetzer, 2000: 107), διαπίστωση που ισχύει και για αναλύσεις του γαλλικού Ευρωβαρόμετρου (Fetzer, 2000: 120). Ο Fetzer (2000) διαπιστώνει ότι στη Γερμανία η εγγύτητα αυξάνει τα αντιμεταναστευτικά συναισθήματα, αλλά και πάλι χωρίς αυτό να έχει επίδραση στις προτιμήσεις μεταναστευτικής πολιτικής.

Είναι ενδιαφέρον να εξετάσουμε αυτά τα αποτελέσματα σε σχέση με τα αποτελέσματα της έρευνας των Wright και Citrin (2011): Τα αισθήματα προς τους μετανάστες μπορεί να ανταποκρίνονται περισσότερο στο συγκεκριμένο απ' ό,τι στις γενικές-αξιακές προτιμήσεις μεταναστευτικής πολιτικής. Στο ίδιο πνεύμα, ο McLaren (2003), μελετώντας το Eurobarometer του 1997, συμπεραίνει ότι η επαφή με μέλη εθνοτικών μειονοτήτων μειώνει την προθυμία απομάκρυνσης νόμιμων μεταναστών (βλέπε επίσης σχετικά: Ellison et al., 2011). Το ερώτημα κατά πόσον και πώς τα τοπικά δημογραφικά πλαίσια συσχετίζονται με τις στάσεις έναντι της μετανάστευσης προσφέρει μια άλλη ευκαιρία να δοκιμαστούν θεωρίες βασισμένες σε ατομικά συμφέροντα έναντι προσεγγίσεων που τονίζουν τα στερεότυπα, τα μέσα ενημέρωσης ή τις συνολικές οικονομικές επιδόσεις. Επίσης, δεδομένης της κεντρικής σημασίας της πολιτισμικής-συμβολικής στάσης έναντι της μετανάστευσης, είναι σημαντικό να εξεταστούν οι τοπικοί, υπο-εθνικοί, παράγοντες διαμόρφωσης στάσης, εκτός από το έθνος στο σύνολό του.

Η σχετική βιβλιογραφία, στο σύνολό της, προσφέρει μία πλειάδα ευρημάτων χωρίς να έχει προκύψει όμως ένα συνολικό μοτίβο στα παρατηρούμενα αποτελέσματα, όπως τονίστηκε σε μια πρόσφατη μετα-ανάλυση (Pottie-Sherman & Wilkes, 2017) σχετικά με τη σχέση μεταξύ του μεγέθους των ομάδων μεταναστών και των αντιμεταναστευτικών στάσεων. Οι περισσότερες εκτιμήσεις υποδηλώνουν μια θετική σχέση (δηλαδή η υψηλότερη συγκέντρωση μεταναστών συνδέεται με περισσότερες προκαταλήψεις), όμως συχνά αυτή η συσχέτιση είναι στατιστικά ασήμαντη. Ωστόσο, η μετα-ανάλυση αποκαλύπτει επίσης αξιοσημείωτη ετερογένεια στην παρατηρούμενη σχέση μεταξύ των χαρακτηριστικών στοιχείων των μελετών. Για παράδειγμα, οι θετικές σχέσεις εμφανίζονται συχνότερα σε αναλύσεις για τις οποίες χρησιμοποιούνται πόλεις ή γενικές απογραφές ως ερευνητικές ενότητες σε σύγκριση με εκείνες τις έρευνες που χρησιμοποιούν κομητείες, και η θετική συσχέτιση αφορά περισσότερο στις ευρωπαϊκές χώρες απ' ό,τι στις Ηνωμένες Πολιτείες ή τον Καναδά (Pottie-Sherman & Wilkes, 2017).

Συσχετισμένες με αυτά τα ευρήματα, ορισμένες μελέτες χωρικού πλαισίου φτάνουν μέχρι να χρησιμοποιήσουν ολόκληρες χώρες ως το γεωγραφικό πλαίσιο «τοπικότητας» (π.χ. McLaren, 2003· Semyonov, Raijman & Gorodzeisky, 2006). Μάλιστα, αυτές οι έρευνες αποτελούν περίπου τα μισά από τα αποτελέσματα που αναλύθηκαν από τους Pottie-Sherman και Wilkes (2017). Ενώ οι διαφορές μεταξύ των χωρών στη στάση έναντι της μετανάστευσης έχουν ενδιαφέρον, οι μελέτες αυτές γενικά δεν είναι οι πιο κατάλληλες για να ελέγξουν τις θεωρίες της σύγκρουσης ή της επαφής, δεδομένου του πολύ υψηλού επιπέδου συσσωμάτωσης, γεγονός που, με τη σειρά του, καθιστά δύσκολο να συναχθεί οποιοδήποτε συμπέρασμα σχετικά με τις

πραγματικές τοπικές εμπειρίες με διαφορετικές εθνοτικές ομάδες (βλέπε σχετικά: Dinesen & Sønderskov, 2015).

Επιπλέον, με δεδομένη την υψηλή συσχέτιση μεταξύ του μεγέθους ενός πληθυσμού μεταναστών και άλλων σχετικών μεταβλητών, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να απομονωθεί η επίδραση μιας δεδομένης μεταβλητής σε επίπεδο τοπικού περιβάλλοντος. Η ασυνέπεια στις παρατηρούμενες σχέσεις μπορεί να εξηγηθεί εν μέρει από τις διαφορετικές προσεγγίσεις και εστιάσεις προηγούμενων μελετών. Αντί να εξετάζουν τη σχέση πρώτης τάξης μεταξύ του μεγέθους της ομάδας μεταναστών και της στάσης έναντι της μετανάστευσης, πολλές μελέτες εξετάζουν τις προϋποθέσεις αυτής της σχέσης – για παράδειγμα, τότε και για ποιον έχει σημασία ένας ιδιαίτερος τύπος τοπικού περιβάλλοντος. Ένα είδος έρευνας που λαμβάνει υπόψη αυτά τα θέματα εξετάζει τον τύπο των εν λόγω μεταναστών. Για παράδειγμα, οι Hood και Morris (1997) διαπίστωσαν ότι ενώ το μέγεθος ασιατικών πληθυσμών σε κομητείες των ΗΠΑ συσχετίζεται με πιο θετικές στάσεις απέναντι στη μετανάστευση μεταξύ των Αγγλοαμερικανών, δεν υπάρχει αντίστοιχη συσχέτιση με το μέγεθος των ισπανόφωνων πληθυσμών. Επίσης, οι ίδιοι συγγραφείς διαπιστώνουν ότι το ποσοστό των νόμιμων μεταναστών σε μια κομητεία σχετίζεται με θετικότερες στάσεις μετανάστευσης μεταξύ των Αγγλοαμερικανών, ενώ το ποσοστό-μέγεθος της ομάδας των μεταναστών χωρίς έγγραφα συσχετίζεται αρνητικά με τις στάσεις υπέρ της μετανάστευσης.

Όλες αυτές οι μελέτες δείχνουν ότι η ευαισθησία έναντι του εν λόγω πληθυσμού μεταναστών είναι το κλειδί για την κατανόηση της επίδρασης του χωρικού/τοπικού πλαισίου στις συμπεριφορές και στάσεις έναντι της μετανάστευσης. Ένας σχετικός τύπος έρευνας εστιάζει όχι στον τύπο των μεταναστών που ζουν σε ένα δεδομένο πλαίσιο σε μια δεδομένη στιγμή, αλλά περισσότερο στη δυναμική της μεταβολής του πληθυσμού με την πάροδο του χρόνου. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο Hopkins (2010, 2011a) και οι Newman et al. (2013) δείχνουν ότι οι γρήγορες αλλαγές –σε συνδυασμό με τον αρχικό πληθυσμό μεταναστών και τους εθνικούς δείκτες της μετανάστευσης– οδηγούν σε πιο αρνητικές στάσεις απέναντι στους μετανάστες.

Ένα πρόσφατο σύνολο μελετών εξετάζει πώς λειτουργεί το συγκεκριμένο πλαίσιο σε συνδυασμό με μεμονωμένες προδιαθέσεις και αξίες για τη διαμόρφωση της στάσης έναντι της μετανάστευσης. Ο Hawley (2011) και οι Karreth, Singh και Stojek (2015) εξετάζουν την αλληλεπίδραση μεταξύ της δημογραφικής σύνθεσης με βάση το τοπικό πλαίσιο και της πολιτικής ιδεολογίας σε αμερικανικές κομητείες και περιφέρειες στην Αυστρία, τη Γερμανία και την Ελβετία, αντίστοιχα. Υποστηρίζουν ότι οι ερωτώμενοι ανταποκρίνονται διαφορετικά στην πιθανή απειλή που προέρχεται από τη διαβίωση με πληθυσμούς μεταναστών, με τους συντηρητικούς να αισθάνονται πιο απειλούμενοι και τους φιλελεύθερους λιγότερο. Και οι δύο ερευνητικές ομάδες βρίσκουν ότι η ιδεολογική

πόλωση έναντι της μετανάστευσης αυξάνεται καθώς αλλάζει το μέγεθος της κοινότητας των μεταναστών σε ένα δεδομένο πλαίσιο. Ο Hawley (2011) διαπιστώνει ότι αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι οι Αμερικανοί Δημοκρατικοί τάσσονται όλο και πιο πολύ υπέρ της μετανάστευσης σε περιβάλλον με όλο και υψηλότερη συγκέντρωση μεταναστών (σύμφωνα με την υπόθεση επαφής), ενώ οι Karreth, Singh και Stojek (2015) βρίσκουν ότι το αποτέλεσμα αλλάζει μεταξύ των δεξιών ατόμων που αντιδρούν όλο και περισσότερο όσο αυξάνεται ο μεταναστευτικός πληθυσμός.

Σχετική βιβλιογραφία εξετάζει το πώς το εθνικό πλαίσιο αλληλεπιδρά με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας. Ευθυγραμμιζόμενη με τις έρευνες που εστιάζουν στις προδιαθέσεις, αυτού του είδους η έρευνα βασίζεται στην ιδέα ότι τα άτομα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά προσωπικότητας έχουν την προδιάθεση να αντιλαμβάνονται τους μετανάστες που ζουν στο τοπικό περιβάλλον τους ως απειλή. Οι Johnston, Newman και Velez (2015) διαπιστώνουν ότι όταν αυξάνεται ο ισπανόφωνος πληθυσμός σε επίπεδο κομητείας, οι Αμερικανοί που βρίσκονται υψηλά στην κλίμακα του αυταρχισμού αντιλαμβάνονται αυτή την αύξηση όλο και περισσότερο ως πολιτισμική απειλή, ενώ εκείνοι που βρίσκονται χαμηλά στην κλίμακα βιώνουν μειωμένη πολιτισμική απειλή. Με παρόμοιο τρόπο, οι Danckert et al. (2017) διαπιστώνουν ότι το χαρακτηριστικό «Ανοιχτότητα στην Εμπειρία» εκ των Μεγάλων Πέντε (Mondak et al., 2010) μετριάξει την αρνητική επίδραση της αντιληπτικής συγκέντρωσης μεταναστών στις συγκεκριμένες γειτονιές της Δανίας όπου έλαβε χώρα η έρευνα. Ωστόσο, η αρνητική επίδραση είναι σημαντική μόνο για άτομα που βρίσκονται εξαιρετικά χαμηλά στην κλίμακα που μετρά την «Ανοιχτότητα στην Εμπειρία» και δεν επηρεάζει τους υπόλοιπους.

Ακολουθώντας παρόμοιο πρότυπο υπόθεσης, επίσης στη Δανία, οι Danckert, Dinesen και Sønderskov (2017) εξετάζουν την επίδραση της διαβίωσης μεταξύ μη Δυτικών μεταναστών ελέγχοντας την πολιτική ευαισθησία των γηγενών Δανών. Υποθέτουν, λοιπόν, ότι τα πολιτικώς πιο αναστοχαστικά άτομα, τα οποία ορίζονται ως άτομα που παρακολουθούν στενά τις πολιτικές διαδικασίες του τόπου, έχουν πιο «συγκροτημένες» πολιτικές στάσεις και βασίζονται περισσότερο σε πληροφορίες που είναι πιο ορθολογικές και συντεταγμένες, με αποτέλεσμα να μη λαμβάνουν υπόψη τους τυχόν δυσάρεστα περιστατικά εντός του τοπικού πλαισίου, ενώ λιγότερο εκλεπτυσμένα άτομα είναι περισσότερο επιρρεπή στο να χρησιμοποιήσουν το τοπικό πλαίσιο και συγκεκριμένες συμπεριφορές λόγω απουσίας άλλων πηγών πληροφόρησης. Σύμφωνα με αυτήν την υπόθεση, οι ερευνητές ανιχνεύουν θετικές επιδράσεις στη διαμόρφωση φιλομεταναστευτικής στάσης οικιστικής εγγύτητας με μη Δυτικούς μετανάστες, αλλά πιο έντονες (και στατιστικά σημαντικές) αρνητικές επιδράσεις για όσους χαρακτηρίζονται από χαμηλή πολιτική ευαισθητοποίηση.

Ενώ το επίκεντρο των μελετών με βάση τα πλαίσιακά συγκείμενα είναι τις περισσότερες φορές το άτομο, μερικές καινοτόμες μελέτες έχουν εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο το εθνικό επικοινωνιακό περιβάλλον αλληλεπιδρά με τα τοπικά δημογραφικά συγκείμενα. Σε μία πρωτοποριακή έρευνα, ο Hopkins βρίσκει στοιχεία που υποστηρίζουν την υπόθεσή του περί «πολιτικοποιημένων τόπων», η οποία προβλέπει ότι η αρνητική επίδραση της μεταβολής της τοπικής μεταναστευτικής σύνθεσης στις στάσεις υπέρ της μετανάστευσης είναι ισχυρότερη όταν το θέμα της μετανάστευσης είναι εθνικά εμφανές, καλυπτόμενο από τα εθνικά MME (Hopkins 2010, 2011a). Είναι ενδιαφέρον ότι οι Schlueter, Meuleman και Davidov (2013) ελέγχουν ένα παρόμοιο μοντέλο στην Ισπανία, αλλά, σε αντίθεση με τον Hopkins, διαπιστώνουν ότι η επίδραση του τοπικού πλαισίου είναι πιο αδύναμη όταν η προβολή της μετανάστευσης είναι πιο έντονη στα εθνικά MME (και αντίστροφα). Ωστόσο, σε σύγκριση με τη μελέτη του Hopkins στις Ηνωμένες Πολιτείες, η μελέτη των Schlueter, Meuleman και Davidov (2013) έχει το μειονέκτημα της χρήσης πιο συνολικών δεδομένων από κάποιες περιφέρειες της Ισπανίας.

Πιο πρόσφατα, κάποιες μελέτες έχουν αρχίσει να εξετάζουν τις πολιτικές συνέπειες της εξαιρετικά άνισης χωρικής κατανομής των προσφύγων που ήλθαν στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια της προσφυγικής κρίσης του 2015. Οι Hangartner et al. (2019) διαπιστώνουν ότι η έκθεση σε αφίξεις προσφύγων αυξάνει την εχθρότητα προς τους πρόσφυγες και τους μετανάστες μεταξύ των κατοίκων των ελληνικών νησιών. Ομοίως, οι Dinas et al. (2019) διαπιστώνουν ότι οι αφίξεις προσφύγων στα ελληνικά νησιά αύξησαν την υποστήριξη του ακροδεξιού κόμματος «Χρυσή Αυγή».

Τα μοτίβα των ευρημάτων που έχουμε αναφέρει μέχρι τώρα συνεπάγονται ότι οι επιπτώσεις της οικιστικής εγγύτητας ποικίλλουν ανάλογα με το ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο. Παρομοίως, οι Ilias et al. (2008) χρησιμοποιούν τα στοιχεία μίας δημοσκόπησης του 2004 για να δείξουν ότι η διαβίωση σε μια αμερικανική Πολιτεία με μεγάλο πληθυσμό μεταναστών προδιαθέτει θετικά τη στάση του ερωτώμενου απέναντι σε ένα πρόγραμμα φιλοξενίας μεταναστών-εργαζομένων, αλλά δεν προδιαθέτει στάσεις σχετικά με τον κατάλληλο αριθμό μεταναστών. Και εδώ, όπως και παραπάνω, μετράει η επιλογή των εξαρτημένων μεταβλητών. Επιπλέον, ο Ha (2010) διαπιστώνει ότι η επίδραση του τοπικού πλαισίου στη στάση έναντι της μετανάστευσης ποικίλλει ανάλογα με την ομάδα. Ειδικότερα, η εγγύτητα των λευκών Αμερικανών σε Ασιάτες Αμερικανούς συσχετίζεται με λιγότερο περιοριστικές στάσεις περί της μετανάστευσης, ενώ η εγγύτητα σε ισπανόφωνους συσχετίζεται με περισσότερο περιοριστικές στάσεις. Τέτοια πρότυπα έχουν νόημα, εάν η οικιστική εγγύτητα χρησιμεύει εν μέρει για να ενεργοποιήσει ή να αμφισβητήσει στερεότυπα περί συγκεκριμένων ομάδων (βλέπε επίσης: Cain et al., 2000). Ταυτόχρονα, οι Newman et al. (2013) αποδεικνύουν ότι οι

πολίτες, στην πραγματικότητα, αντιλαμβάνονται τις τοπικές δημογραφικές και οικονομικές συνθήκες με τον τρόπο που εικάζεται από αυτές τις μελέτες τοπικού πλαισίου.

Η έρευνα αυτή, εν γένει, υποδεικνύει ότι τα τοπικά δημογραφικά στοιχεία δεν ασκούν μία σταθερή επιρροή στις στάσεις έναντι της μετανάστευσης και ότι το ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο μπορεί να ασκήσει έντονη επιρροή στην πολιτικοποίηση των τοπικών δημογραφικών στοιχείων. Αυτός είναι, επίσης, ο ισχυρισμός του Hopkins (2010), ο οποίος στην έρευνά του τονίζει την υπό όρους σχέση μεταξύ των τοπικών δημογραφικών αλλαγών και της στάσης έναντι της μετανάστευσης. Σε περιόδους στις οποίες η μετανάστευση είναι εθνικά εμφανής, η διαβίωση σε μια κοινότητα με υψηλό πληθυσμό μεταναστών συνδέεται με πιο περιοριστικές απόψεις. Άλλες φορές, δεν υπάρχει τέτοια σχέση, γεγονός που υποδηλώνει τον σημαντικό ρόλο που παίζει η εθνική πολιτική στην πολιτικοποίηση των τοπικών συγκειμένων. Επιπλέον, ο Hopkins (2011) χρησιμοποιεί τα στοιχεία του British Election Study του 2005 για να προβάλει παρόμοιες αλλαγές στα τοπικά συγκείμενα κατά τη διάρκεια της εκλογικής εκστρατείας εκείνου του έτους. Οι γηγενείς ανταποκρίνονται διαφορετικά στους μετανάστες της γειτονιάς τους ανάλογα με το πώς αυτοί οι μετανάστες παρουσιάζονται στον εθνικό πολιτικό λόγο. Και εδώ, τα μέσα ενημέρωσης και ο λόγος των ελίτ παρέχουν μια σημαντική πηγή δυναμικής σε ένα κατά τα άλλα στατικό πλαίσιο.

Η υπόθεση περί απειλής αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ αρχικά για να εξηγήσει τις φυλετικές σχέσεις και πολιτικές, και στην αρχική της μορφή στηριζόταν σε θεωρίες που τόνιζαν το ιδιοτελές-υλικό συμφέρον: Καθώς το μέγεθος μίας εξω-ομάδας ενδυναμώνει τα αιτήματά της για πρόσβαση σε σπάνιους πόρους, όπως θέσεις εργασίας και πολιτική εξουσία, τα αιτήματα αυτά γίνονται πιο έντονα και αξιόπιστα. Ωστόσο, τα αποτελέσματα των εμπειρικών ερευνών για τους μετανάστες υποδεικνύουν διαφορετικούς μηχανισμούς. Ο Newman (2013) παρέχει στοιχεία ότι οι αποκρίσεις των λευκών Αμερικανών στις τοπικές δημογραφικές αλλαγές εξαρτώνται από την προηγούμενη δημογραφική ισορροπία. Όπου υπάρχουν λίγοι ισπανόφωνοι αρχικά, μια εισροή ισπανόφωνων αυξάνει την πολιτισμική απειλή και την αντίθεση στη μετανάστευση. Μια τέτοια εισροή έχει το αντίθετο αποτέλεσμα σε μέρη όπου υπάρχουν πολλοί λατίνοι από την αρχή. Η έμφαση στις δημογραφικές αλλαγές στην έρευνα του Hopkins (2010) και του Newman (2013) υποδηλώνει ότι η αίσθηση της απειλής των κατοίκων δεν είναι μια ντετερμινιστική λειτουργία του πληθυσμού της εξω-ομάδας, αλλά εξαρτάται από προηγούμενες προσδοκίες σχετικά με τη σύνθεση της κοινότητας.

Οι μελέτες «επαφής» και «υπο-εθνικού» πλαισίου σπάνια λαμβάνουν υπόψη τους πειραματικές αποκλίσεις και έτσι αναγκάζονται να βασιστούν σε υποθέσεις εργασίας που αναπληρώνουν παραλειπόμενες μεταβλητές. Σε αυτό το τοπίο δύο σχετικές έρευνες

διαφέρουν. Πρώτον, οι Hopkins et al. (2014) έκαναν μία προσπάθεια χρήσης πειραματικών αναλύσεων που δείχνουν ότι τα άτομα που έρχονται σε επαφή με ισπανόφωνους αντιδρούν σχετικά αρνητικά στη χρήση της ισπανικής γλώσσας. Δεύτερον, χρησιμοποιώντας μία καινοτόμα πειραματική έρευνα πεδίου ο Enos (2014) έφθασε σε παρόμοια συμπεράσματα με αυτά των Hopkins et al. (2014). Ο ερευνητής ανέθεσε με τυχαίο τρόπο επιλογής σε ισπανόφωνους συνεργάτες του να επιβιβαστούν σε συγκεκριμένες πλατφόρμες τρένων στην ευρύτερη περιοχή της Βοστόνης για μια περίοδο δύο εβδομάδων και στη συνέχεια ερεύνησε τους επιβάτες αυτών των τρένων μαζί με τους επιβάτες αντιστοιχισμένων τρένων που χρησιμοποίησε ως ομάδα ελέγχου. Τα άτομα που εκτέθηκαν σε συνεργάτες που ήταν φαινομενικά ισπανόφωνοι μετανάστες αποδείχθηκαν λιγότερο υποστηρικτικά σε πολιτικές μετανάστευσης και παροχής άδειας σε μετανάστες χωρίς χαρτιά, ώστε να τους επιτραπεί να παραμείνουν στη χώρα. Και εδώ, τα συσσωρευμένα στοιχεία για τις επιπτώσεις της γειτνίασης συμφωνούν περισσότερο με τους ισχυρισμούς σχετικά με συγκείμενες πολιτισμικές απειλές παρά με προσεγγίσεις που υποθέτουν ορθολογική επιλογή και ιδιοτέλεια.

2.6 Συντονιστές και ενδιάμεσοι: MME, κομματισμός και ιδεολογίες

Μέχρις αυτού του σημείου έχουμε επισκοπήσει έρευνες που εστιάζουν σε ομάδες που ορίζονται φυλετικά, εθνικά και πολιτειακά. Όμως αναφορικά με έρευνες που αφορούν εν γένει στην κοινή γνώμη, φαίνεται αρκετά πιθανό κόμματα και ιδεολογίες να διαδραματίζουν επίσης κεντρικό ρόλο στη στάση έναντι της μετανάστευσης, όπως συμβαίνει και με τα περισσότερα θέματα που απασχολούν την κοινή γνώμη (παραδείγματος χάρι: Bartels, 2002· Green et al., 2002).

Δεδομένου ότι οι πληθυσμοί μεταναστών αποτελούν συνήθως μικρές μειοψηφίες στις κοινωνίες υποδοχής, η πλειονότητα της υπάρχουσας βιβλιογραφίας σχετικά με τη στάση έναντι της μετανάστευσης εικάζει ότι οι γηγενείς εκτίθενται κυρίως σε πληροφορίες σχετικά με τους μετανάστες και τη μετανάστευση μέσω της κάλυψης των MME. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Brader, Valentino και Suhay (2008: 960) ισχυρίζονται ότι επειδή «οι Αμερικανοί τείνουν να είναι ελάχιστα ενημερωμένοι και αβέβαιοι σχετικά με τη μετανάστευση, πολλά από αυτά που μαθαίνουν προέρχονται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης». Αν και η κυριαρχία των μέσων μαζικής ενημέρωσης στην ενημέρωση του μέσου πολίτη μπορεί να υπερεκτιμηθεί (βλέπε αντίστοιχα Hjorth, 2020, για μία κριτική των «ελίτ-κεντρικών» θεωριών της στάσης έναντι της μετανάστευσης), η κάλυψη των μέσων ενημέρωσης είναι αναμφίβολα ένα σημαντικό στοιχείο. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι τα μέσα ενημέρωσης σπανίως εκπέμπουν ουδέτερες μεταδόσεις πληροφοριών σχετικά με τη μετανάστευση και την ένταξη των

μεταναστών. Αντίθετα, προκαλούν συναισθηματικές αντιδράσεις πλαισιώνοντας τη μετανάστευση με ορισμένους τρόπους – είτε θετικούς είτε αρνητικούς. Επιπλέον, αναφέρουν σημαντικά κοινωνικά γεγονότα (παραδείγματος χάρη, τρομοκρατία) που με τη σειρά τους συνδέονται έμμεσα πλην σαφώς με τις στάσεις έναντι της μετανάστευσης. Εδώ, λοιπόν, εξετάζουμε τις έρευνες σχετικά με μια σειρά από τρόπους με τους οποίους τα μέσα ενημέρωσης και οι πληροφορίες που μεταφέρουν επηρεάζουν τη στάση έναντι της μετανάστευσης.

Οι πρώτες μελέτες του ρόλου της κάλυψης των ΜΜΕ χρησιμοποίησαν προσεγγίσεις παρατήρησης. Για παράδειγμα, οι Abrajano και Singh (2009) διαπιστώνουν ότι τα ισπανόφωνα ΜΜΕ μεταδίδουν περισσότερα μηνύματα/θέσεις υπέρ της μετανάστευσης και ότι οι δίγλωσσοι αναγνώστες και θεατές τους είναι περισσότερο υπέρ της μετανάστευσης από όσους παρακολουθούν αγγλόφωνα ΜΜΕ. Όμως, η δυνατότητα επιλογής των ΜΜΕ, και άρα η προεπιλογή της στήριξης της μετανάστευσης, καθιστά αδικαιολόγητη την αιτιώδη ερμηνεία της σύνδεσης αυτής. Μεταγενέστερες μελέτες αντιμετωπίζουν αυτό το πρόβλημα εξετάζοντας τις τάσεις στην κάλυψη των μέσων ενημέρωσης και τη στάση σε μακρο-επίπεδο, ελέγχοντας λοιπόν την τάση προεπιλογής έκθεσης σε ΜΜΕ. Χρησιμοποιώντας αυτήν την προσέγγιση, οι Abrajano, Hajnal και Hassell (2017) διαπιστώνουν ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες η εντονότερη κάλυψη του μεταναστευτικού φαινομένου από τα ΜΜΕ σχετίζεται με μετατοπίσεις προς το Ρεπουμπλικανικό Κόμμα μεταξύ λευκών Αμερικανών, τις οποίες ερμηνεύουν ως απόδειξη μιας αλλαγής στάσεων προς πιο περιοριστική πολιτική. Οι Dunaway, Branton και Abrajano (2010) ανιχνεύουν μία παρόμοια επίδραση για την προβολή της μετανάστευσης ως πολιτικού ζητήματος, με ισχυρότερα αποτελέσματα καθορισμού της ατζέντας μεταξύ των ερωτηθέντων στις συνοριακές αμερικανικές Πολιτείες.

Μια σχετική σειρά μελετών εξετάζει την κάλυψη των ΜΜΕ σχετικά με τη μετανάστευση και τη συνολική ανησυχία για τη μετανάστευση χρησιμοποιώντας δεδομένα χρονοσειρών. Τα αποτελέσματα είναι γενικά ανάμεικτα, και εξαιρετικώς ενδεχομενικά. Χρησιμοποιώντας μηνιαία στοιχεία σχετικά με την κάλυψη του μεταναστευτικού από εφημερίδες στη Γερμανία από το 1993 έως το 2005, οι Boomgaarden και Vliegenthart (2009) διαπίστωσαν ότι η συνολική κάλυψη του μεταναστευτικού φαινομένου, ουσιαστικά, δεν σχετίζεται με τη θεώρηση της μετανάστευσης ως προβλήματος. Ωστόσο, η προβολή συγκεκριμένων απόμων-μεταναστών στις ειδήσεις μείωσε την ανησυχία περί της μετανάστευσης, υποδηλώνοντας ότι το κοινό υποστηρίζει περισσότερο τη μετανάστευση όταν μετανάστες, ως άτομα, προβάλλονται πιο έντονα από τα μέσα ενημέρωσης. Επιπλέον, η πιο θετική κάλυψη της μετανάστευσης επιδρά αρνητικά στην πρόσληψή της ως κάτι το επικίνδυνο. Τέλος, σε σχέση με ορισμένες από τις έρευνες που εξετάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα, κάποιες, επίσης,

διαπιστώνουν ότι το ύφος στην κάλυψη ειδήσεων για τη μετανάστευση αλληλεπιδρά με τις εισροές μετανάστευσης και τις αιτήσεις ασύλου, υποδεικνύοντας συγκεκριμένα ότι ένα πιο αρνητικό ύφος δημιουργεί περισσότερη ανησυχία σε περιόδους υψηλότερης μετανάστευσης και περισσότερων αιτήσεων ασύλου στη χώρα.

Επεκτείνοντας αυτήν τη μελέτη, οι McLaren, Boomgaarden και Vliegenthart (2018) αναλύουν τη σχέση μεταξύ κάλυψης από τα ΜΜΕ και συνολικής ανησυχίας για τη μετανάστευση στο Ηνωμένο Βασίλειο χρησιμοποιώντας μηνιαία δεδομένα χρονοσειρών για την κάλυψη του θέματος από τις βρετανικές εφημερίδες. Δείχνουν ότι η αυξημένη κάλυψη της μετανάστευσης στις βρετανικές εφημερίδες σχετίζεται με αυξημένη ανησυχία. Αυτή η αυξημένη κάλυψη, ωστόσο, έγινε από συντηρητικές εφημερίδες. Τέλος, αναλύοντας συγκεκριμένα ζητήματα που σχετίζονται με τη μετανάστευση, διαπίστωσαν ότι η εστίαση στην οικονομία και την εκπαίδευση δημιουργεί ανησυχία για τη μετανάστευση στο βρετανικό κοινό, ενώ η εστίαση στο έγκλημα ή τις νομικές διαδικασίες μονιμοποίησης όχι.

Όπως και η εν γένει μελέτη της πολιτικής επικοινωνίας, η μελέτη των επιδράσεων των ΜΜΕ στις μεταναστευτικές συμπεριφορές κάνει όλο και περισσότερο χρήση πειραμάτων για να λάβει πιο αξιόπιστες εκτιμήσεις. Σε μια πρώιμη πειραματική μελέτη της σημαντικότητας των υπαινιγμών, οι Brader, Valentino και Suhay (2008) διαπίστωσαν ότι οι πολίτες εκφράζουν πιο αρνητικές στάσεις μετανάστευσης όταν εκτίθενται σε ένα αρνητικό πλαισιωμένο άρθρο σχετικά με τη μετανάστευση, αλλά πολύ περισσότερο όταν ο μετανάστης που απεικονίζεται είναι λατίνος (σε σύγκριση με έναν ευρωπαϊκής καταγωγής). Αυτό το φαινόμενο δεν είναι μοναδικό για το αμερικανικό πλαίσιο: χρησιμοποιώντας ένα παρόμοιο σχέδιο έρευνας, ο Hjorth (2016) διαπιστώνει ότι οι Σουηδοί ερωτηθέντες αντιδρούσαν πολύ πιο αρνητικά σε υπαινιγμούς για έναν πολιτισμικά απομακρυσμένο μετανάστη (από τη Βουλγαρία) απ' ό,τι σε υπαινιγμούς για έναν πολιτισμικά εγγύτερο.

Πέρα από την επισήμανση του ρόλου των υπαινιγμών που παρουσιάζονται στα ΜΜΕ, οι Brader, Valentino και Suhay (2008) παρουσιάζουν στοιχεία που υποδηλώνουν ότι υπαινιγμοί περί πολιτισμικής ομάδας είναι αποτελεσματικοί στην αλλαγή της μεταναστευτικής στάσης, επειδή προκαλούν άγχος (ένα αρνητικό συναίσθημα) και όχι επειδή αλλάζουν την αντιληπτική απειλή (δηλαδή έναν πιο γνωσιακό μηχανισμό). Με βάση αυτή την έρευνα που συνδέει το άγχος με τις στάσεις περί της μετανάστευσης, οι Gadarian και Albertson (2014) βρίσκουν ότι πιο αγχώδη άτομα είναι πιο πιθανό να αποδεχθούν απειλητικές πληροφορίες σχετικά με τη μετανάστευση και επίσης πιο πιθανό να απορρίψουν λιγότερο απειλητικές πληροφορίες. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Albertson και Gadarian (2012) παρουσιάζουν μια περιεκτική θεωρητική περιγραφή του τρόπου με τον οποίο το άγχος αλληλεπιδρά με τη γνώμη για τη μετανάστευση

και άλλα σχετικά ζητήματα, καθώς και ότι τα MME διαμορφώνουν, επίσης, τη στάση έναντι της μετανάστευσης μεταφέροντας πληροφορίες περί πραγματικών γεγονότων.

Οι τρομοκρατικές επιθέσεις –εξαιρετικά ορατά γεγονότα– σε αρκετές μελέτες έχουν αποδειχθεί ότι διαμορφώνουν στάσεις κατά της μετανάστευσης. Ο Hopkins (2010) δείχνει ότι οι επιθέσεις της Ενδεκάτης Σεπτεμβρίου (9/11) ενεργοποίησαν το φαινόμενο της «απειλής της ομάδας» με αντικείμενο τοπικούς πληθυσμούς μεταναστών. Οι Branton et al. (2011) δείχνουν ότι το αντι-ισπανόφωνο αίσθημα συνδέθηκε πολύ πιο έντονα με τις μεταναστευτικές στάσεις μετά την 9/11, υποδηλώνοντας ότι το περιβάλλον των MME μετά την 9/11 ενεργοποίησε υποβόσκουσες κοινωνικές ταυτότητες σε σχέση με τη μετανάστευση.

Προχωρώντας στο θέμα του κομματισμού και της ιδεολογίας, πρέπει να τονίσουμε ότι ενώ αρκετές μελέτες τα έχουν συμπεριλάβει ως μεταβλητές ελέγχου, οι παράγοντες αυτοί δεν λαμβάνουν κάποια κεντρική θέση στις έρευνες για τη στάση της κοινής γνώμης έναντι της μετανάστευσης. Μια εξαίρεση αποτελεί η έρευνα των Knoll et al. (2011), η οποία χρησιμοποιεί ένα πείραμα πλαισίωσης που διεξήχθη με ψηφοφόρους στην Πολιτεία της Αϊόβα για να δείξει ότι οι ρεπουμπλικανοί που πιστεύουν ότι η μετανάστευση είναι ένα σημαντικό ζήτημα ανταποκρίνονται αρνητικά σε μια ειδησεογραφικού τύπου διαχείριση του θέματος που προσδιορίζει τους μετανάστες ως Μεξικανούς. Μία δεύτερη έρευνα αυτού του τύπου είναι των Merolla et al. (2013), η οποία έδειξε ότι, ενώ οι όροι που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή των μεταναστών χωρίς νομικό καθεστώς («παράνομοι» έναντι «μη τεκμηριωμένοι», έναντι «μη εξουσιοδοτημένοι») δεν φαίνεται να επηρεάζουν διαφορετικά την κοινή γνώμη, ο τρόπος με τον οποίο περιγράφονται οι μεταναστευτικές πολιτικές είναι σημαντικός και πραγματικά επηρεάζεται από αυτόν η κοινή γνώμη. Μία τρίτη έρευνα, αυτή των Albertson και Gadarian (2012), η οποία χρησιμοποιεί ένα πείραμα με βιντεοπροβολή μπροστά σε ένα επιλεγμένο πάνελ θεατών, έδειξε ότι μια απειλητική διαφήμιση οδηγεί σε πιο τιμωρητική στάση μεταξύ των μη ισπανόφωνων, λευκών ρεπουμπλικανών. Στην ορολογία των Sniderman et al. (2004: 36) αναφέρονται ως «δραστηριοποιητικά (galvanizing) αποτελέσματα» – αποτελέσματα που προκύπτουν δυσανάλογα μεταξύ εκείνων που έχουν ήδη προδιάθεση να αντιταχθούν στη μετανάστευση. Παρομοίως, η έρευνα του Hopkins (2014) έδειξε ότι η έκθεση σε ομιλούμενα ισπανικά μειώνει την υποστήριξη για πολιτικές που στόχο έχουν την απόκτηση ιθαγένειας, μεταξύ των ρεπουμπλικανών στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Άλλες έρευνες βρίσκουν στοιχεία ότι υπαινιγμοί για τη μετανάστευση μπορεί να λειτουργήσουν ως κινητοποιητές, πράγμα που σημαίνει ότι επηρεάζουν ακόμη και εκείνους που δεν ήταν αρχικά κατά της μετανάστευσης. Για παράδειγμα, οι Newman et al. (2012: 35) σε μια ανάλυση της στάσης της μετανάστευσης ανάμεσα σε Καλιφορνέζους

καταλήγουν ότι οι ρεπουμπλικανοί «μπορεί να χρησιμοποιήσουν το ζήτημα της μετανάστευσης ως σφήνα για να προσελκύσουν πολίτες που τείνουν να υποστηρίξουν δημοκρατικούς υποψηφίους» (βλέπε επίσης Hajnal & Rivera, 2012). Σχετικά με αυτό το εύρημα, σε ένα πείραμα με Αμερικανούς προπτυχιακούς φοιτητές, οι Lahav και Courtemanche (2012) διαπιστώνουν ότι η υποστήριξη των προοδευτικών-φιλελευθέρων για περιοριστικές πολιτικές μετανάστευσης αυξάνεται όταν η μετανάστευση παρουσιάζεται ως απειλή για την εθνική ασφάλεια. Και σε δύο πειράματα, οι Merolla et al. (2012) διαπιστώνουν ότι συγκεκριμένες πλαισιώσεις γύρω από τη μετανάστευση κινητοποιούν ισπανόφωνους, οι οποίοι είναι εξαιρετικά ευαίσθητοι σε αυτό το ζήτημα, αλλά όχι άλλες εθνοτικές ομάδες.

Παρόλο που σπάνια αποτελείσε το πρωταρχικό αντικείμενο μιας συγκεκριμένης μελέτης, ένας μεγάλος αριθμός αναλύσεων έχει δείξει ότι οι αντιμεταναστευτικές συμπεριφορές τείνουν να σχετίζονται με μια πιο συντηρητική πολιτική ιδεολογία σε μια σειρά πλαισίων (π.χ. Citrin et al., 1997· Chandler & Tsai, 2001· Burns & Gimpel, 2000· Mayda, 2006· Sides & Citrin, 2007· Wilkes, Guppy & Farris, 2008).

Πιο πρόσφατα, ορισμένες μελέτες έχουν εξετάσει τον ρόλο των αξιών. Οι Newman et al. (2013) και οι Wright, Levy και Citrin (2016), για παράδειγμα, βρίσκουν ότι η αξία του «ουμανισμού» σχετίζεται με περισσότερο θετικές συμπεριφορές απέναντι στους μετανάστες στις Ηνωμένες Πολιτείες και οι Wright, Levy και Citrin (2016) ανιχνεύουν ένα παρόμοιο μοτίβο για την αξία της «ισότητας».

Άλλες μελέτες έχουν επικεντρωθεί σε συγκεκριμένα, πολιτικά, επακόλουθα χαρακτηριστικά προσωπικότητας. Οι Newman, Hartman και Taber (2012, 2014) βρίσκουν ότι τα άτομα με «προσανατολισμό κοινωνικής κυριαρχίας» –η διάθεση να βλέπουν τις σχέσεις των ομάδων ως ιεραρχικές, με την ομάδα τους στην κορυφή της πυραμίδας– εκφράζουν πιο αρνητικές στάσεις έναντι της μετανάστευσης. Ωστόσο, εάν κάποια στοιχεία συνηγορούν στο ότι οι μετανάστες προσαρμόζονται στην κουλτούρα της πλειοψηφίας, ο ρόλος του προσανατολισμού κοινωνικής κυριαρχίας μειώνεται δραστικά (Newman, Hartman & Taber, 2014).

Οι ενδείξεις σχετικά με τον ρόλο του αυταρχισμού, δηλαδή μια διάθεση που σχετίζεται με την ανάγκη συμμόρφωσης με τους παραδοσιακούς κοινωνικούς κανόνες, είναι περισσότερο ανάμεικτες. Οι Newman, Hartman και Taber (2014) βρίσκουν ότι ο «δεξιός αυταρχισμός» συσχετίζεται αρνητικά με τις στάσεις υπέρ της μετανάστευσης στις Ηνωμένες Πολιτείες, ενώ οι Wright, Levy και Citrin (2016) δεν βρίσκουν αρκετά στοιχεία που να υποστηρίζουν αυτή τη σχέση. Σχετικά με ευρήματα για άλλα χαρακτηριστικά, οι Johnston, Newman και Velez (2015) διαπιστώνουν ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες ο αυταρχισμός αλληλεπιδρά με το τοπικό πλαίσιο.

Τέλος, οι Harell, Soroka και Iyengar (2017) διαπιστώνουν ότι διάφορες διαστάσεις του «τόπου ελέγχου» συσχετίζονται με αντιμεταναστευτικά αισθήματα έτσι, ώστε όσοι πιστεύουν ότι αυτοί ή η κοινωνία στο σύνολό της έχει τον έλεγχο της μετανάστευσης είναι λιγότερο αντίθετοι με τη μετανάστευση. Αντίθετα, όσοι τείνουν να πιστεύουν ότι οι μετανάστες είναι ατομικά υπεύθυνοι για τη ζωή τους είναι κατά μέσο όρο πιο αρνητικοί έναντι της μετανάστευσης.

3. Σύνοψη – Αξιολόγηση Ευρημάτων

Υπό το φως των εμπειρικών δεδομένων, τα οποία προέρχονται από τις δύο διακριτές πνευματικές παραδόσεις που περιγράψαμε παραπάνω, πώς θα έπρεπε να αξιολογήσουμε τις υποθέσεις που οι παραδόσεις αυτές προωθούν, για να εξηγήσουμε τη στάση έναντι της μετανάστευσης; Σε αυτήν την ενότητα, αξιολογούμε πρώτα τις οικονομικές-ορθολογικές εξηγήσεις σε ατομικό επίπεδο (ή «εγωτροπικό»), όπως είναι ο ανταγωνισμός στην αγορά εργασίας και η φορολογική απειλή. Στη συνέχεια, θα στραφούμε στην πιο ετερογενή ομάδα εξηγήσεων που είναι οι «πολιτισμικές», δίνοντας έμφαση είτε στις οικονομικές είτε στις πολιτισμικές συνέπειες της μετανάστευσης.

3.1 Προσεγγίσεις σε ατομικό επίπεδο

Οι ισχυρισμοί σχετικά με τον ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας είναι οι πιο διερευνημένες και ελεγμένες εξηγήσεις της στάσης έναντι της μετανάστευσης. Αν και είναι αληθοφανείς, τα συσσωρευμένα αποδεικτικά στοιχεία τείνουν να αποκλείουν την ιδέα ότι οι ιδιοτελείς-ορθολογικές ανησυχίες σχετικά με τον ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας είναι ένας ισχυρός παράγοντας της εν γένει στάσης απέναντι στη μετανάστευση. Αν και ο μηχανισμός ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας μπορεί να λειτουργεί υπό ειδικές συνθήκες έντονης οικονομικής απειλής (Dancygier & Donnelly, 2013· Malhotra et al., 2013), η πλειονότητα των ερευνών διαπιστώνει ότι δεν διαμορφώνει τις στάσεις του κοινού. Τα στοιχεία δείχνουν ότι οι στάσεις σχετικά με τη μετανάστευση δεν διαμορφώνονται από τη γεωγραφία, το επάγγελμα ή τη βιομηχανία με τρόπους που συνδέονται με τον ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας ή τη φορολογική απειλή. Η μη σημαντικότητα της υπόθεσης περί απειλής στην αγορά εργασίας συνάδει με την ευρύτερη βιβλιογραφία για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης σχετικά με τον περιορισμένο ρόλο της ορθολογικής ιδιοτέλειας στη διαμόρφωση των πολιτικών στάσεων (π.χ., Green & Cowden, 1992· Sears & Funk, 1991).

3.2 Πολιτισμικές προσεγγίσεις

Εξ ορισμού, οι στάσεις για τη μετανάστευση είναι στάσεις ομάδων ανθρώπων που έχουν ως στόχο τα όρια της ομάδας (Theiss-Morse, 2009· Wong, 2010· Schildkraut 2011). Ως εκ τούτου, δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι αντιλήψεις των σημαντικών κοινωνικών ομάδων σχετικά με τις επιπτώσεις της μετανάστευσης συσχετίζονται έντονα με τη στάση έναντι της μετανάστευσης. Ωστόσο, η δήλωση αυτή εγείρει περισσότερα ερωτήματα από όσα απαντά, καθώς μας αναγκάζει να εξετάσουμε ποιες κοινωνικές ομάδες έχουν σημασία και υπό ποιες συνθήκες. Εδώ, οι διεξαχθείσες έρευνες έχουν τονίσει δύο σχετικά είδη ομάδων: εκείνες που βασίζονται στην εθνικότητα και στην πολιτότητα και εκείνες που βασίζονται στην εθνότητα και την κουλτούρα της. Όπως είδαμε παραπάνω, η έρευνα συνήθως ταξινομεί τις επιπτώσεις της μετανάστευσης σε αυτές τις κοινωνικές ομάδες ως οικονομικές ή πολιτιστικές.

Από την οικονομική πλευρά, η έρευνα έχει συνδέσει τις στάσεις απέναντι στη μετανάστευση με τις γενικές οικονομικές συνθήκες, ένα εύρημα που συνάδει με τους ισχυρισμούς ότι οι στάσεις έναντι της μετανάστευσης είναι πολιτισμικές και οικονομικές στον προσανατολισμό. Πράγματι, η στάση απέναντι στη μετανάστευση συσχετίζεται στενά με τις αντιλήψεις των ερωτηθέντων σχετικά με τις οικονομικές επιπτώσεις της μετανάστευσης στο έθνος ή σε άλλα μακρο-κοινωνικά μεγέθη. Έτσι, οι μετανάστες υψηλής εξειδίκευσης προτιμώνται σταθερά έναντι των ανειδίκευτων εργατών. Όλα αυτά αποδεικνύουν ότι τα άτομα αξιολογούν τη μετανάστευση με βάση τις αντιλήψεις για τον εθνικό-οικονομικό της αντίκτυπο και με βάση το προσωπικό όφελός τους.

Οι αντιλήψεις σχετικά με τον αντίκτυπο της παρουσίας των μεταναστών σε πτυχές της εθνικής ταυτότητας και της κουλτούρας, ιδίως εκείνες που σχετίζονται με τη γλώσσα, έχουν επίσης αποδειχθεί σημαντικές. Όμως ακόμη κι έτσι, σχετικά λίγες μελέτες έχουν εξετάσει τον αντίκτυπο των πολιτισμικών-οικονομικών εκτιμήσεων παράλληλα με τις πολιτισμικές-πολιτισμικές εκτιμήσεις (βλέπε σχετικά: Sniderman et al., 2004), καθιστώντας ασαφές πόση βαρύτητα έχει η κάθε εξήγηση. Στην πραγματικότητα, μπορεί να είναι δύσκολο να τυποποιηθούν εμπειρικά οι διαφορές ανάμεσα σε παράγοντες που ανήκουν στην κοινωνιοτροπική κατηγορία. Για παράδειγμα, εάν οι μετανάστες που μιλούν τη γλώσσα της χώρας υποδοχής προτιμώνται για να εισέλθουν στη χώρα, άραγε αυτό οφείλεται στην υποτιθέμενη υψηλή οικονομική συμβολή τους ή στη μειωμένη πολιτισμική απειλή που αποτελούν; Αντιστρόφως, οι μετανάστες χαμηλής επαγγελματικής ικανότητας προκαλούν ανησυχία λόγω της πιθανής ανάγκης τους να τύχουν κρατικής αρωγής ή λόγω πολιτισμικών αντιλήψεων σχετικά με την εργασιακή ηθική τους;

Όμως, σε κάθε περίπτωση, οι πολιτισμικές εκτιμήσεις αποδεικνύονται ως οι πιο κρίσιμες για τη διαμόρφωση της στάσης απέναντι στη μετανάστευση. Είτε εθνικά είτε

διεθνικά αφηγήματα είναι αυτά που διαμορφώνουν τη στάση των γηγενών πολιτών. Εναπόκειται στην εμπειρική έρευνα να διατυπώσει σαφείς υποθέσεις σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται αυτές οι απόψεις του θέματος, και ακολουθώντας σαφή ερευνητικά πρωτόκολλα να ρίξει φως στο επίμαχο θέμα.

Βιβλιογραφία

- Abrajano, M. A., Hajnal, Z. & Hassell, H. J. G. (2017). Media framing and partisan identity: The case of immigration coverage and white macropartisanship. *Journal of Race, Ethnicity, and Politics*, 2 (1): 5-34.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1017/rep.2016.25>
- Abrajano, M. & Singh, S. (2009). Examining the link between issue attitudes and news source: The case of Latinos and immigration reform. *Political Behavior*, 31 (1): 1-30.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1007/s11109-008-9067-8>
- Ackermann, M. & Freitag, M. (2015). What actually matters? Understanding attitudes toward immigration in Switzerland. *Swiss Political Science Review*, 21 (1): 36-47.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/spsr.12146>
- Albertson, B. & Gadarian, S. K. (2012). Who's afraid of immigration? The effects of pro- and anti-immigrant threatening ads among Latinos, African Americans and whites. In G. Freeman, R. Hansen & D. L. Leal (Eds), *Immigration and public opinion in liberal democracies* (pp. 286-306). New York: Routledge.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Bansak, K., Hainmueller, J. & Hangartner, D. (2017). Europeans support a proportional allocation of asylum seekers. *Nature Human Behaviour*, 1: 0133.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1038/s41562-017-0133>
- Bartels, L. M. (2002). Beyond the running tally: partisan bias in political perceptions. *Political Behavior*, 24: 117-50.
- Blinder, S. (2013). Imagined immigration: the impact of different meanings of 'immigrants' in public opinion and policy debates in Britain. *Political Studies*, 63 (1): 80-100.
- Bobo, L. & Licari, F. C. (1989). Education and political tolerance. *Public Opinion Quarterly*, 53: 285-307.
- Boomgaarden, H. & Vliegenthart, R. (2009). How news content influences anti-immigration attitudes: Germany 1993-2005. *European Journal of Political Research*, 48: 512-542.

- Brader, T., Valentino, N. A. & Suhay, E. (2008). What triggers public opposition to immigration? Anxiety, group cues, and immigration threat. *American Journal of Political Science*, 52: 959-78. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2008.00353.x>
- Branton, R., Cassese, E. & Jones, Br. S. & Westerland, Ch. (2011). All along the Watchtower: Acculturation fear, anti-Latino affect, and immigration. *The Journal of Politics*, 73 (3): 664-679. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1017/S0022381611000375>
- Burns, P. & Gimpel, J. G. (2000). Economic insecurity, prejudicial stereotypes, and public opinion on immigration policy. *Political Science Quarterly*, 115 (2): 201-225. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.2307/2657900>.
- Cain, B. E., Citrin, J. & Wong, C. (2000). *Ethnic context, race relations, and California politics*. San Francisco: Public Policy Inst. Calif.
- Campbell, A. L., Citrin, J. & Wong, C. (2006). Racial threat, partisan climate, and direct democracy: contextual effects in three California initiatives. *Political Behavior*, 28: 129-150.
- Card, D., Dustmann, C. & Preston, I. (2012). Immigration, wages, and compositional amenities. *Journal of European Economic Association*, 10: 78-119.
- Chandler, C. R. & Tsai, Y. M. (2001). Social factors influencing immigration attitudes: An analysis of data from the general social Survey. *Social Science Journal*, 38 (2): 177-188. Διαθέσιμο στο: [https://doi.org/10.1016/S0362-3319\(01\)00106-9](https://doi.org/10.1016/S0362-3319(01)00106-9)
- Citrin, J., Green, D. P., Muste, C. & Wong, C. (1997). Public opinion toward immigration reform: The role of economic motivations. *Journal of Politics*, 59 (3): 858. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.2307/2998640>
- Citrin, J. & Sides, J. (2008). Immigration and the imagined community in Europe and the United States. *Political Studies*, 56: 33-56.
- Crepaz, M. M. & Damron, R. (2009). Constructing tolerance: how the welfare state shapes attitudes about immigrants. *Comparative Political Studies*, 42: 437-463.
- Danckert, B., Dinesen, P. T. & Sønderskov K. M. (2017). Reacting to neighborhood cues? Political sophistication moderates the effect of exposure to immigrants. *Public Opinion Quarterly*, 81 (1): 37-56. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1093/poq/nfw041>
- Dancygier, R. M. & Donnelly, M. J. (2013). Sectoral economies, economic contexts, and attitudes toward immigration. *Journal of Politics*, 75: 17-35.
- de Figueiredo, R. J. P. & Elkins, Z. (2003). Are patriots bigots? An inquiry into the vices of in-group pride. *American Journal of Political Science*, 47: 171-88.
- de Rooij, E. A., Goodwin, M. J. & Pickup, M. (2018). A Research Note: The differential impact of threats on ethnic prejudice toward three minority groups in Britain. *Political Science Research and Methods*, 6 (4): 837-845. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1017/psrm.2017.24>.

- Dinas, E., Matakos K., Xefteris, D. & Hangartner, D. (2019). Waking up the Golden Dawn: Does exposure to the refugee crisis increase support for extreme-right parties?. *Political Analysis*, 27 (2): 244-254.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1017/pan.2018.48>
- Dinesen, P. T., Klemmensen, R. & Nørgaard, A. S. (2016). Attitudes toward immigration: The role of personal predispositions. *Political Psychology*, 37 (1): 55-72.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/pops.12220>
- Dinesen, P. T. & Sønderskov, K. M. (2015). Ethnic Diversity and Social Trust: Evidence from the Micro-Context. *American Sociological Review*, 80 (3): 550-573.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1177/0003122415577989>
- Dunaway, J., Branton, R. P. & Abrajano, M. A. (2010). Agenda setting, public opinion, and the issue of immigration reform. *Social Science Quarterly*, 91 (2): 359-378.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/j.1540-6237.2010.00697.x>
- Dustmann, C. & Preston, I. (2007). Racial and economic factors in attitudes to immigration. *B. E. Journals in Economic Analysis & Policy*, 7: 62.
- Ellison, C. G., Shin, H. & Leal, D. L. (2011). The contact hypothesis and attitudes toward Latinos in the United States. *Social Science Quarterly*, 92: 938-58.
- Enos, R. D. (2014). The causal effect of prolonged intergroup contact on exclusionary attitudes: a test using public transportation in homogeneous communities. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 10: 3699-3704.
- Espenshade, T. J. & Calhoun, C. A. (1993). An analysis of public opinion toward undocumented immigration. *Population Research and Policy Review*, 12: 189-224.
- Facchini, G. & Mayda, A. M. (2009). Does the welfare state affect individual attitudes toward immigrants? Evidence across countries. *The Review of Economics and Statistics*, 91: 295-314.
- Fetzer, J. S. (2000). *Public attitudes toward immigration in the United States, France, and Germany*. New York: Cambridge University Press.
- Ford, R., Morrell, G. & Heath, A. (2012). “Fewer but better”? Public views about immigration. In A. Park, E. Clery, J. Curtice, M. Phillips & D. Utting (eds), *British Social Attitudes: The 29th Report* (pp. 26-44). London: National Center of Sociological Research.
- Gadarian, S. K. & Albertson, B. (2013). Anxiety, immigration, and the search for information. *Political Psychology*, 35 (2): 133-164.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/pops.12034>
- Gallego, A. & Pardos-Prado, S. (2014). The Big Five Personality Traits and Attitudes towards immigrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 40 (1): 79-99. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2013.826131>

- Green, D. P. & Cowden, J. A. (1992). Who protests: self-interest and white opposition to busing. *Journal of Politics*, 54: 471-96.
- Green, D. P., Palmquist, B. & Schickler, E. (2002). *Partisan hearts and minds*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Ha, S. E. (2010). The consequences of multiracial contexts on public attitudes toward immigration. *Political Research Quarterly*, 63 (1): 29-42.
- Hainmueller, J., Hiscox, M. J. & Margalit, Y. (2015). Do concerns about labor market competition shape attitudes toward immigration? New Evidence. *Journal of International Economics*, 97 (1): 193-207.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1016/J.JINTECO.2014.12.010>
- Hainmueller, J. & Hiscox, M. J. (2010). Attitudes toward highly skilled and low-skilled immigration: evidence from a survey experiment. *American Political Science Review*, 104 (1): 61-84.
- Hainmueller, J., Hiscox, M. J. (2007). Educated preferences: explaining attitudes towards immigration in Europe. *International Organizations*, 61 (2): 399-442.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1017/S0020818307070142>
- Hainmueller, J. & Hopkins, D. (2015). The hidden american immigration consensus: A conjoint analysis of attitudes toward immigrants. *American Journal of Political Science*, 59 (3): 529-548. Διαθέσιμο στο: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2106116>
- Hajnal, Z. & Rivera, M. (2012). Immigration, Latinos, and white partisan politics: the new Democratic defection. *Working Papers Department of Political Science*, Univ. Calif. San Diego.
- Hangartner, D., Dinas, E., Marbach, M., Matakos, K. & Xeferis, D. (2019). Does exposure to the refugee crisis make natives more hostile? *American Political Science Review*, 113 (2): 442-455. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1017/S0003055418000813>
- Hanson, G. H., Scheve, K. F. & Slaughter, M. J. (2007). Public finance and individual preferences over globalization strategies. *Economics and Politics*, 19 (1): 1-33.
- Harell, A., Soroka, S. & Iyengar, S. (2017). Locus of control and anti-immigrant sentiment in Canada, the United States, and the United Kingdom. *Political Psychology*, 38 (2): 245-260. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/pops.12338>
- Hawley, G. (2011). Political threat and immigration: Party identification, demographic context, and immigration policy preference. *Social Science Quarterly*, 92 (2): 404-422. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/j.1540-6237.2011.00775.x>
- Hjorth, F. (2020). The influence of local ethnic diversity on group-centric crime attitudes. *British Journal of Political Science*, 50 (1): 321-343.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1017/S0007123417000424>

- Hjorth, F. (2016). Who benefits? Welfare chauvinism and national stereotypes. *European Union Politics*, 17 (1): 3-24.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1177/1465116515607371>
- Hood, M. V. III. & Morris, I. L. (1997). ¿Amigo o Enemigo?: Context, attitudes, and Anglo Public Opinion toward immigration. *Social Science Quarterly*, 78 (2): 309-323.
- Hopkins, D. J. (2015). The upside of accents: language, inter-group difference, and attitudes toward Immigration. *British Journal of Political Science*, 45 (3): 531-557.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1017/S0007123413000483>
- Hopkins, D. J. (2014). One language, two meanings: partisanship and responses to Spanish. *Political Communication*, 31 (3): 421-445.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1080/10584609.2014.894161>
- Hopkins, D. J. (2011). National debates, local responses: the origins of local concern about immigration in Britain and the United States. *British Journal of Political Science*, 41 (3): 499-524.
- Hopkins, D. J. (2010). Politicized places: Explaining where and when immigrants provoke local opposition. *American Political Science Review*, 104 (1): 40-60.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1017/S0003055409990360>
- Hopkins, D. J., Tran, V. C. & Fisher Williamson, A. (2014). See no Spanish: language, local context, and attitudes toward immigration. *Politics, Groups and Identities*, 2 (1): 35-51.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1080/21565503.2013.872998>
- Ilias, S., Fennelly, K & Federico, C. M. (2008). American attitudes toward guest worker policies. *The International Migration Review*, 42 (4): 741-66.
- Ivarsflaten, E. (2005). Threatened by diversity: why restrictive asylum and immigration policies appeal to Western Europeans. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 15 (1): 21-45.
- Johnston, C. D., Newman, B. J., & Velez, Y. (2015). Ethnic change, personality, and polarization over immigration in the american public. *Public Opinion Quarterly*, 79 (3): 662-686. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1093/poq/nfv022>
- Karreth, J., Singh, S. P. & Stojek, S. M. (2015). Explaining attitudes toward immigration: The role of regional context and individual predispositions. *West European Politics*, 38 (6): 1174-1202. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1080/01402382.2015.1022039>
- Kehrberg J. E. (2007). Public opinion on immigration in Western Europe: economics, tolerance, and exposure. *Comparative European Politics*, 5 (3): 264-281
- Key, V. O. (1949). *Southern politics in state and nation*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Kinder, D. R. & Kam, C. D. (2009). *Us against them: Ethnocentric Foundations of American Opinion*. Chicago Studies in American Politics. Chicago: University of Chicago Press.

- Kinder, D. R. & Kiewiet, D. R. (1981). Sociotropic politics: the American case. *British Journal of Political Science*, 11 (2): 129-161.
- Knoll, B. R., Redlawsk, D. P. & Sanborn, H. (2011). Framing labels and immigration policy attitudes in the Iowa caucuses: “trying to out-Tancredo Tancredo”. *Political Behavior*, 33 (3): 433-454.
- Lahav, G. & Courtemanche, M. (2012). The ideological effects of framing threat on immigration and civil liberties. *Political Behavior*, 34 (3): 477-505.
- Lapinski, J. S., Peltola, P., Shaw, G. & Yang, A. (1997). Trends: immigrants and immigration. *Public Opinion Quarterly*, 61 (2): 356-383.
- Levy, M. & Wright, M. (2016). Re-examining group-centrism in American Public Opinion: The case of anti-Latino sentiment and immigration policy attitudes. *American University School of Public Affairs Research Paper*, No. 3022187.
Διαθέσιμο στο: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3022187>
- Malhotra, N., Margalit, Y. & Mo, C. H. (2013). Economic explanations for opposition to immigration: Distinguishing between prevalence and conditional impact. *American Journal of Political Science*, 57 (2): 391-410.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/ajps.12012>
- Mayda, A. M. (2006). Who is against immigration? A cross-country investigation of individual attitudes toward immigrants. *The Review of Economics and Statistics*, 88 (3): 510-530. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1162/rest.88.3.510>
- McLaren, L. (2003). Anti-immigrant prejudice in Europe: contact, threat perception, and preferences for the exclusion of migrants. *Social Forces*, 81 (3): 909-936.
- McLaren, L., Boomgaarden, H. & Vliegenthart, R. (2018). News coverage and public concern about immigration in Britain. *International Journal of Public Opinion Research*, 30 (2): 173-193.
- McLaren, L. & Johnson, M. (2007). Resources, group conflict and symbols: explaining anti-immigration hostility in Britain. *Political Studies*, 55 (4): 709-732.
- Merolla, J. L., Pantoja, A. D., Cargile, I. A. & Mora J. (2012). From coverage to action: the immigration debate and its effects on participation. *Political Research Quarterly*, 66 (2): 322-335.
- Merolla, J. L., Ramakrishnan, S. K. & Hayes, C. (2013). “Illegal,” “undocumented,” or “unauthorized”: equivalency frames, issue frames, and public opinion on immigration. *Perspectives on Politics*, 11 (3): 789-807.
- Messina, A. M. (1989). *Race and Party Competition in Britain*. Oxford, UK: Clarendon.
- Mondak, J. J.; Hibbing, M. V.; Canache, D., Seligson, M. A., Anderson, M. R. (2010). Personality and civic engagement: An integrative framework for the Study of trait effects on political behavior. *American Political Science Review*, 104 (1): 85-110.

- Newman, B. J. (2013). Acculturating contexts and Anglo opposition to immigration in the U.S. *American Journal of Political Science*, 57 (2): 374-390.
- Newman, B. J., Hartman, T. K. & Taber, C. S. (2014). Social dominance and the cultural politics of immigration. *Political Psychology*, 35 (2): 165-186.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/pops.12047>
- Newman, B. J., Hartman, T. K. & Taber, C. S. (2012). Foreign language exposure, cultural threat, and opposition to immigration. *Political Psychology*, 33 (5): 635-657.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2012.00904.x>
- Newman, B. J., Velez Y., Hartman, T. K. & Bankert, A. (2013). Are citizens “receiving the treatment”? Assessing a key link in contextual theories of public opinion and political behavior. *Political Psychology*, 36 (1): 123-131.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/pops.12069>
- O'Rourke, K. H. & Sinnott, R. (2006). The determinants of individual attitudes towards immigration. *European Journal of Political Economy*, 22 (4): 838-861.
- Paxton, P. & Mughan, A. (2006). What's to fear from immigrants? Creating an assimilationist threat scale. *Political Psychology*, 27 (4): 549-568.
- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup Contact Theory. *Annual Review of Psychology*, 49: 65-85.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.49.1.65>
- Pottie-Sherman, Y. & Wilkes, R. (2017). Does size really matter? On the relationship between immigrant group size and anti-immigrant prejudice. *International Migration Review*, 51 (1): 218-250. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/imre.12191>
- Scheve, K. F. & Slaughter, M. J. (2001). Labor market competition and individual preferences over immigration policy. *The Review of Economics and Statistics*, 83 (1): 133-145. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1162/003465301750160108>
- Schildkraut, D. J. (2014). Boundaries of American identity: evolving understandings of “us”. *Annual Review of Political Science*, 17: 441-460.
- Schildkraut, D. J. (2011). *Americanism in the Twenty-First Century: Public opinion in the Age of Immigration*. New York: Cambridge University Press.
- Schildkraut, D. J. (2005a). *Press “One” for English: Language Policy, Public Opinion, and American Identity*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Schildkraut, D. J. (2005b). The rise and fall of political engagement among Latinos: The role of identity and perceptions of discrimination. *Political Behavior*, 27: 285-312.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1007/s11109-005-4803-9>
- Schlueter, E., Meuleman, B. & Davidov, E. (2013). Immigrant integration policies and perceived group threat: A multilevel study of 27 Western and Eastern European Countries. *Social Science Research*, 42 (3): 670-682.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1016/J.SSRESEARCH.2012.12.001>

- Sears, D. O., Funk, C. L. (1991). The role of self-interest in social and political attitudes. *Advances in Experimental Social Psychology*, 24: 1-91.
- Semyonov, M., Raijman, R. & Gorodzeisky, A. (2006). The rise of anti-foreigner sentiment in European Societies, 1988-2000. *American Sociological Review*, 71 (3): 426-449. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1177/000312240607100304>.
- Sides, J. & Citrin, J. (2007). European opinion about immigration: the role of identities, interests, and information. *British Journal of Political Science*, 37 (3): 477-504.
- Sniderman, P. M. & Hagendoorn, A. (2007). *When ways of life collide: Multiculturalism and its discontents in the Netherlands*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sniderman, P. M., Hagendoorn, L. & Prior, M. (2004). Predisposing factors and situational triggers: Exclusionary reactions to immigrant minorities. *American Political Science Review*, 98 (1): 35-49. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1017/S000305540400098X>
- Sniderman, P. M., Peri, P., de Figueiredo, R. J. P. & Piazza, T. (2000). *The Outsider: Prejudice and Politics in Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tajfel, H. & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin, & S. Worchel, (eds), *Differentiation between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations* (pp. 33-47). Belmont, CA: Brooks/Cole.
- Theiss-Morse, E. (2009). *Who counts as an American? The boundaries of national identity*. New York: Cambridge University Press
- Tichenor, D. (2002). *Dividing lines: The politics of immigration control in America*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tingley, D. (2013). Public finance and immigration preferences: A lost connection?. *Polity*, 45 (1): 4-33.
- Valentino, N. A., Brader, T. & Jardina, A. E. (2013). Immigration opposition among U.S. Whites: General ethnocentrism or Media Priming of attitudes about Latinos?. *Political Psychology*, 34 (2): 149-166.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2012.00928.x>
- Wilkes, R., Guppy, N. & Farris, L. (2008). “No thanks, we’re full”: Individual characteristics, national context, and changing attitudes toward immigration. *International Migration Review*, 42 (2): 302-329.
Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2008.00126.x>
- Wong, C. J. (2010). *Boundaries of obligation in American Politics: Geographic, National, and Racial Communities*. New York: Cambridge University Press.
- Wright, M., Citrin, J. & Wand, J. (2012). Alternative measures of American national identity: implications for the civic-ethnic distinction. *Political Psychology*, 33 (4): 469-482.
- Wright, M. & Citrin, J. (2011). Saved by the Stars and Stripes? Images of protest, salience of threat, and immigration attitudes. *American Politics Research*, 39 (2): 323-343.

Wright, M., Levy, M. & Citrin, J. (2016). Public attitudes toward immigration policy across the Legal/Illegal Divide: The role of categorical and attribute-based decision-making. *Political Behavior*, 38 (1): 229-253.

Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1007/s11109-015-9311-y>

Abstract

This review of research on the attitudes of natives to immigration divides the corpus in two approaches: the rational choice approach, focused on economic considerations of the natives, and the sociopsychological approaches which focuses on cultural concerns about national cohesion and national security. From a rational-choice point of view, research has linked migration attitudes to general economic conditions, a finding that is consistent with claims that migration attitudes are social and economic in orientation. Indeed, attitudes towards immigration are closely related to respondents' perceptions of the economic impact of immigration on the nation or other macro-social dimensions. Thus, highly skilled immigrants are consistently preferred over unskilled workers. All this suggests that individuals evaluate migration on the basis of perceptions of national economic impact and not in terms of personal gain. Next to it, perceptions of the immigration impact in aspects of national identity and culture, especially those related to language, have also proved important. But even so, relatively few studies have examined the copy of socio-economic assessments alongside socio-cultural assessments making it unclear how important each explanation is. In fact, it can be difficult to empirically standardize differences between factors belonging to the socio-cultural category. In any case, socio-cultural considerations prove to be the most critical in shaping the attitude towards immigration with national narratives shaping the attitude of citizens.

Ο **Μανούσος Μαραγκουδάκης** σπούδασε Οικονομικά στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο και Κοινωνιολογία στο McGill University. Σήμερα είναι Καθηγητής Συγκριτικής Ανάλυσης του Πολιτισμού στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Είναι Πρόεδρος του Τμήματος Κοινωνιολογίας από το 2020. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στον Πολιτισμό της Νεωτερικότητας, στην Ελληνική Σύγχρονη Κουλτούρα και στις Πολιτικές Νοοτροπίες. Είναι Διευθυντής του Διεθνούς Θερινού Σχολείου Cultural Trauma και έχει διατελέσει Επισκέπτης Καθηγητής στα Πανεπιστήμια Yale, Cork, Queen's στο Μπέλφαστ και στο Πανεπιστήμιο του Καρόλου στην Πράγα.

Ο **Νίκος Ναγόπουλος** ολοκλήρωσε σπουδές στην Κοινωνιολογία και την Κοινωνιολογία στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Υπήρξε Επισκέπτης Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου της Βιέννης (2015-16) και στο Τμήμα Κοινωνιολογίας στο Καθολικό Πανεπιστήμιο της Βηθλεέμ (2018). Σήμερα, διδάσκει ως Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Πρόσφατα (2017-21) διετέλεσε Κοσμήτορας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του ίδιου Πανεπιστημίου. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στην Κοινωνιολογία της Γνώσης, στη Μεθοδολογία και Θεωρία Κοινωνικών Επιστημών, στην Ερμηνευτική Κοινωνιολογία και Ποιοτική Έρευνα.

Ο **Κώστας Ρόντος** σπούδασε Οικονομικά στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Περιφερειακή Ανάπτυξη και Περιφερειακή Δημογραφία στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Υπήρξε Post-Doctoral Fellow στο London School of Economics. Είναι Καθηγητής Κοινωνικής Δημογραφίας και Στατιστικής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και expert του Ευρωπαϊκού Δικτύου «Population Europe». Διετέλεσε Πρόεδρος του Τμήματος Κοινωνιολογίας για 5 συνολικά χρόνια. Είναι Διευθυντής του Εργαστηρίου «Κοινωνική Πληροφορική, Στατιστική και Ερευνητικές Υποδομές» και του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Ευρωπαϊκές Κοινωνίες και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση». Υπήρξε Διευθυντής στην Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας.

Ευχαριστίες

Η συγγραφή του άρθρου αυτού υποστηρίχθηκε από τη χρηματοδότηση του Ελληνικού Ιδρύματος για την Έρευνα και την Καινοτομία (ΕΛΙΔΕΚ), στο πλαίσιο του έργου: «Η προοπτική μιας μακροχρόνιας παραμονής των προσφύγων και των μεταναστών στην Ελλάδα: Ανάδειξη των δημογραφικών και κοινωνικο-οικονομικών συνεπειών και η σημασία τους για την αποδοχή της προοπτικής αυτής από την ελληνική κοινωνία».

Κοινοτισμός και Συντηρητισμός: Μερικές διαστάσεις της κοινότητας στον Alasdair MacIntyre

Βασιλική Σιούφα

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει την κριτική που ασκεί ο Alasdair MacIntyre στη νεωτερικότητα και στην ηθική και πολιτική θεωρία του φιλελευθερισμού. Σε αυτό διερευνάται κατά πόσο μπορεί να υποστηριχθεί ότι η σκέψη του MacIntyre έχει συντηρητικά χαρακτηριστικά. Στο πρώτο μέρος, παρουσιάζονται τα βασικά χαρακτηριστικά των ιδεολογικών ρευμάτων που σχετίζονται με το παραπάνω ερώτημα, δηλαδή εκείνων του φιλελευθερισμού, του συντηρητισμού και του κοινοτισμού. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι έννοιες στις οποίες ο MacIntyre δομεί την κριτική του, δηλαδή οι «πρακτικές», τα «εσωτερικά» και «εξωτερικά αγαθά», η «αφηγηματική ενότητα του βίου», οι αρετές και η «ηθική παράδοση». Τέλος, παρουσιάζεται η κριτική που ασκεί ο MacIntyre στη φιλελεύθερη ηθική μέσω των αρετών και η πολιτική του πρόταση για την ανάκτηση της πολιτικής στη νεωτερικότητα μέσω τοπικών παραδοσιακών κοινοτήτων. Το άρθρο καταλήγει ότι η σκέψη του MacIntyre έχει συντηρητικό προσανατολισμό σε πολλές πλευρές της, όπως γίνεται φανερό από τις έννοιες των πρακτικών και της ηθικής παράδοσης, από την πολιτική μορφή της παραδοσιακής κοινότητας την οποία προτείνει και από τη θωμιστική θεμελίωση της ηθικής του θεωρίας.

1. Από τον μαρξισμό στον θωμισμό.

Η ιδεολογική πορεία και το θεωρητικό πλαίσιο

Ο Alasdair MacIntyre έγινε ευρύτερα γνωστός, όταν στις αρχές της δεκαετίας του '90 είχε συμπεριληφθεί στους «κοινοτιστές» θεωρητικούς (communitarians), οι οποίοι άσκησαν κριτική στην ηθική και πολιτική θεωρία της θεωρίας δικαιοσύνης του John Rawls. Πρόκειται, ωστόσο, για έναν φιλόσοφο ο οποίος δραστηριοποιείται θεωρητικά και κοινωνικά από τη δεκαετία του '50. Έχει ασχοληθεί με πολλούς τομείς της Φιλοσοφίας, όπως η Ιστορία της Φιλοσοφίας, η Ηθική και Πολιτική Φιλοσοφία, η Μεταφυσική. Το περιεχόμενο του έργου του κινείται από τη μελέτη της αρχαίας φιλοσοφίας μέχρι τον μαρξισμό και την Κριτική Θεωρία. Στη σχετική βιβλιογραφία, από κάποιους θεωρείται νεοαριστοτελικός φιλόσοφος, ενώ από άλλους εκπρόσωπος του θωμισμού. Από την αρχή της συγγραφικής του δραστηριότητας έντονο ήταν το ενδιαφέρον του για τη θρησκεία, καθώς είχε προσπαθήσει να κάνει έναν συνδυασμό μεταξύ του μαρξισμού και του χριστιανισμού. Στη συνέχεια, ασχολήθηκε με το έργο του Θωμά του Ακινάτη, τη σκέψη του οποίου ενσωμάτωσε στον ηθικό και πολιτικό του προβληματισμό, ενώ, παράλληλα, στη δεκαετία του '80 μετεστράφη στον καθολικισμό.

Ο MacIntyre ενεργοποιούταν στο μαρξιστικό εργατικό κίνημα στη Μ. Βρετανία από τη δεκαετία του '50. Αρχικά, επιχείρησε να κάνει μία σύνθεση χριστιανισμού και μαρξισμού με το έργο του *Marxism: An Interpretation* (1953). Η συμμετοχή του MacIntyre στη Βρετανική Αριστερά άλλαξε χαρακτήρα μετά την εισβολή των σοβιετικών στρατευμάτων στην Ουγγαρία το 1956. Τότε, ο MacIntyre εντάχθηκε στους διανοούμενους που σχημάτισαν το ιδεολογικό και πολιτικό ρεύμα της Νέας Αριστεράς στη Βρετανία, εγκαταλείποντας το Κομμουνιστικό Κόμμα. Μαζί με άλλα μέλη της Νέας Αριστεράς ίδρυσε το περιοδικό *New Reasoner* (1956). Στη συνέχεια, ο MacIntyre στράφηκε στον τροτσκισμό και συμμετείχε σε διάφορες ομάδες της Αριστεράς και εργατικά κόμματα που ενεργοποιούνταν κατά τη δεκαετία του '60 στη Μ. Βρετανία.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα φεύγει για την Αμερική, όπου προσανατολίζεται στην ακαδημαϊκή καριέρα. Εκεί, ασκεί κριτική στη θεωρία του Marcuse και στις προτάσεις του που αφορούσαν στο φοιτητικό κίνημα. Παράλληλα, στρέφεται στη θεωρία του Hegel, την οποία θεώρησε πιο αξιόπιστη, όσον αφορά την αντίληψη που είχε για την ατομικότητα, από τις αντίστοιχες του μαρξισμού και του φιλελευθερισμού.

Ο MacIntyre ασκεί κριτική στη νεωτερικότητα, στον φιλελευθερισμό και στη θεμελιακή φιλελεύθερη έννοια των δικαιωμάτων. Δομεί την κριτική του πάνω στο ιδανικό του πράττειν σύμφωνα με την αρετή, το οποίο θεωρεί ότι η σύγχρονη φιλελεύθερη κοινωνία καταργεί. Δίνει έμφαση στην ιστορικότητα και την κοινωνική

συγκρότηση των ηθικών και πολιτικών εννοιών, ενώ, όσον αφορά στις κοινωνικές πρακτικές, τονίζει την ιστορικότητά τους και την αλληλεγγύη που τις διέπει. Προτείνει την αποκατάσταση της αρετής, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα σε πρακτικές οι οποίες λαμβάνουν χώρα εντός τοπικών κοινοτήτων που λειτουργούν βάσει παραδοσιακών κανόνων.

Ενώ, όπως είδαμε, στην αρχή της πορείας του ήταν ενταγμένος στην Αριστερά, στη συνέχεια, απομακρύνεται από τον μαρξισμό. Διατηρεί τον κριτικό προσανατολισμό του εναντίον της φιλελεύθερης κοινωνίας, αλλά στρέφεται προς το ιδεώδες της αρετής, τον θωμισμό και την καθολική θρησκεία. Η αρχική πορεία του MacIntyre στην Αριστερά, η ιδεολογική μετατόπισή του και η μορφή που έλαβε η κριτική του στον φιλελευθερισμό τις δεκαετίες που ακολούθησαν προκαλούν ποικίλα ερωτήματα σχετικά με τον ιδεολογικό προσανατολισμό της σκέψης του. Ένα από τα ζητήματα αυτά, η πιθανή σχέση της κριτικής που ασκεί με το ιδεολογικό ρεύμα του συντηρητισμού, θα διερευνηθεί στις επόμενες σελίδες.

Πρώτα, θα παρουσιαστούν συνοπτικά τα βασικά χαρακτηριστικά των πολιτικών ιδεολογιών που αποτελούν το υπόβαθρο της γενικότερης συζήτησης. Η ανάλυση θα ξεκινήσει από τα χαρακτηριστικά του φιλελευθερισμού, δηλαδή του ρεύματος ιδεών στο οποίο ο MacIntyre ασκεί κριτική, και στη συνέχεια θα παρουσιαστούν τα γνωρίσματα του συντηρητισμού, δηλαδή του ρεύματος εκείνου σύμφωνα με το οποίο οι παραδοσιακές αξίες και η θρησκεία είναι θεμελιώδη χαρακτηριστικά των κοινωνιών. Έπειτα, θα αναλυθούν τα χαρακτηριστικά του κοινοτισμού, δηλαδή του θεωρητικού εκείνου ρεύματος στο οποίο είχε ενταχθεί η σκέψη του MacIntyre κατά τις δεκαετίες του '80 και του '90.

Στη συνέχεια, θα παρουσιαστούν κάποια από τα θεωρητικά σχήματα τα οποία χρησιμοποιεί ο MacIntyre για να ασκήσει κριτική στον φιλελευθερισμό, όπως η έννοια της «πρακτικής», των «εσωτερικών» και «εξωτερικών» αγαθών, της «αφηγηματικής ενότητας του βίου», των αρετών και, τέλος, της «ηθικής παράδοσης». Μέσω της ανάλυσης αυτής, θα φανεί ότι όντως μπορούν να εντοπιστούν συντηρητικά χαρακτηριστικά στη σκέψη του.

2. Θεωρητικά ρεύματα: φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινοτισμός, και η αντίληψή τους για το άτομο και την κοινωνία

Ο φιλελευθερισμός είναι το επικρατέστερο ιδεολογικό ρεύμα σήμερα. Οι σύγχρονες κοινωνίες είναι θεμελιωμένες στα φιλελεύθερα ιδανικά των ατομικών δικαιωμάτων και των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών. Ως θεωρία, η οποία αναδύθηκε μαζί με τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες της νεωτερικότητας, ο φιλελευθερισμός δέχεται ως πρωταρχική αξία το άτομο, τα δικαιώματα και την απαραίτητη αξιοπρέπειά του.

Χαρακτηρίζεται από προτεραιότητα της έννοιας του ατόμου έναντι της έννοιας της κοινωνίας σε ηθικό και μεθοδολογικό επίπεδο.

Ως ηθική αντίληψη, η προτεραιότητα του ατόμου έναντι της κοινωνίας δηλώνει τον σεβασμό στην ελευθερία του ατόμου και της προσωπικότητάς του και στην προστασία από την πιθανή προσβολή τους από κάθε είδους επιταγές οι οποίες μπορεί να προέρχονται από την κοινωνία.

Από μεθοδολογική άποψη, ο φιλελευθερισμός δίνει προτεραιότητα στο άτομο όσον αφορά στη συγκρότηση της κοινωνίας. Δηλαδή, ο μεθοδολογικός ατομισμός αντιλαμβάνεται την κοινωνία να παράγεται από τη συνένωση ατόμων, τα οποία είναι φορείς δικαιωμάτων και αντιμετωπίζονται ως ελεύθερα και ίσα μεταξύ τους. Ο μεθοδολογικός ολισμός βλέπει την κοινωνία –και όχι το άτομο– ως πρωταρχική έννοια και θεωρεί την ατομικότητα ως καθοριζόμενη, ως προς τη διαμόρφωσή της, από την κοινωνία. Δίνει έμφαση στα κοινά κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των συλλογικοτήτων και βλέπει το άτομο ως μονάδα που επικαθορίζεται από εκείνα. Όπως θα ήταν αναμενόμενο, οι πολιτικές ιδεολογίες που δίνουν προτεραιότητα στο άτομο είναι μεθοδολογικά ατομιστικές σε σχέση με τη συγκρότηση της κοινωνίας, ενώ εκείνες που αντιλαμβάνονται την κοινωνία ως πρωταρχική έννοια βλέπουν τη συγκρότησή της με μεθοδολογικά ολιστικούς όρους.

Ο φιλελευθερισμός, ως μεθοδολογικά ατομιστική άποψη, θεωρεί ότι η κοινωνία έχει δημιουργηθεί από συνένωση ατόμων, τα οποία έχουν φτιάξει την κοινωνία έχοντας συναινέσει σε ένα κοινωνικό συμβόλαιο. Μέσα σε αυτήν την πολιτική κοινωνία, στην οποία όλα τα άτομα είναι πολιτικά ίσα, το άτομο είναι ελεύθερο να εξελιχθεί και να δημιουργήσει βάσει του ορθού λόγου, στις δυνατότητες του οποίου ο φιλελευθερισμός έχει εμπιστοσύνη. Ο φιλελευθερισμός δεσμεύεται αναφορικά με την ελευθερία νοσηματοδότησης του βίου κάθε ατόμου και θεωρεί πρωταρχική την αξία της ανεκτικότητας ως προς τις πεποιθήσεις του ατόμου από την πλευρά των άλλων ατόμων ή από την πλευρά του κράτους (Heywood, 2007: 76-80).

Ο φιλελευθερισμός, δίνοντας ηθική και μεθοδολογική προτεραιότητα στην έννοια του ατόμου και των δικαιωμάτων του, ήταν αναμενόμενο να βρεθεί στο στόχαστρο θεωριών οι οποίες δίνουν ηθική και μεθοδολογική προτεραιότητα στην έννοια του κοινωνικού συνόλου. Μία από αυτές τις θεωρίες είναι εκείνη του συντηρητισμού. Η κριτική του φιλελευθερισμού από τον συντηρητισμό είναι τόσο παλιά όσο και ο φιλελευθερισμός, και έλαβε διάφορες μορφές, κάποιες από τις οποίες συμπεριελάμβαναν και αντιδιαφωτιστικά στοιχεία, όπως λόγου χάριν οι θεωρίες του Edmund Burke και του Joseph de Maistre. Η κριτική στα ατομικά δικαιώματα και τη νεωτερικότητα είναι ένα σύνθημα χαρακτηριστικό της συντηρητικής σκέψης. Ο συντηρητισμός είναι ενεργός έως σήμερα. Σύμφωνα με αυτόν, η κοινωνία θεμελιώνεται στις

παραδεδομένες αξίες και η ανισότητα και ανομοιογένεια μεταξύ των μελών της είναι ένα γεγονός τεκμηριωμένο ιστορικά σε όλες τις κοινωνίες, και γι' αυτό αποδεκτό. Στη θέση της ισότητας, ο συντηρητισμός τοποθετεί την οργανικότητα, δηλαδή την ενότητα μέσα από την ανομοιογένεια, κατά τα πρότυπα της λειτουργίας ενός φυσικού οργανισμού, όπου τα ανόμοια μέρη είναι απαραίτητα για την ύπαρξη και λειτουργία του. Σύμφωνα με τον συντηρητισμό, η παράδοση και η ιστορία συγκεντρώνουν τα χαρακτηριστικά εκείνα των κοινωνιών τα οποία είναι θεμελιώδη, και γι' αυτόν τον λόγο άξια να διαωινιστούν. Οι παραδόσεις αντανakλούν τη συσσωρευμένη γνώση του παρελθόντος, συνεπώς πρέπει να διατηρηθούν.

Ο συντηρητισμός δίνει έμφαση στο γεγονός της ιεραρχίας, της εξουσίας και της ανθρώπινης ατέλειας, οι οποίες χαρακτηρίζουν τις ανθρώπινες κοινωνίες διςτορικά. Τα παραπάνω ο συντηρητισμός αντιπαραθέτει στην πίστη του φιλελευθερισμού στην ισότητα και στην πρόοδο μέσω του ορθολογισμού (Heywood, 2007: 157-163). Για κάποιους συντηρητικούς, όπως για παράδειγμα ο Burke, η κοσμική τάξη και οι παραδεδομένες αξίες αντανakλούν τη βούληση του Θεού. Ο νόμος του Θεού, ο οποίος αντικατοπτρίζεται μέσα στα ανθρώπινα δημιουργήματα, εξισώνεται με τον «φυσικό νόμο» (natural law) (Heywood, 2007: 150-151). Ο συντηρητισμός αποτελεί μια μεθοδολογικά ολιστική θεωρητική κατεύθυνση, αφού δέχεται την προτεραιότητα της κοινωνίας έναντι του ατόμου. Αντιλαμβάνεται το άτομο να καθορίζεται από την κοινωνία.

Τη σημασία που έχουν τα ιστορικά, πολιτισμικά και κοινωνικά πλαίσια για τη συγκρότηση της προσωπικότητας τόνισαν, κατά τη δεκαετία του '80 και του '90, κάποιοι στοχαστές οι οποίοι άσκησαν, επίσης, κριτική στον φιλελευθερισμό. Οι στοχαστές αυτοί ονομάστηκαν «κοινοτιστές», καθώς η κριτική τους στον φιλελευθερισμό αναπτυσσόταν γύρω από την έννοια της κοινότητας. Η σκέψη τους, μεταξύ άλλων, άσκησε και ένα είδος «πολιτισμικής κριτικής» στη φιλελεύθερη κοινωνία, κυρίως στις ΗΠΑ. Η κριτική αυτή επικεντρώθηκε στον ατομικισμό, την ηθική αποξένωση και την πολιτική απάθεια που επικράτησαν στην αμερικανική κοινωνία μεταπολεμικά και στράφηκε προς την έννοια της «κοινότητας». Η κοινότητα παρέπεμπε ως ιδανικό στην αλληλεγγύη, την οποία ο κοινοτισμός αντιπαρέθετε στον επικρατούντα ατομικισμό (Kymlicka, 2005: 319). Η έννοια της κοινότητας θεωρήθηκε, επίσης, ότι συνδηλώνει τη βαρύτητα που έχει η επίδραση της κοινωνίας στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου.

Η σκέψη όσων συμπεριλαμβάνονται στους κοινοτιστές (Michael Sandel, Alasdair MacIntyre, Charles Taylor, Michael Walzer) ποικίλλει, ώστε να αποτελεί ερώτημα εάν μπορούν να θεωρηθούν ομοιογενές ρεύμα. Ωστόσο, κοινή συνισταμένη, πέραν της έννοιας της κοινότητας, θεωρήθηκε η κριτική που άσκησαν στη φιλελεύθερη ηθική και

πολιτική θεωρία του John Rawls, του οποίου το έργο *Θεωρία της Δικαιοσύνης* (1971) αποτέλεσε τομή στην Ηθική και Πολιτική Φιλοσοφία του 20ού αι. Ο κοινοτισμός άσκησε κριτική στις φιλελεύθερες προϋποθέσεις της θεωρίας δικαιοσύνης, δηλαδή στη φιλελεύθερη έννοια του προσώπου και της πολιτικής κοινότητας, επί των οποίων εδράζεται η θεωρία του Rawls. Εντούτοις, η κριτική αυτή από κάποιους από τους εκπροσώπους του κοινοτισμού ήταν εντελώς μερική και συνοπτική, συνεπώς, η ταξινόμηση αυτή εξυπηρέτησε περισσότερο ως σχηματοποίηση μιας υποτιθέμενης διαμάχης μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού και ως δημιουργία ενός ρεύματος σκέψης για τις σχετικές ακαδημαϊκές συζητήσεις.

3. Η κριτική του Alasdair MacIntyre στις φιλελεύθερες θεωρίες δικαιοσύνης και η έννοια της κοινότητας

Η κριτική του Alasdair MacIntyre στη θεωρία δικαιοσύνης του Rawls εντασσόταν στην ευρύτερη κριτική που άσκησε στην ηθική και πολιτική της νεωτερικότητας. Όπως υποστηρίζει ο MacIntyre, σύμφωνα με τη φιλελεύθερη αντίληψη του ορθού λόγου, κάθε ηθική και πολιτική θέση μπορεί να διεκδικήσει εγκυρότητα, αρκεί να είναι ορθολογική. Όμως, ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η έννοια της ορθολογικότητας στη νεωτερικότητα είναι λανθασμένος και εκεί οφείλεται η ατέρμονη διαφωνία γύρω από ηθικά και πολιτικά ζητήματα που ταλανίζει τις σύγχρονες κοινωνίες, θεωρεί ο MacIntyre.

Ο MacIntyre άσκησε κριτική στη φιλελεύθερη έννοια της ορθολογικότητας εκτενέστερα στο βιβλίο του *Whose Justice? Which Rationality?* (1988). Η έννοια της ορθολογικότητας και το διαφορετικό περιεχόμενο που έχει η έννοια βάσει της αριστοτελικής και θωμιστικής θεωρίας, οι οποίες αντιπαρατίθενται στην ορθολογικότητα του φιλελευθερισμού, ήταν αντικείμενο και του προηγούμενου και γνωστότερου βιβλίου του *After Virtue* (1981). Στο βιβλίο αυτό ο MacIntyre άσκησε κριτική στη θεωρία δικαιοσύνης του Rawls (MacIntyre, 2007: 246-250). Η κριτική του, εν μέρει, κατευθύνθηκε στην έννοια του «πέπλου της άγνοιας», πίσω από το οποίο γίνεται η επιλογή των αρχών δικαιοσύνης στη θεωρία του Rawls (Rawls, 2001: 174). Σύμφωνα με τον Rawls, τα άτομα, όταν εισέρχονται στην «πρωταρχική θέση», πίσω από το πέπλο της άγνοιας, δεν γνωρίζουν ποια είναι η κοινωνική τους θέση, τα ταλέντα και οι ικανότητές τους ούτε ποιες είναι οι απόψεις τους για τον αγαθό βίο (Rawls, 2001:43). Ο Rawls θεωρεί ότι, ευρισκόμενα σε αυτήν την υποθετική κατάσταση, τα άτομα βάσει ορθολογικών κανόνων θα επιλέξουν αυτές ακριβώς τις δύο αρχές δικαιοσύνης στις οποίες καταλήγει στη θεωρία δικαιοσύνης του (Rawls, 2001: 355).

Για τον MacIntyre, ο Rawls, στην πραγματικότητα, με την «αρχή της διαφοράς» (difference principle) που προτείνει, φτιάχνει μια θεωρία της δικαιοσύνης που θεμελιώνεται στις ανάγκες, εν προκειμένω στις ανάγκες των λιγότερο προνομιούχων. Όμως, συνεχίζει ο MacIntyre, ο Rawls δεν λαμβάνει υπ' όψιν ότι δεν μπορούμε ποτέ να είμαστε πίσω από ένα τέτοιο πέπλο, δηλαδή να είμαστε πέρα και έξω από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που καθορίζουν την ταυτότητά μας. Το πιο σημαντικό, όμως, θεωρεί ο MacIntyre, είναι ότι όλες οι φιλελεύθερες θεωρίες δικαιοσύνης, συμπεριλαμβανομένης εκείνης του R. Nozick, δεν λαμβάνουν υπ' όψιν την «επάξια ανταμοιβή» (desert), δηλαδή το τι πραγματικά αξίζει κάποιος. Αυτό που έχει προτεραιότητα είναι το τι αποφασίζουν τα άτομα που έρχονται σε συμφωνία, για να καταλήξουν στη συγκρότηση αρχών δικαιοσύνης, και όχι το περιεχόμενο της συμφωνίας τους ούτε το τι πραγματικά αξίζουν. Σε όλες τις φιλελεύθερες θεωρίες δικαιοσύνης, το προφανές είναι ότι η έννοια του ατόμου είναι πρότερη, ενώ της κοινωνίας είναι παράγωγη. Η κοινωνία κατανοείται ως συνένωση ατόμων και κάθε άτομο έχει προτεραιότητα έναντι οποιωνδήποτε ηθικών και πολιτικών δεσμών που έχουν τα άτομα αυτά, συνεχίζει ο MacIntyre.

Σύμφωνα με τον MacIntyre, η επάξια ανταμοιβή θα έπρεπε να είναι το κριτήριο δικαιοσύνης. Μπορεί να υπάρξει μόνο μέσα σε μια κοινότητα η οποία συνέχεται από μια κοινή αντίληψη για το ανθρώπινο αγαθό και για το αγαθό της κοινότητας. Μέσα σε αυτήν την κοινότητα, τα άτομα κατανοούν το ατομικό τους συμφέρον ως ευρισκόμενο σε συμφωνία με το αγαθό αυτό. Αντιθέτως, η θεωρία του Rawls υποστηρίζει ότι τα μέλη της κοινότητας αναπόφευκτα θα βρίσκονται σε θεμελιώδη και ατέρμονη διαφωνία μεταξύ τους και γι' αυτό προβαίνει σε ανάλογες θεωρητικές κατασκευές που θεωρούν τη διάσταση απόψεων μέσα στην κοινότητα ως δεδομένη. Η φιλελεύθερη αντίληψη για τη δικαιοσύνη είναι «...σαν να έχουμε ναυαγήσει σε ένα ακατοίκητο νησί με μια ομάδα άλλων ατόμων, ο καθένας από τους οποίους είναι ξένος προς εμένα και προς όλους τους άλλους» (MacIntyre, 2007: 250). Τα ατομικά συμφέροντα του καθενός, τα οποία είναι αντιτιθέμενα προς εκείνα των άλλων, θέτουν περιορισμό στους δεσμούς που συνέχουν τα άτομα και δημιουργούν μια τελείως διαφορετική κατάσταση από εκείνη η οποία θα υπήρχε μέσα σε μια κοινότητα όπου κυριαρχεί το κοινό αγαθό.

Η αντίληψη του MacIntyre για τη δικαιοσύνη είναι τελείως διαφορετική από εκείνη των Rawls και Nozick, επειδή η αντίληψή του για το τι είναι κοινωνία είναι διαφορετική. Όταν ο φιλελευθερισμός βλέπει την κοινωνία ως συνένωση ατόμων τα οποία έχουν διαφορετικές νοηματοδοτήσεις του βίου, καθώς σε σύγχρονες κοινωνίες έχει κατοχυρωθεί η ελευθερία του λόγου και των πεποιθήσεων, η θεωρία του MacIntyre αντιλαμβάνεται την κοινωνία ως κοινότητα η οποία συνέχεται από τις κοινές αντιλήψεις του αγαθού μεταξύ των μελών της.

Ο φιλελευθερισμός αναζητά αρχές δικαιοσύνης ξεκινώντας από το δεδομένο της σύγκρουσης συμφερόντων μεταξύ ατόμων και κοινωνικών ομάδων, το οποίο θεωρεί αναπόφευκτο γεγονός κάθε σύγχρονης κοινωνίας. Ο MacIntyre θεωρεί ότι αυτή η σύγκρουση οφείλεται σε επικράτηση της ατομικιστικής αντίληψης για την κοινωνία, την οποία προβάλλει ο φιλελευθερισμός. Θέτει το αίτημα της επιστροφής στην αλληλεγγύη της κοινότητας, που στηρίζεται στην κοινή αντίληψη του αγαθού η οποία συνέχει τους πολίτες. Μέσω αυτής της θέσης ασκεί κριτική στη φιλελεύθερη αντίληψη του κοινωνικού συμβολαίου. Ο κοινοτισμός αντιπαραθέτει στη φιλελεύθερη αντίληψη για την πολιτική κοινότητα την παράδοση και τις κοινές αξίες, εντός των οποίων τα άτομα γεννιούνται και βάσει των οποίων διαμορφώνονται.

Η έννοια της κοινότητας στον κοινοτισμό προσομοιάζει σε διάφορα χαρακτηριστικά της με εκείνη του συντηρητισμού. Η κοινωνία στον συντηρητισμό είναι ένα όλον το οποίο προηγείται του ατόμου, μεθοδολογικά αλλά και ηθικά, εφόσον το επικαθορίζει. Το άτομο μέσα στην κοινωνία, σύμφωνα με τον συντηρητισμό, είναι ένα οργανικό κομμάτι ενός συνεκτικού συνόλου. Ο κοινοτισμός, παρομοίως, δίνει έμφαση στο γεγονός της αναπόφευκτα καθοριστικής επίδρασης των ιστορικών, κοινωνικών, πολιτισμικών χαρακτηριστικών της κοινωνίας εντός της οποίας διαμορφώνεται η ατομικότητα. Ασκή κριτική στη φιλελεύθερη άποψη του ατόμου βάσει της έννοιας του «κοινού αγαθού», δηλαδή των κοινών (shared) αντιλήψεων μέσα στην κοινότητα (Kymlicka, 2005: 332-333).

4. Από την ηθική του εμοτιβισμού στην αρετή της τοπικής κοινότητας: «πρακτικές», αγαθά, «αφηγηματική ενότητα του βίου» και «ηθική παράδοση»

Ο MacIntyre, μέσα στη σύγχρονη κουλτούρα του φιλελευθερισμού, εντοπίζει το φαινόμενο που ονομάζει «εμοτιβισμό» (emotivism). Ο εμοτιβισμός δηλώνει ότι κάθε αξιολογική κρίση στη νεωτερικότητα δεν είναι τίποτε άλλο παρά έκφραση προτιμήσεων, κάποια προσωπική άποψη ή έκφραση συναισθημάτων (MacIntyre, 2007: 11-12). Ο εμοτιβισμός προκύπτει από τον νεωτερικό ηθικό υποκειμενισμό και σχετικισμό, οι οποίοι είναι αλληλένδετοι με τη συγκρότηση των ηθικών κρίσεων στη νεωτερικότητα. Από τη στιγμή που στη φιλελεύθερη ηθική δεν έχει προτεραιότητα το περιεχόμενο της επιλογής, αλλά η ελευθερία του υποκειμένου να επιλέξει, τότε η ηθική αναπόφευκτα θα εκπέσει σε ηθικό σχετικισμό.

Στην κουλτούρα του εμοτιβισμού, η οποία είναι κυρίαρχη στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες, ο MacIntyre αντιτάσσει την αρετολογική ηθική, η οποία δίνει προτεραιότητα όχι στο υποκείμενο, αλλά στις αξίες οι οποίες προϋποτίθενται του αγαθού πράττειν. Οι αρετές θεμελιώνονται σε αξίες και ταυτόχρονα μπορούν

να αποφύγουν τον δογματισμό, καθώς κατά την αριστοτελική κατανόησή τους προϋποθέτουν τη μεσότητα. Οι αρετές δεν σηματοδοτούν πλήρως καθορισμένες αξίες οι οποίες έτσι θα δογματοποιούνταν, αλλά αποτελούν το μέσο μεταξύ δύο άκρων.

Οι αρετές είναι αλληλένδετες με την ηθική του αγαθού, η οποία μπορεί να αποτελέσει ένα ηθικό «παράδειγμα» που θα αντικαταστήσει την ηθική των δικαιωμάτων. Συγχρόνως, θεωρεί ο MacIntyre, μπορούν να συνδεθούν με το κοινωνικό πλαίσιο του ηθικού δρώντος, δηλαδή με τους κοινωνικούς ρόλους τους οποίους καταλαμβάνει το ηθικό υποκείμενο. Με αυτήν την έννοια, οι αρετές μπορούν να ενσωματώσουν την ιστορικότητα όσον αφορά στο ηθικό πράττειν, καθώς ο ηθικός δρων, φέροντας εις πέρας τους ρόλους αυτούς, βρίσκεται πάντα μέσα σε ένα ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο.

Αν και οι αρετές είναι μία έννοια ιστορική και κοινωνική, σύμφωνα με τον MacIntyre, μπορεί να εντοπιστεί ένα πλαίσιο κοινό για όλες τις εποχές, το οποίο αποτελεί το υπόβαθρο των αρετών. Αυτό το πλαίσιο αποτελείται από τέσσερα επίπεδα, τα οποία εκδιπλώνονται διαδοχικά, καθώς το καθένα προϋποθέτει το προηγούμενό του.

Κάθε αρετή δεν μπορεί παρά να εξασκείται μέσα σε πρακτικές. Η έννοια της «πρακτικής» αποτελεί μια έννοια που εισάγεται από τον MacIntyre, για να δηλώσει συγκεκριμένο περιεχόμενο και δεν χρησιμοποιείται απλώς με τη συνήθη σημασία της. Παραπέμπει σε «...μία συνεκτική και περίπλοκη μορφή μιας κοινωνικά εγκαθιδρυμένης ανθρώπινης δραστηριότητας, μέσω της οποίας πραγματώνονται αγαθά εσωτερικά σε εκείνη τη μορφή δραστηριότητας, κατά τη διαδικασία της προσπάθειας να επιτευχθούν εκείνα τα πρότυπα αριστείας, τα οποία είναι σχετικά, και μερικώς καθοριστικά, εκείνης της μορφής δραστηριότητας, με αποτέλεσμα οι ανθρώπινες δυνατότητες ως προς την επίτευξη αριστείας, και οι ανθρώπινες αντιλήψεις των τελών και των αγαθών που εμπλέκονται, να διευρύνονται συστηματικά» (MacIntyre, 2007: 187). Συνεπώς, η έννοια της πρακτικής δεν αφορά σε οποιαδήποτε ανθρώπινη δραστηριότητα, αλλά σε μια ανθρώπινη δραστηριότητα η οποία λειτουργεί σύμφωνα με κανόνες και είναι αλληλένδετη με την πραγμάτωση αγαθών μέσα σε αυτήν. Η ανθρώπινη δραστηριότητα μέσα σε μία πρακτική προσφέρει αξιώσεις αντικειμενικότητας, καθώς η κάθε πρακτική μπορεί αναπαράγεται με επιτυχία και να επιβιώνει μέσα στον ιστορικό χρόνο. Σύμφωνα με τον MacIntyre, το γεγονός ότι οι πρακτικές επιβιώνουν μέσα στην Ιστορία, αναπαράγοντας τους παραδομένους κανόνες που τις διέπουν και τα αγαθά που ευδοκιμούν εντός τους, τις νομιμοποιεί. Γι' αυτόν τον λόγο, προσανατολίζεται προς την πολιτική μορφή της περιορισμένης σε μέγεθος, τοπικής, κοινότητας, εντός της οποίας οι πρακτικές, με την έννοια που εισάγεται παραπάνω, ευδοκιμούν.

Το επόμενο επίπεδο του πλαισίου το οποίο θέτει ο MacIntyre για τις αρετές είναι εκείνο των αγαθών. Τα αγαθά βρίσκονται πάντα μέσα στις πρακτικές. Οι πρακτικές δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς τα αγαθά τα οποία ενεργοποιούνται εντός τους. Οι διάφορες πρακτικές οι οποίες ευρέως συναντώνται μέσα στις κοινωνίες του φιλελευθερισμού δεν ενσωματώνουν αγαθά εσωτερικά σε αυτές, παρά μόνο «εξωτερικά» αγαθά, δηλαδή αγαθά τα οποία δεν χρειάζονται το συνεκτικό πλαίσιο των αρετών και των εσωτερικών στις πρακτικές κανόνων, για να ευδοκιμήσουν. Τα εξωτερικά αγαθά, όπως η εξουσία, το χρήμα και το πρεστίτζ, είναι κυρίαρχα στις σύγχρονες κοινωνίες και έχουν εξαπλωθεί με τη δύναμη που ασκούν σε κάθε ανθρώπινη ατομική και συλλογική δραστηριότητα. Τα πραγματικά αγαθά, όμως, εντός των οποίων εξασκούνται οι αρετές, είναι τα αγαθά τα οποία αναγνωρίζονται ως εσωτερικά σε πρακτικές. Τα «εσωτερικά» αγαθά προωθούν τη λειτουργία των πρακτικών και την ευδοκίμηση των αρετών μέσα σε αυτές. Οι αρετές ευδοκιμούν ταυτόχρονα με την προώθηση των αγαθών της κοινότητας και των μελών της. Τα εσωτερικά αγαθά διασφαλίζουν ότι οι άνθρωποι εντός της κοινότητας ευδοκιμούν.

Για να επιτευχθεί αυτή η ταύτιση του ατομικού με το κοινό αγαθό, πρώτο βήμα, κατά τον MacIntyre, είναι το μέλος της κοινότητας να υποταχθεί στους κανόνες σύμφωνα με τους οποίους λειτουργεί η πρακτική. Οι πρακτικές έχουν να κάνουν όχι μόνο με την επίτευξη αγαθών, αλλά και με την «υπακοή» (obedience) σε κανόνες. «Το να εισέρχεται κάποιος σε μια πρακτική είναι να αποδέχεται την εξουσία αυτών των προτύπων (standards) και την ανεπάρκεια της δικής μου επίδοσης, όπως εκείνη αποτιμάται βάσει εκείνων. Είναι το να υποτάξω τις δικές μου στάσεις, επιλογές, προτιμήσεις και γούστα, στα πρότυπα, τα οποία προς το παρόν και εν μέρει ορίζουν την πρακτική. Οι πρακτικές φυσικά, όπως μόλις σημείωσα, έχουν μια ιστορία: τα παιχνίδια, οι επιστήμες και οι τέχνες, όλα έχουν ιστορίες. Συνεπώς, τα πρότυπα δεν είναι τα ίδια μη υποκείμενα σε κριτική, αλλά παρ' όλ' αυτά δεν μπορούμε να εισαχθούμε σε μια πρακτική χωρίς να αποδεχτούμε την εξουσία των καλύτερων προτύπων έως τότε» (MacIntyre, 2007: 190). Είναι φανερό πως για τον MacIntyre οι πρακτικές μεθοδολογικά είναι πρότερες του υποκειμένου, που εντάσσεται σε αυτές. Μπορούν, φυσικά, να μεταβληθούν μετά από κριτική. Αλλά ο τρόπος για να προχωρήσει μια πρακτική προς το μέλλον είναι γυρίζοντας πρώτα προς το παρελθόν, ώστε οι συμμετέχοντες να μάθουν και να τελειοποιηθούν όσον αφορά στα πρότυπα αριστείας που επικρατούν σε αυτήν.

Εφόσον τα πρότυπα αριστείας είναι εσωτερικά στις πρακτικές, πώς μπορούν να υπάρχουν κριτήρια αποτίμησης ή σύγκρισης μεταξύ τους; Ο MacIntyre αξιοποιεί την έννοια της αφήγησης (narrative), η οποία, αν και απροσδιόριστη και μη καθορισμένη ως προς το περιεχόμενό της, ενσωματώνει τη συνοχή στο εσωτερικό της. Εισάγει

την έννοια της «αφηγηματικής ενότητας του βίου» (narrative unity of a human life). Σύμφωνα με την έννοια αυτήν, κάθε ανθρώπινη ζωή είναι ένα ταξίδι μέσα από, και προς το αγαθό. Η ζωή του καθενός από εμάς είναι ένα ταξίδι αναζήτησης (quest) του αγαθού, το οποίο μπορεί να αναπαρασταθεί και ως αφήγηση. Μέσα στην αφήγηση αυτήν, ο καθένας είναι ο κύριος χαρακτήρας της εξιστόρησης του βίου του, στον οποίον συμμετέχουν και άλλοι δευτερεύοντες χαρακτήρες. Η ζωή, συνεπώς, έχει μια ενότητα η οποία της προσδίδει ένα νόημα.

Μέσα στη ζωή, η οποία εκδιπλώνεται μέσω πρακτικών, αναπτύσσονται και ευδοκιμούν οι αρετές. Χωρίς το περιβάλλον των πρακτικών, οι αρετές δεν μπορούν να υπάρξουν. Ούτε, όμως, μπορούν να υπάρξουν πρακτικές χωρίς τις αρετές της «δικαιοσύνης, του κουράγιου και της εντιμότητας», οι οποίες ανευρίσκονται σε όλες τις πρακτικές που ενσωματώνουν εσωτερικά σε αυτές αγαθά. Οι αρετές, επίσης, δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς μια άποψη για το αγαθό, η οποία πρέπει να είναι κοινή για όλους τους συμμετέχοντες.

Για να δώσει ο MacIntyre ένα πλαίσιο, εντός του οποίου υπάρχουν οι πρακτικές και οι εσωτερικές σε αυτές αρετές, αναζητά το ευρύτερο περιβάλλον τους. Εντοπίζει ιστορικά κοινωνικά, ηθικά επιχειρήματα τα οποία κινούνται παράλληλα μέσα στον ιστορικό χρόνο. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο φιλελευθερισμός, ο θωμισμός, η σκοτική ηθική παράδοση και ούτω καθεξής. Ονομάζει τα επιχειρήματα αυτά «παραδόσεις». Δεν πρόκειται για παραδόσεις με την κλασική έννοια του όρου, αλλά για «ηθικές παραδόσεις». Η παράδοση είναι «...ένα ιστορικά εκτεινόμενο, ενσωματωμένο κοινωνικά επιχείρημα, και ένα επιχείρημα εν μέρει ακριβώς για τα αγαθά τα οποία συγκροτούν εκείνη την παράδοση. Μέσα σε μια παράδοση η επιδίωξη των αγαθών εκτείνεται μέσα στις γενεές...» (MacIntyre, 2007: 222).

Στο έργο του *Whose Justice? Which Rationality?* (1988) ο MacIntyre αναλύει την έννοια των παραδόσεων –με το περιεχόμενο που εκείνος τους δίνει– και εξετάζει τα ποικίλα ζητήματα τα οποία προκύπτουν σχετικά με την εξέλιξη και τον μετασχηματισμό τους μέσα στην Ιστορία, την επικοινωνία μεταξύ παραδόσεων και ούτω καθεξής. Στην ανάλυσή του, αντιλαμβάνεται την έννοια της ορθολογικότητας και την ορθολογική επιχειρηματολογία να είναι εσωτερικές της κάθε ηθικής παράδοσης (MacIntyre, 1988: 333). Η άποψη αυτή σαφώς αντιδιαστέλλεται με την εμπιστοσύνη που τρέφει ο φιλελευθερισμός στον ορθό λόγο, εκλαμβάνοντάς τον ως κοινή ανθρωπολογική συνιστώσα, ισχύουσα σε όλες τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Η άποψη του MacIntyre σχετικά με τις ηθικές παραδόσεις έχει συντηρητική χροιά. Δεν εμπιστεύεται τον φιλελεύθερο ορθολογισμό, γιατί τον αντιλαμβάνεται ως εξωτερικό σε κοινωνικά, ιστορικά, πολιτισμικά πλαίσια. Θεωρεί ότι ο ορθολογισμός είναι εσωτερικός των παραδόσεων. Με βάση την άποψη αυτή, το υποκείμενο δεν μπορεί

κρίνει ορθολογικά την παράδοσή του, αφού δεν μπορεί να βγει έξω από αυτήν. Τα κριτήρια ορθολογικότητάς του είναι εσωτερικά στην ηθική παράδοση εντός της οποίας έχει διαμορφωθεί.

Σύμφωνα με τον MacIntyre, η παράδοση η οποία έδωσε στο παρελθόν το πληρέστερο πρότυπο για το τι είναι ορθολογικότητα είναι η θωμιστική. Ο θωμισμός αξιοποίησε την αριστοτελική παράδοση εμπλουτίζοντάς την, καθώς η αριστοτελική ηθική και πολιτική αναφέρεται σε μια ιστορική εποχή όπου επικρατούσε η δουλεία. Ο Αριστοτέλης θεωρούσε τη δουλεία αναπόφευκτο δεδομένο των ανθρώπινων κοινωνιών (MacIntyre, 2007: 162). Επιπλέον, η αριστοτελική ηθική δεν μπορεί να συλλάβει τις συγκρούσεις που προκύπτουν μέσα στον ανθρώπινο βίο (MacIntyre, 2007: 157). Όλους αυτούς τους περιορισμούς μπορεί κατά τον MacIntyre να τους συλλάβει η επεξεργασία της αριστοτελικής ηθικής θεωρίας από τον Θωμά τον Ακινάτη. Η θωμιστική ηθική μπορεί να κατανοήσει τη νεωτερική έννοια του κακού μέσα από την έννοια της αμαρτίας, και τη λύτρωση του ανθρώπου μέσα από τη συγχώρηση. Προσφέρει στον άνθρωπο την κατανόηση της ύπαρξής του ως μέλους μιας ουράνιας κοινότητας, η οποία εκπροσωπείται στη γη από την Εκκλησία (MacIntyre, 2007: 172).

5. Η ηθική των αρετών και οι μοναστικές κοινότητες: τα συντηρητικά χαρακτηριστικά

Τη θωμιστική ηθική ο MacIntyre την τοποθετηθεί μέσα σε παραδοσιακές τοπικές κοινότητες, εντός των οποίων μπορούν να ευδοκιμήσουν οι αρετές. Στην κατακλείδα του γνωστότερου βιβλίου του, *After Virtue* (1981), ο MacIntyre εναποθέτει τις ελπίδες εκείνων που ασκούν κριτική στον φιλελευθερισμό σε έναν καινούριο, διαφορετικό Άγιο Βενέδικτο, που θα μοιάζει με τον πρωτοπόρο μοναχό ο οποίος ίδρυσε τις μοναστικές κοινότητες των Βενεδικτίνων στον Μεσαίωνα (MacIntyre, 2007: 263). Είκοσι έξι χρόνια αργότερα, στην τρίτη έκδοση του ίδιου έργου, ο MacIntyre καλεί για ανανέωση αυτού του ιδανικού, μέσω του οποίου θα γίνει αντίσταση στη φιλελεύθερη νεωτερικότητα. Είναι ένα ιδανικό μοναστηριών «προσευχής, μάθησης και εργασίας», γύρω από τα οποία άνησαν κοινότητες οι οποίες ευδοκίμησαν ακόμα και σε σκοτεινούς καιρούς (MacIntyre, 2007: xvi). Μέσα σε αυτές τις κοινότητες, τα μέλη τους θα αναγνωρίσουν ότι «...η υπακοή σε εκείνα τα πρότυπα που ο Ακινάτης αναγνώρισε ως τα διδάγματα του φυσικού νόμου είναι απαραίτητη, εάν πρόκειται να μάθουν από, και μαζί ο ένας με τον άλλον ποια είναι τα ατομικά και συλλογικά τους αγαθά...». Σε μια τέτοια κοινωνία, η εξουσία του φυσικού νόμου, γνωστοποιημένη με οποιονδήποτε τρόπο υιοθετηθεί η κοινότητα, θα προέλθει από τη συμμόρφωση στα διδάγματα του φυσικού νόμου και από την αναγνώριση αυτής της «συμμόρφωσης» από τα μέλη της κοινότητας (MacIntyre, 1998: 247).

Η κριτική που ασκεί ο MacIntyre στην ηθική της νεωτερικότητας και στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες περιλαμβάνει αρκετά συντηρητικά χαρακτηριστικά. Μπορεί, συνεπώς, να υποστηριχθεί ότι η σκέψη του συνδέεται με το ιδεολογικό ρεύμα του συντηρητισμού. Τα σχήματα των «πρακτικών» και της «ηθικής παράδοσης» πρεσβεύουν τη διαφύλαξη παραδοσιακών τρόπων οργάνωσης του βίου, στα οποία ο MacIntyre εναποθέτει τις ελπίδες του για τη δημιουργία εναλλακτικών, τοπικών κοινοτήτων, ενάντια στις κοινωνίες της φιλελεύθερης νεωτερικότητας.

Οι πρακτικές λειτουργούν στη βάση κανόνων οι οποίοι είναι εσωτερικοί σε αυτές. Δεν υπάρχει, σύμφωνα με τον MacIntyre, μια αντίληψη της ορθολογικότητας η οποία αποτιμά τις πρακτικές, αλλά η ορθολογικότητα δεικνύεται από τη συνοχή των κανόνων που υπάρχουν σε μια πρακτική. Ούτε θεματοποιείται στη θεωρία του το ζήτημα των δικαιωμάτων του ατόμου μέσα στις πρακτικές. Το άτομο πράττει σύμφωνα με κανόνες εσωτερικούς στις πρακτικές, χωρίς να διερευνάται η πιθανότητα σύγκρουσης δικαιωμάτων ατόμου και κοινότητας. Όχι μόνο δεν δίνεται έμφαση στην ανεκτικότητα και τον σεβασμό της ατομικότητας, αλλά θεωρείται δεδομένη η ταύτιση του ατόμου με το κοινοτικό αγαθό, εντός του οποίου αυτομάτως θεωρείται ότι διαφυλάσσεται το ατομικό αγαθό. Τα παραπάνω δεικνύουν κατά πρώτο λόγο ότι η σκέψη του MacIntyre σαφώς υπολείπεται όσον αφορά στον φιλελεύθερο σεβασμό στο ευρύτερο σύνολο των ατομικών δικαιωμάτων. Επιπλέον, όμως, ο τρόπος με τον οποίον αντιλαμβάνεται το συλλογικό πλαίσιο εντός του οποίου ενεργοποιείται η αρετολογική ηθική του έχει συντηρητικά χαρακτηριστικά, καθώς θεμελιώνεται στους παραδεδομένους κανόνες και αξίες των πρακτικών.

Ο ρόλος που δίνεται στη θρησκεία μέσα στις τοπικές, συμμετοχικές κοινότητες τις οποίες ο MacIntyre προτείνει είναι κεφαλαιώδης, καθώς οι κοινότητες αυτές είναι μοναστικού χαρακτήρα ή έχουν χτιστεί γύρω από μοναστικές κοινότητες. Πρόκειται, συνεπώς, για το ιδεώδες ενός κοινωνικού σχηματισμού ο οποίος λειτουργεί βάσει θρησκευτικών κανόνων. Το θεολογικό κοσμοείδωλο, σύμφωνα με το οποίο ο ατομικός και συλλογικός βίος υπόκειται στη βούληση του Θεού, παραπέμπει στη συντηρητική προσέγγιση της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία.

Θεολογικές είναι, επίσης, οι θεμελιώσεις της αξιολογίας του MacIntyre, όπως φαίνεται από την κριτική που ασκεί στην αριστοτελική ηθική μέσω θεολογικών εννοιών της φιλοσοφίας του Ακινάτη. Η αρετολογία του ενσωματώνει έννοιες όπως εκείνες του αμαρτήματος και της λύτρωσης, σύμφωνα με τις οποίες η ιστορία του κόσμου είναι αποτέλεσμα του γεγονότος του αρχικού αμαρτήματος. Ο άνθρωπος αναζητά τη συγχώρηση και η πορεία του ολοκληρώνεται στη μετά θάνατον ένωση με τον Θεό. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, στην πορεία αυτήν η Εκκλησία έχει υποστηρικτικό ρόλο και βοηθά τον άνθρωπο. Ο ρόλος της Εκκλησίας μέσα στην ανθρώπινη ιστορία

έχει τονιστεί από εκπροσώπους της συντηρητικής σκέψης, οι οποίοι συνέδεσαν την έννοια του προπατορικού αμαρτήματος με την ιδέα της ανθρώπινης ατέλειας του χαρακτήρα (Heywood, 2007: 153).

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο τμήμα του άρθρου, ο MacIntyre είχε αρχικά εμπλακεί ενεργά στο αριστερό κίνημα της δεκαετίας του '50 και του '60. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν μετακινήθηκε ιδεολογικά. Διατήρησε την ιδέα της κριτικής στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες, πλέον όχι μόνο ως κριτική στον καπιταλισμό, αλλά ως πολιτισμική κριτική στις νεωτερικές φιλελεύθερες κοινωνίες. Προτείνει την κοινωνική μορφή της τοπικής παραδοσιακής κοινότητας. Η κοινότητα είναι κοινωνικός σχηματισμός που συνδέθηκε με την αριστερά, όμως, όπως δείχθηκε, μπορεί να έχει και συντηρητικές συνδηλώσεις. Στο άρθρο παρουσιάστηκε πώς εντοπίζονται εκείνες στη σκέψη του Alasdair MacIntyre.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Heywood, A. (2007). *Πολιτικές Ιδεολογίες*. Μτφρ. Χ. Κουτρής, πρόλ. – επιμ. Ν. Μαραντζίδης. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Kymlicka, W. (2005). *Η Πολιτική Φιλοσοφία της Εποχής μας*. Μτφρ. – εισαγ. Γ. Μολύβας. Αθήνα: Πόλις.
- MacIntyre, A. (2007). *After Virtue: A Study in Moral Theory*, (3rd ed.). Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- MacIntyre, A. (1998). Politics, Philosophy and the Common Good. In K. Knight (ed.), *The MacIntyre Reader* (pp. 235-252). Cambridge: Polity Press.
- MacIntyre, A. (1988). *Whose Justice? Which Rationality?*. London: Duckworth.
- Rawls, J. (2001). Θεωρία της Δικαιοσύνης. Μτφρ. Φ. Βασιλόγιαννης, Β. Βουτσάκης, Φ. Παιονίδης, Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Στυλιανίδης, Α. Τάκης, επιμ. Κ. Παπαγεωργίου. Αθήνα: Πόλις.

Abstract

Alasdair MacIntyre has been a prominent ethical and political philosopher since the 1950s. His early philosophical engagement had been with Marxist theory and with its connections to Christianity. He has also been a major critic of modernity since the early 1980s, with his book *After Virtue* (1981). Since then, he has continued to write on the critique of liberal modernity, combining Aristotelian ethics and Thomist ethical and political theory.

The article presents the most prominent concepts of his critique of liberalism and then finds connections of his thought to conservatism.

At the beginning, the article gives the main characteristics of three ideological currents, liberalism, conservatism and communitarianism. Liberalism is the dominant ideology in contemporary societies. Conservatism understands tradition and religion as important aspects of society. Communitarianism is the name given to those theorists that in the 1980s and '90s articulated a critique of John Rawls's liberal theory of justice. Alasdair MacIntyre has been a constant critic of liberalism, he has also been one of the communitarian critics of Rawls's theory, and his work introduces concepts such as the 'moral tradition', which may refer to conservatism.

In the following chapters, the article gives an analysis of the concepts MacIntyre introduces in his critique of liberal modernity. First, there is a concise account of what MacIntyre calls 'emotivism', the doctrine that all evaluative judgements are nothing but expressions of preference. MacIntyre understands that ethical doctrine as dominant in modernity. Then, there is an analysis of the concepts of a 'practice', of 'internal' and 'external' goods, of the 'narrative unity of a human life' and of a 'moral tradition'. Those concepts are part of MacIntyre's account of an ethics of the virtues. He understands the ethics of virtue as an alternative to the ethics of modernity, which are individualistic and, therefore, dominated by subjectivism and relativism. Virtue ethics can restore the ethical values that modernity, with its individualism, has eliminated. MacIntyre contends that virtues exist only in 'practices', that is social activities with socially defined rules, where goods, 'internal' to those practices, are exercised. Persons practise the virtues in their pursuit of the good during their lifetime, their lives forming a 'narrative unity'. Practices exist within 'traditions', i.e. moral arguments, embedded in social and historical contexts, that extend in historical time. Liberalism and Thomism are such traditions.

For MacIntyre, Thomism is the moral tradition which can best incorporate the practice of the virtues. Virtues can be practised in local, practice-based communities. In those communities the precepts of natural law as described by Aquinas will be the dominant ethical and political set of values.

The article concludes that MacIntyre's critique of modernity has conservative strands, such as the idea of traditional rules in practices and moral traditions. His Thomism, and its concept of God-given natural law as an alternative to liberal ethics and politics, may also be considered a conservative element of his theory.

Η **Βασιλική Σιούφα** είναι Διδάκτωρ Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Έχει διδάξει στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Πατρών. Ανήκει στο Συνεργαζόμενο Εκπαιδευτικό Προσωπικό του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου.

Η επικαιρότητα της ελληνικής τέχνης κατά τον Karl Marx – Μια φιλοσοφική ερμηνεία του αποσπάσματος περί της ελληνικής τέχνης από τα *Grundrisse*

Πάνος Ντούβος

Περίληψη

Το άρθρο επιδιώκει να πραγματευτεί την προβληματική θέση της τέχνης στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, να καταδείξει το γεγονός ότι μέσα στην καθολική εμπορευματοποίηση η τέχνη μοιάζει να καθίσταται παράταιρη, άκαιρη, ως εάν ήταν απλώς ζήτημα του παρελθόντος. Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζεται η θέση του Karl Marx περί της ελληνικής τέχνης από τις *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας* (*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*). Η άποψη του Marx ότι η αρχαία ελληνική τέχνη παραμένει επίκαιρη, παρόλο που έχει απολέσει οριστικά τις προϋποθέσεις της ιστορικής της ύπαρξης εξετάζεται μέσα από τον τρόπο που την προσέλαβαν σημαντικοί μαρξιστές στοχαστές, όπως οι Max Raphael και Georg Lukács. Ιδίως η προσέγγιση του Lukács, ο οποίος βλέπει εδώ το μεθοδολογικό «κλειδί» για την ιστορικο-φιλοσοφική προσέγγιση της τέχνης, φωτίζει καλύτερα τη θέση του Marx και μαζί της τη θέση της παραδοσιακής τέχνης στη σύγχρονη κοινωνία: ακόμα και αν η τέχνη αυτή έχει απολέσει αμετάκλητα τις προϋποθέσεις της, καθώς το περιβάλλον της καθολικής εμπορευματοποίησης είναι δυσμενές για την ύπαρξή

της, εντούτοις αυτή παραμένει επίκαιρη, καθότι –αποτελώντας η ίδια ένα ιστορικό στάδιο στην εξέλιξη της ανθρώπινης αυτοσυνειδήσης– φωτίζει ολόκληρη εκείνη τη διαδρομή που οδήγησε στο παρόν και διαμόρφωσε το παρόν.

1. Εισαγωγή

Αποτελεί ένα κοινώς παραδεκτό γεγονός ότι στη σύγχρονη διανόηση η έννοια «τέχνη» σηματοδοτεί μάλλον ένα πρόβλημα παρά κάτι το γνωστό και το δεδομένο. Η φράση με την οποία ο Theodor Adorno ξεκινά την Αισθητική του κατοπτρίζει ακριβώς αυτή την προβληματική: «Έχει γίνει αυτονόητο ότι τίποτε από όσα αφορούν την τέχνη δεν είναι πλέον αυτονόητο, ούτε μέσα στο πεδίο της ούτε στη σχέση της προς το όλον, ούτε καν ο λόγος ύπαρξής της» (Adorno, 2000: 13). Ο Adorno εντοπίζει αυτή την προβληματικότητα στη μετατροπή της τέχνης σε εμπόρευμα, η οποία βέβαια στην καπιταλιστική κοινωνία είναι αναπόφευκτη. Σε άλλο σημείο διατυπώνει, μάλιστα, την υποψία ότι ίσως «η ίδια η έννοια της μεγάλης μουσικής» ήταν δυνατή μονάχα «σε μια στιγμή της ιστορίας» και επομένως σήμερα, «στην εποχή της πανταχού παρουσίας των ραδιοφώνων και των τζουκ μποξ», έχει καταστεί αδύνατη (Αντόρνο, 2012: 55).

Η ιδέα αυτή, σύμφωνα με την οποία υπάρχει μια αναγκαία αναντιστοιχία ανάμεσα στη γνήσια καλλιτεχνική δραστηριότητα και την εμπορευματοποίησή της δεν είναι, βέβαια, πρωτότυπη. Στην *Κριτική της κριτικής δύναμης* ο Kant διακρίνει αυστηρά την «τέχνη» από τη «χειροτεχνία» με κριτήριο το γεγονός ότι η πρώτη είναι «ελεύθερη» («καθ' εαυτή» ευχάριστη απασχόληση), ενώ η δεύτερη είναι «έμμισθη», δηλαδή «απασχόληση που είναι καθ' εαυτή δυσάρεστη (επίπονη) και μόνο μέσω του αποτελέσματός της (π.χ. του μισθού) ελκυστική...» (Καντ, 2002: 236). Αναφερόμενος στο εν λόγω σημείο της καντιανής Αισθητικής, ο Jacques Derrida συνοψίζει:

Η τέχνη υπό τη στενή έννοια του όρου... δεν πρέπει να ανταλλάσσεται... Συνεπώς η ελεύθερη και η έμμισθη τέχνη δεν αποτελούν ένα ζεύγος αντίθετων όρων. Η μία είναι υψηλότερη από την άλλη, περισσότερο «τέχνη» από την άλλη· έχει μεγαλύτερη αξία επειδή δεν έχει οικονομική αξία. (Derrida, 1981: 5)

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η εμπορευματοποίηση θίγει κατά κάποιον τρόπο την ουσία της τέχνης, ότι της στερεί το δικαίωμα ύπαρξης ως τέχνης. Μετουσιωμένη σε εμπόρευμα, η τέχνη τίθεται στην ίδια σειρά με τα υπόλοιπα, ετερογενή προς εκείνη, κοινά καταναλωτικά αγαθά. Όχι άδικα ο Jean Baudrillard εντοπίζει το βασικό

χαρακτηριστικό της «καταναλωτικής κοινωνίας» σε μια «ολική ομογενοποίηση», όπου «δεν υπάρχει πλέον διαφορά μεταξύ ενός *delicatessen* και μιας αίθουσας τέχνης, μεταξύ του *Playboy* και μιας πραγματείας για την παλαιοντολογία» (Baudrillard, 1998: 28). Σε συνθήκες πλήρους εμπορευματοποίησης, εν ολίγοις, η τέχνη μοιάζει να απώλεσε οριστικά την ποιοτική της ιδιαιτερότητα, τη χαρακτηριστική της ποιότητα ως τέχνη. Αυτό καταδεικνύει ότι το περιβάλλον αυτό της καθολικής ανταλλαγής είναι δυσμενές για την άνθηση της τέχνης, ότι επομένως υφίσταται μια υψηλή αναντιστοιχία ανάμεσα στη σύγχρονη κοινωνική δομή και την καλλιτεχνική δραστηριότητα.

Αυτό το πρόβλημα της αναντιστοιχίας της τέχνης με τη δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας έχει δεχτεί διάφορες ερμηνείες. Σύμφωνα με μία από αυτές, η τέχνη με την παραδοσιακή της μορφή αποτελεί πλέον οριστικά ζήτημα του παρελθόντος, δεδομένου ότι στη σύγχρονη εποχή η τέχνη έχει απολέσει την ειδική της ποιότητα και έχει εξομοιωθεί με τη μη τέχνη. Ως αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτής της άποψης αναφέρουμε την Αισθητική του Jacques Rancière (2009· 2013). Μια διαφορετική προσέγγιση είναι η μαρξιστική. Σύμφωνα με αυτήν, η μεγάλη τέχνη είναι ζήτημα του μέλλοντος. Το όραμα μιας υπέρβασης του καπιταλιστικού συστήματος και της γένεσης ενός νέου κομμουνιστικού συστήματος, το οποίο θα επιτρέπει και θα προάγει την ελεύθερη και ολοκληρωτική εκδίπλωση των ανθρώπινων ικανοτήτων και στο οποίο θα παύσουν όλες οι παραμορφώσεις της προσωπικότητας που πηγάζαν από τον καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας, αποτελεί τη βάση για την πρόβλεψη μιας αναζωογόνησης της μεγάλης τέχνης στο μέλλον.

Αυτό το κομμουνιστικό όραμα, βέβαια, δεν δηλώνει «ουτοπισμό», αλλά φέρει σημαντικές συνέπειες για το παρόν. «Η εικόνα της τέχνης στον κομμουνισμό –ως ελεύθερης ανθρώπινης έκφρασης–», λέει ο Γιώργος Μανιάτης, «δεν αποτελεί μια σύλληψη στον χώρο της ουτοπίας, αλλά στρατηγικό στόχο που καθορίζει την απελευθερωτική δράση του παρόντος», πράγμα που νομιμοποιεί, άλλωστε, και τη «διαμόρφωση μιας αισθητικής της στράτευσης σε αντιπαράθεση με την αστική αισθητική της αυτονομίας» (Μανιάτης, 2012: 169). Ο στρατευμένος καλλιτέχνης, ωθούμενος από το κομμουνιστικό όραμα, χρησιμοποιεί, λοιπόν, τη σύγχρονη τέχνη ως «όπλο» στη μάχη για την υπέρβαση αυτής της καπιταλιστικής κοινωνίας προς μια κομμουνιστική. Ως πρότυπο μιας τέτοιας θεώρησης θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τη θεωρία περί επικού θεάτρου του Bertolt Brecht. Υπάρχει, όμως, και μια τρίτη προσέγγιση του ζητήματος, σύμφωνα με την οποία η παραδοσιακή τέχνη εξακολουθεί να αποτελεί επίκαιρο ζήτημα. Αυτή είναι η άποψη των κλασικών του μαρξισμού. Είναι γνωστή η εναντίωση του Lenin στην προσπάθεια της οργάνωσης «Proletkult» (Λένιν, 1979) για την ανάπτυξη μιας αυστηρά προλεταριακής κουλτούρας και η αντιπαράβολή σε αυτήν ενός προγράμματος για την αφομοίωση της κουλτούρας του παρελθόντος

και του παρόντος από τα πλατιά στρώματα του πληθυσμού. Αντίστοιχα, ο Marx θεωρούσε ότι η αρχαία ελληνική τέχνη διατηρεί την επικαιρότητά της μέχρι σήμερα.

Από όλες τις παραπάνω απόψεις θα μας απασχολήσει εδώ μόνο η τελευταία, η θέση του Marx περί της ελληνικής τέχνης, όπως αυτή διατυπώνεται στο χωρίο από τις *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας* (*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*). Από τη σκοπιά που παρουσιάσαμε το ζήτημα μέχρι τώρα, η προσέγγιση του Marx είναι άλλωστε και η πιο ενδιαφέρουσα, καθότι εξηγεί το πώς, δεδομένης αυτής της τόσο υψηλής αναντιστοιχίας της δομής της καπιταλιστικής κοινωνίας με την καλλιτεχνική παραγωγή, η τέχνη παραμένει επίκαιρη. Παρακάτω θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε και να ερμηνεύσουμε τη συγκεκριμένη θέση του Marx απέναντι στην ελληνική τέχνη, με τη βοήθεια των σχολίων και των παρατηρήσεων δύο σημαντικών μαρξιστών φιλοσόφων και αισθητικών, των Max Raphael και Georg Lukács.

2. Το πρόβλημα της ελληνικής τέχνης κατά τον Marx

Ο Μαρξ αναφέρεται στο πρόβλημα της διαχρονικότητας της επίδρασης της ελληνικής τέχνης στο πλαίσιο εξέτασης του γενικότερου προβλήματος της λεγόμενης «άνισης» σχέσης της ανάπτυξης της υλικής παραγωγής προς την καλλιτεχνική, επομένως στο γενικότερο πλαίσιο εξέτασης του αντιφατικού τρόπου πραγμάτωσης της προόδου στην ανθρώπινη κοινωνία. Πρόκειται για το γεγονός ότι η πρόοδος στην κοινωνία δεν πραγματώνεται ευθύγραμμα, άμεσα, αλλά επιβάλλεται μόνο «σε τελική ανάλυση», μέσα από μακρές περιόδους αναταραχών, οπισθοδρομήσεων, αποξενώσεων κ.λπ. Είναι, λοιπόν, απολύτως δυνατό μια γιγαντιαία ανάπτυξη σε έναν επιμέρους τομέα του κοινωνικού είναι (όπως π.χ. οι παραγωγικές δυνάμεις στον καπιταλισμό) να συνεπιφέρει τη συρρίκνωση άλλων (όπως του τομέα της καλλιτεχνικής παραγωγής), και άρα η πρόοδος να συνυπάρχει με την οπισθοδρόμηση. Αυτό ο Marx το διατυπώνει με σαφήνεια στις *Θεωρίες για την υπεραξία*, όπου κάνει λόγο για την «ξίπασιά των Γάλλων του 18ου αιώνα, που τη χλεύασε τόσο ωραία ο Λέσινγκ: Μια και στη μηχανική κ.λπ. προχωρήσαμε περισσότερο από τους αρχαίους, γιατί να μην είμαστε σε θέση να γράψουμε και ένα έπος; Την Ανριάδα στη θέση της Ιλιάδας!» (Μαρξ, 1984: 306).

Η ιδέα ότι η τέχνη ως δραστηριότητα του κοινωνικού ανθρώπου ανήκει οριστικά στο παρελθόν είναι χεγκελιανής προέλευσης. Ο Hegel έβλεπε στην αρχαιοελληνική τέχνη το αποκορύφωμα της αισθητικής δραστηριότητας του ανθρώπου: «Ομορφότερη δεν υπάρχει ούτε μπορεί να υπάρξει» (Hegel, 1986: 128). Ταυτόχρονα, όμως, θεωρούσε τους περιορισμούς της ελληνικής τέχνης ως περιορισμούς της τέχνης εν γένει. Ως η «αισθητή πραγμάτωση της Ιδέας» η τέχνη αντιπροσώπευε στο χεγκελιανό

σύστημα έναν ατελή τρόπο εξωτερίκευσης του παγκόσμιου πνεύματος· ατελή, διότι δεν αντιστοιχεί στην αληθινή ουσία του πνεύματος και, άρα, θα πρέπει να αντικατασταθεί από δύο ανώτερους τρόπους εξωτερίκευσης του τελευταίου, τη θρησκεία και, τελικά, τη φιλοσοφία. Ο Hegel κατέληξε έτσι στην παράδοση –πλην όμως όχι εντελώς αδικαιολόγητη– θέση, ότι η τέχνη αποτελεί πλέον ζήτημα του παρελθόντος, πτυχή μιας ξεπερασμένης βαθμίδας στην εξέλιξη του παγκόσμιου πνεύματος.

Η τοποθέτηση του Marx απέναντι στην ελληνική τέχνη είναι συναφής με τη χεγκελιανή. Κατά την άποψη του Marx, το «έδαφος» επί του οποίου και μόνο θα μπορούσε να γεννηθεί και να ευδοκιμήσει η ελληνική τέχνη ήταν η μυθολογία, δηλ. η «φύση και... [οι] κοινωνικές μορφές επεξεργασμένες ήδη μ' έναν ασυναίσθητα καλλιτεχνικό τρόπο από τη λαϊκή φαντασία» (Μαρξ, χ.χ.: 74). Ωστόσο, η μυθολογία γενικά δηλώνει μια κυριαρχία επί των φυσικών δυνάμεων στη φαντασία και, άρα, «εξαφανίζεται... με την πραγματική κυριαρχία πάνω σ' αυτές [τις φυσικές δυνάμεις]» (Μαρξ, χ.χ.: 73-74). Η γιγαντιαία ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και γενικότερα της κυριαρχίας του κοινωνικού ανθρώπου επί της φύσης στον καπιταλισμό συνεπιφέρει, λοιπόν, τον εκτοπισμό της μυθολογίας, του «εδάφους» της ελληνικής τέχνης και, άρα, την αδυνατότητα ύπαρξης αυτής της τέχνης. Ο Marx παρουσιάζει πολύ παραστατικά αυτή την αντίθεση ανάμεσα στον μυθολογικό κόσμο των ομηρικών επών και τη σύγχρονη του καπιταλιστική πραγματικότητα:

Είναι δυνατή η αντίληψη της φύσης και των κοινωνικών σχέσεων που βρίσκονται στη βάση της ελληνικής φαντασίας και άρα της ελληνικής [μυθολογίας] όταν υπάρχουν αυτόματες κλωστικές μηχανές, ατμομηχανές και σιδηρόδρομοι και ηλεκτρικοί τηλεγράφοι; Τι είναι ο Ήφαιστος μπροστά στη Ρόμπερτς και Σία, ο Δίας μπροστά στο αλεξικέραυνο και ο Ερμής μπροστά στην Κρεντί Μομπιλιέ;... Τι θ' απογίνει η Φήμη μπροστά στην πλατεία Πρίντινχαους Σκουαίρ;... Από μίαν άλλη πλευρά: μπορεί να συνυπάρχει ο Αχιλλέας με την πυρίτιδα και το μολύβι; Ή γενικά η Ιλιάδα με το πιεστήριο, και μάλιστα το μηχανικό; Δεν σωπαίνει αναγκαστικά το τραγούδι και η απαγγελία και η Μούσα με τον μοχλό του πιεστηρίου, δεν εξαφανίζονται λοιπόν οι απαραίτητοι όροι της επικής ποίησης; (Μαρξ, χ.χ.: 73-74)

Αυτή η αναντιστοιχία των δύο «κόσμων», της ομηρικής φαντασίας και της καπιταλιστικής πραγματικότητας, δεν αποτελεί ωστόσο, σύμφωνα με τον Marx, ένα θεωρητικό πρόβλημα. Δηλώνει, απλώς, ότι «η ελληνική τέχνη και το έπος συνδέονται με ορισμένες μορφές εξέλιξης της κοινωνίας» και, άρα, είναι ιστορικο-κοινωνικά

καθορισμένες. Η πραγματική δυσκολία, κατά τον Marx, έγκειται στο ότι «[η ελληνική τέχνη και το έπος] μας προσφέρουν ακόμα καλλιτεχνική απόλαυση και από μίαν ορισμένη άποψη ισχύουν σαν κανόνας και άφθαστο πρότυπο» (Marx, χ.χ.: 74). Το προβληματικό σημείο εν ολίγοις είναι η *διαχρονικότητα* της επίδρασης της ελληνικής τέχνης. Με γενικότερους όρους: το πώς ένα ιστορικά καθορισμένο φαινόμενο, το οποίο μπορούσε να ευδοκιμήσει μόνο σε ένα υπανάπτυκτο στάδιο της κοινωνικής εξέλιξης κατορθώνει να διατηρεί τη ζωντάνια και την υποβλητικότητα του μέχρι και σήμερα, τη στιγμή που οι υλικές προϋποθέσεις της ύπαρξής του έχουν εξαφανιστεί αμετάκλητα.

Το σημείο αυτό εμφανίζεται «προβληματικό» ακριβώς επειδή μοιάζει να θίγει τον πυρήνα της ιστορικο-υλιστικής κοσμοθεώρησης και μεθόδου, να αρνείται δηλαδή τον ιστορικά πεπερασμένο χαρακτήρα όλων των κοινωνικών φαινομένων, μεταξύ αυτών και των καλλιτεχνικών. Σύμφωνα με τη μαρξική αντίληψη κάθε καλλιτεχνική εξέλιξη είναι καθορισμένη από τις συγκεκριμένες υλικές συνθήκες μιας ορισμένης κοινωνίας. Στην πολεμική του στον Max Stirner, λόγου χάριν, ο Marx επισημαίνει emphaticά την εξάρτηση της ζωγραφικής του Ραφαήλ, του Λεονάρντο ντα Βίντσι και του Τισιανού από τον καταμερισμό της εργασίας στις ιταλικές πόλεις της εποχής τους (Μαρξ & Ένγκελς, 1989: 132). Αντίθετα, το απόσπασμα για την ελληνική τέχνη μοιάζει να αντιβαίνει σε αυτόν τον ιστορικό καθορισμό κάθε καλλιτέχνη από την εποχή του, δεδομένου ότι η επιδραστική ισχύς της ελληνικής τέχνης, αν και ιστορικο-κοινωνικά καθορισμένη, μοιάζει να «υπερβαίνει» την εποχή της.

Το πρόβλημα αυτό έχει προκαλέσει μεγάλη αμηχανία στους μαρξιστές θεωρητικούς. Ορισμένοι, μάλιστα, εντοπίζουν εδώ μια ασυνέπεια του Marx. Έτσι, ο σημαντικός θεωρητικός της τέχνης Max Raphael βλέπει στο σημείο αυτό μια ανυπέρβλητη αντινομία:

Αν κάτι όπως η αιώνια γοητεία υπάρχει παρά τον καθορισμό από τις ιστορικές, τις οικονομικές και τις κοινωνικές συνθήκες, τότε θα πρέπει να υπάρχουν και αιώνιες αιτίες που [της] αντιστοιχούν. Και άρα η ιστορία δεν μπορεί να είναι η μόνη επιστήμη με την οικονομία ως το κύριο αντικείμενό της. (Raphael, 1968: 186)

Άλλοι, όπως οι Mikhail Lifshitz (2018) και Georg Lukács (1954), υποστηρίζουν ότι το παράδειγμα του Marx καταδεικνύει απλώς τη σφαλερότητα κάθε προσπάθειας αντιμετώπισης της ιστορίας και της τέχνης βάσει μηχανιστικών αναλογιών. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, θα πρέπει να τονιστεί ότι ο Marx δεν έμεινε στην απλή διατύπωση αυτού του προβλήματος, αλλά πρότεινε και μια απάντηση, η οποία, βέβαια, λόγω

του αινιγματικού της χαρακτήρα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, δεν στάθηκε ικανή να λύσει οριστικά τις παραπάνω αμφιταλαντεύσεις και διαφωνίες. Σε αυτήν την απάντηση θα πρέπει να μεταβούμε τώρα.

3. Η ελληνική τέχνη ως ανάμνηση της παιδικής ηλικίας της ανθρωπότητας

Προκειμένου να απαντήσει στο παραπάνω πρόβλημα, στο πώς δηλαδή συμβιβάζεται ο ιστορικός χαρακτήρας της ελληνικής τέχνης με την «αιώνια γοητεία» που ασκεί αυτή, ο Marx χρησιμοποιεί έναν παραλληλισμό, η σημασία του οποίου έγκειται κυρίως στο ότι αποκαλύπτει το εν λόγω πρόβλημα ως ψευδεπίγραφο. Γιατί το απλό γεγονός ότι κάτι έχει παρέλθει οριστικά να αναιρεί τη γοητεία του; Η παιδική ηλικία ενός ανθρώπου έχει εξαφανιστεί αμετάκλητα. Δεν συμβαίνει, όμως, κανείς, ως ενήλικας, να ανακαλεί στη μνήμη την παιδική του ηλικία με ευχαρίστηση, μολονότι η περίοδος αυτή αντιπροσώπευε ένα υπανάπτυκτο στάδιο της εξέλιξης της προσωπικότητάς του;

Ένας άντρας δεν μπορεί να ξαναγίνει παιδί χωρίς να παιδιαρίσει. Δεν χαιρέται όμως την αφέλεια του παιδιού, και δεν πρέπει κι ο ίδιος σ' ένα ανώτερο επίπεδο να πασχίζει να αναπλάσει την αλήθειά του; Δεν αναβιώνει σε κάθε εποχή μέσα στην παιδική φύση ο χαρακτήρας της στη φυσική του αλήθεια; Γιατί τότε να μην ασκεί αιώνια γοητεία η ιστορική παιδική ηλικία της ανθρωπότητας, εκεί που γνώρισε την ωραιότερή της ανάπτυξη, σα στάδιο που δεν ξαναγυρίζει ποτέ; Υπάρχουν παιδιά κακομαθημένα και παιδιά μικρομέγαρα. Πολλοί από τους αρχαίους λαούς ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία. Κανονικά παιδιά ήταν οι Έλληνες. Η γοητεία της τέχνης τους για μας δεν βρίσκεται σε αντίφαση με την ανεξέλικτη κοινωνική βαθμίδα όπου βλάστησε. Είναι, αντίθετα, αποτέλεσμά της· και είναι αναπόσπαστα δεμένη με το ότι οι ανώριμες κοινωνικές συνθήκες που κάτω απ' αυτές γεννήθηκε, και που μόνο κάτω απ' αυτές μπορούσε να γεννηθεί, δεν μπορούν να ξαναγυρίσουν ποτέ. (Marx, χ.χ.: 74)

Αυτή η απάντηση, την οποία δίνει ο Marx στο πρόβλημα της διαχρονικότητας της ελληνικής τέχνης, έχει δεχτεί τις πλέον αντιφατικές ερμηνείες, που κυμαίνονται από την απόρριψη μέχρι την ενθουσιώδη αποδοχή και την αξιοποίησή της ως βάσης για την ανάπτυξη μιας Αισθητικής. Ο Max Raphael, για παράδειγμα, την εκλαμβάνει μάλλον ως μια παρέκκλιση του Marx από την ίδια τη μέθοδό του και από την κομμουνιστική κοσμοθεώρηση γενικότερα:

Η απάντηση του Marx δεν σχετίζεται ούτε με τον ιστορικό υλισμό ούτε με τον Κομμουνισμό ως οδηγό για την αλλαγή του κόσμου. Ηχεί μικροαστική, σχεδόν όμοια με την απάντηση που δίνει ο Burckhardt στην ιστορία του του ελληνικού πολιτισμού, με τη διαφορά ότι ο τελευταίος χρησιμοποίησε τον όρο «εφηβεία» αντί του «παιδική ηλικία». (Raphael, 1968: 186)

Το «μικροαστικό» στοιχείο που προσάπτει ο Raphael στον Marx έγκειται στο γεγονός πως ο Marx στο εν λόγω χωρίο μοιάζει να ολισθαίνει προς μια ανιστορική σύλληψη της τέχνης, να εγκαταλείπει δηλαδή την ίδια του την ιστορική μέθοδο. Μολονότι ο Raphael αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο ορισμένες αξίες που δημιουργήθηκαν ιστορικά από τους ανθρώπους να μπορούν «να υπερβούν τα όρια μιας δεδομένης εποχής αν και όχι της ιστορικότητας εν γένει», υποστηρίζει ότι ο Marx δεν καταδεικνύει συγκεκριμένα το πώς αυτό συμβαίνει στην περίπτωση της ελληνικής τέχνης. Η φράση «αιώνια γοητεία» του Marx, «η οποία είναι διπλά αβάσιμη, τόσο ως “αιώνια” όσο και ως “γοητεία”», δείχνει, σύμφωνα με τον Raphael, «πόσο απείχε ο Marx από τη λύση του προβλήματος εκείνου που έθεσε με τόση οξυδέρκεια» (Raphael, 1968: 186).

Αυτή η κατηγορία του Raphael περί «μικροαστικότητας» έχει και μια ακόμα πτυχή. Έχουμε ήδη αναφερθεί στο γεγονός ότι η μαρξιστική αισθητική βρίσκεται κατά κάποιον τρόπο στον αντίποδα της «αστικής» αισθητικής, η οποία εν πολλοίς θεμελιώνεται στον Kant. Σε αντίθεση με τον Kant, ο οποίος έβλεπε στην αισθητική στάση μια απόλυτη αποστασιοποίηση από τα πρακτικά ενδιαφέροντα της ζωής (μια «ανιδιοτέλεια» του προσλαμβάνοντος υποκειμένου), οι μαρξιστές τονίζουν εμφατικά τον δεσμό της τέχνης με τη ζωή, τη σημασία της καλλιτεχνικής επίδρασης για τη διεκπεραίωση των πρακτικών καθηκόντων των ανθρώπων και, επομένως, συλλαμβάνουν την τέχνη ακόμα και ως ιδεολογικό «όπλο», ως μέσο για την αφύπνιση των συνειδήσεων και τον ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνικής δομής. Η «μικροαστικότητα» αναφέρεται εδώ στο γεγονός ότι στο παραπάνω χωρίο ο Marx φαίνεται να εγκαταλείπει αυτή την επαναστατική σύλληψη περί τέχνης ως «όπλου», ως ενεργού στοιχείου της κοινωνικής αλλαγής και να παρεκκλίνει σε μια καθαρά θεωρητική, «ανιδιοτελή» στάση απέναντι στη μεγάλη τέχνη του παρελθόντος κατά τα πρότυπα της «αστικής» αισθητικής. Η κατηγορία που κάποτε απηύθυνε ο Brecht στον Lukács, ότι «αυτό που τον ενδιαφέρει είναι η απόλαυση και όχι ο αγώνας, η διέξοδος και όχι η προέλαση» (Μπρεχτ, 1990: 89) θα μπορούσε να επαναδιατυπωθεί αυτούσια κι εδώ. Σε αυτό ακριβώς το πνεύμα, ο Raphael υποστηρίζει ότι στα ζητήματα της τέχνης ο Marx δεν έδειχνε την «ενεργητική, μαχητική, επαναστατική στάση» που είχε απέναντι στα ζητήματα της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτικής: «Αν

είχε μπορέσει να δείξει ότι υπάρχει και μια ενεργητική στάση απέναντι στην τέχνη, θα είχε προαγάγει την κατανόηση της τέχνης στο επίπεδο της επαναστατικής του θέσης» (Raphael, 1968: 187).

Το κάλεσμα στον καλλιτέχνη, τον φιλόσοφο, τον άνθρωπο εν γένει να κινητοποιηθεί, να αντιδράσει ενεργά στα φαινόμενα σήψης της εποχής του αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά σημεία της αντίληψης του Raphael περί τέχνης. Αποδέχεται μεν και αυτός την αναγκαία παρακμή της τέχνης στον καπιταλισμό, το γεγονός ότι σε αυτήν «τα τελευταία κατάλοιπα της πνευματικής ζωής απειλούνται με εξασφάλιση», αρνούμενος όμως μια παθητική, μοιρολατρική αποδοχή αυτού του γεγονότος ως εάν αυτό ήταν κάτι αναπόφευκτο. Η παρακμή της τέχνης στον καπιταλισμό, σύμφωνα με τον Raphael, συνιστά απλώς μια τάση μεταξύ άλλων και «όσο ισχυρή και αν είναι μια δεδομένη ιστορική τάση, ο άνθρωπος μπορεί και έχει το χρέος να της αντισταθεί όταν αυτή αντίκειται στις δημιουργικές του δυνάμεις». Χαρακτηρίζει την ιστορία ως «ανθρώπινο αγώνα: τον αγώνα της ανθρώπινης κοινωνίας να μεταμορφώσει τους θησαυρούς της φύσης και τα δημιουργήματα της διάνοιας σε μια λαϊκή κουλτούρα» και τονίζει τη σημασία του υποκειμενικού παράγοντα σε αυτή τη διαδικασία με τον πλέον emphatic, αν όχι ακραίο τρόπο: «σε ένα βαθμό επαφίεται στο κάθε άτομο, στη συμμετοχή του στην κοινωνική και πολιτική ζωή, το να αποφασίσει αν η τέχνη θα καταστεί παρωχημένη» (Raphael, 1968: 185).

Είναι αυτονόητο ότι με βάση έναν τέτοιο ενεργητισμό η θέση του Marx περί της «αιώνιας γοητείας» της ελληνικής τέχνης μοιάζει εφησυχαστική και, με αυτή την έννοια, «μικροαστική». Ωστόσο, η κατηγορία αυτή απέναντι στον Marx φαίνεται εύλογη μονάχα σε ένα πρώτο επίπεδο. Περισσότερο βάσιμη θα ήταν ίσως στην περίπτωση του Hegel, ο οποίος έβλεπε στην καταστροφή της ελληνικής αρχαιότητας τις απαρχές του τέλους της τέχνης εν γένει και, άρα, η οπτική του ήταν εμφανώς «κλασικιστική». Αναφέραμε νωρίτερα ότι ο Marx συμφωνεί με τον Hegel τόσο στο ότι η ελληνική τέχνη ανήκει οριστικά στο παρελθόν όσο και στην αξεπέραστη γοητεία της: διαφοροποιείται, όμως, από αυτόν, όπως επισημαίνει ο Lukács, στο ότι η παρέλευση της ελληνικής τέχνης «δεν συνεπάγεται [για τον Marx] έναν πεσιμισμό αναφορικά με την τέχνη του παρόντος και του μέλλοντος, όπως στον Hegel. Πολύ λιγότερο δεν συνεπάγεται μια κενή φορμαλιστική και ακαδημαϊστική μίμηση της αρχαίας τέχνης» (Lukács, 1954b: 125). Ο Lukács προσθέτει, επίσης, ότι μολονότι ο Marx είναι γενικά σύμφωνος με τον Hegel ως προς την αξιολόγηση των κλασικών συγγραφέων (Cervantes, Shakespeare και Goethe), εντούτοις «την ίδια στιγμή [ο Marx] θέτει ενεργά στο επίκεντρο τον κοινωνικό-κριτικό ρεαλισμό της αστικής περιόδου, ιδίως τους Fielding, Balzac και την τέχνη των Ρώσων ρεαλιστών, μια κατεύθυνση που για την αισθητική του Hegel σχεδόν δεν υφίστατο» (Lukács, 1954b: 126).

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο Lukács –σε πλήρη αντίθεση με τον Raphael– δεν βλέπει τίποτα το προβληματικό στην απάντηση του Marx σχετικά με την «αιώνια γοητεία» της ελληνικής τέχνης· βλέπει, αντίθετα, στον τρόπο με τον οποίο ο Marx προσεγγίζει το ζήτημα μια μεθοδολογική αφετηρία για τη σωστή σύλληψη της φύσης του αισθητικού φαινομένου εν γένει. Εξετάζοντας την απάντηση του Marx, ο Lukács καταλήγει ότι σε αυτήν εμπεριέχονται τα εξής δύο μεγάλα συμπλέγματα ζητημάτων σχετικά με την αισθητική φύση κάθε έργου τέχνης: «τι σημαίνει ο κατ' αυτόν τον τρόπο [στο εκάστοτε έργο τέχνης, σ.σ.] απεικονιζόμενος κόσμος από τη σκοπιά της εξέλιξης της ανθρωπότητας; Και: πώς απεικονίζει ο καλλιτέχνης στο εσωτερικό αυτής της εξέλιξης ένα συγκεκριμένο της στάδιο;» (Lukács, 1954a: 202). Ο Lukács αντιλαμβάνεται εδώ το μεθοδολογικό «κλειδί» για την ιστορικο-φιλοσοφική προσέγγιση της τέχνης (το οποίο αξιοποίησε και ο ίδιος στην Αισθητική του) στο γεγονός ότι αυτή θα πρέπει να αξιολογείται με γνώμονα τη γενική εξέλιξη του ανθρώπινου είδους ως ενιαία ιστορική διαδικασία. Η τέχνη, δηλαδή, δεν θα πρέπει να κατανοείται απλώς σε συνάρτηση με τις ταξικές αντιθέσεις της εποχής στην οποία γεννήθηκε (όπως συμβαίνει σε ορισμένες κοινωνιολογιστικές τάσεις στο εσωτερικό του μαρξισμού), αλλά σε σχέση με τις καθολικές κατηγορίες του κοινωνικού είναι (πρωτίστως την κατηγορία της εργασίας) στην ιστορική τους κίνηση.

Αυτή η στάση του Lukács έρχεται σε οφθαλμοφανή αντίθεση με εκείνη του Raphael, ο οποίος, όπως είδαμε, απορρίπτει ανοιχτά την απάντηση του Marx επισημαίνοντας επανειλημμένα ότι αυτή δεν λύνει το ζήτημα. Αυτή η κατηγορία του Raphael, ωστόσο, καταρρέει, αν συνειδητοποιήσει κανείς αυτό που επισημάνθηκε και νωρίτερα, ότι το ίδιο το πρόβλημα (το οποίο κατά τον Raphael ο Marx αδυνατεί να λύσει) αποδεικνύεται –ακριβώς χάρη στην απάντηση του Marx– ως ψευδοπρόβλημα και, άρα, «επιλύεται» τρόπον τινά, πριν καν τεθεί.

Είναι σαφές ότι ο Marx χρησιμοποιεί το παράδειγμα του ενήλικα ο οποίος αναπολεί την παιδική ηλικία προκειμένου να δείξει ότι κάτι παρελθοντικό και αμετάκλητα εξαφανισμένο, κάτι που έχει απολέσει οριστικά τις ίδιες τις προϋποθέσεις της ύπαρξής του μπορεί να εξακολουθεί να διατηρεί μια σημασία για το παρόν, ακριβώς επειδή έχει αποτελέσει το ίδιο την προϋπόθεση αυτού του παρόντος, ή, αντίστροφα, επειδή το παρόν δεν είναι παρά εκείνο το παρελθόν σε μια πιο αναπτυγμένη μορφή. Το έμβρυο, λέει ο Hegel στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, είναι μεν ανθρώπινο ον, αλλά μόνο «καθ' εαυτό»· μένει ακόμα να καταστεί η φύση του πραγματικότητα, να αναπτύξει και να εξωτερικεύσει όλες του τις εγγενείς δυνατότητες, να καταστεί «δι' εαυτό», ολοκληρωμένος άνθρωπος, ή, στη φιλοσοφία του Hegel, «Λόγος» (Hegel, 1993: 142). Αν, όμως, το παρελθόν μπορεί να εξακολουθεί να γοητεύει στο επίπεδο της ατομικής ζωής, γιατί να μην το μπορεί και στο επίπεδο της ειδολογικής ζωής, πολλώ δε μάλλον εφόσον κατά

τον Marx η ατομική και η ειδολογική ζωή του ανθρώπου δεν διαφέρουν; (Μαρξ, 1975: 129).

Αυτό που καταδεικνύει το παράδειγμα του Marx είναι ότι η «αιώνια γοητεία» της ελληνικής τέχνης δεν είναι ασύμβατη με την ιστορικά καθορισμένη και πεπερασμένη φύση αυτής της τέχνης. Το πρόβλημα δεν είναι το πώς η τέχνη «υπερβαίνει» την εποχή της (όπως το διατυπώνει ο Raphael και άλλοι), αλλά το πώς, *χωρίς* να υπερβαίνει την εποχή της, χωρίς να απολύει την ιστορικά πεπερασμένη φύση της, διατηρεί την αίγλη της και στις μελλοντικές εποχές. Με αυτή τη διατύπωση, όμως, το πρόβλημα έχει ήδη λυθεί: όπως ακριβώς και η παιδική εποχή ζωντανεύει στη μνήμη του ενήλικα ως μια εποχή σημαντική για τη διαμόρφωση της δικής του ιδιαίτερης προσωπικότητας, έτσι και στο επίπεδο του ανθρώπινου είδους ως ολότητας: διατηρείται στη συλλογική μνήμη εκείνο που στο παρελθόν είχε αποτελέσει ένα σημαντικό στάδιο στην εξέλιξη της ανθρωπότητας. Όχι τυχαία ο Lukács χαρακτηρίζει στην Αισθητική του την τέχνη ως «τη μνήμη της ανθρωπότητας», η οποία «διατηρεί μόνο αυτό που είναι σημαντικό και δεν επιβαρύνεται με το επουσιώδες» (Lukács, 1963: 515)· τούτη η μνήμη θα πρέπει, δε, να εννοηθεί με την πιο βαθιά και ουσιώδη έννοια: ως όρος για την αληθινή αφομοίωση του παρελθόντος και, έτσι, για την ανύψωση του ατόμου στο επίπεδο του αληθινά σύγχρονου, στο επίπεδο του παρόντος. Ας δούμε, όμως, πώς ακριβώς νοείται αυτό.

4. Ο Lukács για την τέχνη ως «μνήμη» της ανθρωπότητας

Στο έβδομο κεφάλαιο του *Η ιδιοτυπία του Αισθητικού* ο Lukács εξετάζει πιο συγκεκριμένα τη σχέση της τέχνης με την εργασία ως τη θεμελιωδέστερη κατηγορία του κοινωνικού είναι, την κατηγορία εκείνη που διαφοροποιεί με σαφήνεια τον κοινωνικό άνθρωπο από το πεδίο της φύσης. Στην εργασία, σύμφωνα με τον Lukács, το υποκείμενο (ο εργαζόμενος άνθρωπος) και το αντικείμενο (η φύση) βρίσκονται σε μια σχέση αμοιβαίας συμφωνίας και ενότητας:

Η δύναμη διαπέρασης (Durchschlagskraft) της τεχνολογίας που έχει τεθεί από το υποκείμενο εξαρτάται αποκλειστικά από το αν έχει αντανακλαστικά σωστά το καθ' εαυτό είναι του αντικειμένου της εργασίας και του εργαλείου. Αφετέρου η αντικειμενικότητά τους παραμένει νεκρή, ξένη προς τον άνθρωπο, άγονη, αν δεν τροφοδοτηθεί από την υποκειμενικότητα, η οποία αποξενώνεται από τον εαυτό της και επιστρέφει και πάλι σε αυτόν. (Lukács, 1963, σ. 551)

Η ενότητα της υποκειμενικότητας και της αντικειμενικότητας στο πλαίσιο κάθε εργασιακής διαδικασίας έγκειται στο ότι η υποκειμενική ανάγκη (παραδείγματος χάριν, για τροφή, για στέγαση και ούτω καθεξής) μπορεί να εκπληρωθεί μόνο υπό την προϋπόθεση ενός προσωρινού παραμερισμού της υποκειμενικότητας (με την έννοια των έμφυτων κλίσεων, των ιδιαιτεροτήτων του εκάστοτε τυχαίου ατόμου) και μιας άνευ όρων παράδοσης στην αντικειμενικότητα, προκειμένου να κατακτηθεί η ακριβής γνώση των φυσικών νομοτελειών που υφίστανται ανεξάρτητα από την ίδια τη συνείδηση, και έτσι να παραχθεί το εκάστοτε εργασιακό προϊόν που θα ικανοποιήσει και την αρχική ανάγκη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο αρχικός «παραμερισμός» της υποκειμενικότητας (η στροφή προς την αντικειμενική γνώση της φύσης) αποκαλύπτεται, μέσα από την τελική ικανοποίηση της ανάγκης, ως ο όρος για μια «επιστροφή» –σε ανώτερο επίπεδο– στον εαυτό, στην υποκειμενικότητα: υποκείμενο και αντικείμενο βρίσκονται, λοιπόν, εδώ σε μια σχέση αμοιβαίας συμφωνίας.

Αυτή η συμφωνία, η ενότητα υποκειμένου και αντικειμένου που λαμβάνει χώρα στην εργασία, σύμφωνα με τον Lukács, αποκτά αισθητή, αντικειμενική μορφή στην τέχνη. Η τέχνη απεικονίζει την αντικειμενικότητα, την κοινωνική δραστηριότητα του ανθρώπου όπως αυτή υφίσταται στο πλαίσιο της διαδικασίας που μόλις αναφέραμε: ως *ιδιοποιημένο* από το υποκείμενο, ως δικό του έργο.

Αυτό που ο άνθρωπος στις διάφορες μορφές της εξωτερίκευσης προσέφερε με προσήλωση στην αντικειμενική πραγματικότητα (καθώς επίσης σε εκείνη του εαυτού του και των ομοίων του), χάρη στο οποίο κατέχει τον δικό του πλούτο σκέψεων και συναισθημάτων, επιστρέφει εδώ στο υποκείμενο και ο κόσμος βιώνεται ως ο ίδιος ο κόσμος του ανθρώπου, ως αναπαλλοτρίωτο κτήμα. (Lukács, 1963: 597)

Ο αντικειμενικός κόσμος εμφανίζεται στην τέχνη όχι όπως είναι «καθ' εαυτόν», αλλά στη συνάφειά του προς τις ανθρώπινες ανάγκες, ως ένας κόσμος *οικείος* (με την έννοια ότι έχει απολέσει κάθε ξενικότητα, κάθε αδιαφορία) προς τον άνθρωπο, τον οποίο ο τελευταίος έχει παραγάγει μέσω των δικών του δυνάμεων. Αυτό δεν δηλώνει κάποια παραποίηση της αντικειμενικής πραγματικότητας, διότι –όπως καταδεικνύει το παραπάνω παράδειγμα της εργασίας– αυτή η συμφωνία υποκειμένου-αντικειμένου (και με αυτή την έννοια, η *οικειότητα* της μετασχηματισμένης από τον άνθρωπο φύσης) υφίσταται αντικειμενικά. Κατ' αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, απαθανατίζοντας την αντικειμενικότητα στην ουσιώδη σημασία της για τον άνθρωπο, ως κτήμα του ανθρώπου, η τέχνη φωτίζει την αυτοσυνείδησή του με την έννοια ότι τον παρακινεί να αναγνωρίσει στην ετερότητα (σε ολόκληρη την παρελθούσα δραστηριότητα του

ανθρώπινου είδους επί της φύσης) τον ίδιο τον εαυτό του. Η τέχνη καθίσταται, έτσι, «μνήμη» της ανθρωπότητας...

...«ανάμνηση» (Er-Innerung) της πορείας που διένυσε και θα διανύει, των προσώπων και των καταστάσεων, των αρετών και των ελαττωμάτων, του εσωτερικού και του εξωτερικού κόσμου των ανθρώπων, μέσα από τη δυναμική ανάπτυξη, τη διαλεκτική αντιφατικότητα των οποίων, το ανθρώπινο είδος υψώθηκε σε αυτό που είναι σήμερα και [σε αυτό] που θα γίνει αύριο. (Lukács, 1963: 611)

Φυσικά, κάθε έργο τέχνης είναι καθορισμένο από την εποχή του και από το επίπεδο συνείδησης της εποχής του. Ωστόσο, ακριβώς επειδή «η παγιωμένη (fixierte) στιγμή [που απεικονίζεται στο εκάστοτε έργο, σ.σ.] καθίσταται άμεσα αναπαλλοτρίωτο κτήμα της ανθρωπότητας» υπερβαίνει το απλώς ιστορικό, δεδομένου ότι συλλαμβάνεται στο ευρύτερο πλαίσιο «μιας συνέχειας που μεταβάλλεται, πλουτίζει και βαθαίνει» (Lukács, 1963: 611).

Αυτό που συναντάμε εδώ είναι μια περαιτέρω ανάπτυξη της σκέψης του Marx για την ελληνική τέχνη. Η σημασία, δε, αυτής της επεξεργασίας της από τον Lukács έγκειται στο ότι φωτίζει καλύτερα το νόημά της, το θεμέλιο της διαχρονικότητας της ελληνικής τέχνης. Εφόσον το παρελθόν κατανοείται στο πλαίσιο μιας ζωντανής, οργανικής σχέσης με το παρόν, εφόσον το παρελθόν δηλώνει απλώς ολόκληρη τη διαδρομή που καταλήγει στο παρόν και γεννά το παρόν, είναι σαφές ότι μόνο εκείνος που έχει αληθινά αφομοιώσει εντός του ολόκληρο αυτό το παρελθόν μπορεί να θεωρηθεί «σύγχρονος», με την πλήρη σημασία της λέξης. Με αυτή την έννοια θα πρέπει να κατανοηθεί η επικαιρότητα της ελληνικής τέχνης που υποστηρίζει ο Marx και η οποία αναδείχτηκε από την προσέγγιση του Lukács: Ως πτυχή της συλλογικής μνήμης της ανθρωπότητας η ελληνική τέχνη φωτίζει την αυτοσυνείδηση του σύγχρονου ανθρώπου, εφόσον του αποκαλύπτει με υποβλητικό-άμεσο τρόπο τους σημαντικούς σταθμούς της διαδρομής που η ανθρωπότητα πέρασε μέχρι να φτάσει σε αυτόν. Ακριβώς επειδή η ελληνική τέχνη ξυπνά στον σημερινό άνθρωπο αυτή τη «μνήμη» και φωτίζει το δικό του παρελθόν ως ειδολογικού όντος, ακριβώς επειδή τον γεμίζει με τα περιεχόμενα ολόκληρης της μακράς διαδρομής που καταλήγει σε αυτόν, τον καθιστά ικανό να σταθεί στο πραγματικό ύψος της εποχής του και να καταστεί «σύγχρονος» με τέτοιο τρόπο, που αυτή η έννοια αποκτά το πλήρες περιεχόμενό της. Κατ' αυτόν τον τρόπο θεμελιώνεται η επικαιρότητα της ελληνικής τέχνης από τον μαρξισμό.

5. Επίλογος

Με τα παραπάνω καταλήγουμε στο αντίθετο άκρο σε σχέση με την εμπειρική παρατήρηση από την οποία ξεκινήσαμε: από την εντύπωση μιας ανεπικαιρότητας της τέχνης στο παρόν, καταλήξαμε στην απόδειξη της επικαιρότητάς της και στην αναγκαιότητά της προκειμένου να καταστεί κανείς αληθινά «σύγχρονος». «Φτωχό» πλέον εμφανίζεται το παρουσιαζόμενο ως «επίκαιρο» (είτε πρόκειται για την εκκεντρικότητα της μοντέρνας τέχνης είτε για την κοινοτοπία της τέχνης του συρμού), στον βαθμό που η «επικαιρότητά» του στηρίζεται στη λήθη του παρελθόντος και είναι, συνεπώς, απολύτως κενή.

Είναι προφανές ότι από την παραπάνω προσέγγιση απορρέει και το πρόγραμμα ενός εκπαιδευτικού ιδεώδους με άξονα τη μεγάλη τέχνη του παρελθόντος. Το ιδεώδες αυτό μπόρεσε να αποκτήσει μια πραγματικότητα στις πρώην σοσιαλιστικές κοινωνίες. Ο Γιώργος Μανιάτης, αναφερόμενος στο εν λόγω ζήτημα, κάνει λόγο για τη «δημιουργική προσπάθεια, δίχως καλλιτεχνικές και αισθητικές εκπτώσεις, να έρθει ο λαός πιο κοντά στα μεγάλα καλλιτεχνικά δημιουργήματα του παρελθόντος, έτσι ώστε να ανεβάσει όχι μόνο το μορφωτικό του επίπεδο, αλλά και το επίπεδο της κοινωνικοπολιτικής του συνείδησης» (Μανιάτης, 2012: 174). Εκείνο, λοιπόν, που ως ιδέα κυφορείτο ήδη στους Marx και Lenin μπόρεσε να αποκτήσει –πρόσκαιρα, έστω, και ατελώς– μια «πραγματικότητα» στην κοινωνική ζωή.

Επίσης, σαφές είναι, βέβαια, ότι στην καπιταλιστική κοινωνία δεν υπάρχουν οι όροι για την υλοποίηση ενός τέτοιου εκπαιδευτικού ιδεώδους: εδώ η κοινωνία μοιάζει να ακολουθεί τυφλά μια πορεία που βρίσκεται πέρα από τον έλεγχο των ανθρώπων και, άρα, το ζήτημα της ανάπτυξης του ανθρώπου ως ειδολογικού όντος δεν μπορεί να τεθεί συνειδητά ως πρακτικό-αναγκαίο ζήτημα. Παρά την ορθότητά της, λοιπόν, η παραπάνω σκέψη σχετικά με την αναγκαία αφομοίωση της τέχνης του παρελθόντος θα εξακολουθεί να εμφανίζεται με ανεστραμμένη μορφή στην καπιταλιστική κοινωνία. Η τέχνη θα εξακολουθεί να εμφανίζεται ξένη και παράταιρη· το ανούσιο θα εξακολουθεί να παρουσιάζεται ως «επίκαιρο» και «σύγχρονο». Το φετιχιστικό περίβλημα της καπιταλιστικής πραγματικότητας, ριζωμένο στις εμπορευματικές σχέσεις, θα εξακολουθεί να παρουσιάζει μέσα από έναν παραμορφωτικό καθρέφτη όλες τις σχέσεις της πραγματικότητας. Όταν, όμως, κανείς κατορθώσει να διεισδύσει πίσω από αυτόν τον καθρέφτη και να αποκτήσει δίοδο στις αληθινές σχέσεις, όταν αναγνωρίσει ότι το παρελθοντικό είναι μόνο ο περιεχομενικός πλούτος της συνείδησης του παρόντος, τότε αποκαλύπτεται και η πλαστότητα αυτής της αμεσότητας – τουλάχιστον από καθαρά λογική άποψη. Το γεγονός, λοιπόν, ότι ολόκληρη η δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας εξακολουθεί να εμποδίζει την πραγματοποίηση ενός τέτοιου εκπαιδευτικού προγράμματος δεν μπορεί να αναιρέσει την αλήθεια της πρότασης στην οποία το

τελευταίο στηρίζεται, της πρότασης του Marx περί της ελληνικής τέχνης ως μέσου για την αναβίωση του παρελθόντος, κι έτσι για την τωρινή κατάκτηση και δικαίωση του αληθινού εαυτού.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αντόρνο, Τ. Β. (2012). *Η φιλοσοφία της νέας μουσικής*. Μτφρ. Τ. Σιετή, Ό. Ψυχοπαίδη-Φράγκου. Αθήνα: Νήσος.
- Adorno, T. W. (2000). *Αισθητική θεωρία*. Μτφρ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Baudrillard, J. (1998). *The Consumer Society: Myths and Structures*. Λονδίνο: Sage.
- Derrida, J. (1981). Economimesis. *Diacritics*, 11 (2), 2-25.
- Hegel, G. W. F. (1993). *Φαινομενολογία του πνεύματος*, τ. Α'. Μτφρ. Δ. Τζωρτζόπουλος. Αθήνα-Ιωάννινα: Δωδώνη.
- Hegel, G. W. F. (1986). *Vorlesungen über die Ästhetik* (τ. II). Στο E. Moldenhauer, K. M. Michel (επιμ.), *G.W.F. Hegel: Werke* (τ. 14). Φρανκφούρτη: Suhrkamp.
- Καντ, Ι. (2002). *Κριτική της κριτικής δύναμης*. Μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης. Αθήνα: Ιδεόγραμμα.
- Λένιν, Β. Ι. (1979). Σχετικά με το «προλετακόουλτ» και την προλεταριακή κουλτούρα. Στο Αντ. Βογιάζος (επιμ.), *Σοσιαλισμός και Κουλτούρα*, τ. Α', (σελ. 146-147). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Lifshitz, M. (2018). *Η φιλοσοφία της τέχνης του Καρλ Μαρξ*. Μτφρ. Μ.-Μ. Γιαννίκου. Αθήνα: Τόπος.
- Lukács, G. (1963). *Die Eigenart des Ästhetischen* (τ. I). Στο F. Bensele (επιμ.), *Georg Lukács Werke* (τ. 11). Βερολίνο: Luchterhand.
- Lukács, G. (1954a). Einführung in die ästhetischen Schriften von Marx und Engels. Στο *Beiträge zur Geschichte der Ästhetik* (191-216). Βερολίνο: Aufbau Verlag.
- Lukács, G. (1954b). Hegels Ästhetik. Στο *Beiträge zur Geschichte der Ästhetik* (97-134). Βερολίνο: Aufbau Verlag.
- Μανιάτης, Γ. (2012). Κομμουνισμός και τέχνη. *Ουτοπία*, 100: 167-186.
- Μαρξ, Κ. (1984). *Θεωρίες για την υπεραζία*, τ. 1. Μτφρ. Π. Μαυρομαμάτης. Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1975). *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*. Μτφρ. Μπ. Γραμμένος. Αθήνα: Γλάρος.
- Μαρξ, Κ. (χ.χ.). *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τ. Α'. Μτφρ. Δ. Διβάρης. Αθήνα: Στοχαστής.

- Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ. (1989). *Η γερμανική ιδεολογία*, τ. Β΄. Μτφρ. Γ. Κριτικός, Κ. Φιλίνης. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπρεχτ, Μπ. (1990). *Για το ρεαλισμό*. Μτφρ. Λ. Κοντή. Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.
- Rancière, J. (2013). *The Politics of Aesthetics. The Distribution of the Sensible*. Μτφρ. G. Rockhill. Λονδίνο: Bloomsbury Academic.
- Rancière, J. (2009). *Aesthetics and its Discontents*. Μτφρ. S. Corcoran. Cambridge: Polity press.
- Raphael, M. (1968). *The Demands of Art*. Μτφρ. N. Guterman. Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul.

Abstract

The starting point for reflection in this article is the problematic place of art in modern capitalist society, the fact that, within universal commercialization, art seems to be out of place, as if it were simply a matter of the past. It is in this context that Karl Marx's views on ancient Greek art from the *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* are discussed. Marx argues that although the conditions of Greek art have been irrevocably lost, this art is still relevant today, it can still move and charm the modern audience. Moreover, Marx parallels the pleasure this art gives to modern man with the pleasure that the adult derives from the memory of his childhood.

Marx's answer to the problem of the enduring value of Greek art has received the most contradictory interpretations ranging from rejection (Max Raphael) to enthusiastic acceptance (Georg Lukács). What Marx demonstrates is that something past, something that has irrevocably lost the very conditions of its existence, may still retain a significance for the present, precisely because it has itself been a condition of the present. In his *Aesthetics*, Lukács further develops this thought by describing art as the 'memory' of humanity. By reflecting objective reality in its essential importance to man, art illuminates the self-consciousness of modern man in the sense that it encourages him to recognize himself in otherness (in the whole past activity of humanity). By revealing to him all the important stations of the course that mankind has traversed so far, art awakens the memory of modern man, the memory of his past as a species-being and in that sense enables him to rise to the true height of his time and become 'modern' in a way that this concept acquires its full content.

This also illuminates Marx's answer to the question of Greek art. Even if this art has irrevocably lost the material conditions of its existence, even if universal commercialization is unfavourable to it, it nevertheless manages to maintain its importance as it reveals the entire path that led to the present, that created the present.

Ο Πάνος Ντούβος είναι Διδάκτωρ του Τμήματος Μουσικών Σπουδών στο ΕΚΠΑ. Ειδικεύεται στη Φιλοσοφία και την Αισθητική της Μουσικής (με ιδιαίτερη έμφαση στη μαρξιστική παράδοση). Δραστηριοποιείται τόσο ως ερευνητής όσο και ως μεταφραστής ξενόγλωσσων φιλοσοφικών κειμένων στα ελληνικά.

Βιβλιοκρισίες

Ευγενία Φλογαΐτη, Γεωργία Λιαράκου, Κώστας Γαβριλάκης.

***Συμμετοχικές μέθοδοι διδασκαλίας και μάθησης:
Εφαρμογές στην εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία***

Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2021, σ. 352

Μαρία Δασκολιά

Το βιβλίο «Συμμετοχικές μέθοδοι διδασκαλίας και μάθησης: Εφαρμογές στην εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία» υπογράφεται από τρεις πολύ γνωστούς και καταξιωμένους συναδέλφους από τον χώρο της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης: την Ευγενία Φλογαΐτη, ομότιμη καθηγήτρια στο ΕΚΠΑ, τη Γεωργία Λιαράκου, αναπληρώτρια καθηγήτρια στο ΤΕΑΠΗ του ΕΚΠΑ και τον Κώστα Γαβριλάκη, αναπληρωτή καθηγητή στο ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Οι τρεις τους, συνεργάτες από παλιά, έχουν συναντηθεί επιστημονικά, έχουν δουλέψει ερευνητικά κι έχουν οργανώσει και συμμετάσχει σε πολλές διδακτικές και επιμορφωτικές δράσεις, έχοντας πάντα ως άξονες την ανάδειξη και προώθηση της παιδαγωγικής καινοτομίας στο πλαίσιο της εκπαίδευσης για το περιβάλλον και την αειφορία. Καρπός της πολύχρονης εμπειρίας και συνεργασίας τους είναι και αυτό το βιβλίο, το οποίο κυκλοφόρησε μόλις πρόσφατα (2021) από τις Εκδόσεις Πεδίο.

Με κεντρικό θέμα και πρόσημο τη «συμμετοχικότητα», το βιβλίο επιδιώκει να ανταποκριθεί σε μια εκφρασμένη ανάγκη από την ευρύτερη εκπαιδευτική κοινότητα για μια συστηματική παρουσίαση μεθόδων που την καλλιεργούν. Εστιάζει σε δύο βασικά πεδία, η τομή των οποίων μπορεί να διαμορφώσει το υπόβαθρο και τις προϋποθέσεις για την ενδυνάμωση των σύγχρονων κοινωνιών στη διεκδίκηση ενός συλλογικά σχεδιασμένου αειφόρου μέλλοντος. Πρόκειται, από τη μια πλευρά, για την εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία και, από την άλλη, για την

παιδαγωγική της συμμετοχικότητας. Και τα δύο πεδία, αν και εξακολουθούν να αποτελούν καινοτομίες, δεν έχουν κατορθώσει να βρουν ακόμα τη θέση που τους αξίζει στα προγράμματα σπουδών της εκπαίδευσης και στις κοινωνικές διαδικασίες, λόγω κυρίως των ανατρεπτικών επιδιώξεων που έχουν.

Η σημασία της αξιοποίησης συμμετοχικών μεθόδων στην εκπαίδευση και την κοινότητα έγκειται στο γεγονός ότι προετοιμάζουν ενεργούς πολίτες που επιθυμούν και επιχειρούν να οικοδομήσουν δημοκρατικές κοινωνίες. Οι μέθοδοι αυτές εντάσσουν την ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων στην εκπαιδευτική πράξη. Δίνουν έμφαση στη διαδικασία και όχι μόνο στο τελικό αποτέλεσμα της μάθησης, καλούν τους εκπαιδευόμενους να συνδιαμορφώσουν με τους εκπαιδευτικούς τη μάθησή τους, ενώ αξιοποιούν τα βιώματα των εμπλεκομένων. Σε αυτό το πλαίσιο, όπως σημειώνουν οι συγγραφείς στην εισαγωγή του βιβλίου, καλλιεργούνται κοινωνικοπολιτικές δεξιότητες και παιδαγωγικές αξίες, όπως αυτές της συνεργασίας, της διαλλακτικότητας, της διαπραγμάτευσης και της συναίνεσης, για την επίτευξη ενός κοινού στόχου. Τέτοιοι κοινόι στόχοι μπορεί να είναι η αντιμετώπιση κοινωνικών-περιβαλλοντικών ζητημάτων, όπως ενδεικτικά είναι οι ανισότητες, η κλιματική αλλαγή, η κάθε λογής ρύπανση ή ο σχεδιασμός του (αειφόρου) μέλλοντος μιας κοινότητας.

Οι παραπάνω δεξιότητες και αξίες είναι απαραίτητες, προκειμένου οι πολίτες να μπορούν να συζητούν, να διαπραγματεύονται και να αποφασίζουν συλλογικά και δημοκρατικά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που θα έχει η αειφορία στον τόπο τους αλλά και, κατ' επέκταση, στον πλανήτη. Από την άλλη, η εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία, ως μετεξέλιξη της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, αποτελεί το πλέον πρόσφορο μέσο για την ανάπτυξή τους αλλά και για την εκπλήρωση των κοινωνικών αλλαγών που προϋποθέτει η αειφορία.

Η προσέγγιση που ακολουθούν οι συγγραφείς στην ανάπτυξη των μεθόδων είναι τόσο θεωρητική όσο και πρακτική και τροφοδοτείται από την πολύχρονη εμπειρία τους στην εφαρμογή των μεθόδων αυτών. Αν και τα περισσότερα παραδείγματα που παρουσιάζονται αντλούνται από την εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία, τονίζεται ότι όλες οι μέθοδοι μπορούν να βρουν εφαρμογή σε πολλά διαφορετικά γνωστικά πεδία και εκπαιδευτικά πλαίσια του σχολείου και της κοινότητας.

Το βιβλίο αναπτύσσεται σε 6 ενότητες και 17 κεφάλαια. Κάθε κεφάλαιο παρουσιάζει μία μέθοδο διδασκαλίας. Όλες έχουν ως βασικό κοινό συστατικό τους την προώθηση της ενεργού συμμετοχής και της συνεργασίας στη μάθηση και την κοινωνία. Διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς τις επιδιώξεις που θέτουν και ως προς τη διαδικασία. Άλλες καλύπτουν περισσότερο γνωστικούς στόχους, ενώ άλλες επικεντρώνονται στις αξίες. Κάποιες μπορούν να αξιοποιηθούν σε δραστηριότητες μέσα στην τάξη και κάποιες άλλες σε δραστηριότητες πεδίου, ενώ ορισμένες από αυτές έχουν

έναν πιο στρατηγικό χαρακτήρα. Ορισμένες απευθύνονται περισσότερο στη σχολική εκπαίδευση, ενώ κάποιες μπορούν να αξιοποιηθούν περισσότερο στην κοινότητα. Όλες, όμως, έχουν τη δυνατότητα να ανταποκριθούν, ως έχουν, σε ένα εύρος πλαισίων ή να προσαρμοστούν και, είτε η καθεμία ανεξάρτητα είτε σε συνδυασμό, να καλύψουν τις προθέσεις των οργανωτών, συντονιστών και εκπαιδευτικών.

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε έξι ενότητες:

Στην 1η ενότητα, με τίτλο «Οι μέθοδοι πλαίσιο (πρότζεκτ – επίλυση προβλήματος) και η μελέτη περίπτωσης», ομαδοποιούνται αυτές οι τρεις μέθοδοι διδασκαλίας και μάθησης, καθώς έχουν πολλά κοινά σημεία, αλληλοσυμπληρώνονται μεταξύ τους και θα μπορούσε η μία να ενσωματωθεί στην άλλη.

Η 2η ενότητα επιγράφεται «Μέθοδοι για τις αξίες και παραστατικές μέθοδοι» και σε αυτήν παρουσιάζονται τέσσερις μέθοδοι: το ηθικό δίλημμα, το παιχνίδι ρόλων, η διαλογική αντιπαράθεση και το θέατρο φόρουμ. Και οι τέσσερις έχουν σχέση με την επεξεργασία αξιών και την επιχειρηματολογία, σε διαφορετικό βαθμό η καθεμία, ενώ οι τρεις τελευταίες άπτονται, έμμεσα ή άμεσα, των παραστατικών τεχνών και κυρίως του θεάτρου.

Η 3η ενότητα, «Μέθοδοι χαρτογράφησης και πεδίου», αναφέρεται σε τρεις μεθόδους: τη χαρτογράφηση εννοιών, τη χαρτογράφηση κοινότητας και τη μελέτη πεδίου. Οι δύο πρώτες έχουν κοινό σημείο τη διαδικασία της χαρτογράφησης, παρόλο που διαφοροποιούνται σαφώς μεταξύ τους. Οι δύο τελευταίες συνδέονται μεταξύ τους στον βαθμό που και οι δύο υλοποιούνται στο πεδίο, συχνά της κοινότητας, αλλά περιλαμβάνουν και ασκήσεις επί χάρτου σε εσωτερικούς χώρους.

Η 4η ενότητα, «Μέθοδοι οραματισμού», εξετάζει τρεις μεθόδους: την αναζήτηση ενός κοινού μέλλοντος, το εργαστήριο του μέλλοντος και, συνοπτικά, τον καθοδηγούμενο οραματισμό. Οι μέθοδοι αυτές αναφέρονται στη διαμόρφωση συλλογικών οραμάτων από τις κοινότητες, δηλαδή από ομάδες που συνδέονται με κοινά ενδιαφέροντα, ανάγκες και επιθυμίες, ώστε δημοκρατικά να δρομολογήσουν κατάλληλες δράσεις και αλλαγές για να τα προσεγγίσουν.

Στην 5η ενότητα, με τίτλο «Μέθοδοι με καφεενεία», αναλύονται δύο μέθοδοι: το καφεενείο της αειφορίας και το world café. Εδώ το κριτήριο ομαδοποίησης αφορά στην έννοια του καφεενείου. Και οι δύο βασίζονται στη συζήτηση, με τη διαφορά ότι στο world café η συζήτηση ακολουθεί συγκεκριμένους κανόνες, ενώ στο καφεενείο της αειφορίας, μια μέθοδος που προτείνεται από τους ίδιους τους συγγραφείς, η συζήτηση είναι σε μεγάλο βαθμό ελεύθερη.

Στην 6η και τελευταία ενότητα, η οποία επιγράφεται «Μέθοδοι παραγωγής ιδεών και διαμόρφωσης πολιτικών», εξετάζονται δύο πολύ διαφορετικές μέθοδοι: ο καταγισμός ιδεών και οι επιτροπές πολιτών. Και τις δύο αυτές μεθόδους τις συνδέει η παραγωγή

ιδεών. Η πρώτη παράγει ιδέες που αξιοποιούνται σε ποικίλες μαθησιακές και δημιουργικές διαδικασίες. Η δεύτερη παράγει ιδέες και προτάσεις που απορρέουν από την κοινωνική μάθηση που συντελείται κατά τη διαδικασία εφαρμογής της μεθόδου και οι οποίες δυνητικά αξιοποιούνται στον σχεδιασμό πολιτικών στην κοινότητα.

Η παρουσίαση της κάθε μεθόδου ακολουθεί το ίδιο βασικό μοτίβο. Αρχικά, περιγράφονται οι καταβολές της, το θεωρητικό της πλαίσιο, τα πεδία στα οποία εφαρμόζεται, οι διαφορετικές εκδοχές της και άλλα χρήσιμα στοιχεία. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η προτεινόμενη πορεία σχεδιασμού και υλοποίησης της κάθε μεθόδου. Η πορεία αυτή είναι ιδιαίτερα εύληπτη, καθώς είναι οργανωμένη σε φάσεις και στάδια ή/και βήματα.

Τέλος, το βιβλίο κλείνει με μια ενότητα με τίτλο «Όροι και έννοιες», όπου διασαφηνίζονται με συντομία έννοιες στις οποίες αναφέρονται όλες οι μέθοδοι που περιλαμβάνονται στο βιβλίο, όπως είναι η έννοια της βιωματικής μάθησης, της συστημικής προσέγγισης, της διεπιστημονικότητας, της επικοινωνιακής διδασκαλίας και μάθησης και της συνεργατικής μάθησης.

Καθώς η αειφορία συνιστά μια κοινωνική και συλλογική «κατασκευή», οι συμμετοχικές διαδικασίες για τη διαμόρφωσή της θα πρέπει να θεωρούνται εκ των ων ουκ άνευ. Ταυτόχρονα, οι συμμετοχικές μέθοδοι αποτελούν τα θεμέλια επάνω στα οποία μπορούν να χτιστούν η συλλογική συνείδηση και η συμμετοχικότητα των πολιτών. Με αυτό το σκεπτικό, το βιβλίο απευθύνεται πρωτίστως σε όλες τις δομές εκπαίδευσης και στην κοινότητα. Τα σχολεία, τα πανεπιστήμια, οι δομές εκπαίδευσης ενηλίκων, οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης, μη κυβερνητικές οργανώσεις, σύλλογοι και άλλοι φορείς που ενδιαφέρονται να «συμπράξουν» στον σχεδιασμό και τη δρομολόγηση του οράματος της αειφορίας μπορούν να βρουν σε αυτό μια σημαντική εργαλειοθήκη.

Η Μαρία Δασκολιά είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στη Φιλοσοφική Σχολή του ΕΚΠΑ, όπου διδάσκει από το 2000. Σπούδασε Φιλοσοφία, Παιδαγωγικά και Ψυχολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Περιβαλλοντική Ψυχολογία (MSc) στο Πανεπιστήμιο του Surrey στην Αγγλία. Είναι Διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση.

Χρήστος Γιανναράς

Η Νεοελληνική Ταυτότητα

Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1983 (2η Έκδοση), σ. 221

Ελευθερία Ηλιάδη

Το βιβλίο του Χρήστου Γιανναρά «Η Νεοελληνική Ταυτότητα» (1983) αποτελεί μια συλλογή άρθρων του ιδίου, τα οποία έχουν δημοσιευθεί κατά το παρελθόν στην εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ».

Ο Χρήστος Γιανναράς είναι σύγχρονος Έλληνας καθηγητής Φιλοσοφίας και συγγραφέας-αρθρογράφος. Σπούδασε Θεολογία και Φιλοσοφία. Είναι Διδάκτωρ Φιλοσοφίας της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Σορβόνης. Η θεματολογία που πραγματεύεται σε αυτό το βιβλίο επικεντρώνεται στην επισήμανση των διαφορών του περιεχομένου της Φιλοσοφίας στην Ελλάδα και στη Δύση και στην ανάδειξη του ταυτοτικού ρόλου της Ορθόδοξης παράδοσης. Μέχρι σήμερα, πέραν του συγγραφικού του έργου, εμπλέκεται ενεργά στην κοινωνική και πολιτική επικαιρότητα μέσα από τα άρθρα του στις εφημερίδες. Στο βιβλίο του «Η Νεοελληνική Ταυτότητα», ο Γιανναράς ενοποιεί επιλεγμένα κείμενά του με στόχο να σχολιάσει το ουσιαστικό πρόβλημα, κατά την άποψή του, της εφήμερης ζωής των Νεοελλήνων, αυτό της αλλοτρίωσης της ταυτότητάς τους και, κατά συνέπεια, της αυτοσυνειδησίας τους. Ο ίδιος θεωρεί ότι οι επιφυλλίδες αυτές, παρότι δημοσιεύθηκαν, δεν έτυχαν της ανάλογης προσοχής των αναγνωστών. Για αυτόν τον λόγο, «στόχος δεν είναι να πραγματευτεί τον τίτλο του συγγράμματος, αλλά να θέσει υπαινιγμούς και ερωτήματα» σχετικά με το πρόβλημα των Νεοελλήνων περί την ταυτότητα και την αυτοσυνειδησή τους, ενώ ταυτοχρόνως φιλοδοξεί να αφυπνίσει την κρίση τους συλλογικά.

Το βιβλίο χωρίζεται σε πέντε κεφάλαια, στα οποία τα άρθρα που παρουσιάζονται αποτελούν τις υποενότητες τους. Στο πρώτο από αυτά ο Γιανναράς ασχολείται με την Ορθόδοξη παράδοση και τον πολιτισμό της κατανάλωσης. Παρουσιάζει τη λήθη που εμφιλοχωρεί στον καπιταλισμό εξαιτίας της αυξανόμενης έλλειψης της συνείδησης της ανθρώπινης ύπαρξης. Παράλληλα, αναδεικνύει τη σημασία του τρόπου ζωής και οργάνωσης που πηγάζει από την ελληνική παράδοση, ένα στοιχείο που χάνεται προοδευτικά, καθώς οι πολίτες είναι αμέτοχοι στη λήψη αποφάσεων εν σχέσει με τα κοινά. Καταλήγει, μέσα από παράθεση επιχειρημάτων, ότι η προσωπική ετερότητα του ατόμου, η ποιότητα και η χρησιμότητα της ζωής του έχουν φθαρεί.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται σύγκριση της Ελλάδας με τη Δύση σε επίπεδο πνευματικό και πολιτικό, ενώ τίθενται προβληματισμοί για τον τρόπο με τον οποίο η Ελλάδα ακολουθεί τα δυτικά πρότυπα, κυρίως στην εκπαίδευση, με αποτέλεσμα να υποτιμάται η κλασική παιδεία και, τελικά, να υποτάσσεται στην «πρόοδο» της τεχνολογίας. Ο συγγραφέας υποδεικνύει το κύκλωμα της εκμετάλλευσης, η οποία έχει ως σκοπό τη μόνιμη αλλοτρίωση της πνευματικής ταυτότητας και ιθαγένειας.

Στο τρίτο κεφάλαιο τεκμηριώνεται η έλλειψη πνευματικής αυτοσυνειδησίας, η οποία πηγάζει από τον εκφυλισμό της γλώσσας του λαού. Ο Γιανναράς ταυτίζει την απουσία έκφρασης με το ήθος ενός λαού και την έλλειψη πίστης στον ίδιο του τον εαυτό. Τα επιχειρήματα που παραθέτει αναδεικνύουν την προτίμηση στην αρχαία ελληνική γλώσσα, για να γίνει κατανοητή η δομή της νεοελληνικής.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζει τους παράγοντες που έχουν μεταβάλει την Εκκλησία σε ουδέτερο συμπλήρωμα του κοινωνικού βίου και αναπτύσσει τους λόγους για τους οποίους αυτή η ενέργεια αποτελεί τη μεγάλη της δύναμη, καθώς μετουσιώνει την ανθρωποκεντρική αυτοπεποίθηση σε ελευθερία του ατόμου.

Το βιβλίο εκπληρώνει την υπόσχεσή του, καθώς ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται με ευκολία τους τομείς που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας και τα προβλήματα που υπάρχουν έως και σήμερα σε καθέναν από αυτούς. Τα ερωτήματα και τα παραδείγματα που τίθενται σε κάθε κεφάλαιο είναι προβληματισμοί του ίδιου του Γιανναρά, οι οποίοι αναδεικνύουν με σαφήνεια τα πεδία που θέλει να αναλύσει, με σκοπό να γεννηθούν περαιτέρω σκέψεις στον αναγνώστη. Οι δημοσιεύσεις αυτές πραγματεύονται θέματα τα οποία, μολονότι παρουσιάζουν προβλήματα που αφορούν στο ιστορικό παρελθόν, αποδεικνύονται περισσότερο επίκαιρα παρά ποτέ. Διαβάζοντας κάποιος τις ανησυχίες του συγγραφέα, μπορεί εύκολα να διακρίνει τη σύνδεση με τις αδυναμίες που υπάρχουν στη σύγχρονη Ελλάδα, ειδικά στους τομείς της πολιτικής, της παιδείας και γενικότερα της νεοελληνικής κοινωνίας.

Οι θέσεις που παρουσιάζει ο συγγραφέας απευθύνονται σε κοινό με διαφορετικό τεχνικό υπόβαθρο. Η οργάνωση των ιδεών και των προβληματισμών του γίνεται με

σαφή και απλό τρόπο, ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες του κάθε αναγνώστη και να είναι εφικτή με ευχέρεια η αξιολόγησή τους. Στο τέλος των επιφυλλίδων παρουσιάζονται σκέψεις αλλά και εναλλακτικές ενέργειες δράσης, οι οποίες προσφέρουν μια αισιόδοξη προοπτική για την πορεία των Νεοελλήνων.

Το συγκεκριμένο βιβλίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί από ερευνητές, ώστε να ξεκινήσουν τη μελέτη τους κατανοώντας τους κύριους τομείς που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της πνευματικής ταυτότητας. Ο αναγνώστης έρχεται σε μια πρώτη επαφή με διαφορετικές πτυχές, τις οποίες ο ίδιος ο Γιανναράς έχει ερευνήσει, γύρω από το θέμα της αυτοσυνειδησίας. Συνάμα, παρέχεται η ευκαιρία να εμβαθύνει κανείς σε όποιο πεδίο κινεί το ενδιαφέρον του, καθώς οι στοχασμοί του γράφοντος αγγίζουν ζητήματα της προσωπικής ζωής και της ατομικής αλήθειας. Η πολυδιάστατη ανάλυση που παρατίθεται από τον Γιανναρά ξεδιπλώνει ποικίλους συλλογισμούς στον αναγνώστη, με απώτερο στόχο τη συνειδητοποίηση της ευρύτητας του προβληματισμού για το ποιο είναι το ουσιαστικό περιεχόμενο της νεοελληνικής ταυτότητας. Όσοι έχουν ήδη μελετήσει μια εκτενέστερη βιβλιογραφία επικεντρωμένη στα πεδία που πραγματεύεται και ο συγγραφέας μπορούν να αξιοποιήσουν το βιβλίο ως οδηγό προσανατολισμού των σκέψεών τους. Οι λύσεις που προτείνει ο γράφων σίγουρα δημιουργούν νέες προκλήσεις και οδηγούν τους ερευνητές σε περαιτέρω ερωτήματα και αναζητήσεις.

Η Ελευθερία Ηλιάδη είναι υποψήφια Διδάκτωρ του Τομέα Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου της Σχολής Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

George A. Kennedy

***Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής:
Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής***

Μετάφραση: Ν. Νικολούδης, Εκδόσεις Παπαδήμα, 2014, σ. 488

Κωνσταντίνα Αντωνοπούλου

Ο George Kennedy (γεννηθείς το 1928) είναι Καθηγητής Κλασικών Σπουδών και Ρητορικής με διεθνώς αναγνωρισμένο κύρος στην ελληνο-ρωμαϊκή παράδοση και με πλούσιο συγγραφικό έργο στη θεωρία της Ρητορικής. Το 1994 κυκλοφόρησε το βιβλίο του «A New History of Classical Rhetoric» από το Πανεπιστήμιο του Princeton στο New Jersey, το οποίο το 2000 μεταφράστηκε από τον Νικόλαο Νικολούδη στην ελληνική γλώσσα και κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Παπαδήμα στην Αθήνα. Η παρούσα έκδοση του 2014 είναι η ενδέκατη. Πρόκειται για σύμπτυξη τριών έργων του George Kennedy, των «Η τέχνη της πειθούς στην αρχαία Ελλάδα» (The art of persuasion in Greece), «Η τέχνη της Ρητορικής στον ρωμαϊκό κόσμο» (The art of Rhetoric in the roman world) και «Η Ελληνική Ρητορική υπό τους Χριστιανούς αυτοκράτορες» (Classical Rhetoric and its Christian and secular tradition).

Το βιβλίο θα μπορούσε να αποτελέσει ένα ιδιαίτερα χρήσιμο ιστορικό εγχειρίδιο, καθώς στα δεκατρία κεφάλαιά του δίνει τη δυνατότητα στον φοιτητή αλλά και στον κάθε αναγνώστη να αποκτήσει μια γενική και ταυτόχρονα περιεκτική εικόνα για όλα τα στάδια της Ρητορικής από την κλασική αρχαιότητα ως τον Μεσαίωνα. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο όρος «ρητορική», ο οποίος πρωτοεμφανίστηκε στον πολιτικό διάλογο «Γοργίας» (385 π.Χ.), είναι ένα πολιτιστικό υποσύνολο μιας γενικότερης αντίληψης για τη δυνατότητα των λέξεων-σημείων να επηρεάσουν. Προάγγελος του όρου τον 5ο αιώνα π.Χ. υπήρξαν οι έννοιες «λόγος» και «πειθώ» που απαντώνται στα

ομηρικά έπη και στην ιστοριογραφία δείχνοντας ότι στην αρχαία ελληνική γραμματεία οι ήρωες-ρήτορες είναι ηθοποιοί που εμπλέκονται σε παραστάσεις με επίσημους λόγους. Ο Kennedy αναλύει την αρχαία ελληνική ρητορική θεωρία ξεκινώντας από τον Πλάτωνα, ο οποίος στον *Γοργία* επικρίνει τη ρητορική ως ηθικά ύποπτη τέχνη που παράγει πεποιθήσεις και όχι πραγματική γνώση σε αντίθεση με τη φιλοσοφία, ενώ στον *Φαίδρο* την ορίζει ως «ψυχαγωγία» και αναγνωρίζει ότι μπορεί να είναι καλή μορφή τέχνης υπό την προϋπόθεση ότι πορεύεται με τη φιλοσοφία. Συνεχίζοντας, αναφέρεται στον Αριστοτέλη για τον οποίο η ρητορική είναι ένα συγκεκριμένο είδος παραφυσίας της διαλεκτικής και των σπουδών της ηθικής.

Στο κεφάλαιο για τους Αττικούς ρήτορες επισημαίνονται οι δύο μεγάλες συμβολές του Λυσία στην ελληνική ρητορεία: το ύφος πρόζας με κομψή απλότητα, το οποίο αποτέλεσε το πρότυπο του απλού ύφους των μεταγενέστερων αιώνων, καθώς και η ηθοποιία, η τεχνική του να μεταφέρει τον χαρακτήρα των ομιλητών. Όσον αφορά στον Δημοσθένη, σημειώνεται ότι ως λογογράφος δίνει βάση στον ηθικό χαρακτήρα του ομιλητή, τονίζοντας τον ανήτικο χαρακτήρα του αντιπάλου. Επίσης, μελετάται το βασικό στοιχείο της ρητορικής εκπαίδευσης στην ελληνιστική εποχή, τα *προγυμνάσματα*, τα οποία ήταν προπαρασκευαστικές ασκήσεις για την απαγγελία λόγων, τη *φωνασκία*. Στη συνέχεια, αναλύεται η συμβολή του Θεόφραστου, μαθητή του Αριστοτέλη, στη θεωρία του ύφους και γίνονται επιμέρους αναφορές στους μεταγενέστερους Περιπατητικούς, στους Στωικούς, στους εκπροσώπους της Ακαδημίας, στους Επικούρειους και στον Ερμαγόρα, ο οποίος εισήγαγε τη θεωρία των *Στάσεων* στο πεδίο της δικανικής ρητορικής. Περνώντας στην πρώιμη ρωμαϊκή Ρητορική και στους εκπροσώπους της, ο συγγραφέας επικεντρώνεται στον Κικέρωνα και στο έργο του «*De inventione*» («Περί ευρέσεως»), ένα γνήσιο εγχειρίδιο ρητορικής που στοχάζεται για τη σχέση σοφίας και ευλωτίας –υπόβαθρο για την αντίστοιχη σχέση Φιλοσοφίας και Ρητορικής. Ακολουθεί ανάλυση των έργων του «*De oratore*» («Περί του ρήτορος»), για το πώς πρέπει να είναι ο τέλειος ρήτορας, «*Brutus*» («Βρούτος»), για την ιστορία της ελληνικής και ρωμαϊκής ρητορείας και «*Orator*» («Ρήτωρ»), για το ιδανικό ύφος. Ο Kennedy αναφέρεται, ακόμα, στις *αγορεύσεις*, που αποτέλεσαν βασικό στοιχείο της ρητορικής εκπαίδευσης τον 1ο αιώνα π.Χ. και προσέφεραν εξάσκηση για τη συμβουλευτική (*suasoria*) και τη δικανική (*controversia*) ρητορεία. Από τον Αργυρό αιώνα της λατινικής λογοτεχνίας επιλέγεται ο Κοϊντίλιανός, ο οποίος θεώρησε τον εαυτό του *in loco parentis* με έντονη ηθική ευθύνη στην κατεύθυνση ανάπτυξης αξιών και πειθαρχίας των μαθητών.

Επιστρέφοντας στο θέμα των *προγυμνασμάτων*, ο συγγραφέας αναλύει διεξοδικά τα δεκατέσσερα είδη των ασκήσεων αυτών, όπως βρίσκονται στα σωζόμενα εγχειρίδια του Θέωνα, του Ερμογένη, του Αφθονίου και του Νικολάου (τέλη 2ου αιώνα μ.Χ.).

Στη συνέχεια, αφιερώνει ένα κεφάλαιο στη δεύτερη Σοφιστική και στους εκπροσώπους της, οι οποίοι προσέγγιζαν τους λόγους τους ως έργα τέχνης, εκφράζοντας, παράλληλα, παραδοσιακές αξίες του ελληνικού πολιτισμού. Περνώντας στη χριστιανική ρητορική, επισημαίνει ότι αυτή οφείλει πολλά στην ιουδαϊκή παράδοση, αλλά η επιλογή της ελληνικής γλώσσας στην Καινή Διαθήκη ως μέσο επικοινωνίας με τον κόσμο σήμαινε και αποδοχή των συμβάσεων της ελληνικής ρητορικής, γεγονός που φαίνεται στα Ευαγγέλια, στις Πράξεις των Αποστόλων και στις Αποκαλύψεις. Για τον συγγραφέα τόσο στην ελληνική Ανατολή όσο και στη λατινική Δύση ο όρος «ρητορική» συνέχισε να σημαίνει την κλασική Ρητορική, όπως είχε σχηματοποιηθεί μέχρι τον 4ο αιώνα π.Χ. με την ερμογενική παράδοση στην Ανατολή και την κικερώνεια παράδοση στη Δύση.

Η πλούσια βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος του έργου περιλαμβάνει βασικά έργα αναφοράς για την κλασική Ρητορική, όπως και βιβλία και άρθρα που αναφέρονται στις υποσημειώσεις από τον συγγραφέα. Επιπρόσθετα, ο αναγνώστης έχει στη διάθεσή του ως πολύτιμο εργαλείο μελέτης ένα αναλυτικό ευρετήριο όρων και ονομάτων. Τέλος, η μετάφραση του πρωτοτύπου είναι εξαιρετικά προσεγμένη και με νοηματική ευκρίνεια.

Η Κωνσταντίνα Αντωνοπούλου είναι υποψήφια Διδάκτωρ στον τομέα Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου της Σχολής Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Έχει αποφοιτήσει από το τμήμα Κλασικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ) και είναι κάτοχος Μεταπτυχιακού Ρητορικής από το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του ΕΚΠΑ.

Ευάγγελος Μαυρουδής

Φως εξ Ανατολών

Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2011 (3η Έκδοση), σ. 647

Δημήτρης Καρακούλας

Ο Ευάγγελος Μαυρουδής γεννήθηκε στην Αθήνα το 1953. Οι γονείς του ήταν πρόσφυγες από τη Σμύρνη και ο ίδιος είναι, κατά συνέπεια, βιοματικά και συναισθηματικά συνδεδεμένος με την τριλογία «Επιστροφή στη Σμύρνη». Είναι γιατρός και ζει στη Ραφήνα. Από φοιτητής εργάζεται αθόρυβα στον χώρο του πνεύματος και της τέχνης. Ασχολείται με το ιστορικό μυθιστόρημα. Άλλα έργα του είναι «Ο χρόνος με τη Ρόζι» (2013), «Το κόκκινο τανγκό» (2016), το οποίο έχει γραφεί σε συνεργασία με τον Κώστα Κουτσομύτη, και «Το ταξίδι. Κύπρος, 1948 – Η αρχή της Οδύσσειας» (2020), όλα από τις Εκδόσεις Κέδρος.

Το εξαιρετικά ενδιαφέρον ιστορικό μυθιστόρημα «Φως εξ Ανατολών» (Κέδρος, 2011) αποτελεί το τελευταίο μέρος και την κορύφωση της τριλογίας του Ευάγγελου Μαυρουδή «Επιστροφή στη Σμύρνη», στην οποία προηγήθηκαν τα βιβλία: «Η θάλασσά μας» (Εκδόσεις Κέδρος, 2010) και «İttihat ve Terakki (Ένωση και Πρόοδος)» (Εκδόσεις Κέδρος, 2010). Τα τρία αυτά μέρη της ίδιας ιστορίας περιγράφουν γλαφυρά και διεισδυτικά την κλιμακούμενη πορεία προς τη Μικρασιατική Καταστροφή – ένα ιστορικό συμβάν που σημάδευσε ανεξίτηλα το ελληνικό συλλογικό ασυνείδητο, ματώνοντάς το, ενώ ταυτόχρονα σμίλευσε τη σύγχρονη γεωγραφία, τα συλλογικά οράματα και τη φυσιογνωμία δύο εθνικών κρατών. Επιπρόσθετα, ο συγγραφέας μάς χαρίζει μια αποκαλυπτική ματιά στο Ιωνικό Πανεπιστήμιο της Σμύρνης και επιχειρείται η απόδοση της πολιτιστικής πτυχής μιας πολεμικής εκστρατείας.

Η αφήγηση επικεντρώνεται στις περιπέτειες της οικογένειας του γιατρού Πλάτωνα Πηλείδη και συνδέεται σπονδυλωτά με τα βιβλία που προηγούνται. Προβάλλουν

σκοτεινά οικογενειακά μυστικά και αποκαλύψεις που, στις πλείστες των περιπτώσεων, συνδέονται άρρηκτα με τις ιστορικές περιπέτειες της νεότερης Ελλάδας των αρχών του εικοστού αιώνα. Βλέπουμε να ζωντανεύει μπροστά στα μάτια μας η πολύπλοκη καθημερινότητα της πολυπολιτισμικής Σμύρνης και οι εύθραυστες ισορροπίες μεταξύ των διαφόρων εθνοτικών ομάδων. Παρουσιάζονται προσωπικές διαμάχες των κατοίκων της, ενδοκοινοτικές διενέξεις, ακόμα και διαρκώς αυξανόμενες ταξικές εντάσεις. Όλα αυτά συνυφαίνονται εκρηκτικά στο πολυπολιτισμικό μωσαϊκό της μεγαλούπολης του Λεβάντε, η οποία, φαινομενικά, μοιάζει ανεπηρέαστη από τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις ενός κόσμου που αλλάζει γύρω της ραγδαία. Δυστυχώς, σε μια δραματική κορύφωση, οι εθνοτικές της ψηφίδες θα οδηγηθούν σε έναν τραγικό αλληλοσπαραγμό που θα καθορίσει εν πολλοίς αναπόδραστα τη μοίρα της.

Γίνεται από τον συγγραφέα αριστοτεχνική περιγραφή πράξεων μεγαλείου ψυχής αλλά και στυγνής εκδίκησης με φόντο τις φλόγες που κατέκαψαν την πρωτεύουσα της Ιωνίας. Ο ρόλος των ανθρώπινων συναισθημάτων αναδεικνύεται ως καταλύτης στην ανθρώπινη δράση και σε αποφάσεις ζωής ή θανάτου. Ταυτόχρονα, πολιτικά και κοινωνικά κινήματα λειτουργούν ως ελατήρια πίσω από τις αποφάσεις ηρώων και κομπάρσων, ενώ τα ιδιοτελή παίγνια των Μεγάλων Δυνάμεων, οι συμφεροντολογικοί τους υπολογισμοί και ο διαχρονικός κυνισμός τους καθορίζουν ουσιαστικά τον ρου της Ιστορίας και αναπόφευκτα τη ζωή των απλών ανθρώπων.

Τα ιστορικά γεγονότα παρουσιάζονται ρεαλιστικά –αλλά συνάμα πολυπρισματικά και άκρως συναρπαστικά– μέσα από τα μάτια τόσο των απλών ανθρώπων διαφόρων εθνικών και κοινωνικών προελεύσεων όσο και από τη σκοπιά σημαντικών ιστορικών προσώπων. Η διήγηση ρίχνει φως σε πολλαπλές εκφάνσεις της τιτάνιας σύγκρουσης που καθόρισε την τύχη του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Οι πρωταγωνιστές βιώνουν την πανηγυρική απόβαση των ελληνικών «κατοχικών» δυνάμεων στη Σμύρνη και τις περίλαμπρες νίκες στα βάθη της Μικράς Ασίας (Εσκή Σεχίρ, Αφιόν Καραχισάρ, Καλέ Γκρότο) επί του προαιώνιου εχθρού σε μια διαφαινόμενη εποποιία. Αυτή παρομοιάζεται βιαστικά και απερίσκεπτα από τους Έλληνες με την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τόσο ως προς τη στρατιωτική της πλευρά όσο και ως προς την πολιτιστική. Ακολουθεί η τρομακτική διάβαση της Αλμυράς Ερήμου, ενώ περιγράφονται παράλληλα οι εξελίξεις στο εθνικό κίνημα των Τούρκων και οι πολιτικές ζυμώσεις στα δύο αντίπαλα στρατόπεδα.

Η μάχη του Σαγγαρίου συνιστά δραματική κορύφωση της κατακλυσμιαίας σύγκρουσης δύο αντίπαλων στρατών, δύο λαών που στοιχίστηκαν πίσω τους και δύο εθνικών οραμάτων. Ο εύζωνος θα εμπλακεί σε έναν θανατηφόρο εναγκαλισμό με τον κεμαλικό στρατιώτη, σε μια ιλιαδικού τύπου μονομαχία, όπου θα αναμετρηθούν οι ψυχές και η θέλησή τους για τη νίκη-επιβίωση. Θα πολεμήσουν και οι δύο με το όπλο

τους, τη λόγχη τους, ακόμα και με τα δόντια τους. Δεν θα ηττηθεί τελικά ο τσολιάς, αλλά, τραγικά, δεν θα νικήσει κιόλας... Θα ακολουθήσει η τουρκική αντεπίθεση του Αυγούστου του 1922, η οποία εύστοχα επονομάζεται «η ώρα του λύκου», η άτακτη υποχώρηση, η ακατάσχετη βία, η πυρκαγιά και η κόλαση που αυτή θα φέρει για τον Ελληνισμό.

Ο συγγραφέας με την πένα του μας ταξιδεύει στον χρόνο αλλά και στον χώρο μεταξύ της Σμύρνης, της Κωνσταντινούπολης και της Άγκυρας. Σκιαγραφούνται με εμπνευσμένη ακρίβεια οι ιστορικές προσωπικότητες που πρωταγωνίστησαν και διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό τα γεγονότα. Ξεπροβάλλουν μπροστά στα μάτια μας: ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Μουσταφά Κεμάλ, ο μητροπολίτης Χρυσόστομος Σμύρνης, ο Δημήτριος Γούναρης, ο Ισμέτ Πασάς (Ινονού), οι αρχιστράτηγοι Παρασκευόπουλος και Παπούλας, η συγγραφέας Χαλιντέ Εντίμπ, ο διάσημος Έλληνας μαθηματικός Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή, αλλά και ο ύπατος αρμοστής Αριστείδης Στεργιάδης – μια προσωπικότητα εξαιρετικά αμφιλεγόμενη που διχάζει ακόμα και σήμερα τους ιστορικούς μελετητές, ιδωμένη στο βιβλίο κάτω από το φως νέων, αδημοσίευτων, βιογραφικών πληροφοριών.

Στο έργο γίνεται στοχευμένη χρήση ποικίλων αφηγηματικών τρόπων και τεχνικών που ζωντανεύουν τη διήγηση και προσδίδουν στο κείμενο ζωντάνια, αμεσότητα και παραστατικότητα. Εξιστορήσεις συμβάντων, διάλογοι, εγκιβωτισμένες αφηγηματικές ακολουθίες για σημαντικά γεγονότα του παρελθόντος των ηρώων, λεπτομερείς περιγραφές τοποθεσιών, εσωτερικοί μονόλογοι συμπλέκονται μαεστρικά για να ρίξουν φως στα γεγονότα και στα κίνητρα των πρωταγωνιστών. Να σημειωθεί πως στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου υπάρχουν χάρτες, γενεαλογικά δένδρα Ελλήνων και Τούρκων χαρακτήρων ολόκληρης της τριλογίας, αρκετά λεπτομερείς κατάλογοι με στοιχεία των ιστορικών προσώπων που «συμμετέχουν» στην πλοκή του μυθιστορήματος, χρονολόγιο των γεγονότων και κατάλογοι εικόνων-χαρτών. Όλα αυτά, αναμφίβολα, αποτελούν ανεκτίμητη βοήθεια για τον αναγνώστη. Φαίνονται να ρίχνουν φως στην ψυχή και στον αγώνα ζωής και θανάτου δύο εθνών τόσο διαφορετικών, αλλά και τόσο όμοιων τελικά.

Ο **Δημήτρης Καρακούλας** είναι φιλόλογος και υποψήφιος Διδάκτωρ στον Τομέα Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου της Σχολής Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Έχει σπουδάσει Κλασική Φιλολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Διαθέτει Μεταπτυχιακό Δίπλωμα στην Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση από το Πανεπιστήμιο Πατρών και το Πανεπιστήμιο Λευκωσίας.

Μεταφράσεις

Albert-László Barabási

Οι κρυφές λειτουργίες της αγοράς τέχνης¹

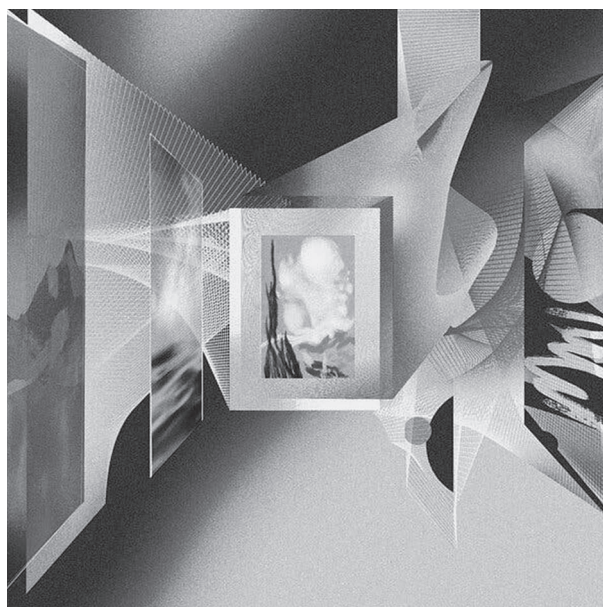
Μετάφραση: Ελευθερία Ηλιάδη

Επιμέλεια: Δημήτρης Καρακούλας, Κώστας Θεολόγου

Σε αυτό το άρθρο του Α. Λ. Μπαραμπάσι, Ρουμανο-Ούγγρου Καθηγητή της Επιστήμης των Δικτύων στη Βουδαπέστη και στο Πανεπιστήμιο της Βοστόνης, η ψηφιακή τεχνολογία μάς διευκολύνει να κατανοήσουμε τι συμβαίνει στην αγορά των έργων τέχνης καθώς και τις αφανείς λειτουργίες της.

Από τότε που ένα αρχείο υπολογιστή το οποίο δημιουργήθηκε από τον ψηφιακό καλλιτέχνη γνωστό ως Beeple (Mike Winkelmann) πουλήθηκε σε δημοπρασία τον Μάρτιο για 69 εκατομμύρια δολάρια, οι παρατηρητές του κόσμου της τέχνης εντυπωσιάστηκαν και βρέθηκαν σε σύγχυση από την αστρονομική άνοδο των τιμών για αυτά τα είδη έργων – τα λεγόμενα τεχνουργήματα με βάση το NFT. Πρόκειται για ψηφιακές δημιουργίες, οι οποίες, επειδή σε διαφορετική περίπτωση είναι ευάλωτες στην αντιγραφή και αναπαραγωγή, πωλούνται ως μοναδικά περιουσιακά στοιχεία με τη μορφή μη ανταλλάξιμων νομισμάτων ή αλλιώς NFTs και χρησιμοποιούν την τεχνολογία κρυπτογράφησης τύπου blockchain για την πιστοποίηση της αυθεντικότητάς τους

¹ Πρόκειται για το άρθρο γνώμης με τίτλο «The Art Market Often Works in Secret. Here's a Look Inside» του Albert-László Barabási που δημοσιεύτηκε στις 07/05/2021 στους *New York Times* (<https://www.nytimes.com/2021/05/07/opinion/nft-art-market.html>). Ο Α. Λ. Barabási (γενν. 1967) είναι Καθηγητής της Επιστήμης Δικτύων στο Northeastern University στη Βοστόνη και στο Central European University στη Βουδαπέστη. Διευθύνει το BarabasiLab, μια ομάδα επιστημόνων και καλλιτεχνών των οποίων το οπτικοποιημένο έργο αποτελεί αντικείμενο εκθέσεων στο ZKM Center for Art and Media στην Καρλσρούη της Γερμανίας και στο Μουσείο Ludwig στη Βουδαπέστη.

Εικόνα 1: Σχέδιο του βραβευμένου Αμερικανού γραφίστα Mark Pernice.

οι μισές από αυτές τις συναλλαγές πραγματοποιήθηκαν τον περασμένο Μάρτιο, προκαλώντας μια από τις μεγαλύτερες και πιο ξαφνικές ανατιμήσεις περιουσιακών στοιχείων στην Ιστορία.

Ως συλλέκτης τέχνης, μου αρέσει να βρίσκω ένα ενδιαφέρον έργο τέχνης και να αναρωτιέμαι πόσο θα πλήρωνα για να το αποκτήσω. Αλλά ως επιστήμονας δικτύων, όταν συναντώ ένα πολυσύνθετο φαινόμενο όπως η αγορά τέχνης, τείνω να εξετάσω την κρυφή δομή του, προσεγγίζοντάς το από διαφορετικές οπτικές (Φυσικής, Κοινωνιολογίας, Επιστήμης των Υπολογιστών), για να αποκαλύψω τις αφανείς σχέσεις, οι οποίες μπορούν να βοηθήσουν στο να εξηγήσω πώς λειτουργεί η αγορά αυτή και για ποιους λόγους.

Από τη στιγμή που έμαθα για τον κόσμο των έργων τέχνης ο οποίος βασίζεται στη μέθοδο NFT (Non-Fungible Tokens – Μη Ανταλλάξιμων Νομισμάτων), αφιερώθηκα στο να κάνω αυτό που γνωρίζω καλύτερα: χαρτογράφηση –δηλαδή, την ανάλυση και την οπτική αναπαράσταση– των μοτίβων των αλλαγών της ιδιοκτησίας στα οποία οφείλεται η αστρονομική αύξηση στις τιμές των έργων. Η χαρτογράφησή μου δείχνει ότι η αγορά έργων τέχνης με βάση το NFT είναι εξαιρετικά εσωστρεφής και στενά συνδεδεμένη, ακόμα και για τα δεδομένα του κόσμου της τέχνης, με συγκεκριμένους ιδιοκτήτες έργων που αγοράζουν και πωλούν αρκετές φορές. Αυτά τα χαρακτηριστικά

και την τεκμηρίωση της ιδιοκτησίας τους. (Το κομμάτι του Beeple ήταν ένα κολλάζ εικόνων που δημοσίευε στο διαδίκτυο καθημερινά από το 2007.)

Η αγορά για αυτού του είδους την τέχνη έχει αναπτυχθεί εκθετικά. Από τις 5 Απριλίου του 2018 έως τις 15 Απριλίου του τρέχοντος έτους (2021), 6.158 καλλιτέχνες πούλησαν 191.208 έργα τέχνης με βάση το NFT για συνολικά περί τα 541.400 δολάρια, σύμφωνα με την Crypto Art, μια ιστοσελίδα που παρακολουθεί τέτοιου είδους πωλήσεις. Περίπου

του δικτύου μπορεί να βοηθήσουν ώστε να εξηγηθούν οι τεράστιες αυξήσεις των τιμών πώλησης των έργων τέχνης που βασίζονται σε NFT.

Το NFT είναι ένα μόνιμο και αξιόπιστο δημόσιο διαδικτυακό αρχείο ιδιοκτησίας που μπορεί να συνδεθεί με οποιοδήποτε περιουσιακό στοιχείο. (Εφέτος ο διευθύνων σύμβουλος του Twitter, Jack Dorsey, πούλησε το πρώτο του tweet ως NFT για 2,9 εκατομμύρια δολάρια.) Στην περίπτωση της τέχνης που βασίζεται στον τύπο αρχείου NFT, το NFT περιλαμβάνει πληροφορίες σχετικά με την «πρωτογενή» αγορά –τον δημιουργό, τον πρώτο συλλέκτη και την τιμή πώλησης– καθώς και ένα αρχείο της «δευτερογενούς» αγοράς, τις μεταγενέστερες αλλαγές στην ιδιοκτησία και την αποτίμηση με την πάροδο του χρόνου. Στον παραδοσιακό κόσμο της τέχνης, αυτού του είδους οι πληροφορίες συχνά καλύπτονται από ένα πέπλο μυστικότητας.

Θα χρειαστεί αρκετός χρόνος για να χαρτογραφηθεί το σύνολο των αλλαγών ιδιοκτησίας στις οποίες εμπλέκεται ένα έργο τέχνης που βασίζεται σε NFT, ακόμη και για τους προηγμένους υπολογιστές του εργαστηρίου μου. Όμως, σε συνεργασία με τον επιστήμονα δεδομένων Milan Janosov, έχω ήδη διακρίνει κάποια ενδιαφέροντα μοτίβα.

Ξεκινήσαμε την ανάλυσή μας μελετώντας έναν ιστότοπο που ονομάζεται SuperRare, μια από τις πρώτες και πιο εξέχουσες πλατφόρμες για την αγορά και πώληση ψηφιακών έργων τέχνης μοναδικής έκδοσης. Χρησιμοποιώντας εξειδικευμένους αλγόριθμους, οι υπολογιστές μας εντόπισαν κάθε συναλλαγή στην ιστοσελίδα SuperRare στην οποία εμπλεκόταν ένα τεχνούργημα NFT. Η ιστορία ξεκίνησε στις 5 Απριλίου του 2018 με την ανάρτηση ενός γυμνού πορτρέτου που είχε παραχθεί με τη χρήση τεχνητής νοημοσύνης από τον Robbie Barrat, το οποίο αγοράστηκε λίγο αργότερα για 176 δολάρια από τον συλλέκτη Jason Bailey. (Το έργο τέχνης του κυρίου Barrat πωλήθηκε για 112.717 δολάρια στις 5 Ιανουαρίου του ίδιου έτους.) Μέχρι τις 15 Απριλίου του τρέχοντος έτους, σύμφωνα με την ανάλυσή μας, 16.198 έργα που δημιουργήθηκαν από 887 καλλιτέχνες είχαν αλλάξει ιδιοκτησία στην πλατφόρμα SuperRare, με τη συμμετοχή 3.210 συλλεκτών σε περισσότερες από 23.000 συναλλαγές.

Όπως και στην παραδοσιακή αγορά έργων τέχνης, η πλειονότητα αυτών των συλλεκτών αγοράζουν τα έργα και τα κρατούν –εδώ, το ποσοστό είναι πάνω από 60%–, γεγονός που σημαίνει ότι τα ψηφιακά έργα τέχνης που αγοράζονται δεν επανεισέρχονται στην αγορά. Αλλά, όπως στην παραδοσιακή αγορά τέχνης, υπάρχει επίσης μια ζωντανή δευτερεύουσα αγορά για τα NFTs. Τον Μάρτιο του 2020, η δραστηριότητα της δευτερογενούς αγοράς αντιπροσώπευε το 9% των πωλήσεων στον ιστότοπο SuperRare. Μέχρι τον Μάρτιο του τρέχοντος έτους, η δευτερογενής αγορά ευημερούσε: Οι μεταπωλήσεις αντιπροσώπευαν το 36% των έργων που πωλήθηκαν συνολικά στην πλατφόρμα.

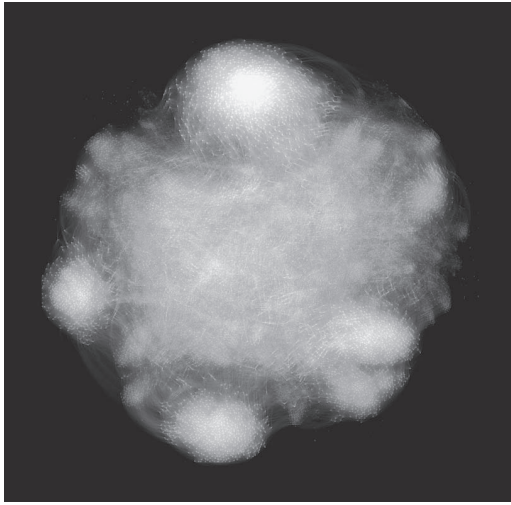
Στη συνέχεια, έπρεπε να αποφασίσουμε ποιες πτυχές της αγοράς τέχνης που αφορά σε τεχνουργήματα NFT επιθυμούσαμε να χαρτογραφήσουμε. Επιλέξαμε να εξετάσουμε τα μοτίβα της συνιδιοκτησίας: Θα ορίζαμε κάθε έργο τέχνης ως κόμβο στο δίκτυο και θα μπορούσαμε να διασταυρώσουμε αν δύο έργα τέχνης σε κάθε στιγμή της ύπαρξής τους βρίσκονταν στην κατοχή του ίδιου συλλέκτη.

Γιατί επικεντρωθήκαμε στη συνιδιοκτησία; Η συλλογιστική μας προϋπέθετε ότι οι συλλέκτες τέχνης τείνουν να ειδικεύονται σε συγκεκριμένα τμήματα της αγοράς – σε μια συγκεκριμένη ομάδα καλλιτεχνών (ας πούμε τη Σχολή του Ποταμού Hudson) ή ένα καλλιτεχνικό ρεύμα (όπως ο Ιμπρεσιονισμός), ένα είδος (όπως η νεκρή φύση) ή ένα μέσο (όπως η γλυπτική). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να υποψιαζόμαστε ότι τα μοτίβα συνιδιοκτησίας θα αντικατοπτρίζουν ουσιαστικές ομοιότητες μεταξύ των έργων τέχνης.

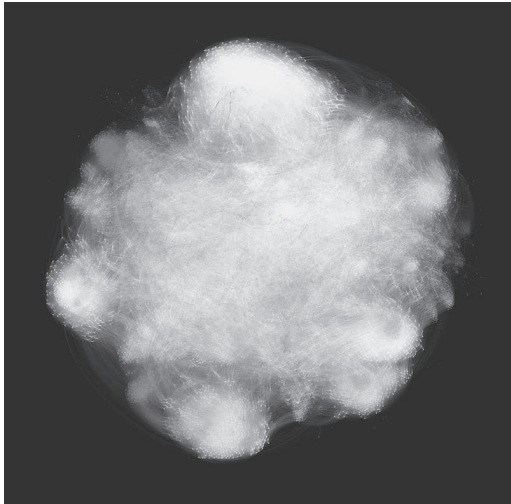
Το επόμενο βήμα μας ήταν να σχεδιάσουμε το δίκτυο σε διδιάστατο φυσικό χώρο, ώστε να μπορούμε να παρατηρήσουμε καλύτερα τη δομή του. Για να γίνει αυτό, αναθέσαμε στους υπολογιστές μας να διευθετήσουν το δίκτυο με τέτοιο τρόπο, ώστε να ελαχιστοποιηθεί το μέγιστο μήκος διασύνδεσης μεταξύ των κόμβων. Αυτό μας διασφάλισε ότι θα μπορούσαμε να δούμε με σαφήνεια τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ιδιοκτησίας: Τα έργα τέχνης που ανήκουν σε έναν μόνο συλλέκτη θα έπρεπε, φυσικά, να είναι στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους, (επειδή θα υπήρχαν πολλές συσχετίσεις μεταξύ τους), ενώ έργα που συνδέονταν με περισσότερους «βαθμούς διαχωρισμού» (δεν έχουν δύο κοινούς ιδιοκτήτες, αλλά παρ' όλα αυτά συσχετίζονται μέσω μιας σειράς κατόχων) θα έπρεπε να απέχουν περισσότερο. Τα έργα τέχνης που δεν ήταν συνδεδεμένα με άλλα έργα, μέσω οποιασδήποτε αλυσίδας ιδιοκτησίας, θα εμφανίζονταν ελεύθερα ως απομονωμένοι κόμβοι ή σε απομονωμένες ομάδες.

Η διαίσθησή μας ήταν ότι το δίκτυο θα διαφαινόταν κατακερματισμένο σε απομονωμένες ομάδες, καθεμία από τις οποίες θα εξέφραζε το εξειδικευμένο ενδιαφέρον των συλλεκτών για συγκεκριμένους τύπους καλλιτεχνών και έργων τέχνης. Αλλά το δίκτυο που αποκομίσαμε ως αποτέλεσμα απέκλινε από τις προσδοκίες μας, παρουσιάζοντας μια κεντρική, ιδιαίτερα διασυνδεδεμένη δομή – μια δομή που συμπεριελάμβανε περισσότερα από 16.000 έργα τέχνης με εξαίρεση μόνο 122. Για να δοθεί μια αίσθηση του πόσο εξαιρετικά μικρή είναι αυτή η αγορά, δύο τυχαία έργα σε αυτό το δίκτυο (εξαιρουμένων των 122) συνδέονται όχι μέσω των κλασικών έξι βαθμών διαχωρισμού, αλλά μέσω μιας αλυσίδας από όχι λιγότερους των τριών συλλεκτών. Το δίκτυο απεικονίζεται με τον τρόπο που φαίνεται στο Σχέδιο 1.

Όπως μπορείτε να διακρίνετε, το δίκτυο διαθέτει αρκετές, μεγάλες και εύκολα ανιχνεύσιμες «κοινότητες» – ομάδες έργων τέχνης, που συνδέονται μεταξύ τους. Τι αντιπροσωπεύουν αυτές οι κοινότητες; Αρχικά, θεωρήσαμε ότι ήταν συλλογές έργων

Σχέδιο 1 [Εδώ αποδίδεται ασπρόμαυρο.]

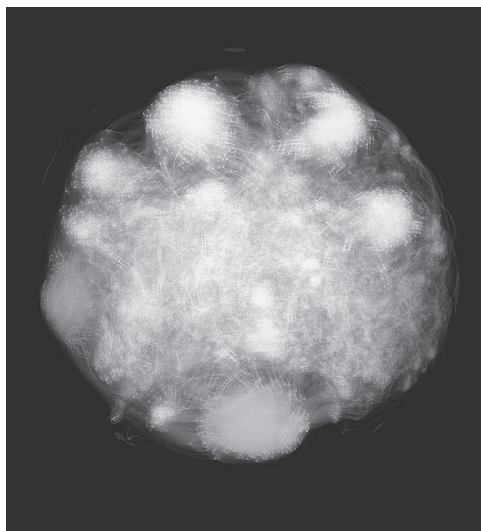
Σχέδιο 2 [Εδώ αποδίδεται ασπρόμαυρο.]

τέχνης σε διάφορες υποκατηγορίες NFT τέχνης, που παρουσίαζαν οπτικές ή εννοιολογικές ομοιότητες και προσέλκυαν έτσι συλλέκτες με παρόμοια γούστα και προτιμήσεις. Για να ελέγξουμε αυτήν την υποψία, εκχωρήσαμε ένα χρώμα σε κάθε κόμβο που αντιστοιχεί στον καλλιτέχνη που δημιούργησε το έργο. Αλλά η «κακοφωνία» των χρωμάτων που προέκυψε δεν επιβεβαίωσε αυτή την υπόθεση. Ενώ φαίνεται να υπάρχει μια ήπια προτίμηση για ορισμένους καλλιτέχνες σε ορισμένες από αυτές τις κοινότητες, το μοτίβο εμφανίστηκε περισσότερο τυχαίο παρά επεξηγηματικό. Έμοιαζε όπως φαίνεται στο Σχέδιο 2.

Στη συνέχεια, διερευνήσαμε μια άλλη υπόθεση: ότι οι κοινότητες αντιπροσώπευαν συλλέκτες. Αυτή τη φορά, εκχωρήσαμε ένα χρώμα σε κάθε κόμβο που αντιστοιχεί στον τρέχοντα κάτοχο του έργου. Αυτή ήταν μια εξαιρετικά αποκαλυπτική στιγμή. Ο χάρτης φάνερωσε ότι κάθε κοινότητα συνδεόταν με έναν μόνο συλλέκτη.

Από την καταμέτρηση 3.210 συλλεκτών στον ιστότοπο SuperRare κατά τη διάρκεια της ανάλυσής μας, το μεγαλύτερο μέρος των έργων τέχνης ήταν στα χέρια μερικών επεν-

δυτών. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα αν εξετάσει κανείς την πρωτογενή αγορά, όπου οι μεγαλύτερες ομάδες αντιπροσωπεύουν έργα που αγοράστηκαν από τέσσερις αρχικούς επενδυτές, των οποίων τα ονόματα στην οθόνη είναι @momuscollection (σκούρο μπλε, αριστερά), @0x123456789 (ροζ, επάνω), @thedruid (ανοιχτό μπλε, επάνω δεξιά) και @ethsquiat (κίτρινο, επάνω δεξιά). (Το μεγάλο πορτοκαλί σύμπλεγμα στο κάτω μέρος έχει ορισμένες ιδιότητες που υποδηλώνουν ότι μπορεί να αντιπροσωπεύει έργα που ανήκουν σε έναν χρήστη που δεν είναι πλέον ενεργός στην ιστοσελίδα SuperRare.)

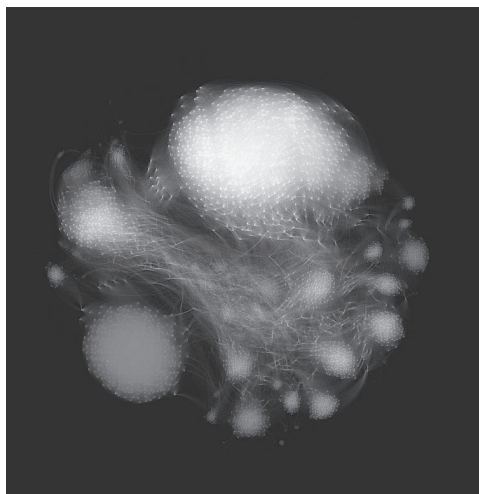

Σχέδιο 3 [Εδώ αποδίδεται ασπρόμαυρο.]

Δεν είναι ασυνήθιστο στον κόσμο της τέχνης για έναν μικρό αριθμό επιχειρηματιών συλλεκτών να κυριαρχούν στην πρωτογενή αγορά ενός νέου είδους τέχνης. Στη δεκαετία του 1870, για παράδειγμα, ο έμπορος τέχνης Paul Durand-Ruel, ο οποίος ήταν μεταξύ των πρώτων που αναγνώρισαν τις δυνατότητες της σύγχρονης τέχνης, απέκτησε περισσότερους από 5.000 καμβάδες, συμπεριλαμβανομένων περίπου 1.000 του Monet, 1.500 του Renoir και 800 του Pissarro. Συνήθως, όμως, καθώς οι πρωτοποριακές ιδέες αυξάνονται, νέοι συλλέκτες εισέρχονται στην αγορά και η ιδιοκτησία των έργων επεκτείνεται.

Αυτή η επέκταση δεν φαίνεται να έχει λάβει χώρα στον κόσμο της τέχνης που βασίζεται στο NFT, τουλάχιστον όχι ακόμη. Η χαρτογράφηση του δικτύου έδειξε ότι η δευτερογενής αγορά ήταν ακόμη πιο συγκεντρωμένη σε σχέση με την πρωτογενή αγορά. Κατά τη διάρκεια της περιόδου που αναλύσαμε, δύο συλλέκτες, @0x123456789 (ροζ) και @momuscollection (σκούρο μπλε), αγόρασαν από τους πρώτους επενδυτές έναν αρκετά μεγάλο αριθμό έργων, επιβάλλοντας έτσι την κυριαρχία τους στην αγορά.

Γιατί είναι σημαντικό αυτό το δίκτυο; Πρώτον, υποδεικνύεται σε σχέση με τις βασικές οικονομικές μεταβλητές της προσφοράς και της ζήτησης ότι η προσφορά έργων τέχνης προς πώληση στον ιστότοπο SuperRare ελέγχεται αυστηρά. Συνδυάζοντας αυτήν την ελεγχόμενη προσφορά με την ξαφνική αύξηση του ενδιαφέροντος για την ψηφιακή τέχνη, διακρίνουμε μια αγορά που διαμορφώνεται με γνώμονα τη ζήτηση. (Υπάρχει, επίσης, ένας επιπλέον περιορισμός στην προσφορά

Σχέδιο 4 [Εδώ αποδίδεται ασπρόμαυρο.]

που δημιουργείται από την ιστοσελίδα SuperRare, η οποία δέχεται νέους καλλιτέχνες στην πλατφόρμα της με αργό ρυθμό.)

Αλλά το πλέον σημαντικό στοιχείο είναι η απόλυτη διαφάνεια της αγοράς. Ιστορικά, η αγορά τέχνης έχει αναπτυχθεί με αδιαφάνεια: Τα έργα που αγοράστηκαν στις πρωτογενείς και στις δευτερογενείς αγορές εξαφανίζονται συχνά από τη δημόσια θέα, καταλήγοντας σε ιδιωτικές συλλογές. Οι αγοραστές πάρα πολύ συχνά στερούνται πλήρους πληροφόρησης σχετικά με τις συγκρίσιμες τιμές, την προσφορά και τα άλλα σχετικά χαρακτηριστικά της αγοράς. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα όσοι έχουν περισσότερες πληροφορίες –συνήθως, ιδιοκτήτες γκαλερί και έμποροι– να μπορούν να κερδίσουν μια περιουσία.

Η τέχνη που βασίζεται στο NFT προσφέρει έναν καλοδεχόμενο βαθμό διαφάνειας που αφορά στην ιδιοκτησία των έργων και στις οικονομικές συναλλαγές. Αυτό καθιστά τα NFTs κάτι σημαντικότερο από απλώς μια εξειδικευμένη αγορά τέχνης. Εισάγοντας την ιδέα ότι όλοι οι καλλιτέχνες –παραδοσιακών αλλά και ψηφιακών μέσων– μπορούν να χρησιμοποιήσουν την τεχνολογία κρυπτογράφησης blockchain για να πιστοποιούν δημόσια τα έργα τους και να καταγράφουν ανοιχτά το ιστορικό των πωλήσεών τους, τα NFTs υπόσχονται (ή απειλούν, ανάλογα με την οπτική γωνία του καθενός) να ισορροπήσουν το πεδίο ανταγωνισμού για ολόκληρη την αγορά τέχνης, αναδιαμορφώνοντας ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο γίνονται οι αγοραπωλησίες και οι συλλογές τεχνουργημάτων.

© Οι χάρτες είναι παραχώρηση της BarabasiLab (M. Janosov and A.-L. Barabasi).

John Gray¹

Γεννιόμαστε άραγε ηθικοί;²

Μετάφραση: Σοφιάννα Αλιφιέρη, Υπ. Δρ ΑΚΕΔ – ΣΕΜΦΕ – ΕΜΠ

Επιμέλεια: Δημήτρης Καρακούλας, Υπ. Δρ ΑΚΕΔ – ΣΕΜΦΕ – ΕΜΠ

Το κείμενο περιλαμβάνει αναφορές στα βιβλία:

- Hauser, Marc. D. (2008). *Moral Minds: How Nature Designed Our Universal Sense of Right and Wrong*. Ecco, σ. 458.
- de Waal, Frans (2006). *Πρωτεύοντα και φιλόσοφοι: Πώς εξελίχθηκε η ηθική (Primates and Philosophers: How Morality Evolved)*.³ Επιμέλεια: Stephen Macedo και Josiah Ober. Princeton University Press, σ. 209. Σημείωση: Η εικόνα του εξωφύλλου

¹ Ο **John Nicholas Gray** (γεννήθηκε στις 17 Απριλίου 1948) είναι Άγγλος πολιτικός φιλόσοφος και συγγραφέας με ενδιαφέροντα την αναλυτική φιλοσοφία και την ιστορία των ιδεών. Συνταξιοδοτήθηκε το 2008 ως School Professor of European Thought στο London School of Economics and Political Science. Ο Gray γράφει τακτικά στον *The Guardian*, στο *The Times Literary Supplement* και στο *New Statesman*, στο οποίο είναι και ο υπεύθυνος αναθεώρησης βιβλίων/δοκιμίων. Είναι άθεος. Ο Gray έχει γράψει αρκετά σημαντικά βιβλία, όπως τα παρακάτω: *False Dawn: The Delusions of Global Capitalism* (1998), στο οποίο ισχυρίζεται ότι η παγκοσμιοποιημένη ελεύθερη αγορά αποτελεί ένα ασταθές έργο Διαφωτισμού που βρίσκεται προς το παρόν σε κατάσταση αποσύνθεσης, *Straw Dogs: Thoughts on Humans and Other Animals* (2002), στο οποίο αντιτίθεται στον φιλοσοφικό ουμανισμό, μια κοσμοθεωρία η οποία, κατά τον Gray, ανάγεται στις θρησκείες, και *Black Mass: Apocalyptic Religion and the Death of Utopia* (2007), μια κριτική της ουτοπικής σκέψης στον σύγχρονο κόσμο. Ο Gray αντιλαμβάνεται τη βούληση, και συνεπώς και την ηθική, ως μια ψευδαίσθηση και σκιαγραφεί την ανθρωπότητα ως ένα αδηφάγο είδος που επιδίδεται στην εξαφάνιση άλλων μορφών ζωής. Έχει γράψει ότι «οι άνθρωποι ... δεν μπορούν να καταστρέψουν τη Γη, αλλά μπορούν εύκολα να διαλύσουν το περιβάλλον που τους διατηρεί».

² Ανακτήθηκε από: <https://www.nybooks.com/articles/2007/05/10/are-we-born-moral/>

³ Το βιβλίο του Φρανς ντε Βάαλ *Πρωτεύοντα και φιλόσοφοι. Πώς εξελίχθηκε η Ηθική* κυκλοφορεί στα ελληνικά σε επιστημονική επιμέλεια του Κώστα Θεολόγου (Αλεξάνδρεια, 2015).

του βιβλίου αποτυπώνει μια τυπική περίπτωση παρηγόρησης στους χιμπατζήδες, κατά την οποία ένα νεαρό ζώο αγκαλιάζει ένα ενήλικο που κλαίει με ουρλιαχτά, καθώς μόλις ηττήθηκε σε μάχη από έναν αντίπαλό του. Φωτογραφία: Frans de Waal.

Σύμφωνα με μια σημαντική παράδοση της δυτικής σκέψης, η ηθική αποτελεί ένα λεπτό επίχρισμα που καλύπτει την ανθρώπινη αγριότητα. Τα ανθρώπινα όντα είναι φύσει κτηνώδη και οι ηθικοί κώδικες λειτουργούν ως περιορισμοί στα βάρβαρα ένστικτά τους που τους δίνουν τη δυνατότητα να συμβιώνουν σχετικά ειρηνικά. Η ηθική αποτελεί έναν περιορισμό στη φυσική ανθρώπινη συμπεριφορά. Ταυτοχρόνως, θεωρείται ότι είναι αποκλειστικά ανθρώπινη. Μόνο οι άνθρωποι κατέχουν τις νοητικές δυνάμεις που απαιτούνται για να καταπιέζουν τις φυσικές παρορμήσεις και, συνεπώς, μόνο οι άνθρωποι μπορούν να είναι ηθικοί.

Παρόλο που η συγκεκριμένη άποψη συναντάται σε πολλές σχολές, κοσμικές και θρησκευτικές, είναι δύσκολο να διατυπωθεί με κάποια συνοχή. Αν η ηθική είναι ένα σύστημα κανόνων με σκοπό την καταπίεση της κτηνώδους συμπεριφοράς, από πού προέρχεται και γιατί την έχουν αποδεχτεί οι άνθρωποι; Πώς αναπτύχθηκε και πώς επιβλήθηκε; Τέτοια ερωτήματα δεν απαντώνται εύκολα, ωστόσο, όταν η ηθική αξιολογείται –όπως συμβαίνει συχνά στις μέρες μας– σύμφωνα με ορισμένες εκδοχές της θεωρίας του Δαρβίνου, η αντίληψη ότι πρόκειται για μια ανθρώπινη κατασκευή, χωρίς ρίζες στη ζωώδη μας φύση έρχεται αντιμέτωπη με δυσκολίες ανεπίλυτες. Εάν η δαρβινική θεωρία είναι ορθή, η ανθρώπινη ηθική προκύπτει τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό από εξελικτικές διαδικασίες και όταν οι άνθρωποι ενεργούν ως ηθικά όντα, επιδεικνύουν ικανότητες κοινές με άλλα ζώα. Αντί να καταστέλλουν το ένστικτό τους, συμπεριφέρονται με φυσικό τρόπο.

Εξετάζοντας την ηθική ως ένα εμπόδιο στα ζωώδη ένστικτα σημαίνει ότι τη βλέπουμε με προ-δαρβινικούς όρους, ωστόσο, όλως παραδόξως, μερικοί από τους πιο ένθερμους δαρβινικούς την εξετάζουν επίσης με αυτόν τον τρόπο. Ο Βρετανός βιολόγος Τ. Η. Huxley, ενώ ήταν γνωστός ως «το μπουλντόγκ του Δαρβίνου», καθώς ήταν ακούραστος υπερασπιστής της δαρβινικής θεωρίας, υποστήριξε ωστόσο ότι η ηθική ζωή ήταν μια πάλη για την καταπολέμηση της φύσης – μια άποψη που άφηνε την ηθική μετέωρη, χωρίς καμία εξήγηση βάσει εξελικτικής θεωρίας, ως ένα είδος ανθρώπινης διαμαρτυρίας εναντίον του σύμπαντος. Στην εποχή μας, ο Richard Dawkins υποστηρίζει στο βιβλίο του *Το εγωιστικό γονίδιο* τη θέση του Huxley, δηλώνοντας: «Μόνο εμείς στη γη μπορούμε να επαναστατήσουμε ενάντια στην τυραννία των εγωιστικών αναπαραγωγών»⁴. Ένα πρόβλημα με αυτήν την άποψη είναι

⁴ Oxford University Press, 1989, σ. 201.

ότι υποθέτει μια ασυνέχεια ανάμεσα στη βιολογία των ανθρώπων και των άλλων ζώων που ο Δαρβίνος δεν αναγνώρισε. Όπως ο ίδιος έγραψε:

Οποιοδήποτε ζώο, προικισμένο με σαφή κοινωνικά ένστικτα, συμπεριλαμβανομένης της γονεϊκής και παιδικής στοργής, θα αποκτούσε αναπόφευκτα αίσθημα ηθικής ή συνείδηση, όταν οι νοητικές του ικανότητες θα αναπτύσσονταν ακριβώς τόσο ή σχεδόν όσο του ανθρώπου.⁵

Ο Δαρβίνος αποδεχόταν ότι οι άνθρωποι έχουν μια φυσική ηθική ικανότητα που συναντάται και σε άλλα ζώα. Για παράδειγμα, υποστήριξε ότι τα κοινωνικά ένστικτα που αποτελούν την «πρωταρχική αρχή» της αίσθησης της ηθικής στον άνθρωπο μπορούν να εντοπιστούν, μεταξύ άλλων ζώων, σε πιθήκους, πελεκάνους και σκύλους. Ο Huxley απέρριψε την άποψη του Δαρβίνου και, απ' ό,τι φαίνεται, το ίδιο έκανε και ο Dawkins. Απορρίπτοντας τη δαρβινική θέση, οι δυο τους συμφωνούν με ένα μεγάλο μέρος της σύγχρονης Φιλοσοφίας, στην οποία συναντάται μια ευρέως διαδεδομένη αντίσταση σε κάθε προσπάθεια σύνδεσης της ηθικής ανθρώπινης συμπεριφοράς με τη συμπεριφορά άλλων ζωικών ειδών. Ο Kant θεωρούσε ότι η ηθική συμπεριφορά σημαίνει ότι ο άνθρωπος ενεργεί σύμφωνα με αρχές που μπορούν να διατυπωθούν συνειδητά, και πολλοί φιλόσοφοι πίστευαν ότι, επειδή τα υπόλοιπα ζώα στερούνται τις γνωστικές και γλωσσικές ικανότητες που απαιτούνται για αυτό το είδος αυτονομίας, δεν θα μπορούσαν να είναι ηθικά όντα. Μια διαφορετική αντίρρηση στην ιδέα ότι η ηθική είναι φυσικό ένστικτο προέρχεται από τους σχετικιστές και τους μεταμοντερνιστές, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η ηθική είναι ένα ανθρώπινο κατασκευάσμα του οποίου το περιεχόμενο ποικίλλει ευρέως ανάμεσα σε διαφορετικές ανθρώπινες ομάδες, ενώ συχνά απορρίπτουν κάθε ιδέα περί αμετάβλητης και σταθερής ανθρώπινης φύσης.

Η ιδέα ότι η ηθική είναι κάτι αποκλειστικά ανθρώπινο παρουσιάζει πολλές παραλλαγές, αλλά όλες τους βασίζονται στην υπόθεση ότι οι άνθρωποι δεν επηρεάζονται, κατά κάποιο θεμελιώδη τρόπο, από τους εξελικτικούς νόμους που κυβερνούν άλλα ζώα. Η δαρβινική θεωρία της φυσικής επιλογής δεν περιέχει κάποιο ισχυρό είδος γενετικού ντετερμινισμού σχετικά με την ανθρώπινη συμπεριφορά και οι προσπάθειες για εφαρμογή εξελικτικών μοντέλων στην ανάπτυξη των πολιτισμών δεν έχουν επιφέρει κάποια αξιοσημείωτα αποτελέσματα.⁶ Εν πάση περιπτώσει, η υπόθεση ότι

⁵ Charles Darwin, *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*, Princeton University Press, 1981, σσ. 71-72.

⁶ Για μια συζήτηση σχετικά με τη δυσκολία που ενέχουν οι εξελικτικές εξηγήσεις των πολιτισμικών φαινομένων, βλ. Richard C. Lewontin, "The Wars Over Evolution", *The New York Review*, 20/10/2005.

η ανθρώπινη ηθική συμπεριφορά δεν έχει ρίζες σε χαρακτηριστικά που διαθέτουμε από κοινού με τα πιο κοντινά μας –από εξελικτικής άποψης– είδη είναι δύσκολο να εναρμονιστεί με οποιαδήποτε εκδοχή της θεωρίας του Δαρβίνου. Είναι δύσκολο να απορρίψουμε την υποψία ότι η εν λόγω θεώρηση αποτελεί θρησκευτική κληρονομιά και είναι αξιοσημείωτο πως ένα μεγάλο μέρος της συζήτησης σχετικά με την εξέλιξη και την ηθική προϋποθέτει μια θεώρηση της ηθικής που πηγάζει από τις δυτικές μονοθεϊστικές παραδόσεις (στις οποίες ανήκει και το Ισλάμ από αυτήν την άποψη). Στις συγκεκριμένες παραδόσεις, ο πυρήνας της ηθικής είναι ένα σύνολο κανόνων που θεσπίζουν καθήκοντα, επιβάλλουν απαγορεύσεις και καθορίζουν το επιτρεπτό. Ένα απαραίτητο κομμάτι της λειτουργίας ενός ατόμου ως ηθικού «παράγοντα» –κάποιου που ενεργεί ηθικά– είναι η προσεκτική αξιολόγηση με βάση αρχές που ισχύουν για όλους.

Μια διαφορετική οπτική κυριάρχησε μεταξύ των αρχαίων Ελλήνων, για τους οποίους ο πυρήνας της ηθικής ήταν οι αρετές. Συγκεκριμένα, θεωρούσαν ότι οι ενάρετοι άνθρωποι δεν ενεργούν με βάση τις ηθικές αρχές, αλλά έχουν την τάση να ζουν σύμφωνα με ορθές πράξεις. Και ενώ η περίσκεψη ίσως ορισμένες φορές να ήταν απαραίτητη, η ηθική αποτελούσε ουσιαστικά μια έξη ορθής κρίσης και συμπεριφοράς. Η ορθή συμπεριφορά σήμαινε, για παράδειγμα, επίδειξη θάρρους και σωφροσύνης, αντί για υπακοή κανόνων και αρχών. Το είδος συλλογιστικής που σχετίζεται με τη συγκεκριμένη αρχαιο-ελληνική οπτική ήταν περισσότερο περιπτωσιολογικό: μια κατά περίπτωση προσέγγιση κατά την οποία οι καταστάσεις στις οποίες λάμβαναν χώρα οι ενέργειες ήταν εξαιρετικά σημαντικές. Η ελληνική ηθική δεν ήταν κατά κανόνα σχετικιστική –ο Αριστοτέλης θεωρούσε δεδομένο ότι το θάρρος και η σωφροσύνη είναι γενικά ανθρώπινες αρετές–, ενώ δεν είχε ως στόχο τη δημιουργία καθολικών κανόνων.

Η δυτική σκέψη εμπεριέχει και τις δύο συλλήψεις. Σύμφωνα με την πρώτη, η ηθική βασίζεται στον νόμο και στον πυρήνα της έχει ένα σύνολο κατηγορηματικών αξιώσεων, ενώ με βάση τη δεύτερη, η ηθική βασίζεται σε επιταγές για μια ορθή διαβίωση και έχει περισσότερα κοινά με την ιατρική, την υγιεινή και τις πρακτικές τέχνες, όπως είναι η οικοδομική και η κηπουρική. Αυτές οι ιδέες έχουν συχνά συνδυαστεί σε καίριες δυτικές παραδόσεις. Οι χριστιανοί στοχαστές του Μεσαίωνα δέχονταν ότι οι αρετές αποτελούσαν ένα αναπόσπαστο κομμάτι του ηθικού βίου και υιοθέτησαν από τους Έλληνες την άποψη ότι ανάμεσά τους βρίσκονταν, για παράδειγμα, η σωφροσύνη και το ψυχικό σθένος. Η υποταγή στους νόμιμους ηθικούς κανόνες γινόταν πάντοτε αντιληπτή ως κάτι ενάρετο. Στο σημείο αυτό, ωστόσο, παραμένει μια βασική διαφοροποίηση μεταξύ της άποψης ότι ηθική συμπεριφορά σημαίνει δράση βάσει αρχών και της ελληνικής ιδέας πως η ηθική συμπεριφορά σημαίνει το άτομο να υιοθετεί ορθές έξεις και διαθέσεις. Οι περισσότεροι σύγχρονοι φιλόσοφοι ενστερνίζονται πλέον την πρώτη θεώρηση.

Στο έργο του *Moral Minds*, ο Mark Hauser, ψυχολόγος στο Χάρβαρντ που μελέτησε την κοινωνική συμπεριφορά και τον αλτρουισμό στους πιθήκους, αποδέχεται την επικρατούσα άποψη ότι η ηθική συμπεριφορά αφορά κατ' ουσίαν στη συμμόρφωση με τις αρχές, αλλά υποστηρίζει ότι η συγκεκριμένη θέση εναποθέτει τεράστια σημασία στις συνειδητές συλλογιστικές διαδικασίες. Επειδή και μόνο ο συλλογισμός μας εδράζεται σε ρητές αρχές –παραδεδομένες σε εμάς από γονείς, δασκάλους, δικηγόρους, δικαστές ή θρησκευτικούς ηγέτες– και κρίσεις περί του σωστού και λάθους, δεν σημαίνει ότι αυτές οι αρχές αποτελούν και την πηγή των ηθικών αποφάσεών μας. Αντιθέτως, ο Hauser υποστηρίζει ότι για τις ηθικές κρίσεις μεσολαβεί μια ασυνείδητη διαδικασία, μια αφανής ηθική γραμματική που αξιολογεί τις αιτίες και τα αιτιατά των πράξεων των δικών μας και των άλλων.

Εξετάζοντας την ανθρώπινη ηθική και ψυχολογία αναφορικά με ένα ένστικτο ή μια ικανότητα που έχουμε από κοινού με άλλα ζώα, ο Hauser απορρίπτει την ιδέα ότι πρέπει να μπορούμε να διατυπώσουμε τους λόγους των ενεργειών μας προκειμένου να είμαστε ηθικοί δρώντες. Υπό αυτήν την οπτική, η ηθική κρίση και συμπεριφορά είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόντα ασύνειδων διαδικασιών –όχι των καταπιεσμένων σκέψεων και επιθυμιών της φροϋδικής θεωρίας, αλλά των αχανών περιοχών της νοητικής ζωής που βρίσκονται πέρα από τα όρια της συνειδητής επίγνωσης. Αν και είναι ευρέως αποδεκτές, οι θεωρήσεις της ηθικότητας στις οποίες η συνειδητή σκέψη διαδραματίζει κεντρικό ρόλο είναι, κατά τον Hauser, εξωπραγματικές. Ο Hauser δεν αρνείται ότι η ηθική συλλογιστική εφαρμόζεται σε πολλούς τομείς της ζωής, όπως, για παράδειγμα, όταν οι δικαστές καταλήγουν στις αποφάσεις τους ή όταν οι δάσκαλοι βαθμολογούν. Αντιθέτως, υποστηρίζει πως όταν οι άνθρωποι σκέπτονται και λαμβάνουν αποφάσεις σε αντίστοιχα περιβάλλοντα, είναι αναπόφευκτο ότι θα στηριχτούν, ως έναν βαθμό, σε συλλογιστικές διαδικασίες που δεν χρειάζεται να βασίζονται στην ηθική επίγνωση και συχνά δεν μπορούν να γίνουν πλήρως κατανοητές με βάση αυτήν.

Το *Moral Minds* είναι ένα πλούσιο, πρωτοποριακό βιβλίο που χρησιμοποιεί στοιχεία από ταχέως εξελισσόμενες έρευνες στη συμπεριφορά ανθρώπων και ζώων, προκειμένου να προβάλει την άποψη ότι οι άνθρωποι διαθέτουν μια εγγενή ηθική ικανότητα, χαρακτηριστικά της οποίας μοιράζονται από κοινού με άλλα ζώα. Πρόκειται για έναν ισχυρισμό που παρουσιάζει άμεσο συσχετισμό με ορισμένες από τις πιο θεμελιώδεις σύγχρονες συζητήσεις στη Φιλοσοφία και τη δημόσια ζωή. Ο Hauser επεκτείνεται σε ένα ευρύ φάσμα τομέων του επιστητού, υποστηρίζοντας την ιδέα της έμφυτης ηθικής γνώσης, παραθέτοντας, για παράδειγμα, ευρήματα του νευρο-επιστήμονα Antonio Damasio, σύμφωνα με τον οποίο οι ασθενείς με βλάβη στον εμπρόσθιο λοβό κατάφεραν, παρ' όλα αυτά, «να ξεχωρίσουν ηθικά επιτρεπτές και

απαγορευμένες πράξεις και να τεκμηριώσουν την επιλογή τους με σύνθετο τρόπο, επιδεικνύοντας ώριμη συμπεριφορά». Επικαλείται, επίσης, το έργο του Frans de Waal *Chimpanzee Politics*⁷, για να δείξει την ικανότητα που διαθέτουν τα μη ανθρώπινα πρωτεύοντα να προβαίνουν σε κρίσεις σχετικά με την έννοια της βλάβης και το είδος των συνεπειών που είναι κεντρικές στην ηθική.

Όπως παραδέχεται ο Hauser, η ιδέα μιας εγγενούς ηθικής ικανότητας ή αίσθησης ηθικής δεν αποτελεί κάτι καινούριο. Υπήρξε κοινός τόπος για τους στοχαστές του σκωτικού Διαφωτισμού, συμπεριλαμβανομένου του David Hume. Για τον τελευταίο, η ηθική βασιζόταν στο φυσικό αίσθημα της συμπάθειας ή της καλοσύνης, ενώ η δικαιοσύνη αποτελούσε μια «τεχνητή αρετή», ένα σύστημα συμβάσεων που αναπτύχθηκε, επειδή η καλοσύνη είναι περιορισμένη και οι άνθρωποι ζουν σε συνθήκες σχετικής έλλειψης. Από τη στιγμή που οι συμβάσεις του συστήματος δικαιοσύνης καθιερώνονται, τα ανθρώπινα όντα χρησιμοποιούν τις λογικές τους δυνάμεις για να τις εφαρμόσουν. Οι εν λόγω συμβάσεις, ωστόσο, εξελίσσονται ως ακούσιες συνέπειες της κοινωνικής συναναστροφής με την πάροδο του χρόνου και όχι ως αποτέλεσμα κάποιας συλλογιστικής διαδικασίας, ενώ γίνονται κατά κύριο λόγο αποδεκτές ως συνήθεια. Ο Hume αναφέρει πως «Η ανθρωπότητα είναι ένα ευρηματικό είδος» και παρόλο που οι κανόνες της δικαιοσύνης φαίνονται φυσικοί, «εάν με τη λέξη “φυσικό” αντιλαμβανόμαστε κάτι κοινό για οποιοδήποτε είδος ή ακόμα κι αν το περιορίσουμε, ώστε να δηλώνει κάτι αδιαχώριστο από τα είδη», δημιουργούνται «χωρίς την παρέμβαση της σκέψης ή του στοχασμού».

Κατά την άποψη του Hume, οι κρίσεις μας σχετικά με το σωστό και το λάθος αντικατοπτρίζουν το είδος στο οποίο ανήκουν οι άνθρωποι, με προδιαθέσεις για συμπάθεια και ικανοποίηση, καθώς και ικανότητα για αποδοχή ή απόρριψη του χαρακτήρα και των ενεργειών των άλλων. Η πραγμάτωση της αίσθησης της ηθικής συνεπάγεται την αξιοποίηση αυτών των ικανοτήτων, και στην περίπτωση των φυσικών αρετών –που συμπεριλαμβάνουν τη σωφροσύνη και την καλοσύνη καθώς και ιδιότητες όπως η αυτοεκτίμηση– περιλαμβάνεται η εκδήλωση των κατάλληλων συναισθηματικών αντιδράσεων σε συνθήκες στις οποίες ενδέχεται να απαιτούνται οι συγκεκριμένες αρετές. Ο Hume δεν απέρριπτε την ιδέα ότι οι ενέργειες με σύνεση ή καλοσύνη χρειάζονται σκέψη και κρίση. Αλλά δεν προϋποθέτουν την εφαρμογή κανόνων, παρά μόνο την ευφυή χρήση των φυσικών ανθρώπινων ικανοτήτων.

Ο Hauser συνδέει τη θεώρησή του για την ηθική ικανότητα με τη θεωρία της καθολικής γραμματικής του Noam Chomsky και τη θεωρία της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας του John Rawls. Η υπόθεση του Chomsky ότι η χρήση της γλώσσας

⁷ Johns Hopkins University Press, 1982.

διέπεται από εγγενείς κανόνες άσκησε μεγάλη επίδραση στη Γλωσσολογία, την Ψυχολογία και την Πολιτισμική Ανθρωπολογία. Ωστόσο, το περιεχόμενο αυτών των κανόνων και ο βαθμός στον οποίο διαφέρουν μεταξύ πολιτισμών αμφισβητούνται, ενώ η ιδέα μιας καθολικής γραμματικής παραμένει αμφιλεγόμενη. Ο συσχετισμός της ιδέας της έμφυτης ηθικής με μια τόσο φιλόδοξη και αμφισβητούμενη θεωρία για την απόκτηση της γλώσσας επιφέρει στην ηθική ένα σημαντικό βάρος, το οποίο δεν διασαφηνίζει τις απαρχές της ηθικής κρίσης. Ουσιαστικά, η εξέταση της ηθικής ικανότητας υπό όρους αυστηρής αναλογίας με μια καθολική γραμματική αναπαράγει το μοντέλο της ηθικής που ο Hauser ορθά θεωρεί ανεπαρκές. Ο πυρήνας της θεωρίας του Chomsky είναι ο ισχυρισμός ότι υπάρχουν καθολικοί κανόνες χρήσης της γλώσσας που είναι εγγενείς στον άνθρωπο. Όπως το θέτει ο ίδιος ο Hauser:

Η γλωσσική ικανότητα διατηρεί ένα απόθεμα αρχών για την ανάπτυξη μιας γλώσσας, οποιασδήποτε γλώσσας. Όταν οι γλωσσολόγοι αναφέρονται σε αυτές τις αρχές ως τη γραμματική του ομιλητή, εννοούν τους κανόνες ή τις λειτουργίες που επιτρέπουν σε κάθε φυσιολογικά αναπτυσσόμενο άνθρωπο να αναπαραγάγει ασύνειδα και να κατανοεί ένα απεριόριστο φάσμα ορθά σχηματισμένων προτάσεων στη φυσική του γλώσσα. Όταν οι γλωσσολόγοι αναφέρονται στην καθολική γραμματική, εννοούν μια θεωρία σχετικά με το σύνολο όλων των αρχών με τις οποίες είναι εφοδιασμένο κάθε παιδί για την κατάκτηση της οποιασδήποτε γλώσσας.

Πριν από τη γέννησή του το παιδί δεν γνωρίζει ποια γλώσσα θα συναντήσει. Και ενδεχομένως θα συναντήσει δύο γλώσσες αν γεννηθεί σε μια δίγλωσση οικογένεια. Αλλά δεν χρειάζεται να το γνωρίζει. Αυτό που γνωρίζει, ασύνειδα, είναι το σύνολο των αρχών για όλες τις γλώσσες του κόσμου – νεκρές και ζωντανές, καθώς και όσες δεν έχουν ακόμα επινοηθεί. Το περιβάλλον τροφοδοτεί με συγκεκριμένα ηχητικά μοτίβα της μητρικής γλώσσας, με αποτέλεσμα να ενεργοποιούνται οι αντίστοιχες αρχές μόνο μίας γλώσσας ή δύο, αν οι γονείς είναι δίγλωσσοι. Ως εκ τούτου, το ζήτημα απόκτησης της γλώσσας είναι σαν ένα σύνολο διακοπών. Κάθε παιδί ξεκινά τη ζωή του με όλους τους διαθέσιμους διακόπτες, αλλά χωρίς συγκεκριμένες ρυθμίσεις. Έπειτα, το περιβάλλον τούς ρυθμίζει σύμφωνα με τη μητρική γλώσσα του παιδιού.

Όπως η καθολική γραμματική περιέχει γλωσσικά καθολικά (καθολικά γλωσσικά χαρακτηριστικά) ενσωματωμένα σε κανόνες χρήσης της γλώσσας, έτσι ακριβώς –έχει

υποστηριχθεί— υπάρχουν και ηθικά καθολικά (καθολικά ηθικά χαρακτηριστικά), τα οποία είναι ενσωματωμένα σε ένα σύνολο έμφυτων ηθικών κανόνων. Στο *Moral Minds*, όμως, ο Hauser δηλώνει εμφαντικά ότι δεν αποδέχεται ένα μεμονωμένο σύνολο κανόνων σχετικά με την ηθική καθώς και ότι η άποψή του «είναι πλουραλιστική, αφού αναγνωρίζει διαφορετικά συστήματα ηθικής και κρίνει την προσκόλληση σε ένα μεμονωμένο σύστημα ως καταπιεστική». Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ρητά ότι οι ανθρώπινες ηθικές ικανότητες ενσωματώνουν καθολικές αρχές. Ενώ απορρίπτει την άποψη ότι «ο νους του νεογέννητου διαθέτει ακριβείς ηθικούς κανόνες και νόρμες», απορρίπτει επίσης και την ιδέα ότι η ανθρώπινη ηθική ικανότητα δεν διαθέτει κανέναν κανόνα:

Γεννιόμαστε με ασαφείς κανόνες και αρχές, και, στη συνέχεια, η διαπαιδαγώγηση ορίζει τις παραμέτρους και μας καθοδηγεί προς την υιοθέτηση συγκεκριμένων ηθικών συστημάτων. Αυτή η μέση άποψη είναι που προτιμώ. Είναι η εγγύτερη στη γλωσσολογική αναλογία. Αποτυπώνει τη σαφή παρατήρηση ότι κάποιο στοιχείο στον ανθρώπινο εγκέφαλο μας επιτρέπει να αποκτήσουμε ένα σύστημα από ηθικές νόρμες καθώς και μια ακόμα, εξίσου σαφή, παρατήρηση ότι οι σκύλοι και οι γάτες που συμβιώνουν με τους ανθρώπους δεν αποκτούν ποτέ τις ηθικές μας νόρμες.

Παρόλο που δεν σκοπεύει να δώσει μια οριστική απάντηση στο ζήτημα, ο Hauser υποστηρίζει ότι εκείνο το τμήμα της ηθικής ικανότητας που είναι μοναδικό στους ανθρώπους είναι αυτό που χρησιμοποιούν για να «εκφράσουν κρίσεις σχετικά με επιτρεπτές, υποχρεωτικές και απαγορευμένες πράξεις».

Το πρόβλημα με αυτό το επιχείρημα δεν είναι ο ισχυρισμός του ότι η ανθρώπινη ηθική ικανότητα έχει μοναδικά χαρακτηριστικά, κάτι που άλλωστε δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί. Το πρόβλημα είναι ότι θεωρεί δεδομένο πως αυτά τα χαρακτηριστικά σχετίζονται με τη δημιουργία και την τήρηση ορθολογικών κανόνων και αρχών. Σε αυτό το σημείο ο Hauser διαφέρει από τον Hume, ο οποίος θεωρούσε πως, όταν χρησιμοποιούμε την αίσθηση ηθικής μας, επιλέγουμε διακριτά χαρακτηριστικά ηθικής και ανηθικότητας. Για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι, όταν κρίνουμε πως μια πράξη είναι αγαθοεργή (όπως μια πράξη γενναιοδωρίας), αυτή συνοδεύεται από ένα ευχάριστο συναίσθημα. Το τελευταίο αντανakλά τα συναισθήματά μας σχετικά με τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά προσωπικότητας που δηλώνουν τέτοιες πράξεις. Αυτά τα συναισθήματα, κατά τον Hume, αντικατοπτρίζουν τη χρησιμότητα αυτών των χαρακτηριστικών προσωπικότητας για το συγκεκριμένο άτομο και για την κοινωνία γενικότερα.

Αναμφίβολα, υπάρχουν πολλές δυσκολίες όσον αφορά στη συγκεκριμένη θεώρηση, όπως αυτές που προκύπτουν εάν προσπαθήσουμε να ορίσουμε την έννοια της χρησιμότητας. Παρ' όλα αυτά, η άποψη του Hume ότι η ηθική βασίζεται στη φυσική ανθρώπινη ικανότητα για συναίσθημα και κρίση είναι πιο ευλογοφανής, κατά την άποψη του γράφοντος, σε σχέση με απόψεις κατά τις οποίες η συλλογιστική βάσει αρχών είναι θεμελιώδης, επειδή ταιριάζει καλύτερα με ενός τύπου εξελικτική ανάλυση για την προέλευση της ηθικής. Ο Hume, στο έργο του *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση*, σε ένα κεφάλαιο με τίτλο «Περί της Λογικής των Ζώων» («Of the Reason of Animals»), αναφέρει: «Όταν οποιαδήποτε υπόθεση... προχωρήσει στην εξήγηση μιας νοητικής λειτουργίας, η οποία είναι κοινή στους ανθρώπους και τα θηρία, πρέπει να εφαρμόσουμε την ίδια υπόθεση και για τις δύο περιπτώσεις»⁸. Σύμφωνα με τη θεώρηση του Hume, όπως και με βάση πρόσφατες εξελικτικές θεωρήσεις, η ανθρώπινη ηθική αναπτύσσεται και παραμένει εξαρτημένη από τις ικανότητες και τα χαρακτηριστικά που μοιράζονται οι άνθρωποι με τους εξελικτικά κοντινότερους συγγενείς τους και δεν υπάρχει κάποια αγεφύρωτη ασυνέχεια μεταξύ των δύο. Η εφαρμογή αρχών παραμένει ένα διακριτικό χαρακτηριστικό της ηθικής ζωής, αλλά αντικατοπτρίζει τις ανθρώπινες συμβάσεις και όχι τους κανόνες συμπεριφοράς που είναι έμφυτοι στον ανθρώπινο εγκέφαλο.

Ο Hauser, προϋποθέτοντας ότι το έμφυτο περιεχόμενο της ηθικής πρέπει να είναι ένα σύνολο αρχών (αν και αφηρημένες και πολιτισμικά διαφοροποιημένες), διαφοροποιείται από την ανάλυση του Hume για την αίσθηση της ηθικής. Και αυτή του η διαφοροποίηση φέρει την επιρροή του John Rawls. Συγκεκριμένα, γράφει:

Όπως οι βρετανοί φιλόσοφοι του Διαφωτισμού, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον David Hume, ο Rawls πίστευε σε μια αίσθηση ηθικής, μια αίσθηση δικαιοσύνης που καθορίστηκε με βάση αρχές που «προσδιορίζουν μια ορθή ισορροπία ανάμεσα σε αντικρουόμενους ισχυρισμούς για τα πλεονεκτήματα της κοινωνικής ζωής».

Ωστόσο, η σύνδεση των Hume και Rawls κατά αυτόν τον τρόπο καθιστά δυσδιάκριτες σημαντικές διαφορές. Για τον Hume, η τήρηση των κανόνων αποτελεί κεντρικό κομμάτι της ηθικής μόνο όταν αφορά στη δικαιοσύνη, και ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση ήταν έτοιμος να κάνει εξαιρέσεις στους κανόνες, στις περιπτώσεις που τέτοιες εξαιρέσεις προάγουν τη γενική ευημερία. Για παράδειγμα, υποστήριζε τη βίαιη στρατολόγηση ναυτικών από «συμμορίες εξαναγκασμού» που εφαρμόστηκε στο όνομα

⁸ Penguin, 1985, σ. 226. Το χωρίο παρατίθεται από τον de Wall, *Πρωτεύοντα και Φιλόσοφοι*, σσ. 65-66.

του βρετανικού στέμματος για αιώνες. Αντίθετα, χρησιμοποίησε την ανάλυση του Hume για τις συνθήκες υπό τις οποίες εξελίσσεται η δικαιοσύνη. Ο Rawls εξέτασε τη δικαιοσύνη με καντιανούς όρους ως «την πρώτη αρετή των κοινωνικών θεσμών» και θεώρησε τη δράση σύμφωνα με τις αρχές της δικαιοσύνης ως αναπόσπαστο κομμάτι της λειτουργίας της ως ηθικού παράγοντα. Ενώ για τον Rawls (και τον Hausser) οι καθολικές αρχές δημιουργούν διαισθήσεις σχετικά με τις ενέργειες που είναι ηθικά σωστές ή λανθασμένες πριν από τη δημιουργία οποιωνδήποτε συναισθημάτων, για τον Hume τα συναισθήματα προηγούνται των ηθικών μας κρίσεων. Αξιοποιώντας τις θεωρίες του Chomsky και του Rawls για να κατηγοριοποιήσει την ηθική ικανότητα, ο Hausser συνδέει τη θεώρησή του με μια πρόσληψη για την ηθική, την οποία υπό άλλη οπτική απορρίπτει. Παρόλο που δεν αποδέχεται την άποψη ότι η ικανότητα διατύπωσης των αρχών είναι ένα θεμελιώδες μέρος της ηθικής δράσης, υποστηρίζει την πεποίθηση –η οποία είναι εδραιωμένη στη δυτική θρησκεία και αναπαράγεται στη Φιλοσοφία από τον Kant και τον Rawls– σύμφωνα με την οποία ηθική σημαίνει να ενεργούμε βάσει ορθολογικών αρχών. Με αυτόν τον τρόπο, αποδέχεται μια πρόσληψη της ηθικής λειτουργίας με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, πρόσληψη που δεν έγινε πάντοτε αποδεκτή, ακόμα και στις δυτικές παραδόσεις.

Ένα από τα βασικά εμπόδια σε μια νατουραλιστική εξέταση της ηθικής –εννοείται εδώ όχι οποιαδήποτε άποψη που συνδέει γεγονότα με αξίες, αλλά αντιθέτως η πεποίθηση ότι η ηθική πρέπει να εξηγείται σύμφωνα με τις φυσικές ανθρώπινες ικανότητες και ιδιότητες– είναι η άποψη ότι η ανθρώπινη φύση είναι ανήθικη ή βάνανυση. Μια στέρεη εκδοχή αυτής της άποψης –την οποία ο Frans de Waal, καθηγητής συμπεριφοράς πρωτεύοντων στο Πανεπιστήμιο Emory, έχει χαρακτηρίσει ως «Θεωρία του Επιχρίσματος» (*Veneer Theory*)– επικαλέστηκε ο Hobbes όταν περιέγραψε την κατάσταση της φύσης ως μια κατάσταση στην οποία «ο άνθρωπος για τον άνθρωπο είναι λύκος» (*homo homini lupus*). Όπως παρατηρεί ο de Waal, αυτή η άποψη αδικεί τους λύκους, οι οποίοι είναι από τα πιο κοινωνικά και συνεργάσιμα ζώα, ενώ απορρίπτει τη φυσική ανθρώπινη κοινωνικότητα.

Ο de Waal είναι από τις μεγαλύτερες αυθεντίες παγκοσμίως στα μη ανθρώπινα πρωτεύοντα. Η εμπεριστατωμένη συνεισφορά του με το πόνημα *Πρωτεύοντα και Φιλόσοφοι* εμπλουτίζεται από δεκαετίες στενής παρατήρησης της συμπεριφοράς τους. Χρησιμοποιώντας αυτά τα στοιχεία και την έρευνα που διεξήχθη από άλλους επιστήμονες με ειδικευση στα πρωτεύοντα, επικρίνει την πρόσληψη της ηθικής που κυριαρχεί μεταξύ των σύγχρονων ηθικών φιλοσόφων, οι οποίοι, πιστεύει, ως επί το πλείστον δέχονται εκδοχές της Θεωρίας του Επιχρίσματος. Υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι μοιάζουν με τους εξελικτικά εγγύτερους γενετικά συγγενείς τους ως προς το ότι είναι ηθικοί από τη φύση τους. Για παράδειγμα, παραθέτει ορισμένα συναρπαστικά

στοιχεία που δείχνουν ότι οι πίθηκοι, όπως και οι άνθρωποι, παρουσιάζουν μια έντονη αποστροφή προς την ανισότητα.⁹

O de Waal συμπεριλαμβάνει μαζί με πληθώρα σχολαστικών ερευνών και κάποια ανεπίσημα στοιχεία. Παραθέτει μια αναφορά σχετικά με ένα θηλυκό μπονόμπο που είχε πιάσει ένα ψαρόνι (είδος πτηνού) και ο φύλακός της την παρότρυνε να το αφήσει. Στη συνέχεια, ανέβηκε στο ψηλότερο σημείο του ψηλότερου δέντρου στον περίβολό της, άνοιξε προσεκτικά τα φτερά του πουλιού και, στη συνέχεια, τα άνοιξε διάπλατα πριν προσπαθήσει να το ωθήσει έξω από τον περίβολο. Όταν το πουλί δεν τα κατάφερε να πετάξει, η θηλυκή μπονόμπο το προστάτευε για μεγάλο χρονικό διάστημα από ένα νεαρό μπονόμπο που έδειχνε περιέργεια.

Όπως σχολιάζει ο de Waal, το μπονόμπο παρουσίασε ικανότητα ενσυναίσθησης και, ακόμα περισσότερο, την επέδειξε πέρα από τα όρια των ειδών: Είχε μια σκέψη για το τι ήταν καλό για το πουλί και έκανε ό,τι μπορούσε για να το πετύχει. Προφανώς, θα υπάρξουν πολλοί που θα απορρίψουν αυτήν την ερμηνεία ως ανθρωπομορφική και είναι αλήθεια ότι πρέπει να αποφεύγουμε να προβάλλουμε διακριτικά ανθρώπινα χαρακτηριστικά σε άλλα είδη. Είναι λάθος να περιγράφουμε μια γάτα που παίζει με ένα ποντίκι με όρους αντίστοιχους του ανθρώπινου σαδισμού ή το ομαδικό κυνήγι των λιονταριών ως ένα είδος πολέμου. Αν και μπορεί να υπάρχουν παρόμοια σημεία αναφοράς στη συμπεριφορά άλλων πρωτευόντων, τα βασανιστήρια και η γενοκτονία παραμένουν αποκλειστικά ανθρώπινες ενέργειες. Ο ανθρωπομορφισμός πρέπει να αποφεύγεται και σε αυτά και σε άλλα ευρύτερα πλαίσια.

Ωστόσο, ο μεγαλύτερος κίνδυνος βρίσκεται σίγουρα σε αυτό που ο de Waal όρισε ως ανθρωπο-άρνηση – η *a priori* απόρριψη κοινών χαρακτηριστικών μεταξύ ανθρώπων και ζώων, «που οδηγεί σε εκούσια παράβλεψη χαρακτηριστικών στα ζώα όμοιων με του ανθρώπου ή των ανθρώπινων χαρακτηριστικών που είναι όμοια με των ζώων». Ποια δικαιολογία μπορεί να υπάρξει –εκτός από τη θρησκευτική πεποίθηση στην ανθρώπινη μοναδικότητα– για την απόρριψη στοιχείων που δείχνουν ότι η ανθρώπινη ηθική έχει τις απαρχές της στα ζώα;

Μερίδα των αντιρρήσεων στο επιχείρημα του de Waal φαίνεται να προέρχεται από την αίσθηση ότι υποβαθμίζει την ηθική. Πολλοί φιλόσοφοι έχουν υποστηρίξει ότι η αλτρουιστική ή ενσυναισθητική συμπεριφορά, χωρίς την επίγνωση των αρχών που εκφράζει, δεν είναι παρά μια συλλογή συναισθηματικών αντιδράσεων. Αλλά το γεγονός αυτό προϋποθέτει κάτι που δεν έχει ακόμη αποδειχθεί, ότι το να ενεργούμε

⁹ Για μια περίληψη των στοιχείων σχετικά με την αίσθηση της ισότητας στα μη ανθρώπινα πρωτεύοντα, βλ. το κεφάλαιο «Monkey Fairness» («Δικαιοσύνη στους πιθήκους»), *Πρωτεύοντα και Φιλόσοφοι*, σσ. 44-49.

σύμφωνα με τα φυσικά μας συναισθήματα δεν γίνεται να είναι ολότελα ηθικό. Όλοι οι σχολιαστές του βιβλίου *Πρωτεύοντα και Φιλόσοφοι* – μια συλλογή εντυπωσιακά εύστοχων εργασιών, η μεγαλύτερη από τις οποίες βρίσκεται στη σειρά διαλέξεων «Tanner Lectures» που έδωσε ο de Waal στο Κέντρο Ανθρώπινων Αξιών (Center for Human Values) στο Πρίνστον το 2004– εμμένουν στον θεμελιώδη ρόλο της αυτοσυνείδησης: η «αυθεντική» ηθική απαιτεί κάτι σαν την καντιανή αυτονομία – να είσαι υπεύθυνος για τις πράξεις σου και ικανός να προσδιορίσεις τους λόγους στους οποίους βασίζονται – που την περιορίζει στους ανθρώπους. Ο φιλόσοφος Philip Kitcher διαπιστώνει πως, εκτός εάν περιλαμβάνουν υψηλό επίπεδο ορθολογισμού και αυτοσυνείδησης, οι εκφράσεις αλτρουισμού που βασίζονται στη ενσυναίσθηση «υπολείπονται κατά πολύ της ηθικής». Η Christine Korsgaard παρουσιάζει μια εκδοχή της ίδιας άποψης, υποστηρίζοντας ότι η ηθική αναδύεται μόνο σε συνδυασμό με μια μορφή αυτοσυνείδησης, η οποία επιτρέπει στους παράγοντες της ηθικής να γνωρίζουν τις βάσεις ή τους λόγους για τις πεποιθήσεις και τις πράξεις τους – ένα είδος αυτογνωσίας που διαθέτουν μόνο οι άνθρωποι. Υπερασπιζόμενος μια τροποποιημένη εκδοχή της Θεωρίας του Επιχρίσματος του de Waal, ο Robert Wright υποστηρίζει ότι ο αμοιβαίος αλτρουισμός, στον οποίο αναφέρεται ο de Waal και άλλοι μελετητές της συμπεριφοράς των ζώων, δεν είναι «πραγματική ηθική», καθώς δεν μπορεί να καθολικοποιηθεί.

Ο Peter Singer χρησιμοποιεί το άρθρο του στο *Πρωτεύοντα και Φιλόσοφοι* για να επαναδιατυπώσει το επιχείρημα για ίσο ηθικό σεβασμό προς τα ζώα, επιχείρημα το οποίο δικαίως εκτιμάται ως ορθό. Στη θεωρία του περί ουσιώδους ηθικής, ο Singer αποδεικνύεται ωφελμιστής κατά την παράδοση του Hume και του Jeremy Bentham. Η πεποίθησή του, ωστόσο, ότι η ηθική βασίζεται σε αμερόληπτες αρχές τον τοποθετεί παράλληλα με τον Kant αντί για τον Hume. Ο Singer μοιράζεται με τον Kant την άποψη ότι το ερώτημα σχετικά με την ορθή πράξη είναι κατά πόσο συμμορφώνεται με καθολικές αρχές – μια άποψη που υπερασπίζονται οι περισσότεροι σύγχρονοι φιλόσοφοι, οι οποίοι επιμένουν ότι η ηθική αποτελεί ανθρώπινο προνόμιο. Η θέση του Singer για τα δικαιώματα των ζώων είναι κατ' ουσίαν μια εφαρμογή αυτής της άποψης σε άλλα είδη. Ενώ υποστηρίζει ότι πρέπει να επεκτείνουμε τη διερεύνηση της ηθικής πέρα από τους ανθρώπους, το κάνει επικαλούμενος μια αντίληψη για την ηθική που είναι ανθρωποκεντρική. Σε κάθε περίπτωση, διαφαίνεται μια *a priori* θέση, από αυτές στις οποίες εναντιώθηκε ο de Waal. Συγκεκριμένα, η άποψη του Singer εδράζεται σε ενδείξεις συμπάθειας και αμοιβαιότητας που ανιχνεύονται σε άλλα ζώα, χωρίς να αναθεωρεί την επικρατούσα θεώρηση της ηθικής, αλλά επαναδιατυπώνοντας τα τμήματά της που αποκλείουν άλλα είδη.

Πολλοί φιλόσοφοι έχουν αποδεχτεί μια πρόσληψη της ηθικής που δεν ευθυγραμμίζεται εύκολα με τα επιστημονικά ευρήματα, ενώ είναι δύσκολο ακόμα και να

διατυπωθεί εύληπτα. Μια τέτοια άποψη έχει βρεθεί στο στόχαστρο της έντονης κριτικής του Hauser και του de Waal: Ενώ οι άνθρωποι είναι θεμελιωδώς ανήθικοι ή φαύλοι, η ηθική είναι αποκλειστικά ανθρώπινη. Η έρευνα των Hauser και de Waal προτείνει κάτι πιο κοντά στην αρχαιοελληνική θέση, μια περισσότερο πρακτική ηθική που βασίζεται στην αρετή και αποδέχεται ότι οι άνθρωποι είναι φύσει ηθικοί.

Ωστόσο, μια εξελικτική θεώρηση είναι σίγουρα περισσότερο πλουραλιστική από αυτήν των Ελλήνων φιλοσόφων, όπως για παράδειγμα του Αριστοτέλη. Η αριστοτελική θεωρία για την ηθική βασίστηκε σε μια μεταφυσική θεωρία της Βιολογίας, σύμφωνα με την οποία κάθε είδος οργανισμού απέβλεπε προς μια φυσική τελεολογική κατάσταση ή σκοπό. Οι δαρβινικές θεωρίες δεν αφήνουν περιθώριο για τελεολογικές επεξηγήσεις, αναλύσεις δηλαδή που βασίζονται στην απόδοση συγκεκριμένων σκοπών στις εξελικτικές διαδικασίες.

Αυτές οι διαδικασίες δεν έχουν γενική σκοποθεσία ή προσανατολισμό. Εάν έχουν δημιουργήσει μια εγγενή ηθική ικανότητα στον άνθρωπο, είναι πιθανό αυτή η ικανότητα μερικές φορές να έρχεται σε σύγκρουση με άλλα ένστικτα και να αφήνει ανεπίλυτα πολλά ηθικά διλήμματα. Το πιο δύσκολο από αυτά τα διλήμματα δεν θα είναι σαν τις δυσκολίες στη γραμματική, όταν υπάρχει αμφιβολία για τη σωστή εφαρμογή ενός κανόνα. Πρόκειται για περιπτώσεις στις οποίες καθολικές αρετές ή αξίες στρέφονται προς διαφορετικές κατευθύνσεις – όπως όταν η δικαιοσύνη συγκρούεται με τον οίκτο ή η προώθηση της γενικής ευημερίας συγκρούεται με κάποια πρόσληψη της δικαιοσύνης. Οι εξελικτικές θεωρίες μπορεί να συνεισφέρουν αρκετά στην εξακρίβωση της προέλευσης της ηθικής, αλλά είναι απίθανο να μας βοηθήσουν να λύσουμε τα εν λόγω διλήμματα.

The New York Review

Προσβάσιμο στον ιστότοπο:

https://uselesstree.typepad.com/useless_tree/2007/04/are_we_born_mor.html (25/10/2021)

ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ

www.ellinoekdotiki.gr